

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

Інститут філології

І. В. Девдюк, А. М. Мартинець

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА **XVIII СТОЛІТТЯ**

Хрестоматія перекладів текстів
українською мовою

Івано-Франківськ, 2015

УДК 82(091):371.671
ББК 83. 3
Д 26

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту філології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (протокол № 9 від 25 травня 2015 року)

Рецензенти:

Мацевко-Бекерська Л. В. – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри світової літератури Львівського національного університету імені Івана Франка
Куцевол О. М. – доктор педагогічних наук, професор кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського
Козлик І. В. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури і порівняльного літературознавства інституту філології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Девдюк І. В., Мартинець А. М.

Д 26 Зарубіжна література XII століття. Хрестоматія перекладів текстів українською мовою / Автори-упорядники А. М. Мартинець, І. В. Девдюк. Видання 2-е, доповнене і змінене. – Івано-Франкіськ: Симфонія Форте, 2015. – 480 с.

У виданні вміщено кращі переклади українською мовою текстів європейських письменників, що вивчаються згідно навчальної програми «Зарубіжна література XVII століття»

УДК 82(091):371.671
ББК 83. 3

©Девдюк І. В. , 2015
©«Симфонія Форте»
оригінал-макет, 2015

ISBN 978-617-7009-31-2

Зміст

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА.....	5
АНГЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА	
ДАНІЕЛЬ ДЕФО.....	12
Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорку	15
ДЖОНАТАН СВІФТ.....	64
Мандри до різних деяких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря, а потім капітана кількох кораблів	66
ГЕНРІ ФІЛДІНГ.....	133
Історія Тома Джонса, Знайди.....	134
РОБЕРТ БЕРНС.....	160
Гей, шотландці!	161
Моя горянка.....	161
Як ішла житами бідна.....	162
Рвала Дженні золотунці	162
Моя любов – рожевий цвіт	162
Моє серце в верховині.....	163
До миші, вивернутої плугом з нори в листопаді 1785 р.....	163
Чесна бідність.....	164
Прощання.....	165
За молоді літа	166
Остання пісня	166
ФРАНЦУЗЬКА ЛІТЕРАТУРА	
ВОЛЬТЕР (МАРІ ФРАНСУА АРУЕ)	168
Кандід, або Оптимізм.....	170
Простак.....	226
ДЕНІ ДІДРО	248
Черниця	250
П'ЄР-ОГЮСТЕН КАРОН ДЕ БОМАРШЕ	293
Шалений день, або одруження Фігаро	294
НІМЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА	
ГОТГОЛЬД ЕФРАЇМ ЛЕССІНГ.....	312
Емілія Галотті.....	314
ФРІДРІХ ШИЛЛЕР	338
Підступність і кохання	340
Рукавичка.....	378
Рицар Тогенбург	379

Івікові журавлі.....	380
Боги Еллади.....	385
ЙОГАНН ВОЛЬФАНГ ГЕТЕ.....	389
Фауст.....	392
Страждання молодого Вертера.....	419
До місяця.....	472
На озері.....	472
Прометей.....	473
Майова пісня.....	473
Фіалка.....	474
Нічна пісня мандрівника.....	474
Вільшаний король.....	475
Рибалка.....	476
З «Римських елегій».....	476
ПЕРЕКЛАДАЧІ.....	478

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

XVIII ст. в історії західноєвропейських країн називають епохою Просвітництва. *Просвітництво визначають як загальнокультурний ідеологічний рух*, який охопив усі сфери людської діяльності і був *спрямований проти монархічних режимів, феодальної ідеології й культури, кріпосництва, церковних догм*. З іншого боку, його діячі симпатизували всім пригнобленим, *виражали і захищали інтереси третього класу, вірили в майбутній демократичний лад*. У стосунку до цього просвітителі вирішального значення надавали науці та освіті як перетворюючій силі, яка здатна змінити людство згідно з новими поняттями про навколишню дійсність, а також виховати членів суспільства в дусі добра й справедливості. Тому активно поширювали знання серед усіх верств населення, утверджували істинні ідеї про світ і людину, висували нові моральні й громадянські цінності. Самі діячі епохи відзначалися високою освіченістю, енциклопедичними інтересами і знаннями, активною суспільною позицією.

Як і класицисти, просвітителі основою пізнання і діяння людини вважали *розум*, але надали цьому поняттю нового змісту, визначили його головним критерієм оцінки минулого, сучасного й майбутнього. Все, що виходило за рамки розумного, на їх думку, мусило відійти й загинути. Так, феодальні відносини розцінювалися ними як нерозумні. тому категорично відкидалися. Майбутнє ж суспільство (під яким мали на увазі буржуазне), завдяки вихованню, освіті, буде побудоване за розумними принципами, які були порушені у часи середньовіччя. Окреслюючи поняття «Просвітництво», І. Кант у праці «Що таке Просвітництво?» (1784), вказував на «уміння користуватися розумом», що дасть змогу людству «вийти зі стану неповноліття», в якому воно перебувало доти через власну провину. На думку філософа, задля реалізації завдань доби слід відмовитися від віри, забобонів, авторитету, звичаїв, необхідно спиратися лише на самостійне судження.

Не менш переконливими виглядали міркування просвітителів щодо *природи* – іншого ключового поняття Просвітництва, хоча «природа» і «розум» часто асоціювалися. Діячі епохи вважали, що природа створена за мудрими і гармонійними законами і боролися за природний порядок речей у суспільстві. Новий лад з цих позицій розцінювався ними як повернення до природи, її гармонії.

Героєм часу вони проголосили «*природну людину*», яку протиставляли «цивілізованій», вихованій на старих засадах. Мислителі керувалися думкою, що природа створила людину за своєю подобою, уклала в неї природні (здорові) моральні принципи: прагнення до щастя, добра, істини,

краси, самовираження і самовдосконалення, розумової і фізичної діяльності тощо. Негативний вплив вбачався передусім у нерозумних умовах життя, поганому вихованні, навколишній суспільній дійсності. Тож просвітителі бачили свою місію у тому, щоб поширювати правду, прищеплювати новий світогляд, а відтак звести до мінімуму невідповідність між існуючим ладом, з одного боку, і вимогами розуму та природи, з іншого. Поняття «природної людини» є універсальним і позачасовим. Хоча під ним вони мали на увазі історично сформований тип людини нового часу, але такий, що одвічно заданий самою природою, є її остаточним варіантом, а не результатом історичного розвитку.

Проблеми природи й розуму були предметом дискусій різних філософів і письменників XVIII ст. Найбільш впливовою вважається **теорія сенсуалізму** англійського мислителя **Джона Локка**, викладена в праці *«Досвід про людський розум» (1690)*, видання якої умовно пов'язують із початком розвитку Просвітництва. Слід зауважити, що філософія Локка справила такий самий вплив на культуру XVIII ст., як раціоналістична теорія Декарта на XVII ст. Англійський філософ, заперечуючи існування вроджених ідей, даних від Бога, важливим джерелом пізнання дійсності вважав поряд із розумом чуттєвий досвід. Свідомість у його понятті є результатом впливу зовнішнього світу на органи чуттів людини, які ніколи не помиляються, відповідно, розум, що збагачується безпосередньою чуттєвою інформацією, також не помиляється. Від народження людина не наділена вадами чи достоїнствами, є чистою дошкою («*tabula rasa*»), на якій життя ставить свій відбиток. Визначальне значення для формування особистості має досвід, на який впливає навколишнє середовище. Звідси – переконання просвітителів у важливості позитивного впливу на свідомість людини. Своєю теорією Дж. Локк визнавав, по-перше, рівність усіх людей від природи, право кожного на свободу, власну думку і, по-друге, роль суспільства у вихованні особистості. Ці твердження лягли в основу багатьох тогочасних філософських, педагогічних, соціологічних концепцій, були предметом художнього переосмислення у творчості Д. Дефо, Вольтера, Д. Дідро, Й.-В. Гете та ін.

Як і Відродження, *Просвітництво не є літературним напрямом, а являє собою філософську, соціальну, етичну концепцію, яка знайшла повний і багатогранний вияв у літературі*. Письменники одночасно з філософами активно розвивали ідеї руху, надаючи важливого значення літературі як засобу перебудови і перевиховання суспільства. Такі завдання визначили спрямування їх естетичних пошуків, своєрідність художнього методу, зумовили активну позицію митця. Просвітництво умовно ділять на три періоди. Нижньою межею вважається Парламентський переворот в Англії, верхньою – Велика французька буржуазна

революція:

I період (раннє Просвітництво) – 1689 р. – 30-і рр.;

II період (зріле) – 40–50-і рр.;

III період (пізнє) – 60-і рр.–1789 р.

Хоча мистецтво епохи Просвітництва було дуже багатогранним і суперечливим, у ньому виокремлюють два провідні літературні напрями: **просвітницький раціоналізм і сентименталізм** (розвивались також такі напрями, як **рококо та веймарський класицизм**).

Розвиток **просвітницького раціоналізму** припадає на період раннього й частково зрілого етапів Просвітництва, які характеризуються домінуванням раціонального начала, пафосом віри в людський розум тощо. Велика заслуга літератури Просвітництва полягає у створенні **позитивного героя**, носія просвітницької програми автора, який був уособленням активних сил епохи і втілював мрії її діячів про гармонійне майбутнє влаштування людства. Таким героєм виступив **представник третього стану, переважно із класу новоствореної буржуазії**, який відповідав уявленням просвітителів про «природну людину». Як «природна людина» він наділений кмітливістю, працьовитістю, життєвою енергією, оптимізмом, добротою, здоровою мораллю, прагненням до пізнання та повноцінної реалізації у суспільстві. Відповідно він протиставлявся аристократичній зіпсутості й сваволі. Оскільки в реальній дійсності таке поєднання є рідкісним, герой постає дещо абстрактним і схематичним, віддаленим від життєвої правди. Все ж він видається більш повнокровний, ніж у класицизмі XVII ст. До кращих героїв епохи належать Робінзон Крузо Д. Дефо («Робінзон Крузо»), Том Джонс Г. Філдінга («Історія Тома Джонса, Знайди»), Фауст з однойменної трагедії Й.-В. Гете, Луїза Міллер («Підступність і кохання» Ф. Шиллера), Фігаро П. Бомарше («Севільський цирульник», «Одруження Фігаро») та ін.

Просвітницький раціоналізм найбільшою мірою виражав просвітницьку парадигму, з іншого боку, перебував під певним впливом раціоналізму класицистичного мистецтва. Так, просвітителі, як і класицисти, мислили вічними загальнолюдськими категоріями, вдавалися до узагальнень, абстракцій, для їх творів характерні пряmolінійність, послідовна композиція, строгий поділ образів на негативні та позитивні, життєстверджуючий пафос, оптимізм та ін. Проте, на відміну від класицистичної, просвітницька література відкидає мистецькі форми й догми античності, орієнтується передусім на наявний у творах громадянський пафос і гуманістичний зміст. Зокрема, втрачає свою значимість поділ жанрів на «високі» та «низькі», популярними стають жанри, які вважались «низькими», мова творів наблизилась до народної. Зовсім іншим, навіть протилежним, було ідеологічне наповнення літе-

ратури XVIII ст. – вона була спрямована проти монархії й аристократичної верхівки, носила демократичний характер. Можна говорити про активну взаємодію класицизму з просвітницьким рухом, про «приспосовування» класицизму XVII ст. для вираження програми нової епохи.

Ідейність Просвітництва, пріоритет думки над словом сприяли інтелектуалізації творів, входженню в літературу таких наук, як філософія, психологія, етика, естетика, географія та ін. Таке єднання відбувалося в різних формах: через авторські відступи, вставні розділи, посвяти, листи (романи Г. Філдінга, Дж. Свіфта, Вольтера, Д. Дідро та ін.). Література набула публіцистичного та аналітичного характеру, що не применшувало її художньої вартісності та своєрідності. Хоча автори й розраховували на освіченого читача, але доносили думки доступно й зрозуміло, керуючись естетичним принципом ясності думки й ясності форми. Особливого значення надавалось філософії, адже більшість із просвітителів були одночасно мислителями і письменниками (Вольтер, Дідро, Руссо, Шиллер, Гете та ін.). Поруч із науковими трактатами вони писали твори, які ставали художніми ілюстраціями тих чи інших філософських теорій, як, наприклад, роман Д. Дефо «Робінзон Крузо» (ідеї Дж. Локка). У зв'язку з цим виникає жанр *філософської повісті*, який набуває розквіту у Франції у творчості Ш.Монтеск'є («Персидські листи»), Вольтера («Кандід, або Оптимізм», «Простодушний», «Мікромегас» та ін.), Д. Дідро («Небіж Рамо», «Жак-фаталіст та його господар»). *Цей жанр давав широкі можливості авторам у доступній і часто захоплюючій формі висувати власні погляди, пропагувати просвітительські ідеї.*

Ще однією визначальною рисою просвітницької літератури було *свідоме прагнення письменників до детального змалювання навколишньої дійсності*, навіть якщо вона була фантастичною чи казковою. Такий підхід був зумовлений завданням діячів епохи просвітити і виховати читача, представити життя і природу людини в усіх їх варіантах і проявах, вказати на їх негативні сторони й подати позитивний приклад для наслідування. Саме тому особливої популярності у XVIII ст. набувають *прозові жанри*, зокрема **роман**. На відміну від попередніх епох, в які переважав авантюрний роман, у XVIII ст. розвивається такі жанрові підвиди роману, як *сімейно-побутовий* та *соціально-психологічний*, хоча широко використовуються також елементи утопічного, пікареского, роману-подорожі та ін.

У ході розвитку просвітницької літератури спостерігався дедалі більший відхід від раціоналізму попередніх періодів. У другій половині XVIII ст. виникає **сентименталізм** – напрям, який проголошує культ почуттів, протиставляючи їх однобічності розуму. Почуття оцінювались

сентименталістами на тій же основі, що розум класицистами – як носій і виразник природи людини. Різниця між ними полягала в тому, що одні митці, визнаючи єдність чуттєвого і раціонального начал в людині, робили акцент на розумі (класицисти), інші (сентименталісти) – на почуттях. Тобто культ почуттів не суперечив у просвітителів культу розуму. І в одному, і в іншому випадку нормою і критерієм оцінки людських вчинків оголошувалась природа.

Все ж зміна акцентів, не руйнуючи принципової основи творчості, приводила до важливих змін в художньому змісті просвітницького мистецтва. Сентименталісти у значній мірі спиралися на філософію суб'єктивного ідеалізму англійських мислителів Девіда Юма (1711–1776), а також Джорджа Берклі (1685–1753), які, заперечуючи думку попередніх філософів про можливість об'єктивного пізнання світу за допомогою розуму, єдино реальною вважали не матерію, а людські враження, ідеї, емоції. Кожна людина за допомогою своєї уяви витворює власну картину навколишньої дійсності, а її висновки про ті чи інші речі є суб'єктивними. Великий вплив на розвиток сентименталізму справив також руссоїзм – концепція французького мислителя і письменника Ж.-Ж. Руссо, який проголосив «культ серця», протиставляючи його «культу розуму». Філософські системи підштовхували митців до вивчення внутрішніх джерел людської діяльності і поведінки загалом. У мистецтві такий підхід сприяв більш повнокровному й багатогранному художньому вираженню природи людини, дослідженню її конкретно-чуттєвої своєрідності.

У сентименталізмі поступово долається раціоналістична прямолінійність у змалюванні героїв, характерна для раннього періоду розвитку Просвітництва. Зберігаючи просвітницьку традицію виводити програмного позитивного героя, носія високих якостей, породжених природою, сентименталісти все ж представляють людський характер складніше. **Позитивний герой сентименталізму** переважно належить до нижчих верств населення, наділений благородними якостями, багатим внутрішнім світом і глибокими почуттями. Гостре відчуття несправедливості, будь-якої жорстокості викликає у його душі постійні переживання і муки, штовхає іноді на необдумані кроки, а то і смерть. Через непристосованість до життя, відсутність прагматизму, розрахунковості герой часто невлаштований у житті, відлюдкуватий, відчуває себе зайвим у суспільстві. Він шукає притулок у таких сферах, як природа, мистецтво, кохання, улюблене заняття («коник»), вдається до меланхолійних роздумів тощо. Сентиментальний герой не борець, а споглядач, але велика сила переживань викликає у читачів співчуття і жаль до нього, водночас протест проти жорстоких законів світу і соціальної несправедливості.

Оскільки об'єктом художнього переосмислення сентименталістів є

внутрішнє життя людини, *роман про подорожі і пригоди змінюється на роман про думки і почуття*, події часто відбуваються на тлі приватного життя у рамках сімейних стосунків (Л. Стерн «Життя та думки Трістрама Шенді, Джентльмена», Й.-В. Гете «Страждання молодого Вертера»), хоча наявні також взірці подорожніх нотаток (Л. Стерн «Сентиментальна подорож»). Для більш детальної і достовірної передачі почуттів автори часто вдавалися до епістолярної форми (С. Річардсон «Памела, або віддана добродійність», Й.-В. Гете «Страждання молодого Вертера», Ж.-Ж. Руссо «Юлія, або Нова Елоїза») чи форми сповіді (Д. Дідро «Черниця»).

Сентименталісти прагнуть до простоти і безпосередності викладу, мова творів демократизується, стає зрозумілою широким верствам населення, зникає пишномовність, риторичність. Вільна композиція приходить на зміну раціональній причинно-наслідковій, яка була характерна для творів раннього періоду Просвітництва. Великого значення набувають ліричні відступи, пейзажі, спогади, роздуми. Увага сентименталістів до почуттів сприяла бурхливому розвитку поезії, особливо в Англії, де виникла так звана «цвинтарна поезія» за назвою твору Т. Грея «Елегія, написана на сільському цвинтарі» (1751). У цьому руслі творили також Дж. Томсон та Е. Юнг. Поети-сентименталісти вдавалися до таких поетичних жанрів, як елегія, послання, ідилія, які відтіснили героїчну поему та оду.

Драма у сентименталізмі представлена жанром «міщанської» (інші її назви: «сльозлива», «серйозна», «буржуазна»), яка розвивалася на противагу класицистичній. Першим виявом цього жанру вважається п'єса англійського драматурга Джорджа Ліло «Лондонський купець» (1731). Пізніше *«міщанська драма»* поширилася у Франції та Німеччині. Її теоретиками і практиками були Д. Дідро у Франції та Г.-Е. Лессінг у Німеччині:

- драма відображає реальні конфлікти;
- сюжети взяті із матеріалу тогочасної дійсності;
- відкидаються такі канони класицистичної трагедії, як правило трьох єдностей, строга композиція, високий стиль;
- драматичні події розвиваються не за рахунок ефектних, пафосних монологів, а завдяки діям та вчинкам персонажів;
- твори написані у прозовій формі, містять фольклорні та народно-розмовні елементи, вульгаризми;
- програмним героєм виступає благородний і чесний міщанин (людина незнатного походження), який протиставляється свавільному і непорядному дворянину та ін.

У 70-х роках у Німеччині набуває розвитку літературний рух *«Бурі та натиску» (Sturm und Drang)*, який можна розцінити як німецький варіант

європейського сентименталізму (дехто відносить його до передромантизму). Провідним теоретиком руху вважають Й. Г. Гердера, за ініціативою якого 1773 р. вийшов збірник «Про німецький дух та мистецтво», що став маніфестом нової літератури. Сюди входили також Й.-В. Гете, Ф.-М. Клінгер, Я. Ленц, Г. Вагнер В. Гайнзе (страсбурзька група), І.Фосс, Г. Бюргер, брати Штвольберги, В. Мюллер та ін. (геттінгемська група), Ф. Шиллер, Д. Шубарт (швабська група). Твори «буремних геніїв» виражають бунт проти тиранії та соціальної нерівності, проголошують духовну свободу «маленької людини», утверджують цінність особистості незалежно від її соціального стану. Штюрмери виступали проти будь-яких естетичних догм, утверджували свободу вибору тематики, авторського висловлювання. Творили у різних жанрах, проте перевагу надавали поезії та драматургії.

У рамках руху виникає *«штюрмерська драма»*, яка у значній мірі наслідує міщанську драму, проте не обмежується вузьким колом сімейно-побутових проблем, зачіпає також питання *політичного життя*, сповнена гнівного протесту проти беззаконня феодального суспільства. Герой, неординарна особистість (може бути представником будь-якого класу), індивідуаліст, конфліктує з несправедливим світом, але переважно гине в нерівній боротьбі. Взірцями «штюрмерської драми» є «Розбійники», «Підступність і кохання» Ф. Шиллера, «Гец фон Берліхінген» Й.-В. Гете та ін.

У XVIII ст. розвивається напрям *«рококо»* (від фр. слова «rocaille» – схожий на мушлю). Вважають, що рококо є трансформацією окремих рис бароко, але позбавлене філософської глибини і напруженості останнього. Йому властиві пишність, вишуканість форми, дотепна гра слів, декоративність та умовність пейзажів, галантність на межі з грайливістю, гедонізм тощо. Мистецтво рококо було аполітичним, перевагу віддавало любовним та еротичним сюжетам. У літературі виявило себе в епіграмі, елегії, мадригалі (вірш про сільське життя, пісня пастухів), казково-фантастичній поемі. Елементи рококо притаманні творам Вольтера, Д. Дідро, П. Бомарше, Х. Віланда, ранній поезії Й.-В. Гете.

Самобутнім явищем у XVIII ст. виступає *«веймарський класицизм»* – напрям, який набув розвитку у Німеччині у 80-90-і роки і представлений творчістю Ф. Шиллера та Й.-В. Гете. Розчарувавшись у бунтарстві штюрмерського періоду, митці вбачали ідеал гармонійного суспільства у мистецтві та красі, які можуть врятувати людство від вульгарної дійсності. До яскравих взірців напряму відносять трагедії «Іфігенія в Тавриді» (1787), «Торквадо Тассо» (1790), епічну поему «Герман і Доротія» (1798), сцени з другої частини «Фауста» Гете, а також драми «Дон Карлос» (1787) і «Валленштейн» (1799) Ф.Шиллера.

Що ж до напрямку «просвітницький реалізм», на існування якого в епоху Просвітництва вказують автори вузівських підручників (С.Д. Артамонов. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. – М., 1978; История зарубежной литературы XVIII века. Под ред. З.И. Плавскина. – М., 1991), то це питання досі залишається проблематичним. Європейські просвітителі у своїх уявленнях про людину виходили з певної норми, ідеї, і для літератури XVIII ст. була характерною єдність утвердження цієї норми і заперечення всіх сторін життя, ідей, людської поведінки, які їй не відповідали. Детально представлена в сімейно-побутових романах XVIII ст. дійсність все ж розцінювалась тенденційно: з позицій розумності чи нерозумності, що свідчить про певну однобічність її моделювання в тогочасній літературі. Метод реалізму, яким керувалися митці XIX ст. (Ч. Діккенс, О. де Бальзак, Стендаль та ін.), прагнув до всеохоплюючого зображення світу і людини, в їх складності, суперечності і багатогранності, з урахуванням об'єктивних законів суспільно-історичного розвитку людства. Без цієї властивості реалізм не може називатися реалізмом. Очевидно, можна говорити про зародження в епоху Просвітництва певних реалістичних тенденцій, які класичної форми набули в XIX ст.

АНГЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ДАНІЕЛЬ ДЕФО

(1660 – 1731)

Народився у Лондоні в сім'ї комерсанта-пуританина, навчався у пуританській школі, здобув ґрунтовні знання з різних наук. З дитинства відзначався діяльною і свободолюбивою вдачею, прагнув подорожувати, проте в далеких країнах так і не побував. Все життя Дефо активно займався комерцією і журналістикою, став засновником прогресивної журналістики в Англії, власними зусиллями видавав газету „Огляд”. Всього написав біля 500 статей і брошур, в яких торкався найрізноманітніших проблем сучасності: торгівлі, банківської справи, релігії, освіти, емансипації жінок тощо.

У літературу увійшов завдяки віршованому памфлету „Чистокровний англієць” (1701), присвяченому тодішньому королю Англії Вільгельму Оранському – голландцеві за походженням, на адресу якого сипались докори про нечистокровне походження. У памфлеті Дефо захистив короля, довівши, що жоден із англійських правителів не може називатися чистокровним. Після цього Вільгельма III сприяв майбутньому письменнику у всіх справах, був його опікуном та покровителем.

У часи правління Анни Стюарт (1702-1714), яка повернулася до політики Реставрації, Дефо писав гострі анонімні памфлети на захист пуритан, за що був ув'язнений та покараний до трьохразового стояння біля ганебного стовпа. Завдяки винахідливості йому вдалося уникнути жорстокої процедури, проте надалі письменник не вдавався до гострої критики уряду.

1719 року у віці 58 років пише перший роман „Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорку”, у центр якого ставить звичайну людину, яка завдяки праці та розуму отримує перемогу в боротьбі з природою, при цьому сама вдосконалюється, набуває важливого життєвого досвіду.

Після „Робінзона Крузо” створив низку романів різних жанрів, зокрема пригодницькі („Капітан Сінглтон”, 1720; „Історія полковника Жака”, (1722)); крутійські („Молль Фландерс”, 1722; „Роксана”, 1724)); кримінальну та історичну прозу.

Романи принесли Дефо славу, проте матеріальний стан письменника не поліпшився. Ніяких авторських прав, твердих гонорарів в той час не існувало. Як комерсант Дефо розорився, як політичний діяч набув багато ворогів. Останні роки життя провів у бідності, часто вимушений жити далеко від сім'ї, втікаючи від кредиторів. Всі перипетії власного життя передав у першому романові „Робінзон Крузо”.

Українською мовою роман "Робінзона Крузо" вийшов у перекладі Галини Орлівни (1927), він ліг в основу подальших редакцій Е. Збарської, В. Мисика, В. Державина, О. Хатунцевої, Є. Крижевича.

ЖИТТЯ Й НЕЗВИЧАЙНІ ТА ДИВОВИЖНІ ПРИГОДИ РОБІНЗОНА КРУЗО, МОРЯКА З ЙОРКУ

Народився я 1632 року в місті Йорку в заможній сім'ї чужоземного походження. Батько мій, на прізвище Крейцнер, був родом із Бремена й оселився спочатку в Гуллі. Торгівлею він набув великого достатку і, покинувши торгувати, переїхав до Йорка. Там він одружився з моєю матір'ю, родичів якої звали Робінзон – родина, дуже поважана в тій місцевості. Тому-то мене перше звали Робінзон Крейцнер, але, через звичайне для Англії нівечення іншомовних слів, нас звать тепер – та ми й самі так звемо себе й пишемо наше прізвище – Крузо; так саме завжди звали мене й мої знайомі. [...]

Через те що я був третім сином і не був навчений ніякого ремесла, моя голова дуже рано почала наповнюватись безладними думками. Батько мій, на той час дуже старий, дав мені достатню освіту – яку взагалі могли дати домашнє виховання та міська школа – й призначив мене вивчати право. Мене, проте, могло задовольнити лише ремесло моряка, і мій нахил до нього так міцно опирався батьковій волі, навіть його наказам, та проханням і умовлянням матері та друзів, що, здавалося, в цьому нахилі було щось фатальне, що штовхало мене до злиденного життя, яке судилося мені.

Мій батько, розумна й поважна людина, здогадувався про мої витівки й серйозно та переконливо розраджував мене. Одного ранку він покликав мене до своєї кімнати, до якої прикувала його подагра, і почав палко дорікати мені з цього приводу. Він спитав, які інші причини, крім простого нахилу до мандрів, спонукають мене покинути батьківський дім і рідну країну, де я легко вийшов би в люди і пильністю та працею збільшив би свій достаток і жив би в багатстві та дозвіллі.

[...] Отже, не спитавшись ні в батька, ні в матері, не повідомивши їх жодним словом і лишивши їх самих довідуватись про мій вчинок, не попросивши ні батьківського, ні божого благословення, не зваживши ні обставин, ні наслідків, я, в недобрый час, 1 вересня 1651 року, сів на корабель мого приятеля, що прямував до Лондона. Ніколи, мабуть, поневір'яння молодих шукачів пригод не починались так рано й не тривали так довго, як мої. Не встиг корабель вийти з гирла Гамбера, як подув вітер і на морі знялись страшні хвилі. Я ніколи перед цим не бував на морі, а тому моє тіло невимовно знесилося і душа жахнулася. Я почав тепер серйозно замислюватись над тим, що робив, і над тим, як справедливо карало мене небо за те, що я так негарно покинув батьківський дім, порушивши свої обов'язки. Всі добрі поради моїх старих, сльози батька та благання матері постали в моїй пам'яті, і сумління, що тоді ще не зачерствіло так, як

згодом, суворо докоряло мені за нехтування батьківськими порадами і за порушення моїх обов'язків перед богом та батьком.

[...] Опинившись на березі непошкодженим, я звів очі до неба й подякував богові за те, що він врятував мені життя, та ще й саме в ту мить, коли я вже втратив був останню надію; здається, нема таких слів, якими можна було б правдиво змалювати захоплення і поривання людської душі, врятованої, сказав би я, з самої могили. Мене не дивує той звичай, за яким, коли оголошують помилювання злочинцеві, що стоїть уже з петлею на шиї й має зараз повиснути в ній, завжди приводять лікаря, щоб пустити йому кров, бо несподіванка може відразу збурити всі тваринні почуття в його серці й приголомшити його.

Неждана радість, як і жаль, вражають розум.

Я ходив по берегу, зводив руки до неба, і вся моя істота була, так би мовити, переповнена думками про моє визволення. Я робив тисячу жестів і рухів, яких не можу описати. Я думав про своїх товаришів, що всі потонули, бо, крім мене, не врятувався жоден; принаймні я не бачив більше ні їх самих, ні їхніх речей, крім трьох капелюхів, одного кашкета та двох непарних черевиків.

Глянувши в той бік, де на міліні стояв наш корабель, ледве помітний за високим прибоєм, такий він був далекий, я подумав собі: «Боже, яким дивом вибрався я на берег!»

Заспокоївши себе думками про своє щастя, я почав роздивлятися навкруги, щоб довідатись, куди потрапив і що маю робити, і мій радісний настрій відразу ж підупав, бо я зрозумів, що хоч і врятувався, але не втік від дальших страхів та лих. Я змок до рубця, переодягнутись не було в що. Я не мав нічого ні їсти, ні пити, а в майбутньому мені доведеться померти з голоду або потрапити в пазури хижих звірів. Найбільше ж засмучувало мене те, що я не мав зброї і не міг ні полювати на дичину для свого прожитку, ні боронитись від хижаків, які, в свою чергу, захочуть пополювати на мене. Одно слово, у мене не було нічого, крім ножа, люльки та коробочки з тютюном. Це було все моє майно. Це завдало мені такого розпачу, що я довго бігав мов божевільний по берегу. Коли впала ніч, я із завмиранням серця питав себе, що станеться зо мною, коли тут водяться хижі звірі, що вночі завжди виходять на полювання.

Єдине, що мені здалось можливим, було вилізти на товсте дерево поблизу, подібне до ялини, але з колючками: на ньому я вирішив пересидіти ніч та обміркувати, якою смертю мені померти завтра, бо я гадав, що жити тут неможливо. Я пройшов з чверть милі в глиб країни подивитись, чи не натраплю де на прісну воду, і, на велику свою радість, знайшов її. Напившись і поклавши в рот трохи тютюну, щоб угамувати голод, я вернувся до дерева, зліз на нього й постарався вмотитись так,

щоб не впасти, заснувши. Потім я вирізав для самооборони коротеньку палицю, влаштувався вигідніше на своєму місці і від надмірної втоми міцно заснув. Я спав так солодко, як, гадаю, небагато хто спав би, будучи в моєму становищі, і, здалося, ніколи ще не прокидався таким свіжим і бадьорим.

Коли я прокинувся, уже зовсім розвиднілось. Погода прояснилась, вітер стих, і море вже не лютувало й не здіймалось. Але мене найбільше здивувало те, що вночі корабель принесло припливом з мілини майже до тієї скелі, об яку мене так ударила хвиля. Він стояв тепер за милю від того місця, де я перебував ніч; держався він майже прямо, отже, я вирішив побувати на ньому і врятувати хоч що-небудь із корисних для мене речей.

Спустившись з свого пристанища на дереві, я ще раз озирнувся навкруги й найперше побачив нашу шлюпку, що лежала милі за дві праворуч від мене на березі, куди її викинуло море. Я пішов у тому напрямі, гадаючи дійти до неї, але виявилось, що між мною і шлюпкою була маленька затока чи бухточка, з півмилі завширшки. Тоді я повернув назад, бо мені важливіше було потрапити якнайшвидше на корабель, де я сподівався знайти яку-небудь їжу й одяг. [...]

Тепер мені треба було оглянути околиці й обрати собі вигідне місце для житла, де я міг би скласти своє добро й зберегти його від усяких несподіванок. Я досі не знав, де я – на континенті чи на острові, в заселеній чи незаселеній країні; не знав, чи загрожує мені небезпека від хижих звірів, чи ні. Не далі, як на півмилі від мене був горбок, крутий та високий. Як видно, він був найвищий у пасмі горбків, що тяглось на північ. Я взяв одну з своїх мисливських рушниць, один пістоль та ріг з порохом і пішов на розвідку. Насилу видершись на вершину горба, я з великим жалем побачив свою долю, тобто побачив, що я на острові, оточеному звідусюди морем, без ніяких ознак землі за ним, коли не рахувати кількох скель, що стояли віддалік, та двох ще менших островів миль за десять на захід.

[...] Я жив на острові вже тринадцять днів; за цей час я побував на кораблі одинадцять разів і перевіз на берег усе, що тільки могла перетягти одна пара рук. Я певний, що, коли б тиха погода тривала далі, я перевіз би частинами весь корабель, але, готуючись до дванадцятого рейсу, я помітив, що знімається вітер. Проте, дочекавшись відпливу, я все-таки вирядився на корабель. Під час попередніх рейсів я так ґрунтовно обшукав нашу каюту, що мені здавалось, ніби там нічого вже не зосталось. Але цього разу я вперше помітив шафку з двома шухлядами – в одній були три бритви, великі ножиці і з півдюжини добрих ножів та виделок, а в другій – гроші, частково європейською, частково бразильською срібною та золотою монетою, всього до тридцяти шести фунтів стерлінгів.

Я посміхнувся, побачивши ці гроші: «О, непотрібний мотлох! – сказав я вголос. – Навіщо ти тепер? Ти не вартий навіть, щоб підняти тебе з землі. Один із цих ножів вартий усієї купи. Я не знаю, що з тобою робити; так залишайся ж там, де лежиш, і йди на морське дно, як створіння, чиє життя не варто рятувати!» Однак, роздумавшись, я взяв їх і, загорнувши в шмат парусини, хотів був спорудити новий пліт. Та поки я збирався, нахмарило; вітер, що дув з берега, почав міцнішати і за чверть години став зовсім свіжим. Мені спало на думку, що при береговому вітрі пліт мені непотрібний і що треба поспішати на берег, поки море ще не дуже розбурхалось, бо інакше я й зовсім не зможу вибратись. Отож я кинувся у воду й поплив. Чи то через вагу речей на мені, чи то через противну хвилю, в мене ледве вистачило сил перепливти невеличку смугу води, що відокремлювала корабель від бухточки. Вітер швидко міцнішав і ще перед початком відпливу перейшов у справжню бурю.

[...] Шукаючи підходячого місця, я нарешті знайшов невеличку галявину на схилі високого горба, що спускався до неї крутою стіною, так що зверху мені ніщо не загрожувало. З цього боку в скелі була невелика заглибина, ніби вхід до печери, хоч насправді ніякої печери чи проходу в скелі не було.

На цій зеленій галявині, перед самою заглибиною, я вирішив розкинути свій намет. Площадка мала завширшки не більше як сто ярдів, а завдовжки – приблизно вдвоє більше, а в мене перед дверима розлягався немов моріжок. В кінці галявини гора дуже нерівно спускалася в низину до моря. Лежала ця площадка на північно-західному схилі гори й була в холодку цілий день, поки сонце не досягало південного заходу, де воно сідає в тих краях.

Перше ніж розкинути намет, я обвів перед заглибиною півколо, ярдів з десять радіусом і з двадцять – діаметром. У це півколо я понабивав двома рядами міцних кілків, загнавши їх глибоко в землю. Верхні кінці кілків я загострив. Частокіл вийшов щось із п'ять з половиною футів заввишки, а між обома рядами кілків було не більше як шість дюймів.

Проміжки між кілками я заповнив до самого верху кусками каната, нарізаними на кораблі, поклавши їх шарами один на один. Зсередини я укріпив огорожу підпорками із кілків на два з половиною фути завдовжки. Огорожа ця вийшла така міцна, що ні людина, ні звір не могли б ні пролізти крізь неї, ні перелізти її. Ця робота відібрала в мене багато часу та праці; найважче було рубати в лісі кілки, переносити їх на площадку та забивати в землю.

Вхід туди я зробив не через двері, а короткою драбиною через частокіл. Увійшовши до себе, я забирав драбину; я гадав, що таким чином укріпився й цілком відгородився від усього світу. Тепер я спокійно спав

уночі, чого в інших умовах не міг би робити, а проте, як виявилось пізніше, всі ці запобіжні заходи проти ворогів були непотрібні.

Працюючи без краю й над силу, я перетягав до себе, в цю загорожу чи фортецю, всі свої багатства: харчі, зброю та запаси, про які розповім вам вище. Я розкинув великий намет, щоб захистити себе від дощів, які там певної пори року бувають дуже великі й довготривалі. Намет я зробив подвійний, тобто розкинув спочатку менший, а над ним більший, ще й накрив зверху брезентом, який я взяв з корабля разом з парусами.

Тепер я спав уже не на принесеній мною на берег постелі, а в дуже доброму гамаку, що належав колись помічникові капітана.

До намету я переніс увесь харчовий припас і взагалі все, що могло поспуватись від вогкості, і коли все моє добро лежало вже в огорожі, я щільно забив вхід, що був досі відкритий, і почав ходити до себе з допомогою драбини, про яку вже казав.

Зробивши це, я заходився копати в горі заглибину. Каміння та землю я виносив крізь намет у двір і зробив таким чином всередині огорожі насип на півтора фути заввишки: печера була якраз за наметом і правила за льох для моєї господині. [...]

Під час роботи я принаймні раз на день виходив з рушницею, щоб розважитись, забити яку-небудь дичину й познайомитись, скільки можна, з тим, що родить цей острів. Першого ж разу я відкрив, що на острові водяться кози, і це дуже втішило мене. Та, на великий жаль, кози були страшенно боязкі, сторожкі й такі прудконогі, що підійти до них було найтруднішою річчю в світі. Однак це не турбувало мене, бо я був певний, що зможу коли-не-коли стріляти їх, як це і сталося згодом. Вистеживши місця, де вони збираються, я помітив, що, побачивши мене в долині, коли самі вони були на горі, кози страшенно лякались і втікали. А коли вони паслись у долині, а я був на горі, кози не звертали на мене ніякої уваги. З цього я зробив висновок, що це був наслідок особливої будови їхніх очей – їхній зір, напевне, був спрямований униз, так що вони нічого над собою не могли бачити. Відтоді я додержувався такого способу: спочатку злазив на скелю, щоб бути над ними, і тоді часто влучав у них.

Першого разу, як я вистрелив у цих тварин, я забив самку; при ній був маленький сосунець, і це дуже засмутило мене. Доли мати впала, козеня смирененько стояло коло неї, поки я не підійшов і не взяв її. Та це ще не все: коли я взяв стару козу на плечі й поніс її додому, мале бігло за мною до самого намету. Я поклав її на землю перед огорожею, взяв на руки козеня й пересадив його через частокіл, сподіваючись вигодувати його й приручити; та воно не могло ще їсти само, і я мусив забити його і з'їсти. Ці дві кози настачили мені м'яса на довгий час, бо їв я мало і якомога ошаджував свої запаси, особливо хліб.

Влаштувавши остаточно своє житло, я вважав за необхідне відвести місце для вогнища й запаси палива. Як я впорався з цим, як поширив свій льох і помалу оточив себе всякими вигодами, я розповім у відповідному місці, а раніше мушу розказати дещо про себе й поділитись думками, яких, звичайно, було в мене немало. [...]

Я ясно уявив собі, як добре я забезпечений всім потрібним для життя і що було б зі мною, коли б не сталося так (а це буває один раз на сто тисяч), що корабель знявся з того місця, де він став спершу, і приплив ближче до берега, а я мав час забрати з нього всі ті речі. Що було б зі мною, коли б мені довелось жити на цьому острові так, як перебув я на ньому цю ніч, без усього потрібного для життя й без засобів дістати все це самому. «Особливо, – сказав я собі вголос, – що робив би я без рушниць, без набоїв та знаряддя для праці, без одягу та постелі, без намету чи притулку?»

А тепер усього цього було в мене досить і я міг постачити собі їжу без рушниць, коли б зостався без набоїв. Передо мною, до кінця мого життя, було стерпне існування, без нестатків; з перших же днів я почав клопотатись, як забезпечити себе від усяких можливих випадків, і не лише на той час, коли в мене не буде набоїв, а й на тоді, коли моє здоров'я та сили почнуть підупадати.

Признаюсь, я зовсім не подумав про те, що весь мій вогневий припас може згинуть за одним разом, тобто, що блискавка може висадити мій порох. Ось чому, коли блиснула блискавка й загуркотів грім, думка про це, як я вже згадував, так вразила мене.

І тепер, беручись докладно описувати тихе й сумне життя, про яке, певне, ще не чувано на світі, я почну з перших днів і буду розповідати все підряд.

Моя нога вперше ступила на цей жахливий острів за моїми підрахунками, 30 вересня, під час осіннього рівнодення, коли сонце стоїть майже прямо над головою. За моїми спостереженнями, острів лежав на дев'ятому градусі двадцять другій минуті північної широти. Минуло днів десять або дванадцять, і мені спало на думку, що я, через брак книжок, пера та чорнила, загублю лік дням і нарешті перестану відрізняти будні від свят. Щоб запобігти цьому, я поставив величезний стовп на тому місці берега, куди мене закинуло море, і, вирізьбивши на широкій дерев'яній дошці великими літерами напис: «Тут я ступив на цей берег 30 вересня 1659 року», прибавив її навхрест до стовпа.

На цьому стовпі я щодня робив ножем зарубину; кожний сьомий день робив удвоє довшу – це означало неділю; перше число кожного місяця я позначав ще вдвоє довшою зарубиною. Отак я вів свій календар, позначаючи тижні, місяці та роки.

Насамперед мушу зазначити, що серед багатьох речей, перевезених з

корабля за кілька разів, я не згадав сили дрібних речей, хоч і не дуже цінних, але таких, що стали мені в пригоді. Наприклад, у каютах капітана, його помічника, каноніра та тесляра я знайшов пера, чорнило, папір, три чи чотири компаси, деяке астрономічне приладдя, підзорні труби, географічні карти та книжки з мореплавства. Все це я взяв на всякий випадок, не знаючи навіть, чи придасться мені що-небудь із цих речей. Крім того, я знайшов три дуже гарні біблії, які я одержав з Англії разом з крамом і упакував з своїми речами.

Знайшов я й кілька книжок португальською мовою, серед яких було три молитовники, і трохи інших книжок, які я дуже беріг. Мушу згадати також, що у нас на кораблі був собака й дві кішки. Цікаву історію цих тварин я ще матиму нагоду розповісти свого часу. Обоє кішок я перевіз на берег з собою, що ж до собаки, то він сплигнув з корабля сам і приплив до мене на другий день після того, як я перевіз мій перший вантаж. Він був мені вірним слугою багато років. Він робив для мене все, що міг, і майже заміняв мені людське товариство; хотілося б тільки, щоб він говорив, але цього він не міг. Я вже сказав, що взяв з корабля пера, чорнило та папір, надзвичайно ощаджував їх і, поки вистачило чорнила, дбайливо записував усе, що траплялось, а коли його не стало – кинув це. Бо я не вмів зробити собі чорнила й не міг вигадати, чим його замінити.

Після цього мені спало на думку, що, незважаючи на чималий запас різних речей, мені, крім чорнила, бракувало ще багато чого. Не мав я ні заступа, ні мотик, ні лопати, мені не було чим копати й викидати землю; не було ні голки, ні шпильки, ні ниток. Що ж до білизни, то обходитись без неї я навчився дуже легко.

Через брак знаряддя всяка робота йшла у мене дуже повільно й з великими труднощами. Майже цілий рік треба було на те, щоб закінчити тин, яким я надумав обгородити свою оселю. На те, щоб нарубати в лісі грубих жердин, витесати з них кілки й перенести до намету, треба було витратити багато часу. Кілки були важкі; я міг підняти за раз не більше як одного, а іноді треба було два дні лише на те, щоб обтесати кілок та принести його додому, а третій – щоб забити його в землю. Для цієї роботи я вживав спочатку дерев'яну ломаку, а потім згадав про залізні ломи, що привіз з корабля, і замінив ломаку ломом, хоч це й не дуже полегшило мою працю. Найутомніше й найнудніше було забивати кілки. Але це не турбувало мене, бо я мав багато вільного часу. Закінчивши будівництво, я не мав для себе іншої праці, як блукати по острову, шукаючи їжі, і в такі мандри я виряджався щодня.

Тепер я почав серйозно міркувати над своїм становищем і почав записувати свої думки – не стільки для того, щоб залишити своє писання людям, що потраплять у таке становище (бо навряд чи буде в мене багато

спадкоємців), скільки для того, щоб висловити все, що мене мучило й гризло, і цим хоч трохи полегшити свою душу. Розум мій поволі переборював розпач. Я скільки міг намагався втішати себе думкою, що могло б статися ще гірше, і протиставляти злу добро. Цілком безсторонньо, ніби прибутки й витрати, записував я радощі, що траплялись мені, поруч із своїм горем.

ЗЛО

Мене закинуло на жахливий, безлюдний острів, і в мене немає ніякої надії визволитись.

Я відділений і відокремлений від усього світу, на горі й поневіряння.

Я осторонь від усіх людей; я самітник, вигнанець із людського суспільства.

У мене мало одягу, і скоро мені не буде чим укрити своє тіло.

Мені ніде сховатись і немає чим відбити напад людини або звіра.

Мені немає з ким поговорити й розрадити себе.

ДОБРО

Але я живий і не потонув, як усі мої товариші з корабля

Зате я відзначений з усього нашого екіпажу тим, що смерть помилювала мене одного, а той, хто так дивно врятував мене від смерті, може визволити мене і з мого безрадінного становища.

Але я не вмер з голоду й не загинув у цьому пустинному місці, де людині немає з чого жити.

Але я живу в жаркому кліматі, де, коли б я й мав повний одяг, то навряд чи носив би його.

Але я потрапив на острів, де не видно таких хижих звірів, як на берегах Африки: що було б зі мною, якби мене викинуло туди?

Але бог чудесно пригнав наш корабель так близько до берега, що я не тільки встиг запастись усім необхідним для задоволення моїх повсякденних потреб, а маю змогу й постачати собі все аж до кінця свого життя.

Все це наочно свідчить, що навряд чи на світі було коли-небудь таке лихе становище, де поруч поганого не знайшлося б чогось гарного, за що треба було б дякувати. Гіркий досвід людини, що зазнала найбільшого нещастя на землі, показує, що у нас завжди знайдеться якась утіха, яку в рахунок добра та зла треба записати на прибуток.

Отже, послухавши тепер голосу свого розсудку, я почав миритися з своїм становищем. Раніше я все поглядав на море з надією побачити там корабель, а тепер я покинув марні надії і всі думки спрямував на те, щоб пристосуватись до умов свого життя і по змозі полегшити собі існування.

Я вже описував своє житло. То був намет, розкинутий на схилі гори й оточений частоколом. Але тепер мою огорожу можна було назвати скоріше стіною, бо якраз перед нею, ззовні, я зробив земляний насип щось із два фути завтовшки, а ще через деякий час (здається, років через півтора) поставив на насип жердини, прихилив їх до косогору, а зверху вкрив їх гілками та іншими речами, що були під рукою, щоб захиститись від дощів. А дощі певної пори року були тут дуже рясні.

Я згадував уже, як я переніс усе своє добро в огорожу та в печеру, яку викопав за наметом. Мушу зауважити також, що спочатку всі мої речі лежали вкупі і забирали все місце так, що мені не було де повернутись. Через це я вирішив поширити свою печеру. Зробити це було неважко, бо гора була пухка та піскувата і легко піддавалась моїм зусиллям. Коли я побачив, що мені не загрожує небезпека від хижих звірів, я почав поширювати печеру; прокопавши вбік праворуч скільки треба було за моїм розрахунком, я знову взяв праворуч і вивів хід наверх, за межі моєї огорожі чи то фортеці.

Це дало мені не лише вхід і вихід (чорний хід до мого намету та комори), а й місце, де розташувати своє добро.

Тепер я взявся до вибору найпотрібніших речей, передусім стола та стільця; без них я не міг користатись як слід навіть тими скромними вигодами, що були приділені мені на цьому світі. Без стола я не міг цілком зручно ні їсти, ні писати. Тому я взявся до праці. Тут маю зауважити, що розум є основа й джерело математики; визначаючи й виміряючи розумом речі і складаючи собі про них найправильніші уявлення, кожен з часом може навчитися першого-ліпшого ремесла. До того часу я зроду не брав у руки ніякого інструмента, а проте, завдяки працьовитості, ретельності та винахідливості, поволі так набив руку, що міг би, я певний того, зробити що завгодно, особливо маючи відповідне знаряддя. А втім, і без відповідних інструментів, з самим стругом та сокирою, я зробив силу речей, хоч, мабуть, ніхто ще не робив їх таким способом і не витрачав на них стільки праці. Наприклад, коли мені була потрібна дошка, я мусив зрубати дерево, обчистити його від гілок, і поклавши перед собою, обтесувати, поки воно не набирало належної форми; після цього треба було ще вирівняти дошку стругом. Щоправда, за таким методом з цілого дерева виходила лише одна дошка, і робота над нею забирала у мене силу часу та праці, але проти цього у мене був лише єдиний засіб – терпіння; тим більше, що я мав дуже багато часу. Мій час і моя праця коштували

мені дуже мало, і мені було однаково, на що їх витратити.

Насамперед, як я сказав, я зробив собі стіл та стілець, використавши для них короткі дошки, які я перевіз плотом з корабля. Натесавши зазначеним вище способом довгих дощок, я приладнав до стіни мого льоху, одну над однією, кілька полиць, футів на півтора завширшки, і поклав на них свій інструмент, цвяхи, залізо та інший дрібний скарб – одно слово, розподілив усе по місцях, щоб кожен річ легко було знайти. Я понабивав кілочків у стінах льоху й порозвішував на них свої рушніці і взагалі все, що можна було повісити. Коли б після цього хтось побачив мою печеру, то, напевне, прийняв би її за склад речей першої потреби. Я мав усе напохваті, і мені було дуже приємно бачити своє добро в такому порядку, а особливо знати, що запаси мої такі великі.

Тільки тоді почав я вести свій щоденник, записуючи все, що робив протягом дня. Спочатку, звичайно, я був надто заклопотаний та пригнічений не тільки працею, а й тяжким настроєм; тому в мій щоденник потрапило б тоді багато сумного. Мені, наприклад, довелося б зробити такий запис: «30 вересня. Коли я вибрався на берег і врятувався від смерті, то почав блювати від солоної води, якої наковтався. Очунявши, я, замість подякувати богам за свій порятунок, почав бігати по берегу і, ламаючи руки, бити себе по голові та по обличчю, вигукуючи: «Я пропав, пропав!» – аж поки, знеможений, не впав на землю. Але заснути я не наважився, бо боявся, щоб мене не з'їли хижі звірі».

Після того, як я побував на кораблі й забрав звідти все, що можна було взяти, я щодня вибігав на горбок і дивився на море, сподіваючись побачити яке-небудь судно. Кілька разів мені здавалося, ніби десь далеко біліє парус. Тоді я віддавався радісним надіям, дивився, поки мені не темніло в очах, а потім вдавався в розпач, кидався на землю й плакав, як дитина, збільшуючи своє нещастя власною дурістю.

Нарешті, трохи опанувавши себе, впорядкувавши своє житло і давши лад своїм пожиткам, зробивши собі стіл та стілець і прибравши все якомога краще, я взявся до щоденника. Наводжу його тут весь до кінця (хоч у ньому описано знову всі вже відомі нам події). Коли в мене не стало чорнила, я був змушений облишити його.

ЩОДЕННИК

30 вересня 1659 р. Я, нещасний Робінзон Крузо, зазнавши далеко від берега аварії під час страшної бурі, вийшов на берег цього непри-

вітного, нещасного острова, який я назвав островом Відчаю. Решта корабельної команди потонула, а сам я був майже мертвий.

До кінця того дня я плакав, завдаючи собі суму думками про своє лихе становище. У мене не було ні їжі, ні притулку, ні одягу, ні зброї. Я не мав куди сховатись від ворогів. Утративши надію на допомогу, а бачив перед собою лише смерть. Мені здавалося, що мене з'їдять хижі звірі, або заб'ють дикуни, або ж я вмру з голоду без їжі. Коли наблизилась ніч, я зліз на дерево, бо боявся нападу хижих звірів, але спав добре, незважаючи на те, що всю ніч ішов дощ.

1 жовтня. Прокинувшись уранці, я, на велике диво собі, побачив, що приплив зняв наш корабель з мілини й пригнав його дуже близько до острова. З одного боку, було приємно, що корабель непошкоджений і не перекинувся; в мене народилась надія добратись до нього, коли вітер стихне, щоб запасти собі їжі та інших потрібних речей. З другого боку, поновилась і моя туга за товаришами, які, здавалося мені, врятували б корабель і, може, не всі загинули б, коли б zostалися на ньому. Тоді ми могли б з уламків корабля збудувати човен, і нам пощастило б добратись до якого-небудь заселеного берега. Ці думки не давали мені спокою цілий день. Під час відпливу я підійшов до корабля, скільки міг, убрид, а тоді поплив. Весь цей день безперестанку йшов дощ, хоч вітер зовсім стих.

Від 1 до 24 жовтня. Всі ці дні я перевозив з корабля все, що можна було взяти. Коли почався приплив, я на плотах кілька разів перевіз свій вантаж на берег. Знову всі ці дні йшов дощ, з невеликими проміжками ясної погоди. Здається, тепер тут дощова пора року.

24 жовтня. Я перекинув свій пліт, а з ним і весь вантаж. Але сталося це на мілкому, всі речі були важкі, отож мені вдалося, коли настав відплив, врятувати більшу частину їх.

25 жовтня. Цілу ніч і цілий день ішов дощ і дув різкий вітер. Корабель за ніч розбився вщент і зовсім зник з очей. Під час відпливу видно було тільки уламки з нього. Весь цей день я вкривав і захищав своє добро, щоб дощ не пошкодив його.

26 жовтня. Трохи не цілий день блукав я по берегу, шукаючи зручного місця для житла. Найбільше я дбав про те, щоб забезпечити себе вночі від нападу диких звірів чи людей. Надвечір я знайшов придатне місце на крутому схилі горба. Обвівши півколом потрібну для себе площу, я вирішив укріпити її валом або стіною з двох рядів кілків, обкладених зокола дерном і зв'язаних зсередини канатом.

Від 26 до 30 жовтня я напружено працював, перетягаючи своє добро до нового житла, дарма що майже весь час лив дощ.

31 жовтня. Вранці я ходив по острову з рушницею, сподіваючись

натрапити на дичину та роздивитись на місцевість. Забив козу, а її козеня побігло за мною додому. Пізніше я забив і його, бо воно не хотіло їсти.

1 листопада. Розкинув під скелею намет, стараючись зробити його якомога просторішим, і вперше переночував тут, повісивши на кілках гамак.

2 листопада. Зібрав усі ящики, дошки та шматки дерева від плотів і зробив із них огорожу навколо намету на площадці, яку призначив для своєї фортеці.

3 листопада. Ходив з рушницею і забив двох птиць, схожих на качок. Їхнє м'ясо, як виявилось, дуже смачне. Після обіду я почав робити стіл.

4 листопада. Розподілив свій час, призначивши певні години на фізичну працю, на полювання, на сон та розваги. Ось мій розпорядок: зранку, якщо немає дощу, години дві або три ходжу по острову з рушницею; потім до одинадцятої працюю; в одинадцять снідаю чим доведеться; з дванадцяти до двох сплю, бо стає дуже душно; надвечір я знову беруся до роботи. Останні два дні весь мій робочий час пішов на виготовлення стола. Тоді я був ще дуже поганий столяр, але час та потреба скоро зробили з мене цілком вправного майстра, як це було б і з кожним.

5 листопада. Вийшовши з рушницею та собакою, забив дику кішку. Шкура її досить ніжна, а м'ясо ні до чого не придатне. Я білую кожну забиту тварину й зберігаю всі шкури. Вертаючись якимсь берегом додому, я бачив силу різних морських птахів, але порід їх не знав. Бачив я також двох чи трьох тюленів. Спочатку я перелякався, не впізнавши, що то за тварини; а коли почав придивлятися до них, вони пірнули у воду і цього разу втекли від мене.

6 листопада. Після вранішньої прогулянки майстрував стіл і скінчив його. Але він мені не сподобався. Проте невдовзі я так набив руку, що зміг його підладити.

7 листопада. Стає гарна година. 7, 8, 9, 10 і трохи 12 числа (11 була неділя) я весь час працював над сильцем і з великими труднощами надав йому пристойного вигляду; але він усе ж таки мені не сподобався, хоч я кілька разів переробляв його.

Примітка. Я скоро перестав святкувати неділю, бо перестав відзначати її на стовпі й загубив лік дням.

13 листопада. Сьогодні йшов дощ. Він дуже відсвіжив мене й охолодив землю, але весь час була гроза; це мене дуже злякало, бо я боявся за свій порох. Ледве гроза пройшла, я вирішив розподілити весь свій порох на маленькі частини, щоб не боятись за нього.

14, 15 та 16 листопада. Ці три дні я майстрував маленькі ящики для пороху, кожний не більше як на один або два фунти. Розподілив весь порох по ящиках і поставив їх у безпечніші, далекі одне від одного місця.

Вчора забив величезну птицю; її м'ясо дуже смачне, але як її назва – не знаю.

17 листопада. Сьогодні я почав довбати скелю за наметом, щоб поширити свою садибу й зробити її ще вигіднішою.

Примітка. Для цієї роботи мені конче потрібні три речі: мотика, лопата й тачка або кошик, а цього в мене немає. Тим-то я втримався від роботи й почав вигадувати, чим замінити ці знаряддя або як їх зробити. Замість мотики я спробував працювати залізним ломом, але він дуже важкий. Далі – лопата або заступ; без них я ніяк не можу обійтись, але як зробити їх самому – не знаю.

18 листопада. Шукаючи в лісі будівельний матеріал, знайшов те, або ж подібне до нього, дерево, що зветься в Бразилії залізним за його надзвичайну твердість. З великими труднощами і дуже попсувавши сокиру, я зрубав одне таке дерево і насилу приволік його додому, бо воно було страшенно важке. З нього я вирішив зробити лопату. Дерево було таке тверде, що ця робота забрала в мене дуже багато часу, але іншого виходу в мене не було. Потроху я надав обрубковій формі лопати, причому держак вийшов не гіршим за ті, що роблять у нас в Англії. А широкий кінець служив мені недовго, бо він не був оббитий залізом. Проте лопата досить добре служила мені для грабарських робіт. Мабуть, жодної лопати в світі не виготовляли таким способом і так довго.

Мені бракувало ще коша або тачки; але коша я ніяк не міг зробити, бо не мав гнучких прутів; принаймні мені досі не пощастило знайти їх. Мені здавалось, що тачку я міг би зробити, тільки крім колеса, бо як його робити, не мав ніякого уявлення. До того ж для осі потрібен залізний шворінь, якого в мене не було, і цю роботу довелося кинути. Щоб виносити викопану землю, я зробив щось ніби корито, в якому чорнороби носять вапно для мулярів. Зробити корито було мені не так важко, як лопату, а втім, усе разом – лопата, марні спроби зробити тачку і праця над коритом – відібрало в мене не менше як чотири дні, виключаючи той час, коли вранці я блукав з рушницею, від чого я рідко відмовлявся. Майже не було випадку, щоб я не приносив собі чого-небудь на їжу.

23 листопада. Поки я готував це знаряддя, решта роботи лежала. Закінчивши його, я знову взявся до печери. Копав скільки дозволяли час і сили, поширюючи та поглиблюючи її цілих вісімнадцять днів, щоб у ній могло до ладу розміститись усе моє добро.

Примітка. Весь цей час я поширював печеру для того, щоб вона могла правити мені і за комору, і за кухню, і за їдальню, і за льох. Жив я, як і раніше, весь час у наметі, крім дощової пори року, коли не міг захиститись там від дощу. Згодом я влаштував над своїм двориком щось подібне до даху, проклавши від огорожі до схилу гори жердини і вкривши

їх водоростями та великим листям.

10 грудня. Я думав, що вже впорався з печерою, чи льохом, коли несподівано (я, мабуть, зробив її надто широкою) вгорі з одного боку відвалилася земля. Це мене перелякало, і не без підстави: якби я був тоді там, то, напевне, не потребував би вже гробокопа. Цей сумний випадок завдав мені багато клопоту й нової праці: треба було вибрати землю, що завалилась, а головне – довелося підпирати стелю, бо інакше я не міг бути певний, що завал не повториться.

11 грудня. Сьогодні взявся до цієї роботи. Поки що підпер стелю двома стовпами; на вершку кожного укріпив навхрест по дві дошки. Цю роботу я скінчив на другий день. Поставив ще кілька таких стовпів, а за тиждень остаточно укріпив склепіння. Стовпи стоять в ряд і служать перегородками в моєму льоху.

17 грудня. Від цього дня й до 20 я припасовував у льоху полиці, забивав цвяхи в стовпи й розвішував усе те, що можна було повісити. Тепер я вже дав деякий лад у своєму помешканні.

20 грудня. Переніс усі речі й розклав по місцях. Прибив кілька маленьких полицок для харчів; вийшло щось подібне до буфета. Дощок залишилося дуже мало; я зробив собі також іще один стіл.

24 грудня. Цілу ніч і день ішов дощ; я не виходив із дому.

25 грудня. Дощ безперестанку.

26 грудня. Дощ стих; земля дуже похолоднішала й стала приємнішою.

27 грудня. Підстрелив двох козенят; одно забив, а друге поранив у ногу так, що воно не могло втекти. Я піймав його і привів додому на мотузці. Вдома оглянув його ногу; вона була перебита, і я забинтував її.

Примітка. Я дуже дбав, щоб воно вижило. Зламана нога зрослась дуже добре, зміцніла на диво. Я так довго ходив за ним, що воно стало ручним, паслось на моріжку коло моїх дверей і не хотіло йти від мене. Тоді мені вперше спало на думку завести собі свійських тварин, щоб забезпечити собі харчування на той час, коли в мене не буде куль та пороху.

28, 29, та 31 грудня. Велика спека й ніякого вітру. Виходив із дому лише вечорами по їжу. Весь цей час розставляв речі в своєму помешканні.

1 січня. Спека триває; проте ходив на полювання двічі: зранку та ввечері. Опівдні відпочивав. Увечері пройшов долиною далі, в глиб острова, і побачив там силу кіз; але вони дуже полохливі й не підпускають близько до себе. Хочу спробувати пополювати на них з собакою.

2 січня. Сьогодні взяв з собою собаку й нацькував його на кіз; я помилився, бо вони всі повернулись проти собаки, а він дуже добре зрозумів небезпеку й не схотів підійти ближче.

3 січня. Почав будувати огорожу, або стіну, бо ще боявся нападу, і вирішив зробити її дуже міцною та товстою.

Примітка. Цю стіну я описав раніше і тому навмисне обминаю все, що сказано про неї в моєму щоденнику; досить буде зауважити, що я морочився з нею з 3 січня до 14 квітня, хоч вона мала не більше як двадцять чотири ярди завдовжки понад скелею та ярдів з вісім від скелі до гори; вхід до льоху був у центрі півкола.

Весь цей час я працював дуже ретельно; траплялося, що дощі переривали мою роботу на кілька днів і навіть тижнів, але мені здавалося, що до закінчення цієї стіни я не зможу почувати себе в цілковитій безпеці. Важко повірити, скільки невимовно тяжкої праці вклав я в цю роботу; найважче було носити з лісу кілки й забивати їх у землю, бо я брав далеко товщі, ніж треба.

Скінчивши огорожу й укріпивши її зовні дерновим насипом, я заспокоював себе тим, що коли б на острів прибули люди, то вони не помітили б тут нічого схожого на людське житло; і це було дуже добре, як довів випадок, про який розповім далі.

Протягом цього часу, коли дощі дозволяли мені це, я щодня обходив ліс, шукаючи дичину, і під час цих обходів часто робив корисні для мене відкриття. Зокрема я знайшов особливу породу диких голубів, що гніздяться не на деревах, як наші дикі голуби, а в розколинах скель. Одного разу я вийняв пташенят із гнізда, щоб вигадувати їх дома й приручити, але, вирішивши, вони полетіли від мене – може, тому, що я не мав потрібного для них корму. Проте я часто знаходив їхні гнізда й брав пташенят, м'ясо яких було дуже смачне. Тепер, упорядковуючи своє господарство, я побачив, що мені бракує багатьох потрібних речей. Зробити все самому я спочатку вважав за неможливе; та й справді, дечого, як, наприклад, обтягти обручами бочку, я так і не зміг ніколи зробити. У мене були, як я вже казав, два або три барильця з корабля, але, хоч як я старався, мені не вдалося зробити жодного, дарма що на цю роботу я витратив кілька тижнів. Я не міг ні вставити днища, ні звести клепок так щільно, щоб вони не пропускали води, а тому довелося відмовитись від цього. Далі, мені були дуже потрібні свічки, бо, як тільки починало смеркати – а це бувало звичайно близько семи годин, – я мусив лягати спати. Я часто згадував про ту скибу воску, з якої робив собі свічки під час своїх африканських пригод; але тепер її в мене не було. Я зарадив собі тим, що забивши козу й зберігши лій, я виліпив потім із глини мисочку, обпалив її на сонці, а на гніт взяв клоччя й зробив собі каганець, хоч і не такий ясний, як свічка. Тим часом трапилося так, що нишпорячи в своїх речах, я знайшов невеличкий мішок з зерном для птиці, що зостався на судні від попереднього рейсу з Лісабона. Мішок був мені потрібний для чогось іншого (здається, під порох, коли я розкладав його малими

частинами, боячись грози), і я висипав цю потеруху коло своєї фортеці, під горою.

Це було невдовзі перед початком великих дощів, про які я вже говорив. Я давно вже забув про це, не пам'ятав навіть, де саме витрусив мішок, коли приблизно через місяць побачив кілька маленьких зелених стеблинок, які щойно вилізли з землі. Я подумав, що це не бачена ще мною рослина, проте дуже здивувався, коли трохи згодом побачив десять-дванадцять колосків чудового зеленого ячменю, того ж самого сорту, що й наш європейський, навіть наш англійський.

Важко описати подив і збентеження, які викликало в мене це відкриття. Досі я зовсім не керувався релігійними мотивами; у мене в голові було дуже мало думок про релігію, і всі події мого життя, важливі й дрібні, я пояснював собі випадком або звичайною у нас легковажною фразою – волею божою. Я ніколи й не запитував себе, яку мету має провидіння і як керує воно подіями в цьому світі. Але, побачивши цей ячмінь, що виріс, як я знав, у непридатному для зерна кліматі, а головне, невідомо як сюди потрапив, я був дуже вражений і почав вірити, що це бог дивно проростив його без насіння тільки для того, щоб прохарчувати мене на цьому дикому, безрадісному місці.

Ця думка трохи зворушила мене і викликала на моїх очах сльози. Я був щасливий від свідомості, що таке велике диво природи сталося ради мене; та я ще більше здивувався, помітивши поблизу, під схилом скелі, рідкі стебельця іншої рослини. Виявилось, що то був рис, уже відомий мені, бо під час свого перебування в Африці я бачив, як він росте.

Я не тільки думав, що ячмінь та рис послало мені саме провидіння, а й не мав сумніву, що вони ростуть і в інших місцях на острові. Я обійшов усю частину острова, де бував раніше, винишпорив усі куточки, зазирнув під кожен грудку землі, але ні рису, ні ячменю не знайшов. Нарешті я згадав про мішок з кормом для птиці, який я витрусив на землю коло мого житла, і моє здивування зникло; а разом з відкриттям, що все це природна річ, признаюсь, простигла і моя гаряча вдячність провидінню. А втім, те, що трапилось зі мною, було майже таке ж саме непередбачене, як і чудо, і в кожному разі заслуговувало не меншої вдячності. Справді, руку провидіння видно було хоч би в тому, що в усьому збіжжі, зіпсованому пацюками, лишилося непошкоджених десять-дванадцять зернин, що ніби впали з неба. І треба ж було мені витрусити їх із мішка в цьому затишному місці, де вони були в холодку під високою горою і швидко проросли; якби я витрусив їх десь-інде, їх спалило б і знищило б сонце.

Звичайно, я дбайливо і вчасно зібрав усі колосочки, а це сталось десь наприкінці червня. Я підібрав кожне зернятко й вирішив посіяти їх усі знову, сподіваючись, що в майбутньому буде в мене досить збіжжя, щоб

давати мені хліб. Але тільки на четвертий рік я зважився взяти маленьку частину зерна собі на їжу, про що я розповім свого часу.

Справа в тому, що в мене загинуло майже все насіння, посіяне першого разу, бо я не вгадав сезону й посіяв перед засушливою порою року. Не все насіння зійшло, але про це я теж розповім далі.

Крім ячменю, в мене, як я вже казав, виростало двадцять-тридцять стеблин рису, який я зібрав так само дбайливо і з тією ж самою метою – готувати з нього хліб або, вірніше, будь-яку страву, бо я знайшов спосіб готувати його, не пікши. Але це було пізніше. [...]

Проростання зерна, як це зазначено в моєму щоденнику, справило на мене деяке враження, і, поки я пояснював його собі чудом, побожні думки не залишали мене. Та як тільки думка про чудо відпала, відлетів і мій побожний настрій, як я вже про це розповідав. Навіть землетрус, – хоч у природі немає грізнішого явища, що безпосередніше показувало б невидиму вищу силу, бо лише вона єдина може утворювати такі явища, – навіть він не справив на мене глибокого враження. Минули перші хвилини переляку – згладилось у пам'яті й перше враження. Я не думав ні про бога, ні про суд божий. У нещастях, що трапились зі мною, я так мало бачив караючу руку, ніби жив у найщасливіших умовах.

Але тепер, коли я захворів і картина смерті змалювалась на дозвіллі передо мною дуже яскраво, – тепер, коли мій дух почав знемагати під тягарем хвороби, а тіло знесилилось від жорстокої пропасниці, прокинулась совість, що так довго спала в мені. Я почав гірко докоряти собі за минуле. Я зрозумів, що своєю несправедною поведінкою сам накликав на себе гнів божий і ті жорстокі удари, що впали на мене один по одному. Такі думки мучили мене другого й третього дня моєї хвороби; в гарячці, під тиском жорстоких мук совісті, в мене виривались з уст слова, схожі на молитву, хоч я й не можу сказати, чи висловлював я в ній бажання та надії. Це скоріше був голос безумного страху та відчаю. Думки мої плутались, я тяжко винуватив себе а жах смерті в моєму нещасному становищі запаморочував мені голову новими передчуттями. У такому збентеженні я не знав, що говорив мій язик. Це, мабуть, були такі вигуки, як: «Господи, що я за нещасна істота! Якщо я розхворіюсь, то, напевне, помру, бо ніхто мені не допоможе! Що зі мною буде?» З моїх очей полились рясні сльози, і після того я ще довго не міг говорити. Тоді я згадав добрі поради свого батька та його пророкування, наведені на початку цього оповідання, що коли я не відмовлюсь від свого безумного кроку, то на мені не буде благословення божого; колись я шкодуватиму, що знехтував його порадою, але тоді, можливо, нікому буде допомогти мені виправити свій божевільний вчинок. Я згадав ці слова і вголос сказав: «Тепер здійснюються слова мого дорогого батька! Кара божа

спіткала мене, і немає кому допомогти мені або вислухати мене. Я не послухав голосу провидіння, що поставило мене в такі умови, де я міг бути щасливим і спокійним. Але я не схотів зрозуміти цього сам, не послухав і науки своїх батьків. Я покинув їх оплакувати моє безумство і тепер сам плачу від його наслідків. Я відкинув їхню допомогу й підтримку, що вивели б мене в люди й полегшили б мені життя, а тепер мені доводиться боротися з труднощами, що переважають людську силу, – боротись самому, без підтримки, без слова втіхи й поради». І я скрикнув: «Господи, захисти мене, бо горе моє надто велике!» Це була моя перша за довгі роки молитва, якщо я можу так назвати цей вигук.

[...] Я був вражений цими думками й не знаходив жодного слова, щоб відповісти собі. Замислений і сумний, підвівся я й пішов до свого притулку. Переліз через огорожу і хотів був лягти, але тривожні думки обгорнули мою душу, і я не міг заснути. Почало вже смеркати. Я засвітив свій каганець і сів на стілець коло стола. Побоювання, що хвороба вернеться, не покидало мене весь день, і я раптом згадав, що жителі Бразилії майже від усіх недуг лікуються тютюном. Я знав, що в одній із моїх скринь лежало кілька пакетів тютюну: один – покришеного, а решта – в жмутах листя.

Мною, безперечно, керувало небо, бо в скрині я знайшов ліки й для душі, і для тіла. Відчинивши її, я знайшов у ній те, що шукав, – тютюн. Але там лежало ще й кілька врятованих мною книжок; я взяв одну із згаданих уже біблій, в яку я доти не мав часу або, вірніше, бажання заглянути. Тепер я приніс її разом з тютюном у намет і поклав на стіл.

Я не знав, як уживають тютюн проти недуги; не знав навіть, чи допомагає він від пропасниці, і зробив кілька спроб, сподіваючись, що він так або так подіє. Передусім я взяв один лист, поклав його в рот і розжував. Тютюн був ще зелений і дуже міцний. До того ж я не був звиклий до нього; він спочатку майже зовсім запаморочив мені голову. Потім годину чи дві я настоював його на ромі, щоб випити настій перед сном; нарешті я спалив трохи тютюну на жаровні і втягував носом дим, аж поки не почав задихатись. Це я повторив кілька разів. Відірвавшись на хвилинку, я спробував читати біблію, але від тютюну в мене так крутилося в голові, що незабаром я мусив відмовитись від читання, принаймні цього разу. Але пригадую, що, коли я навмання розгорнув біблію, мені впали в очі такі слова: «Поклич мене в день суму, і я визволю тебе, і ти прославиш мене». Ці слова дуже підходили до мого становища і справили на мене деяке враження, коли я читав їх, хоч і не таке велике, як згодом, бо слово «визволити» аж ніяк, сказати б, не промовляло до мене. Моє визволення було таке далеке і здавалось таким неможливим, що я пригадав, що сказали діти Ізраїля, почувши, що бог пообіцяв дати їм м'ясо: «Чи може бог послати трапезу в пустині?» Як і вони, я питав

господа: «Чи можеш ти визволити мене звідси?» Цей сумнів не покидав мене, адже протягом багатьох років у мене не було ніякої надії на визволення. Проте ці слова запали мені в душу, і я часто згадував їх.

Було вже пізно, а голова від тютюну так обважніла, що мені захотілось спати. Каганця я не погасив на той випадок, коли вночі мені що-небудь буде потрібне, і ліг на ліжко. Але попереду я зробив те, чого не робив зроду: став навколішки й почав молитись, просячи бога здійснити обіцянку й визволити мене, коли я покличу його в день суму. Закінчивши свою недоладну молитву, я випив тютюнового настою й ліг. Настій був такий міцний і такий поганий на смак, що я ледве проковтнув його. Він відразу кинувся мені в голову, і я міцно заснув. Коли я прокинувся на другий день, було, за сонцем, близько трьох годин пополудні. Мені здається навіть, що я проспав тоді не одну, а дві ночі та день і прокинувся тільки на третій день; принаймні нічим іншим я не можу пояснити собі, яким чином загубив я в своєму календарі один день, як це виявилось через кілька років. Коли б я поплутав рахунок, перетявши кілька разів екватор, я загубив би більше, ніж один день. А я загубив тільки один день, і мені ніколи не пощастило виявити, як це сталося. Так чи так, а сон дуже відсвіжив мене; я прокинувся бадьорим і веселим. У мене прибавилось сили, шлунок мій покращав, бо я був голодний; пропасниця того дня не повторилась, і я взагалі почав швидко видужувати. Це було 29 червня. [...]

15 липня я почав уважніше досліджувати острів. Насамперед я пішов до бухти, де приставав з своїми плотами. Пройшовши миль з дві проти води, я переконався, що приплив не сягає далі і, починаючи з цього місця й вище, вода в струмку чиста та прозора. Через суху пору року струмок місцями майже пересох і ледве точився. По берегах його стелилися гарні савани, чи то луки – рівні, гладенькі, вкриті травою, а далі, на вищих місцях, що прилягали до горбків, мабуть, зовсім не досяжних для поводи, ріс рясний тютюн з високими й дебелими стеблами. Там були й інші рослини, яких мені раніше не доводилось бачити. Можливо, якби я знав їхні властивості, то міг би скористуватись ними. Я шукав касави, що її коріння індійці цих широт вживають як хліб, але не знайшов. Я бачив також величезні рослини з породи алое, але не знав, на що можна їх ужити; бачив і цукрову тростину, яка росла в дикому стані і тому була поганої якості. Поки що я задовольнився цим відкриттям і пішов додому, роздумуючи дорогою, як би навчитись розпізнавати властивості й добрі якості овочів та рослин, що я знайду; але нічого не вигадав. Під час мого перебування в Бразилії я так мало звертав уваги на тамтешню рослинність, що не знав навіть звичайних польових рослин; одно слово, моє знання майже не придалось мені при лихій годині.

16-го я пішов знову тією ж самою дорогою, але пройшов трохи далі,

до гирла струмка й до луків, де починалась лісиста місцевість. В цій частині острова я знайшов різні овочі і, між іншим, багато динь на землі і винограду на деревах. Виноградні лози плелись по стовбурах дерев, і їх розкішні грона саме наливались, спілі та рясні. Це було несподіване відкриття, і я надзвичайно зрадив йому, хоч, навчений досвідом, їв мало винограду; я згадав, як під час мого перебування в Берберії кілька невільників-англіїців померли там від дизентерії та пропасниці після того, як об'їли виноградом.

Але я вигадав чудовий вжиток для цього винограду, а саме – сушити його на сонці й виробляти з нього родзинки. Я думав, що вони будуть для мене смачною та здоровою стравою тоді, коли свіжого винограду вже не буде. [...]

Я згадував уже, як я здивувався, коли несподівано побачив коло свого житла кілька колосків рису та ячменю, що, як мені здавалось, вирости самі собою. Пригадую, що там було колосків тридцять рису й коло дванадцяти – ячменю. І ось, після дощів, коли сонце стояло на півдні, я вирішив, що тепер настав час для сівби. Я перекопав, як міг, дерев'яною лопатою невеличкий клаптик землі, поділив його надвоє й засіяв одну половину рисом, а другу – ячменем; але під час сівби мені спало на думку, що краще першого разу не висівати всього насіння, бо я не знаю напевне, коли саме треба сіяти. І я висіяв тільки дві третини всього запасу зерна, залишивши по жмені кожного сорту. Це було для мене велике щастя, що я саме так зробив, бо з першого мого засіву жодна зернина не зійшла. Настали посушливі місяці; з того часу, як я засіяв своє поле, дощів не було зовсім, і насіння не могло прорости. А згодом, коли почав іти дощ, воно зійшло, ніби я тільки що посіяв його. [...]

За моїми спостереженнями, пори року на острові треба було поділяти не на зимову та літню, як у нас в Європі, а на дощову й посушливу приблизно так:

Половина лютого Березень Половина квітня	Дощі, сонце стоїть над екватором або близько до нього.
Половина квітня Травень Червень Липень Половина серпня	Посуха, сонце пересувається на північ від екватора.
Половина серпня Вересень Половина жовтня	Дощі, сонце знову стоїть над екватором.

Половина жовтня Листопад Грудень Січень Половина лютого	Посуха, сонце пересувається на південь від екватора.
---	--

[...] В такому настрої почав я свій третій рік на острові. Я не хотів стомлювати читача дрібницями і тому другий рік свого життя на острові описав не так докладно, як перший. Все ж таки можна сказати, що я лише зрідка мав дозвілля: я суворо розподілив свій час відповідно до робіт, які виконував протягом дня. На першому місці стояли релігійні обов'язки та читання святого письма; на це я завжди відводив певний час, тричі на день. На другому – щоденне полювання, що відбирало в мене години три кожного ранку, коли не було дощу. На третьому – сортування, сушіння та готування забитої або спійманої дичини; на це йшла більша частина дня. Треба також взяти до уваги, що з полудня, коли сонце ставало в zenіті, жахлива спека не дозволяла мені виходити з дому. На інші справи мені залишалась решта дня – чотири вечірні години. Траплялося й так, що я міняв час полювання й хатньої роботи. Тоді я працював уранці, а надвечір виходив з рушницею.

У мене було не тільки мало часу для праці, але ця праця потребувала, крім того, неймовірних зусиль і посувалась дуже повільно. Багато часу я марнував через брак приладдя та допомоги і через свою невправність. Так, я витратив сорок два дні тільки на те, щоб зробити довгу дошку для полиці, потрібної в моєму льоху, тоді як два теслярі, маючи відповідні інструменти і велику подовжню пилку, випиляли б з одного дерева шість таких дощок за половину дня. Довелось робити так: я вибрав величезне дерево, бо мені була потрібна довга дошка. Три дні я рубав його і два дні обтинав на ньому гілля, щоб мати колоду. Не знаю навіть, скільки часу я обтесував та обстругував його з обох боків, поки його вага не поменшала настільки, що дерево можна було зрушити з місця. Тоді я чисто обтесав один бік на всю довжину колоди, потім перевернув її цим боком униз і почав обтесувати таким самим чином і другий, аж поки не зробив рівної й гладенької дошки, приблизно три дюйми завтовшки. Кожен зрозуміє, як тяжко працював я над цією дошкою. Але впертість і праця допомогли мені закінчити цю роботу, як і багато інших. Наводжу тут подробиці, щоб ясно було, чому витрачав я так багато часу на порівняно невелику роботу – невелику, коли у вас є помічник і знаряддя, але таку, що вимагає багато часу й зусиль, коли робити її доводиться одній людині, та ще й майже голими руками. Незважаючи на все це, терпінням та працею я довів до кінця всі роботи,

потрібні в моїх обставинах, як це буде видно далі.

В листопаді та грудні я чекав врожаю ячменю та рису. Ділянка, що я засіяв, була невеличка, бо, як я вже казав, через посуху в мене загинув майже весь урожай першого року і мені залишилось не більше як півпека кожного сорту зерна. Цього ж разу врожай мав бути чудовий, але раптом я побачив, що знову можу втратити все, бо моє поле спустошують численні вороги, від яких важко встерегтись. Цими ворогами були насамперед кози й звірки, названі мною зайцями, які, вподобавши ніжні стебельця, особливо коли вони тільки-що висувалися з ґрунту, днювали й ночували на моєму полі і з'їдали їх, не даючи їм викинути колос.

Я не бачив іншого заходу проти цього, як обгородити все поле, і ця робота забрала в мене багато сили, головним чином тому, що треба було поспішати. А втім, моє поле було таке маленьке, що за три тижні огорожа була закінчена. Вдень я відганяв ворогів пострілами, а на ніч прив'язував до огорожі собаку, що гавкав цілу ніч. Після цього маленькі злодії втекли з цього місця; мій хліб чудово виколосився і почав швидко достигати.

Проте, як попереду, поки хліб був зелений, мене розоряли звірі, так само тепер, коли він виколосився, мене почали розоряти птиці. Якось, обходячи свою ниву, я побачив, що над нею кружляють цілі зграї невідомих мені птахів, як видно, чекаючи, поки я пройду. Я відразу ж вистрелив у них, бо завжди мав при собі рушницю, але ледве встиг я вистрелити, як з самої ниви знялась друга зграя, якої я спочатку не помітив.

Це дуже стурбувало мене. Я гадав, що за кілька днів вони знищать усі мої надії, що я голодуватиму і що мені ніколи не пощастить зібрати хліба. Я не міг придумати, що мені робити, але вирішив відстояти свій хліб, хоча б для цього довелось вартувати день і ніч. Передусім я обійшов усю ниву, щоб переконатись, чи багато шкоди наробили птиці. Виявилось, що хліба попсовано чимало, але через те, що зерно ще не зовсім достигло, шкода була б не дуже велика, якби вдалося зберегти решту.

Я набив рушницю і, відійшовши трохи, побачив, що злодії посідали на дерева навколо, ніби чекаючи, щоб я пішов. Так воно й сталося: як тільки я сховався від їхнього зору, вони одне по одному почали злітати на ниву. Це так розсердило мене, що я не міг стерпіти й не діждався, поки їх збереться більше. Я знав, що кожне зернятко, з'їдене тепер, дало б згодом цілий пек хліба. Підбігши до огорожі, я вистрелив і забив трьох птахів. Мені тільки того й треба було. Я підібрав усіх трьох і зробив з ними так, як у нас в Англії роблять з неприторенними злодіями: повісив їх на страх іншим. Не можу описати, як дивно подіяв цей засіб: не тільки жодна птиця не сідала більше на ниву, але всі вони покинули мою частину острова, принаймні я більше не бачив їх, поки мої три опудала висіли на жердині. Можете собі уявити, як я

радів з цього. Наприкінці грудня, коли настав час другого за рік збору врожаю, мої ячмінь та рис достигли, і я зібрав урожай.

Я не знав, як взятись до жнив, не маючи ні коси, ні серпа. Єдине, що я міг зробити, це скористатись для цієї роботи широким кортиком чи тесаком, взятим з корабля разом з іншою зброєю. Правду сказати, мій урожай був такий невеликий, що зібрати його було дуже легко, та й збирав я його особливим способом. Я зрізав лише колоски, носив кошиком, а потім перетирав їх руками. Виявилось, що з половини пека насіння кожного сорту вийшло з два бушелі рису і більше як два з половиною бушелі ячменю. Певна річ, приблизно, бо тоді я не мав мірки.

Це мене дуже підбадьорило, бо я сподівався, що згодом, коли бог pomoже, я матиму завжди вдосталь хліба. А тепер передо мною постала нова перешкода: я не знав, як змолоти зерно й зробити з нього тісто, а особливо, як спекти його. Всі ці перешкоди разом з бажанням відкласти в запас якнайбільше насіння, щоб завжди мати його вдосталь, примусили мене не займати врожаю цього року, залишити його весь на насіння й докласти всіх зусиль, щоб розв'язати велике завдання – забезпечити себе надалі хлібом.

Тепер про мене можна було з повним правом сказати, що я заробляю свій хліб. Трохи дивно, що люди так мало думають про те, скільки різних дрібних робіт треба виконати, добуваючи зерно, зрошуючи, зберігаючи та всіляко обробляючи його, щоб мати тільки одну цю частку нашого харчування.

Я перебував у таких первісних умовах життя, що всі ці труднощі щодня пригнічували мене і давалися мені взнаки дедалі більше з того часу, як я зібрав першу жменю ячменю й рису, що так несподівано вирости біля мого житла.

Передусім, у мене не було ні плуга, щоб орати землю, ні заступа, щоб скопати її. Я вже казав, що перемиг цю перешкоду, зробивши дерев'яну лопату. Але яке зняряддя, така й робота; до того ж моя лопата, не оббита залізом, служила дуже недовго; робив я її багато днів, а працювати нею було важче, ніж залізною, і сама робота виходила далеко гіршою. Проте я з цим помирився і, набравшись терпіння і не звертаючи уваги на якість роботи, копав далі. Коли зерно було посіяно, нічим було боронувати його. Довелось, замість борони, тягати по полю величезний важкий сук, що тільки дряпав землю, а не рівняв її.

Поки мій хліб ріс та досягав, я побачив, що мені бракувало ще багатьох речей, щоб обгородити ниву, зберегти її, скосити чи зжати врожай, висушити та перевезти його додому, змолотити, перевіяти й сховати зерно. Після того мені ще були потрібні: млин, щоб змолоти зерно, сито, щоб просіяти борошно, сіль та дріжджі, щоб замісити тісто,

піч – щоб спекти хліб. І все ж таки, як побачимо далі, я обійшовся без усього цього, і зерно було для мене безцінною нагородою та втіхою. Все це вимагало від мене важкої і впертої праці, але іншого виходу не було. Мій час був точно розподілений, і я віддавав цій роботі кілька годин щодня. Я вирішив не витратити зерна, доки не матиму його більше, і в мене залишилось ще шість місяців на те, щоб по змозі винайти та виготувати приладдя для перероблення зерна на хліб.

Проте спочатку треба було підготувати під засів просторішу ділянку землі, бо тепер у мене було стільки насіння, що я міг засіяти більше ніж акр. Перше ніж зробити це, я витратив майже цілий тиждень, щоб змайструвати дерев'яну лопату, яка завдала мені стільки неприємностей, бо вона була важка і працювати нею було вдвоє тяжче. Але я переміг цю перешкоду й засіяв дві великі рівні ділянки землі, які я вибрав якнайближче до мого житла, і обгородив їх частоколом з того дерева, чії гілки так легко приймалися. Таким чином через рік у мене мав бути живопліт, що майже не потребував лагодження. Всі ці роботи відібрали в мене не менше трьох місяців, бо більша частина їх припала на дощову пору, коли я не міг виходити з дому. Під дощ, коли я мусив сидіти дома, я, відповідно до обставин, виконував інші потрібні роботи, а разом з цим розмовляв з своєю папугою, навчаючи її говорити. Скоро вона знала вже своє ім'я, а згодом навчилася досить голосно вимовляти його. «Попка» – було перше слово, яке я почув на цьому острові не від себе, а з чужих уст. Але, певна річ, це було для мене не роботою, а лише розвагою під час роботи. Як уже сказано, праці я мав дуже багато. Давно вже намагався я так чи інакше зробити собі череп'яний посуд, що був мені дуже потрібний, але я зовсім не знав, як це здійснити. Я не мав сумніву, що зміг би виліпити горщик, якби мені вдалося дістати гарної глини, а в жаркому кліматі він висохне на сонці і так затвердне, що можна буде переносити його й зберігати в ньому всі припаси, що потребують сухості. Такий посуд був насамперед потрібний для зерна, борошна тощо, і тому я вирішив зробити кілька якомога більших макітер і переховувати в них зерно.

Читач, напевне, пожалів би мене, а може, й посміявся б з мене, якби я розповів йому, як невміло замісив я глину, які недоладні, незграбні й потворні речі я виробляв; скільки моїх виробів сплющилося і скільки розпалося через те, що глина була надто м'яка і не витримала власної ваги; скільки інших порепалося від того, що я поспішив виставити їх на сонце; скільки розсипалося на дрібні шматки, як тільки я доторкнувся до них перед сушінням і після нього. Одно слово, за два місяці невтомної праці, коли я, нарешті, знайшов глину, накопав її, приніс додому й узявся до роботи, у мене вийшло дві непоказні посудини, яких аж ніяк не можна було назвати макітрами.

Проте, коли мої посудини добре висохли й затверділи від сонця, я обережно підняв їх одну по одній і поставив кожна у величезний кошик, щоб вони не могли розпастися; а порожняву між посудинами й кошиками я забив рисовою та ячною соломкою. Щоб ці посудини не відсиріли, я призначив їх на сухе зерно, а згодом, коли зерно буде змелено, – на борошно.

Хоч великі вироби з глини й вийшли в мене невдалими, проте дрібніший посуд – тарілки, круглі горщики, кухлі, миски тощо – був куди кращий: спека випалила їх і зробила досить міцними.

Але я все ще не досяг своєї головної мети. Мені потрібний був посуд, що не пропускав би води й витримав би вогонь, а саме цього я не міг добитись. Аж ось одного разу я розклав великий вогонь, щоб засмажити м'ясо. Коли воно було готове, я хотів погасити жаринки й знайшов між ними уламок розбитого череп'яного горщика, що випадково потрапив у вогонь. Він став твердий, як камінь, і червоний, як черепиця. Це відкриття приємно здивувало мене, і я сказав собі, що коли черепок так добре затвердів від вогню, то, виходить, так само можна випалити на вогні й цілу посудину.

Це примусило мене замислитись над тим, як розкласти вогонь, щоб випалити мої горщики. Я не мав ніякого уявлення про печі для випалювання, якими користуються гончарі; не вмів поливати посуд оловом, хоч у мене й знайшлося б для цього трохи олова. Поставивши три великі череп'яні горщики й два чи три менші один в один, я обклав їх з усіх боків дровами та хмизом і запалив вогонь. В міру того, як дрова перегорали, я підкидав нових, поки не побачив, що мої горщики прогартувались наскрізь і жоден із них не тріснув. Коли вони зробились світло-червоними, я залишив їх у вогні годин з п'ять чи шість, але несподівано побачив, що один із них почав топиться, хоч і був цілий. То розтопився від жару змішаний з глиною пісок, що перетворився б на скло, коли б я розпікав його далі. Я потроху зменшував вогонь, і червоний колір став менш яскравим. Я сидів коло них цілу ніч, щоб не дати вогню погаснути надто швидко, і вранці я мав три дуже гарні череп'яні глечики й три горщики, випалені якнайкраще. В числі їх був горщик, политий розтопленим піском [...]

Далі мені треба було зробити кам'яну ступку, щоб молоти або, вірніше, товкти в ній зерно. Про таке вдосконалення, як млин, не було чого й думати, маючи лише дві руки. Я не знав, як зарадити собі в цій потребі. В обточуванні каменів я, як і в інших ремеслах, не розумівся зовсім, а до того ж не мав потрібного інструменту. Дуже багато днів витратив я на те, щоб знайти підходящий камінь, тобто досить твердий і такого розміру, щоб у ньому можна було видовбати заглибину, але не

знайшов такого. Правда, на острові були великі скелі, але від них не можна було ні відколоти, ні відламати потрібної мені брили. До того ж ці скелі були з досить крихкого пісковика; від важкого товкача камінь неодмінно почав би кришитись, і пісок засмічував би борошно. Витративши отак силу часу на марні розшуки, я відмовився від думки мати кам'яну ступку й вирішив узяти для ступки велику колоду з твердого дерева, яку мені скоро й пощастило знайти. Вибравши колоду такого розміру, що я ледве міг зсунути її з місця, я обтесав її сокирою, щоб надати їй потрібної форми, а тоді, з допомогою вогню, з великими труднощами випалив у ній заглибину, подібно до того, як бразільські індійці роблять човни. Закінчивши ступку, я витесав величезний важкий товкач із так званого залізного дерева. Все це приладдя я заховав до майбутнього збору зерна, яке я твердо вирішив змолоти або, вірніше, перетовкти на борошно, щоб пекти з нього хліб. [...]

Нарешті я вирішив спробувати сам зробити човен, або, вірніше, пірогу, які роблять тубільці в тих краях майже без усякого знаряддя і без помічників, просто із стовбура величезного дерева. Мені здавалось, що це не лише можлива, а й легка справа, і думка про цю роботу захопила мене. Я згадав, що в мене багато більше можливостей виконати її, ніж у негрів або індійців. Я не зважив лише особливої, як порівняти з дикунами, незручності мого становища, а саме – браку робочих рук, щоб спустити пірогу на воду, а ця перешкода була далеко серйозніша, ніж брак знаряддя. Отже, якби я й знайшов у лісі підхоже товсте дерево і з великими труднощами зрубав його, якби я, з допомогою моїх інструментів, обтесав його зверху й надав йому форми човна, а потім видовбав або випалив його всередині, одно слово – зробив би з нього човен, то яка була б мені з того користь, коли я не зміг би спустити його на воду і був би змушений кинути його там, де знайшов? Певна річ, коли б я хоч трохи усвідомлював собі своє становище, починаючи робити пірогу, я неодмінно запитав би себе, як я спущу її на воду. Але всі мої думки були до такої міри охоплені гаданою подорожжю, що я зовсім не згадував про це, хоч було цілком ясно, пропливти в пірозі сорок п'ять миль морем – багато легше, ніж проволочки її землею сорок п'ять сажнів, які відокремлювали її від води.

Я взявся до цієї роботи як справжній дурень, і навряд чи в такі дурні пошивалась коли-небудь хоч трохи розумна людина. Мене тішила моя вигадка, і я не клопотав собі голови думкою, чи вистачить у мене сил упоратися з нею. Думка про потребу спустити пірогу на воду часто спадала мені в голову, але я проганяв її такою нерозумною відповіддю: спочатку зроблю пірогу, а тоді вже, ручуся, я знайду якийсь спосіб пересунути її до води.

Це було найбезглуздіше міркування, але моя повна жагучого бажання фантазія не давала мені спокою, і я взявся до роботи. Я зрубав здоровенний кедр, якого, гадаю, не було й у самого Соломона під час будівництва єрусалимського храму. Мій кедр був п'ять футів завтовшки і десять дюймів у діаметрі коло кореня, а на височині двадцяти двох футів – чотири фути одинадцять дюймів; далі стовбур ставав тонший і розгалужувався. Силу праці довелось покласти на те, щоб зрубати це дерево: двадцять днів я підрубав самий стовбур, а ще чотирнадцять днів обрубав сучки й відокремлював величезне розложисте верховіття. Цілий місяць я обробляв сокирою свою колоду, намагаючись надати їй форми човна, щоб вона могла прямо держатись на воді. Три місяці пішло на те, щоб видовбати її посередині, бо я обійшовся без вогню і працював тільки долітцем та молотком. Нарешті, завдяки впертій праці, я зробив чудову пірогу, що сміло могла підняти душ двадцять п'ять, тобто була досить велика для мене з усім моїм вантажем... Скінчивши цю роботу, я був у захваті від її наслідків. Ніколи в житті я не бачив такого великого човна з однієї деревини. Зате ж і відібрав він у мене часу та праці! Тепер треба було тільки спустити його на воду, і я певний, що, коли б це мені вдалось, я пустився б у найбожевільнішу і найбезнадійнішу з усіх подорожей, що будь-коли розпочинались.

Але всі мої спроби спустити його на воду були марні, хоч і коштували мені великих зусиль. До води було не більше як сто ярдів, але перша перешкода полягала в тому, що звідти до берега було нагору. Щоб подолати це, я вирішив зняти зайву землю так, щоб зробити спуск. На цю роботу в мене пішла сила праці, але хто шкодує праці, коли бачить попереду визволення? Коли ця перешкода була усунена, повторилось те саме: я не міг зрушити з місця пірогу, як раніше не міг зрушити шлюпку. Тоді я виміряв відстань між пірогою та морем і вирішив викопати канал, бо, коли побачив, що не можу посунути пірогу до води, я хотів посунути воду до піроги. Я вже почав копати, але коли вирахував у думці, яким завглибшки та завширшки має бути той канал і за який приблизно час я можу закінчити цю роботу своїми двома руками, то виявилось, що на це треба було витратити не менше як десять або дванадцять років, бо берег тут був дуже високий і канал треба було поглибити принаймні на двадцять футів. Отже, на великий мій жаль, довелось відмовитись і від цієї спроби.

Це засмутило мене дуже, і тільки тепер, хоч і надто пізно, я зміркував, як нерозважливо братись до роботи, не розрахувавши точно, чого вона коштуватиме і чи вистачить сили довести її до кінця.

Серед такої праці настали четверті роковини мого життя на острові, і я провів цей день у молитві і з спокійною душею. Завдяки повсякчасному й ретельному читанню слова божого та милостивій допомозі божій, я

почав ставитись до всього зовсім не так, як раніше. Мої погляди змінилися: світ здавався мені тепер чимсь далеким і чужим: він не збуджував у мене ніяких надій, ніяких бажань. Мені не було чого робити в ньому, і не буде вже, мабуть, довіку. Я дивився на нього так, як ми, може, дивимось на нього з того світу, тобто, як на місце, де ми жили колись і звідки відійшли назавжди. Я міг би тепер сказати світові так, як праотець Авраам сказав багачеві: «Між тобою і мною лежить велика безодня».

І дійсно, я відійшов від усякої земної скверни: у мене не було ні плотських спокус, ні зваби для очей, ні життєвих гордощів. Мені не було чого бажати, бо я мав усе, чим можна було тішитись. Я був володар острова і, якщо хочете, міг вважати себе королем чи імператором усієї країни, якою я володів. У мене не було суперників, не було конкурентів, ніхто не сперечався зі мною за владу, і я ні з ким не поділяв її. Я міг би навантажити зерном цілі кораблі, але це було мені непотрібно, і я сів саме стільки, скільки сам потребував. У мене була сила черепах, але я задовольнявся тим, що зрідка вбивав одну. У мене було стільки лісу, що я міг би збудувати цілий флот, і стільки винограду, що вином та родзинками можна було б навантажити всі кораблі цього флоту.

Проте я цінив тільки те, що було корисне для мене. Я був ситий і мав чим задовольнити всі свої потреби, – навіщо ж було мені все інше? Коли б я настріляв більше дичини або посіяв більше хліба, ніж міг з'їсти, мій хліб пропав би, а дичину довелося б викинути собаці або ж її поїли б черв'яки. Дерев, що я зрубав, лежали б на землі й гнили; я міг використовувати їх лише на паливо, а воно було мені потрібне тільки для готування їжі.

Одно слово, природа й досвід навчили мене розуміти, що земні блага мають для нас цінну тільки доти, доки вони можуть задовольняти наші потреби; і хоч скільки нагромадили б ми багатств, ми можемо втішатись ними тільки доти, доки можемо користуватись ними, але не більше. Найзажерливіший скнара вилікувався б від свого пороку, коли б він опинився на моєму місці, бо я мав без краю більше добра, ніж знав, куди дівати його. Я не мав чого бажати, коли не рахувати деяких речей, яких у мене не було, – правда, дрібних, але дуже мені потрібних. У мене, як я казав уже, було трохи грошей, золота і срібла – всього з тридцять шість фунтів стерлінгів. І що ж? Вони лежали як нікчемний, непридатний мотлох; мені не було на що їх витратити, і я часто казав собі, що з радістю віддав би цілу жменю за кілька люльок для тютюну або за ручний млин, щоб молоти моє зерно. Та де там! Я віддав би всі ці гроші за шестипенсову пачку насіння ріпи та моркви з Англії, за жменьку гороху та бобів або за пляшку чорнила. А тепер ці гроші не давали мені ні користі, ні втіхи. Так і лежали вони у мене в шухляді й дощової пори брались цвіллю в печері. І коли б я мав повну шафу діамантів, вони так само не

мали б для мене ніякої ціни, бо були мені зовсім не потрібні. [...]

Я жив тихо й самотньо, як ви легко можете собі уявити. Думки мої дійшли повної рівноваги. Я почував себе щасливим, скорившись волі провидіння, і ні в чому не знав недостатчі. Мені бракувало тільки людського товариства. Протягом цього року я вдосконалився в усіх ремеслах, яких вимагали умови мого життя, і гадаю, наприклад, що з мене був би чудовий тесляр, особливо коли взяти до уваги, як мало в мене було інструментів.

Крім того, я дійшов несподіваних успіхів у гончарстві: навчився користуватись гончарським кругом, що значно полегшило мою роботу й поліпшило її якість. Тепер, замість незграбних, грубих виробів, на які бридко було дивитись, у мене виходили акуратні речі гарної форми. Мені здається, що ні в яких відкриттях я не радів так і не пишався своїми здатностями, як того дня, коли мені вдалось зробити люльку. Дуже незграбна, із звичайної обпаленої глини, як і всі мої гончарні вироби, вона, проте, була міцна і добре тягла дим; а головне – це ж була люлька, про яку я давно мріяв, бо любив курити. На нашому кораблі були люльки, але я не знав тоді, що на острові росте тютюн, і не взяв їх; згодом, коли я знову обшукав корабель, то не міг уже знайти їх.

Удосконалився я й у виробництві кошиків; я наробив їх силу-силенну найрізноманітнішої форми. Вони були не дуже гарні, але цілком придатні, щоб ховати та носити різні речі. Коли мені тепер траплялось забити козу, я вішав тушу на дерево, білував її, розрізав на шматки й приносив додому в кошику. Так само було й з черепахами. Мені вже не треба було тягати на плечах цілу черепаху. Тепер я міг розчинити її на місці, вийняти яйця, відрізати потрібний мені кусок і покласти його в кошик, а решту кинути. У великі, глибокі кошики я зсипав вимолочене й посушене зерно.

[...] Але тепер, на одинадцятому році мого ув'язнення, коли, як сказано, мій запас пороху став вичерпуватись, я почав серйозно думати, як ловити живих кіз. Найбільше хотілось мені піймати самку з козенятами. З цією метою я наробив силець. Гадаю, що кози в них не раз ловились, але приладдя моє було погане: я не мав дроту і завжди знаходив сильця порваними, а принаду з'їденою. Тоді я вирішив спробувати пастки. Помітивши місця, де кози паслись найчастіше, я викопав там кілька глибоких ям, закрив їх фашинником власного виробу, присипав його землею й накидав на нього колосків рису та ячменю. Незабаром я переконався, що кози приходять і з'їдають колоски, бо навколо були сліди козячих ніг. Нарешті, влаштувавши ввечері три пастки, я другого ранку, обходячи їх, побачив, що ні принади, ні кіз немає. Це була велика неприємність, але я не вдавався в тугу і переробив пастки. Не буду

втомлювати вас описом подробиць своєї роботи; скажу тільки, що одного ранку я знайшов в одній ямі старого цапа, а в другій – трьох козенят: одного цапка й двох кізок. Старого цапа я випустив на волю, бо не знав, що з ним робити. Він був такий дикий і сердитий, що забрати його живцем не було ніякої змоги. Я боявся навіть зійти до нього в яму, а вбивати його мені не хотілось. Тому я випустив його, і він чимдуж поскакав від мене. Але тоді я ще не знав, що голод приборкує навіть левів, як довідався про це згодом. Коли б я подержав свого цапа днів три або чотири в голоді, а потім приніс би йому поїсти й напитись, він став би смирний, як козеня. Кози взагалі дуже розумні тварини, коли з ними добре поводитись, їх легко приручити.

Але про все це я дізнався тільки згодом. Випустивши козла, я пішов до ями, де сиділи козенята, витяг їх одне за одним, зв'язав усіх разом мотузкою і на превелику силу привів додому.

Я довгий час не міг примусити своїх козенят їсти, але кілька зелених колосків нарешті спокусили їх, і вони потроху приручилися. Тоді я задумав розплодити ціле стадо, бо це був єдиний спосіб забезпечити себе м'ясом на той час, коли в мене вийде порох і дріб. Звичайно, їх треба було відокремити від диких кіз, бо, підрастаючи, всі вони тікали б у ліс. Щоб запобігти цьому, у мене був єдиний спосіб – тримати їх у загоні, обгородженому частоколом або живоплотом так, щоб його не можна було поламати ні зсередини, зі зокола. [...]

[...] років через півтора в мене було вже штук дванадцять кіз разом з козенятами, а ще через два роки моя отара збільшилась до сорока трьох голів, крім тих, що я вбивав для їжі. Згодом я зробив ще п'ять загонів, де влаштовував по маленькому закутку, куди заганяв кіз, коли хотів піймати їх; усі ці загони сполучались один з одним ворітьми. Та це було ще не все. Я мав невичерпний запас козлятини, і не тільки козлятини, а й молока. Останнє, правду сказати, було для мене приємною несподіванкою, бо, збираючись розводити кіз, я зовсім не думав про молоко і тільки згодом мені спало на думку, що я можу їх доїти. Я влаштував цілу молочну ферму, з якої діставав іноді до двох галонів молока на день. Природа, що живить усяку тварину, сама навчає нас, як користуватись її дарами. Ніколи зроду не доїв я корів, а тим більше – кіз, і тільки в дитинстві бачив, як роблять масло й сир. Та коли настала потреба, я навчився – правда, не відразу, а після багатьох невдалих спроб – і доїти, і робити масло та сир – і ніколи пізніше не знав недостатчі цих продуктів. Як милосердно може творець наш поводитися з своїми створіннями, навіть у таких умовах, де, здається, вони стоять на краю загибелі! Як може він полегшувати найгірші пригоди й давати нам привід вихвалити його і за лях та в'язницю. Який рясний стіл приготовано для мене тут, у цій пустині, де

спочатку я не чекав для себе нічого, крім голодної смерті!

[...] Яюсь опівдні, йдучи берегом моря до свого човна, я раптом побачив відбиток босої людської ноги, чітко відтиснутий на піску. Я спинився, ніби вражений громом, ніби побачивши привид. Я прислухався, озираячись навколо, але нічого не почув і не побачив. Я вибіг на горбок, щоб бачити далі; спустився назад, походив берегом, але не знайшов нічого: інших подібних слідів не було. Я пішов ще раз подивитись на той слід і переконатись, чи справді це людський слід, а чи це мені тільки привиділось. Ні, я не помилюся: це, безумовно, був відбиток ноги. Я ясно бачив п'яту, пальці, підошву. Як він потрапив сюди – цього я ніяк не міг збагнути. Дуже збентежений, пішов я додому, до своєї фортеці, не чуючи, як то кажуть, землі під собою. Я був наляканий до краю. Що два-три кроки я оглядався назад, лякався кожного куща, кожного дерева і приймав за людину кожен пень, побачений здалека. Не можна описати, яких страшних і несподіваних форм прибирали в моєму уявленні всі речі, які міркування снувались у моїй голові і які безглузді наміри спадали мені на думку. [...]

Цю ніч я зовсім не спав. Я боявся тепер іще більше, хоч не бачив того, що мене налякало. Здавалося, мусило б статися навпаки і я мусив би трохи заспокоїтись. Але я був такий збентежений, що мені весь час ввижались жахи, хоч я був далеко від того сліду, що так налякав мене.

Іноді мені здавалось, що це диявол залишив свій слід, і розум приєднувався до такого припущення, бо, справді, хто ж інший, крім диявола в образі людському, міг би забратись сюди? Де судно, що привезло б його? Де інші сліди? І яким способом могла потрапити сюди людина? З другого боку, чудно було гадати, що сатана прибрав людського образу з єдиною метою залишити слід своєї ноги в такому безлюдному місці, як цей острів, де було десять тисяч шансів проти одного, що цього сліду я ніколи не побачу. Якщо дияволу хотілось налякати мене, то він знайшов би для цього безліч інших способів. І чому, знаючи, що я живу по цей бік острова, він залишив свій слід на другому боці, та ще й на піску, де його змиє перший же прибій? Все це суперечило одне одному і не в'язалося з нашими звичайними уявленнями про хитрощі диявола. [...]

Серед таких міркувань, страхів та думок мені одного дня спало в голову, що все це, мабуть, моя фантазія; слід могла залишити моя власна нога, коли я ступив із човна на берег. Ця думка трохи підбадьорила мене, і я почав доводити собі, що це була помилка, що це мій власний слід. І чому я не міг би ступити там, чи то сідаючи в човен, чи то висідаючи з нього? Я розмірковував також, що тепер я не можу напевне сказати, де я ступав і де не ступав. А якщо це тільки відбиток моєї власної ноги, то, виходить, я пошився в дурні, вигадав собі страхіття, якого сам і злякався.

Тепер я підбадьорився і знову почав виходити з дому. Три дні й три

ночі я і носа не витикав із своєї фортеці і почав уже голодувати через брак провізії, бо в мене в садибі не було майже нічого, крім кількох яєчних коржів та води. Я знав також, що мої кози, яких я доїв звичайно щовечора, досі не доєні і що бідні тварини дуже терплять від цього. Дійсно, деякі з них захворіли і майже втратили молоко. Отже, підбадьорюючи себе думкою, що це був відбиток моєї власної ноги і що я справді тремтів перед власною тінню, я знову почав ходити на дачу доїти кіз. Але треба було бачити, як несміливо я йшов, з яким страхом я оглядався назад, як сторожко я держався, щохвилини будши ладен кинути кошик і тікати, рятуючи своє життя! Кожен подумав би, що мене переслідують муки совісті і що я пережив тільки що жахливий страх, як воно справді й було.

Але, походивши два чи три дні і нічого не побачивши, я посмілішав і почав думати, що все це справді були мої вигадки. А щоб остаточно переконати себе в цьому, я знову пішов на берег глянути на слід, приміряти його до своєї ноги і подивитись, чи це дійсно мій слід. Проте коли я прийшов туди, то, по-перше, для мене стало очевидним, що, висівши тоді з свого човна я не міг опинитись на березі де-небудь поблизу того місця, а по-друге, коли я приміряв свою ногу до сліду, то виявилось, що моя нога значно менша. І знову мене охопив невимовний жах: я дрижав, немов у пропасниці, в голові зароїлися нові тривожні думки. Я пішов додому, переконаний, що якась людина або люди були тут, на березі, що острів був заселений і що на мене можуть кожної хвилини напасти зненацька. А як захистити себе – я не знав. [...]

[...] Вже два роки, як скінчилося моє спокійне, безтурботне життя, – цьому легко повірить кожен, хто сам зазнав життя під повсякчасним гнітом страху. На жаль, це збентеження дуже прикро позначилось на моїх релігійних почуттях. Страх потрапити до рук дикунів і людоджерів так пригнічував мій дух, що я звертався до творця лише зрідка так спокійно й покійно, як мені того хотілось. Здебільшого я молився так, як моляться люди, прибиті тяжким лихом, оточені небезпеками, сподіваючись щоночі вмерти раніше, ніж настане світанок. Я можу, на підставі власного досвіду, твердити, що до молитви більше схиляє спокійний настрій, почуття вдячності, любов та зворушення. Людина, пригнічена страхом, схильна до молитовного настрою не більше, ніж хворий до каяття, бо збентеження знесилює душу так, як хвороба знесилює тіло, а молитва є акт духовний, а не тілесний.

Але веду моє оповідання далі. Сховавши таким чином частину свого живого запасу, я почав шукати по всьому острову другого затишного місця для нового гурту кіз. Коли я дійшов до західного краю острова, де досі ніколи не бував, і подивився на море, то мені здалось, що на великій відстані я бачу на морі човен. В одній з матроських скринь, що я перевіз з

корабля, лежало кілька підзорних труб, але їх не було зі мною, і я не міг роздивитись, чи це справді був човен, хоч я вдивлявся в далечінь, поки не втомились очі. Сходячи з горбка, я вже не бачив нічого і перестав придивлятися, але вирішив не виходити більше без підзорної труби в кишені. Дійшовши до берега острова, де, повторюю, я ще ніколи не був, я зараз же переконався, що сліди людських ніг на моєму острові зовсім не така рідкість, як мені здавалось. Я переконався, що коли б, з особливої ласки провидіння, мене не викинуло на той бік острова, куди дикуни ніколи не причалювали, то я скоро дізнався б, що другу половину острова човни з суходолу відвідують дуже часто. Коли вони були далеко від суходолу, течія заносила їх на цей бік острова, як у гавань. Сутички між дикунами відбувались дуже часто, і переможці привозили сюди полонених. Тут, буди, за своїм жахливим звичаєм, всі людожерами, вони вбивали полонених і з'їдали їх. Але про це далі.

Спустившись з горба на берег, що, як я казав уже, був на південно-західному краю острова, я спинився, збентежений і вражений. Не можна описати жаху, що охопив мене, коли я побачив, що весь берег засіяний черепами, кістками рук, ніг та інших частин людського тіла. Я побачив також утоптану площадку, де розкладалось вогнище і де мерзенні дикуни, мабуть, сиділи під час своїх варварських бенкетів.

Я був такий вражений, побачивши все це, що навіть забув про небезпеку для себе. Від жаху перед страшним викривленням людської природи, що могла дійти такої пекельної жорстокості, у мене пропав весь страх за самого себе. Хоч я чув не один раз про такі речі, але ніколи не бачив їх так близько. Я відсахнувся від цього жахливого видовища; мене почало нудити, і я б зомлів, якби природа не очистила мій шлунок. Після того, як я зблював геть усе, мені трохи полегшало, але деякий час я був такий слабкий, що не міг стояти. Трохи очунявши, я знову якомога швидше зійшов на горбок і почував додому. [...]

Тепер мені майже нічого не бракувало. Мені здається, що страх перед цими нелюдами і, як наслідок його, повсякчасний клопіт про свою безпеку зробили мене байдужішим до життєвих вигод і притупили мою винахідливість. Я, наприклад, так і не здійснив одного свого гарного плану, що якийсь час дуже цікавив мене. Я дуже хотів зробити з ячменю солод і зварити пиво. Правда, ця вигадка була досить-таки химерною, і я часто докоряв собі за своє недоумство. Я добре знав, що для її здійснення мені бракувало багато такого, чого не можна було дістати. Передусім, у мене не було бочок, щоб зберігати пиво, і я, як уже сказано, ніяк не міг зробити їх, хоч витратив багато тижнів і навіть місяців на марні спроби домогтись успіху в цій роботі. Далі, в мене не було ні хмелю, ні дріжджів, ні казана, щоб варити його. Проте я певен, що, якби ці клятві дикуни не

нагнали на мене страху, я взявся б виконати цей план і, може, дійшов би свого, бо коли я розпочинав якусь справу, то рідко кидав її, не довівши до кінця. Але тоді моя винахідливість звернула на зовсім інший шлях. День і ніч я думав тільки про те, як знищити кілька цих страхіть під час їх звірячих розваг. Я мріяв врятувати якусь нещасну жертву, призначену на з'їжу і привезену ними на острів. Мені хотілось, коли не пощастить знищити цих недолюдків, хоч налякати їх так, щоб відбити їм усяку охоту відвідувати острів. Мені довелося б написати товсту книгу, коли б я захотів розповісти всі хитрі плани, що народжувались з цього приводу в моїй голові. Але все це було лише марнування часу, бо, щоб покарати людожерів, треба було почати з ними бій. А що могла зробити одна людина з двадцятьма або тридцятьма варварами, озброєними списами та луками, з яких вони вмiли влучати не гірше, ніж я з рушниці? [...]

Нарешті я знайшов місце на схилі горба, де я, напевне, міг би спокійно чекати, поки не побачив би їх човни. Раніше ніж вони встигли б висісти на берег, я міг би непомітно пробратись у сусідній лісок. Там в одному дереві було таке велике дупло, що я легко міг би сховатись у ньому. З цього дупла я міг би непомітно спостерігати криваві діла дикунів і, вибравши час, коли вони згуртуються щільніше, стріляти в них не хиблячи. На мою думку, я міг укласти трьох-чотирьох першим же пострілом. Я вирішив здійснити свій план і для цього наготував два мушкети та мисливську рушницю. Мушкети я зарядив кожен парою саморобних куль і п'ятьма пістольними кулями, в рушницю всипав добру жменю найбільшого дробу, а пістолі зарядив чотирма кулями кожен. Зробивши хороший запас набоїв ще для другого й третього пострілів, я почав збиратись у похід.

Остаточно склавши план нападу і не раз у думках здійснивши його, я почав щодня ходити на вершину горба, що стояв за три, а може й більше, милі від мого замка. Я годинами дивився, чи не видно на морі яких суден і чи не підходить до берега пірога з дикунами. Так два чи три місяці я сумлінно ходив вартувати, але нарешті це мені обридло, бо за весь той час нічого схожого на човен я не бачив ні коло берега, ні на всьому просторі океану, скільки можна було захопити оком і бачити крізь підзорну трубу.

Поки я акуратно відвідував горб та роздивлявся звідти, мій войовничий настрій не слабшав, і я не бачив нічого поганого в жорстокій розправі, яку збирався вчинити. Убити два-три десятки голих дикунів, від яких я не зазнав ніякої шкоди, здавалось мені звичайним ділом. Охоплений обуренням, викликаним у моїй душі гидкими, протиприродними звичаями тубільців, я навіть не задумувався над тим, наскільки вони заслуговували такої кари. Я не подумав про те, що, з волі провидіння, вони керуються лише своїми протиприродними інстинктами та

звірячими пристрастями. Я не подумав про те, що, коли мудре провидіння терпить на землі таких людей і терпіло їх, може, кілька століть, коли воно припускає існування таких нелюдських звичаїв і не заважає цим людям творити такі жахливі діла, до яких здатні тільки забуті небом недолюдки, – то так воно й мусить бути. А коли марне щоденне вартування почало обридати мені, став мінятись і мій погляд на цю справу. Я почав ставитись до неї спокійніше і байдужіше. Я спитав себе, яке я маю право бути суддею й катом цих людей. Щоправда, вони злочинці, але, коли само небо протягом стількох століть дозволяло їм безкарно чинити зло, то, виходить, на це є його воля. Можливо, що, нищачи один одного, вони лише виконують його присуд. Мені ці люди не зробили нічого поганого; чому ж мушу я втручатись в їхні сварки? Чому я берусь мститись за кров, яку вони так байдуже проливають? Я дуже часто міркував так: «Звідки я знаю, як судитиме їх за це Господь? Певне тільки одно: ці люди не вважають свої вчинки злочином; це не суперечить їх совісті, і їх розум не докоряє їм. Вони грішать через своє невідання і не кидають виклику божественній справедливості, як робимо це ми, коли грішимо. Вони гадають, що вбити полоненого не більший злочин, ніж для нас – убити бика, і їдять людське м'ясо, як ми – баранину».

Обміркувавши трохи все це, я дійшов неминучого висновку, що був несправедливий, коли засудив дикунів-людожерів, як убивець. Мені було ясно тепер, що вони не більші вбивці, ніж ті християни, що вбивають полонених на війні, або – як іще частіше буває – нищать мечем цілі армії, нікого не милуючи, навіть тих, хто склав зброю і піддався. Крім того, подумав я, мене не обходить, що дикуни додержуються грубих, нелюдських звичаїв. Вони нічим не скривдили мене; так за що ж убивати їх? Коли б вони напали на мене і мені довелось боронити своє життя, тоді інша річ. Поки що я не був в їхніх руках. Вони навіть не знали про моє існування і, значить, не мали ніяких злих намірів проти мене. Отже, я не мав права нападати на них. Інакше довелось б виправдати поведінку іспанців, що вславились своєю жорстокістю в Америці, де вони знищили мільйони людей. Правда, ці люди були язичники й варвари, але, незважаючи на їх варварські звичаї та криваві релігійні обряди, треба визнати, що перед іспанцями у них ніякої провини не було. В наші часи всі християнські народи, а разом з ними й самих іспанців, обурює це винищення американських племен, ця справжня бойня, цей вияв кривавої й протиприродної жорстокості, якого не можна виправдати ні перед богом, ні перед людьми. З того часу саме ім'я іспанця навіює жах кожній людській душі, сповненій людяності та християнського співчуття, – так ніби Іспанія така країна, що родить людей, позбавлених найзвичайнішого жалю до нещасних, властивого людському серцю.

Такі думки охолодили мій запал, і я почав потроху відмовлятися від свого плану, бо вирішив, що не маю права вбивати дикунів і що мені зовсім не треба втручатись в їхні справи, поки вони не нападуть перші, чому я мусив запобігти. Коли вони мене знайдуть і нападуть на мене, я зумію виконати свій обов'язок. З другого боку, я подумав, що здійснення мого плану не тільки не визволить мене від дикунів, а, навпаки, доведе мене до загибелі. Я можу бути певен, що збудусь їх лише тоді, як мені пощастить перебити їх усіх до одного, і не тільки тих, що висядуть наступного разу, а й усіх тих, що з'являться пізніше. А якщо хоч один із них утече й розкаже своїм про те, що сталося, вони припливуть до мене тисячами помститись за смерть своїх товаришів. Таким чином, я напевне накликаю на себе загибель, що тепер зовсім не загрожує мені.

Зваживши все це, я вирішив, що вплутуватись у справи варварів було б з мого боку і несправедливо, і нерозсудливо і що мені треба якомога краще критись від них і ховати свої сліди, щоб вони не догадались, що на острові є істота людської подоби. [...]

Якось, на велику мою радість, я знайшов дуже простору, природну печеру в скелі, куди, напевне, не зважився б удертись жоден дикун, якби він навіть був коло самого входу до неї. Лише такій людині, як я, що мала потребу в безпечному притулку, могло спасти в голову залізти в цю нору. [...]

Я опинився в чарівному, хоч і зовсім темному гроті з сухим і рівним дном, укритим дрібним піском. Ніде не було ніяких ознак цвілі чи вогкості, не було ніде й слідів гидких комах та отруйних змій. Важким був тільки вхід сюди, та й це було тільки вигодою, бо я шукав для себе надійного пристановища. Я був захоплений своїм відкриттям і вирішив перенести сюди не гаючись всі найдорожчі для мене речі, а передусім – порох та всю запасну зброю, а саме: дві мисливські рушниці (всіх їх було в мене три) і три з восьми моїх мушкетів. Таким чином, у моїй фортеці залишилось тільки п'ять мушкетів, що, ніби гармати, стояли напоготові коло моєї зовнішньої огорожі; я завжди міг брати їх з собою, рушаючи в похід.

Переносячи до нового приміщення запасну зброю, я за одним разом відкрив і барильце з підмоченим порохом. Виявилось, що вода протекла всередину всього на три або чотири дюйми; намоклий порох ствердів і зсохся в тверду скорину, всередині якої сухий порох лежав, як зерно горіха в шкаралупі. Таким чином, мій запас несподівано збільшився ще фунтів на шістьдесят пороху. Це була дуже приємна несподіванка. Щоб краще зберегти весь цей порох, я переніс його в свій грот і ніколи не зважувався держати в своїй фортеці більше як три фунти пороху. Туди ж таки перетяг я й весь свій запас свинцю, прихований мною для куль.

Тепер я здався собі одним із стародавніх велетнів, що нібито жили в неприступних розколинах скель та печерах. Нехай, казав я собі, хоч п'ятсот дикунів вештаються по острову, шукаючи мене, вони не знайдуть мого пристановища, а коли й знайдуть, то однаково не насміляться вдертись до мене.

Старий цап, знайдений мною коло входу до печери, другого ж дня здох. Щоб уникнути смороду від падла, я закопав його в яму там же, і це було легше, ніж витягати його надвір.

Ішов уже двадцять третій рік мого перебування на острові, і я так звик до місця та умов життя, що, якби не страх перед дикунами, що могли потурбувати мене, я охоче згодився б бути тут до останніх днів мого життя, поки не ліг би й не вмер, як той цап у печері. [...]

Був грудень місяць, як я сказав, двадцять третього року мого життя тут. Це був час південного сонцестояння (я не можу назвати його зимою), а для мене – пора жнив, що змушувала мене часто бувати в полі. Отже, вийшовши якимось удосвіта з дому, я страшенно здивувався, побачивши вогонь на березі, милі за дві від мого житла, і не з того боку острова, де, за моїми спостереженнями, звичайно висідали дикуни, а з того, де жив я сам.

Мене охопив справжній жах, і я сховався в своєму ліску, не зважуючись ступити ні кроку далі, щоб мене не захопили несподівано. Але й там я не почув себе спокійним і боявся, що, коли дикуни, почавши блукати по острову, натраплять на мої ниви або на дещо з моїх робіт, вони відразу ж догадаються, що тут живуть люди, і не заспокояться, поки не знайдуть мене. В цій скруті я хутко вернувся до своєї фортеці, втяг за собою драбину і зробив усе, щоб надати всьому дикого й природного вигляду.

Тоді я приготувався до оборони. Зарядив усі свої гармати, як я звав їх, що були на зовнішній стіні, та всі пістолі і вирішив боронитись до останнього подиху. Я не забув доручити себе божественній опіці і щиро просив бога визволити мене від рук варварів.

В цьому становищі я пробув години з дві, не маючи ніяких звісток ззовні, бо в мене не було кого послати на розвідку. Просидівши ще якийсь час і багато передумавши, я не мав уже сил терпіти далі невідомість і виліз нагору описаним уже способом, тобто по драбині, приставленій до краю гори, що звисав наді мною. Вилізши на саму вершину і піднявши за собою драбину, я вийняв підзорну трубу, ліг долі і, наставивши трубу на берег, почав дивитись. Я відразу ж побачив там не менше ніж дев'ятьох голих дикунів, що сиділи круг вогнища, розкладеного, певне, не для того, щоб погрітись, бо було дуже жарко, а, мабуть, щоб зготувати свій варварський обід із людського м'яса, яке вони привезли з собою живим чи мертвим – не знаю.

У них було два човни, які вони витягли на берег.

Був час відпливу, і дикуни, очевидно, чекали припливу, щоб вернутись назад. Важко уявити собі, як збентежило мене це видовище, а особливо поява їх на моєму боці острова, так близько від мого житла. Заспокоїла мене трохи думка про те, що вони приїдять під час припливу, якщо вони не причалили перед ним. Зміркувавши це, я вже спокійніше пішов назад збирати далі свій урожай.

Як я сподівався, так і вийшло: як тільки почався приплив, вони посідали в човни й попливли геть. Я забув сказати, що за годину або півтори перед тим, як відчалити, вони танцювали на березі. У підзорну трубу я ясно бачив їх руки та стрибки. Бачив я й те, що всі вони були голі, але чи були це чоловіки, а чи жінки – не міг розібрати.

Побачивши, що вони відчалили, я відразу ж спустився з гори, взяв на плечі обидві свої рушниці, застромив за пояс два пістолі, причепив збоку тесак без піхов і, не гаючи часу, якнайшвидше попрямував до того горба, звідки я виявив колись перші ознаки цих людей. Добравшись туди, на що я витратив не менше як дві години (бо був обвішаний важкою зброєю і не міг іти швидко), я глянув на море і побачив ще три човни з дикунами, що разом з першим пливли від острова до суходолу. Для мене це було жахливе видовище, особливо коли я, спустившись до берега, побачив рештки огидного бенкету, який тільки що скінчився: кров, кістки й шматки людського м'яса, яке ці звірі пожерли з легким серцем, весело танцюючи. Ця картина так обурила мене, що я знову почав обмірковувати план знищення першої ж ватаги, яку я побачу на березі, хоч яка вона буде численна.

Мені здавалось ясним, що дикуни відвідують острів дуже рідко, бо минуло вже більш як п'ятнадцять місяців з дня їхнього останнього візиту, і за весь цей час я не бачив ні їх самих, ні свіжих людських слідів, ні взагалі нічого такого, що вказувало б на їхнє недавнє перебування тут. А дощової пори року вони, напевне, зовсім не бували на острові, бо не зважувались виїздити з дому, принаймні в таку далеку путь. Проте протягом усіх цих п'ятнадцяти місяців я не знав спокою, щохвилини чекаючи, що вони заскочать мене. Звідси я роблю висновок, що чекання зла багато гірше, ніж саме зло, особливо коли цьому чеканню та страхам не бачиш кінця.

Весь цей час я був у найкровожернішому настрої і всі свої вільні години (які я, до речі, міг би використати багато краще) вигадував, як би напасти на них зненацька під час першого ж їх приїзду, особливо коли вони знову поділяться на дві ватаги, як це було останнього разу. Та я спустив з уваги, що, коли б я й перебив усю першу ватагу з десяти-двадцяти чоловік, то другого дня, або через тиждень, або через місяць мені довелось б мати справу з новою ватагою, а там знову з іншою, і так *ad infinitum*, поки я сам не перетворився б на такого ж самого, коли не

гіршого, вбивцю, як ці дикуни-людожери.

Моє життя проходило тепер у повсякчасній тривозі. Я був певний, що рано чи пізно мені не втекти від цих безжальних звірів, і, коли якась важлива справа виганяла мене з дому, я йшов з великими пересторогами, щохвилини оглядаючись. Тепер я зрозумів уже, як добре мати в себе отару ручних кіз; моя думка держати їх в загонах була справді щаслива думка. Стріляти я не насмілювався, особливо на тому боці острова, де висідали дикуни. Я боявся сполохати їх своїми пострілами, бо коли б вони на цей раз утекли від мене, то, напевне, з'явилися б сюди через кілька днів, але на двохстах чи трьохстах човнах, і я знав, що тоді чекало б мене. Проте тільки через рік і три місяці я знову побачив дикунів, про що я розповім незабаром. Можливо, протягом цього часу дикуни побували на острові не один раз, але залишались тут недовго; в усякому разі, я їх не бачив. У травні двадцять четвертого року (як це виходило за моїми підрахунками) мого перебування тут я мав з ними дивну зустріч, про що розповім у своєму місці. [...]

[...] я зробив висновок, що для мене єдиний спосіб спробувати вирватись звідси – це захопити якогось дикуна; якщо можна, одного з тих нещасних, засуджених на з'їдення, яких вони привозили з собою як полонених. Але тут я натрапив на велику перешкоду: не можна було захопити потрібного мені дикуна, не напавши на ватагу людожерів і не перебивши їх усіх до одного. Такий вчинок не тільки був відчайдушний, не тільки не давав надії на успіх, але й сама справедливість його здавалась мені дуже сумнівною. Душа моя здригалась від самої думки про те, що мені доведеться пролити стільки людської крові, нехай і ради свого власного визволення. [...] Нарешті я вирішив підстерегти дикунів, коли вони висядуть на острів, поклавшись в усьому іншому на розвиток подій та заходи, підказані мені обставинами; хай буде, що буде.

[...] Минуло вже півтора року, відколи я склав свій план. Я почав уже вважати неможливим здійснити його і був страшенно здивований, коли одного ранку побачив на березі, на моєму боці острова, принаймні п'ять індійських пірог. Дикуни, що приїхали ними, висіли й зникли кудись з моїх очей. Їх численність зруйнувала всі мої плани. Я знав, що звичайно в кожному пірогу сідає чотири-шість чоловік, коли не більше, і думав, що один я не впораюсь з двома чи трьома десятками. Збентежений та стурбований, я засів у своєму замку, але приготувався до задуманої раніше атаки і вирішив діяти, якщо буде нагода. Я довго чекав, прислухаючись, чи не долетить до мене гомін з боку дикунів, і, нарешті, палаючи нетерпінням якнайшвидше дізнатись, що там діється, поставив свої рушниці під драбиною і виліз на вершину горба, як і звичайно, в два заходи. Вилізши, я став так, щоб моя голова не висувалась над горбом, і

почав дивитись у підзорну трубу. Дикунів було не менше тридцяти. Вони розклали на березі вогнище і щось готували на ньому. Я не міг розібрати, як і що саме готували вони, а бачив тільки, як вони танцювали навколо вогню, вигинаючись та вихиляючись за своїм дикунським звичаєм.

Спостерігаючи їх, я побачив, як кілька дикунів приволокли від човнів двох нещасних, очевидно, призначених на убій, що до того часу лежали зв'язані в човнах. Одного з них відразу ж звалили на землю, вдаривши по голові чимсь важким, мабуть, дрючком або дерев'яним мечем, як вони завжди це роблять. Двоє-троє дикунів кинулись до нього, розпороли йому живіт і заходились розтинати його, щоб потім засмажити. Тим часом другий полонений стояв тут же і чекав своєї черги. В цю мить нещасний, почувши себе на волі, спалахнув надією на порятунок. Він раптом кинувся вперед і з неймовірною швидкістю побіг по піщаному берегу прямо до мене, тобто в той бік, де було моє житло. Признаюсь, я страшенно перелякався, побачивши, як він біжить до мене, тим більше, що мені здалось, ніби вся ватага кинулась доганяти його. Отже, перша половина мого сну справдилась: дикун, за яким женуться, шукає притулку в моєму ліску. Проте я не міг сподіватись, що здійсниться й друга половина сну, тобто, що решта дикунів не буде переслідувати свою жертву і не знайде її там. Я залишився на своєму посту і дуже підбадьорився, коли побачив, що за втікачем женуться всього лише троє. Остаточно заспокоївся я, коли переконався, що він біжить далеко швидше, ніж його переслідувачі, що відстань між ними дедалі збільшується і що, коли йому пощастить пробігти так іще з півгодини, вони його не піймають.

Між ними і моєю фортецею лежала маленька бухта, вже не раз згадувана мною на початку оповідання, – та бухточка, де я причалював з своїми плотами, коли перевозив майно з нашого корабля. Я ясно бачив, що втікач муситиме перепливати її, інакше його зловлять. Коли він підбіг до неї, був якраз високий приплив, але дикун, не задумуючись, кинувся у воду, за яких-небудь тридцять помахів перепливав бухточку, виліз на протилежний берег і, не затримуючись, побіг далі. Коли троє підбігли до бухточки, виявилось, що плавати вміли тільки двоє з них. Третій нерішуче постояв на березі, дивився вслід іншим, а потім повільно пішов назад. З того, що сталося, читач зараз побачить, що він вибрав собі найкраще.

Як я помітив, двом дикунам, що гнались за втікачем, треба було вдвоє більше часу, ніж йому, щоб перепливати бухточку. Тепер я всією своєю істотою відчув, що настав час діяти, коли я хочу придбати слугу, а може, й товариша та помічника. Саме провидіння, думав я, закликає мене врятувати нещасного. Не гаючи часу, я збіг драбинами до підніжжя гори, взяв з собою рушницю, які я лишив внизу коло драбин, так само швидко

виліз знову нагору, спустився з другого боку й побіг до моря навперейми дикунам. Я хутко опинився між утікачем та його переслідувачами, бо взяв найкоротший шлях і до того ж біг униз, по схилу горба. Почувши мої крики, втікач озирнувся і спочатку перелякався мене більше, ніж своїх ворогів. Я подав йому рукою знак повернути, а сам поволі пішов назустріч переслідувачам. Коли перший з них порівнявся зі мною, я збив його з ніг ударом приклада. Стріляти я боявся, щоб не привернути уваги решти дикунів, хоч на такій відстані навряд чи вони могли б почути мій постріл або побачити дим від нього. Коли перший з переслідувачів упав, його товариш спинився, очевидно, перелякавшись, і я швидко підбіг до нього. Але наблизившись, я побачив, що він тримає в руках лук і стрілу і цілиться в мене. Отже, я мусив діяти, і першим же пострілом убив його. Нещасний утікач, побачивши, що обидва його вороги, як йому здавалось, упали мертві, спинився, але він був такий наляканий вогнем і звуком пострілу, що розгубився, не знаючи, чи йти йому до мене, а чи тікати, і, мабуть, більше схилився до того, щоб тікати. Я почав знову гукати й манити його до себе. Він зрозумів: зробив кілька кроків, спинився, потім знову зробив кілька кроків і знову спинився. Тоді тільки помітив я, що він труситься, як у пропасниці. Бідолашний, очевидно, вважав себе за мого полоненого і думав, що я зроблю з ним так, як я зробив з його ворогами. Я знову поманив його до себе і взагалі старався підбадьорити його, як умів. Він підходив до мене все ближче, кожні десять-дванадцять кроків падаючи навколішки на знак вдячності за порятунок. Я ласкаво посміхався до нього і манив його рукою. Нарешті, підійшовши зовсім близько, він знову впав навколішки, цілував землю, притулився до неї обличчям, взяв мою ногу й поставив собі на голову. Мабуть, останній рух означав, що він присягається бути моїм рабом до самої смерті. Я підняв його, поплескав по плечу і, як міг, старався показати, що йому не слід боятись мене. Але справа, яку я розпочав, не була ще закінчена. Дикун, звалений ударом приклада, був не забитий, а лише приголомшений, і я помітив, що він починає приходити до пам'яті. Я звернув на нього увагу врятованого, показуючи, що ворог живий. У відповідь на це він сказав кілька слів своєю мовою і, хоч я нічого не зрозумів, але самі звуки його мови були для мене солодкою музикою, бо більше ніж двадцять п'ять років я не чув людського голосу, коли не рахувати свого власного. Але тепер я не мав часу роздумувати: дикун, якого я приголомшив, настільки опритомнів, що сидів уже на землі, і я помітив, що мій дикун (так я буду тепер звати його) почав жестами просити дати йому тесак без піхов, що висів у мене через плече. Я дав йому цю зброю. Дикун зараз же підбіг до свого ворога і одним махом відтяв йому голову. Він зробив це так спритно й моторно, що жоден німецький кат не міг би зрівнятися з ним. Таке

вміння орудувати тесаком дуже здивувало мене в людині, що за свого життя бачила, мабуть, тільки дерев'яні мечі. Тільки згодом я довідався, що для своїх мечів дикуни вибирають таке тверде й важке дерево і так вигострюють його, що одним ударом можуть відтяти голову чи руку. Кінчивши свою справу, мій дикун з веселим і врочистим виглядом вернувся до мене, зробив цілу низку незрозумілих для мене рухів, а потім поклав коло мене тесак і голову вбитого ворога. Але найбільше вразило його те, як я вбив другого дикуна на такій великій відстані. Він показував на вбитого і жестами просив дозволу подивитись на нього. Я дозволив, і дикун відразу ж побіг туди. Він спинився перед трупом у повному замішанні: подивився на нього, повернув на один бік, потім на другий, оглянув рану. Куля влучила в самісінькі грудки, і крові було небагато, але, мабуть, стався внутрішній крововилив, бо смерть була моментальна. Знявши з убитого його лук і сагайдак із стрілами, мій дикун вернувся до мене. Я рушив уперед, кличучи його з собою і стараючись пояснити йому жестами, що залишатись тут далі небезпечно, бо за ним можуть відрядити нову погоню.

Дикун у свою чергу відповів жестами, що треба раніше закопати мерців, щоб його вороги не знайшли їх, коли прийдуть на це місце. Я згодився, і він зараз же став до роботи. За кілька хвилин він руками викопав у піску таку глибоку яму, що в ній легко могла вміститись одна людина; потім переніс у цю яму одного з убитих і засипав його землею. Так само вправно впорався він і з другим мерцем. Вся церемонія похорону забрала в нього не більше за чверть години. Коли він скінчив, я знову подав йому знак іти за мною і повів його не до замку, а зовсім в інший бік, у віддалену частину острова до своєї печери. Таким чином, я не дав своєму сну здійснитись у цій частині, тобто він не ховався в моєму ліску. Там я дав йому хліба, жменю родзинок і напоїв його водою, а це після швидкого бігу було йому найбільш потрібне. Коли він підживився, я жестами показав йому в куток печери, де в мене лежали великий оберемок рисової соломи та ковдра, що не раз правили мені за постіль. Бідолашного не треба було дуже припрошувати, він ліг і вмить заснув.

Це був гарний хлопець, високий на зріст, бездоганно збудований, з стрункими, міцними руками й ногами. На вигляд йому було років двадцять шість. В його обличчі не було нічого дикого або жорстокого. Це було мужнє обличчя з м'яким і ніжним виразом європейця, особливо коли він посміхався. Волосся в нього було довге й чорне, але не кучеряве, як овеча вовна; лоб високий і широкий; очі жваві й блискучі; колір шкіри не чорний, а смуглий, проте не того жовто-рудого гидкого відтінку, як у бразильців, віргінців та інших тубільців Америки, а скоріше оливковий, дуже приємний для очей, хоч його й важко описати. Обличчя в нього було

кругле й повне, ніс невеликий, але зовсім не приплющений, як у негрів. До того ж у нього був гарно окреслений рот з тонкими губами і правильні, білі, немов слонова кість, зуби.

Проспавши або, вірніше, продрімавши з півгодини, він прокинувся й вийшов до мене. Я саме доїв своїх кіз у загоні біля печери. Побачивши мене, він відразу ж підбіг до мене і ліг на землю, показуючи всім своїм виглядом найсмирненішу вдячність і виробляючи при цьому всім тілом силу чудернацьких рухів. Припавши обличчям до землі, він знову поставив собі на голову мою ногу, як робив це раніше, і взагалі всіма приступними йому засобами старався довести свою безмежну відданість та покірність і дати мені зрозуміти, що з цього дня він буде моїм слугою довіку. Я зрозумів багато дечого з того, що він хотів мені сказати, і постарався пояснити йому, що я дуже задоволений ним. Відразу ж я почав говорити з ним і вчити його відповідати. Насамперед я сказав йому, що його ім'я буде П'ятниця, бо цього дня я врятував йому життя. Після цього я навчив його вимовляти слово «господар» і дав йому зрозуміти, що це моє ім'я; навчив вимовляти «так» та «ні» і розтлумачив значення цих слів. Я дав йому молока в череп'яному глечуку, надпивши поперед сам та вмочивши в нього хліб; потім я дав і йому окраєць, щоб він наслідував мене. П'ятниця з охотою послухався і жестами показав, що їжа йому до смаку.

Так пробув я з ним цілу ніч, а як тільки розвиднилось, дав йому знак іти за мною. Я показав йому, що хочу одягти його, чому, як видно, він дуже зрадив, бо був зовсім голий. Коли ми проходили мимо того місця, де були закопані вбиті нами дикуни, він показав мені прикмети, якими він позначив ями, і почав подавати знаки, що нам треба викопати обидва трупи і з'їсти їх. Тоді я постарався показати йому якомога виразніше свій гнів та огиду до цього, показав, що мене нудить на саму думку про це, і владним жестом звелів відійти від ям, що він і виконав якнайпокірніше. Після цього я повів його на вершину горба подивитись, чи поїхали вже дикуни. Вийнявши підзорну трубу, я направив її на те місце берега, де вони були напередодні, але їх не було вже й сліду, не видно було й жодного човна. Для мене було ясно, що вони поїхали геть, не потурбувавшись шукати своїх зниклих товаришів.

[...] Другого дня, вернувшись з ним до свого житла, я почав думати, куди б мені примістити його. Нарешті, щоб йому було краще і щоб спокійніше почувати себе, я зробив йому маленький намет між двома стінами моєї фортеці – внутрішньою і зовнішньою. Сюди виходив надвірний хід з мого льоху; отож я зробив у ньому двері з товстих дощок і міцних палок і припасував їх так, що вони відчинялись усередину, а на ніч замикались на засув; драбини я теж забирав до себе. Таким чином, П'ятниця ніяк не міг пройти до мене у внутрішню огорожу, а коли б і надумав увійти, то

неодмінно наробив би такого шуму, що збудив би мене. Вся моя фортеця у внутрішній огорожі, де стояв мій намет, являла собою критий двір. Дах був зроблений з довгих дрючків, що одним кінцем спирались на гору. Ці дрючки я вкрив поперечними жердинами, а замість тесу товсто перешив їх рисовою соломною, твердою, як очерет. До місця, що я залишав собі для входу й виходу за допомогою драбини, я припасував щось ніби спускні двері, які падали з великим гуркотом, як тільки їх трохи натиснути ззовні. Всю зброю я забирав до себе. Але всі ці заходи були цілком зайві. Ніхто ще, мабуть, не мав такого ласкавого, такого вірного й відданого слуги, як мій П'ятниця. Ні гнівливості, ні впертості, ні свавілля, завжди добрий і послужливий, він прихилився до мене, як до рідного батька. Я певен, що, коли б треба було, він віддав би за мене своє життя. Це він довів не раз, цим самим допомігши мені позбутись сумнівів і переконатись, що я зовсім не потребував перестороги.

[...] Днів через два чи три по тому, як я привів П'ятницю до свого замку, мені спало на думку, що треба дати йому покуштувати іншого м'яса, коли я хочу відзвичаїти його від жахливої звички їсти людське м'ясо. Отже, одного ранку, йдучи до лісу, я взяв його з собою. Я гадав зарізати козеня з моєї отари, принести його додому й зварити, але дорогою я побачив під деревом дику козу з двома козенятами. «Стій тихо!» – сказав я П'ятниці, схопивши його за руку. Подавши йому знак не рухатись, я націлився, вистрелив і вбив одно з козенят. Бідний дикун, що бачив уже, як я вбив здалека його ворога, був страшенно вражений. Він затремтів, похитнувся і трохи не знепритомнів. Він не дивився на козеня, в яке я націлився, а підняв трохи полу своєї куртки й почав мацати себе, щоб переконатись, чи він не поранений. Бідолашний гадав, мабуть, що я хотів убити його, бо впав переді мною навколішки, почав обнімати мої ноги й дуже довго говорив щось своєю мовою. Я, певна річ, не зрозумів його, але було ясно, що він просить не вбивати його.

Мені скоро пощастило переконати П'ятницю, що я зовсім не збираюсь чинити йому шкоди. Я взяв його за руку, засміявся і, показуючи на вбите козеня, наказав збігати по нього, що він і виконав. Поки він порався коло козеняти і виявляв своє здивування, не розуміючи, яким способом його було вбито, я знову зарядив рушницю. Трохи згодом я побачив на дереві, на відстані пострілу від мене, великого птаха, схожого на яструба. Бажаючи дати П'ятниці наочну науку, я покликав його до себе, показав пальцем спершу на птаха – це насправді була папуга, хоч я прийняв її спочатку за яструба, – потім на рушницю, далі на землю під тим деревом, де сидів птах, закликаючи його подивитись, як він упаде. Нарешті я вистрелив, і він справді побачив, що папуга впала. П'ятниця й цього разу перелякався, незважаючи на мої пояснення. Здивування його було тим більшим, що він не бачив, як я заряджав рушницю, і гадав,

мабуть, що в ній сидить якась чарівна руїницька сила, що на всякій відстані несе смерть людині, звірові, птиці і взагалі всякій живій істоті. Довго ще не міг він отямитись від подиву, якого наганяв на нього кожний мій постріл; здається, коли б я дозволив йому, він почав би обожнювати мене й мою рушницю. Спочатку він не зважувався доторкнутись до рушниці і розмовляв з нею, як з живою істотою, коли був близько від неї. Він признавався мені потім, що просив тоді рушницю не вбивати його.

Коли його переляк трохи вгамувався, я наказав йому принести мені забиту птицю. Він відразу пішов, але забарився, шукаючи, бо виявилось, що папугу я не вбив, а лише поранив, і вона відлетіла досить далеко від того місця, де вона впала. Нарешті П'ятниця все-таки знайшов і приніс її. Бачивши, що він досі не зрозумів, як працює рушниця, я скористався його відсутністю і знову зарядив рушницю на випадок, коли б ми знову спіткали яку-небудь дичину; але нам більше нічого не трапилось. Я приніс козеня додому і того ж вечорі обідував його якомога краще. Потім я відрізав чималий кусок свіжої козлятини, зварив його в череп'яному горщику, і в мене вийшов чудовий бульйон. Я поїв спершу сам, а тоді похачував П'ятницю. Бульйон дуже йому сподобався, тільки він дивувався, чому я їм бульйон та м'ясо з сіллю. Він почав жестами показувати мені, що так несмачно. Взявши в рот трошки солі, він почав відпльовуватись і вдавати, ніби його нудить від неї, а після пополоскав рот водою. Тоді я теж узяв у рот шматочок м'яса без солі й почав плювати, показуючи, що мені бридко їсти без солі. Але це не справило на П'ятницю ніякого враження, і я так і не міг привчити його солити м'ясо або суп. Не скоро після цього почав він класти сіль у їжу, та й то дуже мало.

[...] Другого дня я посадив його за роботу, наказавши молотити та віяти зерно. Спочатку я показав йому, як я робив це сам. Він швидко зрозумів і почав працювати дуже ретельно, особливо коли довідався, що це робиться для того, щоб виробляти з зерна хліб. При ньому я замісив тісто і спік хліб. Незабаром П'ятниця став справлятися з усією моєю роботою так само, як і я. Тепер я почав відчувати, що, замість одного рота, маю два і що мені треба збільшити своє поле та сіяти більше зерна, щоб нагодувати їх. Я вибрав більшу ділянку землі і почав обгороджувати її так само, як і попереду. П'ятниця дуже ретельно й дуже охоче допомагав мені в цій роботі. Я пояснив йому, навіщо вона, сказавши, що це буде нове поле, бо нас тепер двоє, і хліба треба вдвоє більше. Його дуже зворушило, що я так дбаю про нього. Він, як умів, старався пояснити, що розуміє, наскільки тепер, коли він зі мною, побільшало в мене роботи. Він пояснив, що буде щиро працювати, коли я дам йому роботу і покажу, як її виконувати. Це був найщасливіший рік мого життя на острові. П'ятниця почав дуже добре говорити. Він знав назви майже всіх речей, про які я міг його запитати, і всіх

місце, куди я міг його послати. Він дуже любив розмовляти зі мною. Отак я знову почав потроху користуватись своїм язиком, бо досі мав для цього дуже мало нагод – я маю на увазі розмову. Крім утіхи, якої завдавала мені розмова з ним, сама присутність цього хлопця була для мене радістю, так припав він мені до серця. Щодня більше чарувала мене його чесність та щирість. Потроху я всією душею прихилився до нього, та й він полюбив мене так, як, гадаю я, зроду не любив нікого. [...]

Протягом довгого спільного життя з П'ятницею, коли він навчився говорити зі мною і розуміти мене, я завжди старався закласти в його душу основи релігії. Якось я спитав його: «Хто тебе зробив?» Бідолашний не зрозумів мене. Він думав, що я запитую, хто був його батько. Тоді я заходився коло нього з другого краю і спитав, хто зробив море та землю, де ми ходимо, хто зробив гори та ліси. І він відповів мені: «Старий Бенамукі, що живе понад усім». Він не міг нічого розповісти мені про цю поважну особу, крім того, що Бенамукі – дуже старий, багато старіший, ніж море та земля, старіший, ніж місяць та зорі. А коли я запитав його, чому все суще не поклоняється цьому старому, якщо він утворив усе, П'ятниця став дуже серйозним і з цілком невинним виглядом відповів:

– Усі на світі кажуть до нього: «О!»

Потім я запитав, чи йдуть кудись люди його племені після смерті, і він сказав на це:

– Всі вони йдуть до Бенамукі.

– І ті, кого вони з'їдають, – спитав я, – теж ідуть до Бенамукі?

– Так, – відповів він.

Так почав я вчити його пізнавати бога. Я сказав, що великий творець усього сущого живе високо (я показав рукою на небо) і керує світом з допомогою тієї ж влади і того ж провидіння, якими він утворив його. Я сказав, що він – всемогутній, може зробити з нами все, що захоче, все дати і все відібрати. Так поступово відкривав я йому очі. Він слухав з великою увагою. З радісним зворушенням поставився він до мого оповідання про Ісуса Христа, посланого на землю спокутувати наші гріхи, про наші молитви богам, що завжди чує нас, хоч він і далеко від нас на небесах. Одного разу він сказав мені:

– Коли ваш бог живе вище за сонце і все ж таки чує вас, то, виходить, він більший від Бенамукі, бо Бенамукі не так далеко, а чує нас лише на високих горах, де він живе, коли ми ходимо туди розмовляти з ним.

– А ти ходив коли-небудь на ті гори, щоб розмовляти з ним? – спитав я.

– Ні, – відповів він, – молодь ніколи не ходить, а ходять лише старі, яких ми зevamo «увокекі». Вони ходять туди й говорять там: «О!» (так називав він моління).

Увокекі потім приходять додому й кажуть усім, що говорив їм

Бенамукі.

Скільки я міг зрозуміти з його пояснень, їхнє плем'я зве «увокекі» своїх священників чи жерців.

З усього цього я зробив висновок, що священники є навіть у найнеосвіченіших язичників, а повивати релігію таємницею, щоб забезпечити повагу народу до священників, властиво не тільки католицькій, а, мабуть, усім релігіям на світі.

Я всіма способами намагався пояснити П'ятниці це шахрайство і сказав йому, що запевнення їх дідів, ніби вони ходять на гори говорити «О!» богові Бенамукі і ніби він оповіщає їм там свою волю, – найчистіша брехня, а якщо вони з ким-небудь і розмовляють на горі, то хіба що з злим духом. Тут я докладно розказав про диявола, про його повстання проти бога, про його ненависть до людей та про її причини. Розповів, як він удає з себе бога серед богів, не просвічених словом божим, і примушує їх поклонятись йому замість бога; на які хитрощі він піднімається, щоб занапастити людський рід, як він потай пролазить у нашу душу, потураючи нашим пристрастям, як він уміє наставляти нам пастки, пристосовуючись до наших нахилів і таким чином примушує людину спокушати саму себе та йти на загибель. Я переконався, що дати йому правдиве уявлення про диявола було не так легко, як про існування бога. Природа допомагала всім моїм аргументам, якими я доводив необхідність існування великої первопричини, існування керівної сили, таємничого провидіння та справедливості віддавання почестей тому, хто створив нас, і таке інше. Та це не допомагало створити уявлення про злого духа, про його походження, його природу і, особливо, про його нахил творити зло самому та примушувати нас робити зло. Одного разу бідолашне створіння так збентежило мене своїм цілком природним і невинним запитанням, що я просто не знав, що йому сказати. Перед тим я дуже багато говорив йому про могутність бога, про його велику огиду до гріха і про те, як він карає вогнем тих, хто чинить беззаконня. Я говорив, що, створивши всіх нас, він може знищити нас і цілий світ за одну мить. Дикун весь час слухав мене дуже серйозно. Після цього я розповів йому, як диявол змагається з богом в серцях людей і вживає всіх хитрощів та підступів, щоб розладити добрі наміри провидіння і зруйнувати царство Христа на світі.

– Гаразд, – сказав П'ятниця, – але ти кажеш, що бог дуже сильний та великий; хіба ж він не такий сильний, як диявол?

– Так, так, П'ятнице, – відповів я, – бог сильніший за диявола, і тому ми благаємо бога, щоб він повалив його під наші ноги, щоб він дав нам змогу опиратись його спокусам і погасити його вогненні стріли.

– Але, – сказав він знову, – якщо бог сильніший, могутніший за диявола, то чому бог не вб'є його, щоб той не робив більше зла?

Я був дуже вражений цим запитанням, бо, хоч і був тоді вже старою

людиною, але богослов з мене був ще молодий, а казуїст досить поганий. Спочатку я не знав, що сказати. Я удав, ніби не розслухав його, і спитав, що він сказав. Та він був надто зацікавлений моєю відповіддю, щоб забути своє запитання, і повторив його достотно тими ж самими словами, що я навів вище. На той час я вже трохи опам'ятався і сказав:

– Наприкінці бог суворо покарає його, бог береже його для суду, щоб вкинути потім у бездонну яму, де він горітиме у вічному вогні.

Ця відповідь не задовольнила П'ятницю, і він повторив мої слова:

– Береже! Не розумію, чому не вбити диявола тепер, не вбити його давно?

– Ти можеш також запитати мене, – сказав я, – чому бог не вбиває тебе й мене, коли ми чинимо тут зло та ображаємо його. Нас зберігають для каяття і для того, щоб згодом простити.

Він трохи замислився.

– Гаразд, виходить, – сказав він надзвичайно палко, – це добре, так, виходить, ви, я, диявол і все зле, все зберігається для каяття, і бог простить усім.

Тут він знову остаточно побив мене, і це показало мені, які прості й природні здогади ведуть розумне створіння до пізнання бога та служіння йому і як властиво це нашій природі. Адже ніщо, крім божественного одкровення, не може дати нам пізнати Ісуса Христа, посланого ради нашої спокути, посередника Нового завіту й нашого оборонця коло підніжжя престолу божого. Я сказав, що ніщо, крім божественного одкровення, не може утворити цього в нашій душі, і тому Євангеліє господа нашого й спасителя Ісуса Христа, а саме слово боже та дух святий, обіцяні як керівники та просвітителі його людності, є конче потрібні навчителі душ людських у спасенному пізнанні бога, а разом і спосіб урятуватися. [...]

[...] Весь свій вільний час я присвятив таким розмовам з П'ятницею, і вони зробили три роки нашого спільного життя приємними і цілком щасливими, коли на цьому світі можливе цілковите щастя.

Мій дикун став тепер добрим християнином, багато кращим за мене, хоч я сподіваюсь – і дякую за це творцеві, – що обидва ми були втішені й поновлені каяттям. Ми могли читати слово боже і, слухаючи його, були не далі від бога, ніж якби ми жили в Англії. [...]

Покидаючи свій острів, я взяв на спомин свою величезну шапку з козячої шкіри, свій зонтик та одну з своїх папуг. Не забув я забрати й гроші, про які згадував раніше; вони так довго лежали в мене без ужитку, аж зовсім потемніли, й тільки після доброї чистки знову набули вигляду срібних. Узав я також і гроші, знайдені в уламках іспанського корабля.

Так покинув я острів 19 грудня, року, згідно з корабельними

записами, 1686, пробувши на ньому двадцять вісім років, два місяці й дев'ятнадцять днів. Із цього другого полону я визволився того ж самого числа, як і тоді, коли вперше втік на баркасі від салеських маврів. Після довгої морської подорожі я приїхав в Англію 11 червня 1687 року, пробувши відсутнім тридцять п'ять років.

Приїхавши в Англію, я був для всіх таким чужим, ніби ніколи й не жив там. Моя благодійниця й довірена, якій я дав на схованку свої гроші, була ще жива, але зазнала багато лиха, вдруге овдовіла і дійшла до вбогства. Я не тільки заспокоїв її щодо сплати боргу, запевнивши, що не буду вимагати від неї нічого, а ще, в подяку за колишні турботи та відданість мені, допоміг їй, скільки дозволяли мої обставини. А дозволяли вони мені дуже мало, бо мій запас грошей був тоді дуже невеликий. Зате я обіцяв ніколи не забувати її колишньої доброти і справді таки не забув її, коли справи мої покращали, як про це буде сказано своєчасно.

Потім я поїхав у Йоркшир. Батько мій умер, мати теж, і весь наш рід погас, за винятком двох сестер та двох дітей одного з моїх братів. Мене давно вже вважали за померлого, і тому мені з батьківської спадщини не залишили нічого. Одно слово, я не знайшов ні грошей, ні допомоги, а того, що мав, було надто мало, щоб улаштуватись.

Цілком несподіваний вияв вдячності зустрів я з боку капітана корабля, якого я так щасливо визволив із біли, врятувавши йому і судно, і вантаж. Він стільки доброго наговорив власникам судна про те, як я врятував людям життя, що вони разом з іншими купцями, зацікавленими в їх операціях, покликали мене до себе, дуже хвалили мене й подарували мені двісті фунтів стерлінгів.

Подумавши про своє становище й про те, як мало залишилось мені надії влаштуватись в Англії, я вирішив податись до Лісабона й спробувати дізнатись там про мою бразильську плантацію та про мого компаньйона, що, як я мав підстави гадати, мусив уже багато років вважати мене за померлого. Для цього я рушив морем до Лісабона і прибув туди в квітні. В усіх цих подорожах мій слуга П'ятниця супроводив мене і при кожній нагоді доводив мені свою вірність. [...]

Таким чином, я описав першу частину життя, повного випадковостей та пригод, подібного до мозаїки, які підбрало саме провидіння, і такого різноманітного, як рідко буває на цьому світі, – життя, що почалось безглуздо, а закінчилось багато розумніше, ніж цього дозволяла сподіватись будь-яка з його частин.

ДЖОНАТАН СВІФТ (1667-1745)

Видатний англійський сатирик, письменник-просвітник, поет.

Народився у Дубліні в сім'ї урядовця англійського походження. Навчався у закритій школі, з 14 років – у Дублінському університеті на богословському факультеті. 1689 року перервав навчання і переїхав до Англії. Там поселився у сера Вільяма Темпла – члена англійського парламенту, начальника державного архіву Ірландії, одного з найбільш освічених людей свого часу, власника великої бібліотеки. Як особистий секретар Свіфт перебував у Темпла 10 років (1689-1699) – вів листування, редагував літературні праці, давав уроки дочці Темпла Естер, яка пізніше стала дружиною письменника, музою його віршів (поетичне ім'я – Стелла). Окрім того, інтенсивно займався самоосвітою. Темпл познайомив Свіфта з відомими політиками, літераторами й поетами. За дорученням патрона написав памфлет „Битва книг”, у якому порушив проблему відповідальності митця перед народом, а відтак – антицерковну книгу „Казка бочки” (видані 1704 року).

1694 року Свіфт прийняв сан англіканського священника, після смерті Темпла (1699) повністю присвятив себе духовній кар'єрі, проповідуючи в невеликій церкві ірландської провінції. 1701 року став доктором богослов'я у Дублінському університеті. Водночас продовжував виконувати різні доручення при англійському уряді: писав промови, статті, готував тексти законів, при цьому працював безкоштовно, за що його називали „міністром без портфеля”. Майбутній автор „Мандрів Гуллівера часто критикував правлячу верхівку, серед придворних вельмож у письменника завелось чимало заздрісників. 1713 року королева призначила його деканом кафедрального собору в Дубліні, що розцінювалось як заслання. Письменник назавжди переїхав в Ірландію, хоча іноді таємно навідувався в Англію.

В Ірландії Свіфт брав активну участь у національно-визвольному русі, написав декілька трактатів на захист прав ірландського народу, зокрема „Листи сукнаря”, „Скромна пропозиція”, у яких виступив проти колоніальної політики англійського уряду. Уряд Англії оголосив розшук „сукнаря”, проте ірландці відмовилися його видати. Саме в ірландський період був написаний і виданий найбільший твір сатирика „Мандри Гуллівера” (1726), у якому піддав гострій сатирі негативні суспільно-політичні та моральні сторони не лише сучасної йому епохи, а й людства в цілому.

Письменник дожив до глибокої старості, але його мучили різні хвороби, зокрема глухота, сильні головні болі. Помер письменник 1745 року, ірландці

ховали його як національного героя. У соборі Св. Патріка, де поховано Свіфта, на чорній мармуровій плиті викарбовано авторський напис: „Тут покоїться тіло Джонатана Свіфта, декана цього кафедрального собору, жорстоке обурення більше не буде терзати його серце. Проходь, подорожній, наслідууй, якщо зможеш, сміливому захиснику свободи”.

Українською мовою у повному обсязі роман вперше вийшов у 1928 році у перекладі М. Іванова. Дана версія лежить в основі усіх подальших редакцій та перевидань. «Казку про бочку» переклав М. Мещеряк.

МАНДРИ ДО РІЗНИХ ДЕЯКИХ КРАЇН СВІТУ ЛЕМЮЕЛЯ ГУЛЛІВЕРА, СПЕРШУ ЛІКАРЯ, А ПОТІМ КАПІТАНА КІЛЬКОХ КОРАБЛІВ

ЧАСТИНА ПЕРША ПОДОРОЖ ДО ЛІЛПУТІЇ

Розділ I

Автор оповідає про себе та про свою родину, про те, що спонукало його до мандрів. Його корабель розбивається, і він уплав бореться за своє життя. Дістається цілей берега в країні ліліпутів. Його беруть у полон і привозять до столиці

[...] Здається, тубільці, як тільки мене знайшли на березі, де я спав, добувшись суходолу, про це негайно, спеціальним гінцем, повідомили імператора, і на засіданні ради ухвалили зв'язати мене описаним вище способом (зроблено це вночі, коли я спав), прислати мені багато їжі та питва і приготувати машину, щоб перевезти мене до столиці. Ухвала ради приставити мене в столицю може здатися надто сміливою і небезпечною, і я певен, що в таких обставинах її не наслідував би жоден європейський монарх. На мою думку, проте, вона надзвичайно розумна і великодушна. Адже якби вони схотіли вбити мене сонного своїми списами та стрілами, я неминуче прокинувся б од першого ж дотику, розлютившись, подер би всі мотузки, і вони, не спроможні боронитися, не могли б чекати собі пощади.

Людці ті – видатні математики і, підтримувані та заохочувані своїм імператором, відомим протектором наук, досягли особливих успіхів у механіці. У цього монарха багато машин на колесах, аби перевозити дерева та інші великі вантажі. Він часто будує величезні військові кораблі, деякі до дев'яти футів завдовжки, в місцевості, де росте будівельне дерево, звідки його цими машинами перевозять ярдів за триста-чотириста до моря. П'ятсот інженерів і теслярів, як тільки було ухвалено приставити мене в столицю, зараз же заходилися будувати щонайбільшу машину, яку будь-коли бачили в цій країні. То була дерев'яна платформа дюймів на три від землі та футів сім завдовжки й чотири завширшки, покладена на двадцять два колеса. Всю цю роботу виконали протягом чотирьох годин по моєму прибутті на острів, і поява машини саме й викликала гомін, який я чув, прокинувшись, її поставили поруч зі мною. Але найбільші труднощі були в тім, щоб підняти мене й покласти на платформу. Для цього вони поставили вісімдесят стовпів в один фут заввишки і гачками з канатом (шо був не товщий за нашу мотузку) зачепили за мотузки, які робітники обв'язали круг мої шиї, рук, ніг і тулуба. Дев'ятсот найдужчих робітників тягли мотузку, просунуті в баранці, почеплені до стовпів, і за три години я лежав уже на платформі, щільно прив'язаний до неї. Про все це мені

розповіли згодом, бо під час усієї тієї операції я спав глибоким сном, у якій поринув від підсипаного до мого питва снодійного зілля. Тисяча п'ятсот найбільших імператорських коней, кожен чотири з половиною дюйми заввишки, перевозили мене до столиці, до якої, як я казав, було півмилі. [...]

Розділ III

Автор дуже оригінальним способом розважає імператора та його придворних обох статей. Опис двірських розваг у ліліпутів. Авторіві, на певних умовах, дають волю

Моя лагідність і добра поведінка так вплинули на імператора з його придворними, армію й увесь народ, що я почав сподіватися незабаром здобути собі волю. Я вживав усіх можливих заходів, аби підтримувати прихильне до себе ставлення. Тубільці поступово перестали лякатися мене. Іноді я лягав долі й дозволяв п'ятюм-шістюм людяцям танцювати на моїй долоні; і нарешті навіть хлопчики та дівчатка насмілювались гратися в піжмурки в моєму волоссі. Я досяг добрих успіхів у вивченні їхньої мови й міг уже розуміти їх та розмовляти з ними. Одного разу імператорові спало на думку потішити мене видовищем місцевих ігор, у яких вони перевершують усі відомі мені нації і спритністю, і розкішшю. Найбільш розважили мене канатні танцюристи, що виконують свої вправи на тоненькій білій нитці зо два фути завдовжки, натягненій на висоті дванадцяти дюймів од землі. На цім дійстві я, з дозволу терплячого читача, трохи зупинюся.

У грі беруть участь лише кандидати на якусь високу посаду або ті, хто домагаються зажити великої ласки при дворі. Вони опраляються в цім мистецтві змалку і не завжди бувають хорошого роду або добре виховані. Коли через смерть чи через неласку (що трапляється часто) хтось звільняє високу посаду, то п'ять-шість кандидатів просять в імператора дозволу розважити його та двір, танцюючи на канаті, і хто підстрибне найвище і не впаде, той дістає посаду. Дуже часто навіть найголовніші міністри дістають наказ показати свою спритність і довести імператорові, що вони не втратили своїх здібностей. Флімнеп, державний скарбник, підстрибував на натягнутому канаті принаймні на дюйм вище від усіх інших вельмож імперії. Я бачив його стрибки на дошці, покладеній на канат, не товщій за нашу звичайну англійську шворку. Мій друг, Релдресель, перший секретар таємної ради, посідає – на мою, якщо вона безстороння, думку – друге після скарбника місце. Решта великих урядовців далеко нижчі своїм умінням.

Нещасні випадки часто супроводжують ці розваги; про багато з них згадують ще й досі. Я на власні очі бачив, як двоє чи троє конкурентів

поламали собі ноги. Але небезпека стає куди більшою тоді, як виявляти свою вправність випадає міністрам. Намагаючись перевершити самих себе і своїх колег, вони занадто ризикують, і мало хто з них не падав двічі, а то й тричі. Переказували, що за рік чи два перед моїм прибуттям державний скарбник Флімнеп не скрутив собі в'язи лише тому, що, падаючи, потрапив на королівську подушку, яка випадково лежала на землі й послабила удар.

Є в них ще й така розвага, яка влаштовується дуже рідко і тільки в присутності імператора, імператриці та прем'єр-міністра. Імператор кладе на стіл три тонкі шовкові нитки у шість дюймів завдовжки: одну – синю, другу – червону і третю – зелену, що стають за нагороду тим, кого імператор захоче відзначити своєю ласкою. Церемонія відбувається у великій тронній залі, де кандидатів піддають іспитам зі спритності, дуже відмінним від іспитів у будь-якій іншій країні Старого чи Нового Світу. Імператор тримає в руках ціпок горизонтально, а кандидати один за одним то стрибають через нього, то підлазять попід ним, залежно від того, підносить чи опускає ціпок імператор. Буває, що другий кінець ціпка доручають тримати прем'єр-міністрові, а іноді міністр орудує ціпком сам. Хто виконує всі вправи найдовше й з найбільшою спритністю, дістає на нагороду синю нитку; другий приз – червона нитка, третій – зелена, їх обмотують круг попереку, і рідко побачиш царедворця, не прикрашеного таким поясом. [...]

Розділ IV

Опис Мілдендо, столиці Ліліпутії, та імператорського палацу. Розмова автора з першим секретарем про справи імперії. Автор пропонує імператорові прислужитись йому в його війнах

[...] Одного ранку, тижнів зо два по моєму звільненні, до мене приїхав перший секретар (так вони звать його) таємної ради – Релдресель у супроводі одного лише челядника. Наказавши фурманові стати віддалік, він попросив дати йому годинну аудієнцію, на що я радо погодився, зважаючи на його високу посаду та гарні прикмети і беручи до уваги також його клопотання за мене перед двором. Аби краще чути, я хотів лягти на землю, але він волів перебувати під час розмови на моїй долоні і, привітавши мене з визволенням, у чому, сказав він, було трохи і його заслуги, додав:

«Якби не сучасне становище, вас не звільнили б так скоро. Річ у тім, що хоч на око чужинця у нас нібито все гаразд, над нами, проте, тяжіють два лиха – партійні розбіжності серед нас самих і можливий напад з боку сильного чужоземного ворога. Треба вам знати, що протягом уже сімдесяти місяців у нашій імперії існують два ворожі угруповання – тремексени й

слемексени, тобто партії високих і низьких підборів. Дарма, що стародавнім звичаям відповідають більше високі підбори, його величність звелів використовувати на адміністративних і на всіх посадах, на які призначає корона, самих тих, хто носить низькі підбори, чого ви не могли не помітити. Помітили ви, певне, і те, що й підбори його величності нижчі принаймні на один друк проти інших (друк – приблизно одна чотирнадцята дюйма). Ненависть між обома партіями дійшла до того, що члени одної партії не п'ють і не їдять в присутності членів іншої партії. Тремексенів, або прихильників високих підборів, ми вважаємо – числом більше, ніж нас, але влада цілком у наших руках. Ми боїмося, що і його високість – наступник трону – симпатизує тремексенам. В кожному разі один із його підборів вищий за другий, і він через це навіть трішки шкандибає. І ось серед оцих чвар нам загрожує ще й напад війська з острова Блефуску – другої великої імперії світу, яка майже дорівнює, щодо могутності та розмірів, державі його величності. Мушу зазначити, що хоч ви й розповідаєте про країни, де живуть люди вашого зросту, та наші філософи не вірять цьому і вважають вас за жителя місяця чи якоїсь зірки. Адже сто таких, як ви, знищили б за найкоротший час усі овочі та всю худобу, що є у володіннях його величності. А до того ж у нашій історії, що нараховує вже шість тисяч місяців, згадується лише про дві великі імперії – Ліліпутію і Блефуску. Ці дві потужні держави вже тридцять шість місяців перебувають у стані запеклої війни, і ось із якої причини. Всім відомо, що яйця, перед тим, як їх їсти, розбивають з тупого кінця, і так ведеться споконвіку. Але коли дід його величності, уживаючи цього способу, ще хлопчиком, порізав собі пальця, його батько видав декрет, де всім, під страхом найсуворішої кари, пропонувалося розбивати яйця тільки з носика. Закон цей так обурило населення, що від того часу історики занотували шість повстань, внаслідок яких один імператор позбувся голови, а другий – корони. Монархи Блефуску завжди підбурювали наш народ на заколоти, а коли заколоти придушували, давали у своїй імперії притулок вигнанцям. Нараховують одинадцять тисяч осіб, які не погодились розбивати яйця з носика, воліючи піти на страту. Сотні томів книжок видано з приводу цього питання, але творів тупоконечних не можна розповсюджувати, а членів їхньої партії заборонено приймати на службу. Під час цих заколотів імператори Блефуску не раз подавали нам через своїх посланців протести, обвинувачуючи нас у ересі та в порушенні основної доктрини великого пророка Ластрога, викладеної в 54-му розділі Блендекроля, що заступає їм Коран. Та їхні протести – просто перекручування тексту, бо там сказано, що «всі вірні мають розбивати яйця з належного кінця». А що таке «належний кінець», на мою думку, мусить підказати кожному його совість або, в крайньому разі, вирішити головний суддя. Останнім часом вислані від нас тупоконечники набули такої сили при

блефусканському дворі і мають таку підтримку з боку своїх однодумців тут, що між нами почалася кривава війна і з перемінним успіхом точиться вже тридцять шість місяців. Ми втратили сорок великих кораблів і ще більше меншого розміру з тридцятьма тисячами наших кращих солдатів та матросів. Втрати ворога ще тяжчі. Але тепер вони закінчують будівництво нового величезного флоту і готують десант на нашому березі, ось чого його величність, покладаючись на вашу міць та відвагу, звелів мені розповісти вам про все це».

Я доручив секретареві переказати його величності мою глибоку пошану й довести до його відома, що як чужоземець не вважаю за можливе втручатися в їхні партійні справи та ладен накласти головою, захищаючи його і його державу від усякого ворожого втручання.

Розділ V

Автор надзвичайно дотепним способом запобігає ворожому нападові. Йому дають високий почесний титул. Приїздять посланці імператора Блефуску і просять миру. Пожежа в апартаментах імператриці. Як автор урятував решту палацу.

Імперія Блефуску – це острів, що лежить на північний схід од Ліліпутії, від якої вона віддалена лише протокою вісімсот ярдів завширшки. Я ще не бачив його, а довідавшись про агресивні наміри блефусканців, уникав показуватися на березі, щоб не бути викритим з якого-небудь ворожого корабля, де про мене ще нічого не знали, бо всякі відносини під час війни між обома імперіями були суворо заборонені під загрозою смертної кари, і наш імператор наклав ембарго на всі судна, куди б вони не йшли. Я доповів його величності про свій проект захоплення всього ворожого флоту, що, як запевняли наші розвідники, стояв тоді коло гавані, готовий нап'ясти паруси з першим ходовим вітром [...]. Повернувшись додому, я звелів (на що мав повноваження) доставити найцупкішого канату і залізних брусів. [...] Я сплів утроє канат, аби зробити його міцнішим, і з тією ж метою скрутив по три залізні бруси, зігнувши їхні кінці гачком. Прив'язавши п'ятдесят таких гачків до п'ятдесяти канатів, я знову подався на північно-східний берег. Там я скинув камзол, черевики та шкарпетки і в самому шкіряному жилеті ввійшов у воду з півгодини перед припливом. Я ішов швидко убрід, посередині проплив ярдів з тридцять, доки не опинився на міліні, а ще за півгодини дійшов уже й до флоту. [...]

Зачепивши всі кораблі гачками і взявши в руки вузол, я почав тягти їх з собою, але жоден з кораблів не зрушив з місця. Їх не пускали якорі, й мені лишалася ще найважча частина справи. Не виймаючи гачків, я кинув шворки, рішуче перерізав ножем линви, що йшли від якорів, діставши при

цім сотні дві стріл у руки та в обличчя, і тоді вже, взявши в руки зроблений мною вузол з канатів, до яких були прив'язані мої гачки, легко потягнув за собою п'ятдесят найбільших військових ворожих кораблів.

Блефускуанці, не маючи ніякого уявлення про мої наміри, спершу остовпіли. Вони бачили, як я перерізав линви, і вирішили, що я хочу тільки пустити судна в чисте море, де вони порозбивалися б одне об одне. Помітивши ж, що весь флот пливе у цілковитому порядку слідом за мною, вони зняли такий лемент і впали в таку безнадію, що ні описати, ні уявити цього собі не можна. Позбувшись небезпеки, я на деякий час спинився, повитягав стріли з рук і з обличчя, намастив їх маззю, про яку вже згадувалося, зняв окуляри і, переждавши з годину, поки вода спала трохи, перебрів середину протоки з усією моєю здобиччю і цілий та неушкоджений прибув до королівського порту Ліліпутії.

Імператор і весь його двір стояли на березі в очікуванні кінця цієї великої події. Вони бачили, як широким півколом наближаються до них ворожі кораблі, але мене не помітили, бо я був по груди у воді, й зовсім підупали духом, коли ми дісталися середини затоки, а я занурився у воду по шию. Імператор вирішив, що я потонув, а флот наближається з ворожими намірами, та скоро заспокоївся, бо з кожним новим моїм кроком канал мілішав, мене незабаром можна вже було чути, і я, піднісши вгору вузол од канатів, до яких був прив'язаний флот, голосно гукнув: «Хай вічно живе наймогутніший імператор Ліліпутії!» Великий монарх віддав мені належну честь і тут же – на березі – надав мені чин **н а р д а к а**, що в них вважають за найвищу нагороду.

Його величність висловив бажання, щоб я привів до його портів решту ворожих кораблів і (ось вона пиха царська!) захотів, здається, не що інше, як перетворити цілу імперію Блефуску на свою провінцію з призначеним від нього віце-королем, стратити всіх емігрантів із секти тупоконечних і примусити блефускуанців розбивати яйця з носика, після чого він став би єдиним монархом світу. Я, проте, старався відрадити його від такого наміру, аргументуючи і політичними доводами, і міркуваннями справедливості, й нарешті рішуче відмовився бути знаряддям закріпачення вільного та відважного народу. Коли це питання обговорювали потім у державній раді, то найрозумніші міністри всі були на моєму боці.

Відверто й сміливо висловлена мною думка настільки суперечила політичним поглядам його величності, що він ніколи не міг дарувати мені цього. Він дуже майстерно дав відчувати це на засіданні державної ради, де, переказували мені, найрозумніші підтримували мене, принаймні своєю мовчанкою; зате інші, мої потаємні вороги; не могли втриматися від деяких висловів, які посередньо, але відбилися-таки на мені. І відтоді розпочалися інтриги з боку його величності і ворожої мені кліки міністрів, що через два

місяці вибухнули з новою силою і ледве не скінчилися моєю загибеллю. Ось як мало важать найбільші послуги, зроблені монархам, коли покласти їх на шальку терезів проти відмови догодити примхам царським.

Через три тижні після цих подій з Блефуску врочисто прибула делегація, що покірливо просила миру і незабаром підписала договір на умовах, дуже вигідних для нашого імператора. [...]

Поговоривши деякий час із послами, я, зі свого боку, попросив їх ясновельможності засвідчити мою найглибшу пошану імператору, їхньому володареві, слава про чесноти якого поширюється по всьому світу, і пообіцяв відвідати його королівську особу перед своїм від'їздом на батьківщину. [...]

Незадовго перед тим я мав нагоду зробити його величності незвичайну – так принаймні я думав тоді – послугу. Опівночі мене розбудили крики натовпу коло моїх дверей, і, раптом прокинувшись, я трохи злякався. Я чув безнастанно повторюване слово берглам. Кілька придворних, протиснувшись крізь натовп, благали мене зараз же з'явитися до палацу, де покої її імператорської величності горіли через необережність одної фрейліни, яка заснула, читаючи роман, і не погасила свічку. Я миттю встав. Звелено було очистити мені дорогу, і, тому що ніч була місячна, я добувся до палацу, ні на кого не наступивши. Я побачив, що вони приставили вже драбини до стін палацу і запаслися безліччю відер, але вода була досить далеко. Відра ті були з великий наперсток завбільшки, і бідолахи подавали їх мені хутко як могли. Огонь, проте, лютував так, що користі з них було мало. Я легко міг би загасити полум'я своїм камзолем, але, на нещастя, поспішаючи, залишив його вдома, прийшовши в самій шкіряній куртці. Справа, здавалося, була сумна та безнадійна, і цей розкішний палац згорів би геть чисто, якби незвичайна для мене присутність духу не навіяла мені думки про один спосіб. Напередодні ввечері я випив багато чудового вина, званого е л і м і г р і м (блефусканці називають його ф л ю н е к, але наш сорт вважають за кращий), дуже сечогінного. З найщасливішої випадковості я не полегшив себе ні на частину його. Жар од полум'я і робота, яку я виконував, гасячи його, обернули вино на сечу. Я випустив її так багато і так добре влучив нею в належне місце, що за три хвилини вогонь зовсім згас, а решта цієї прекрасної будівлі, спорудженої коштом стількох поколінь, уникла руйнації.

Був уже білий день, і я повернувся додому, не чекаючи, поки мені подякує імператор, бо хоч послуга, що її я зробив йому, і була величезна, але я не знав, як його величність поставиться до способу, яким її зроблено. Річ у тім, що основні закони держави, під загрозою найсуворішої кари, забороняли будь-кому, незалежно від стану особи, мочитися на території, що межує з палацом. Мене, щоправда, трохи заспокоїв лист імператора, в якому він обіцяв, що звелить найвищому судові формально простити мені.

Прощення, проте, я так і не дістав, а приватне мене повідомили, що імператриця, страшенно обурена моїм вчинком, виселилась у найвіддаленішу частину палацу, твердо вирішивши ніколи не ремонтувати для своїх потреб того приміщення, і в присутності найближчих осіб запряглася помститись мені.

Розділ VII

Автор, діставши звістку про намір обвинуватити його в державній зраді, тікає до Блефуску. Як прийняли його там

[...] Саме тоді, коли я зібрався відвідати імператора блефусканців, одного вечора, дуже таємно, в закритих ношах прибув до мене один поважний придворний (кому я зробив дуже велику послугу під той час, коли він був у неласці в його величності) і, не називаючи свого імені, зажадав побачення. [...] Коли ми обмінялися привітаннями, я помітив велику заклопотаність на виду його ясновельможності й запитав про її причини. Тоді він попросив терпляче вислухати його в справі, яка великою мірою стосувалася моєї честі та мого життя. Сказав він – бо я записав його слова зараз же; як він пішов, – таке:

– Насамперед, – почав він, – вам треба знати, що останнім часом кілька разів і найтаємнішим способом скликали засідання державної ради з приводу вас, і два дні тому його величність ухвалив остаточне рішення. [...] вас обвинувачують у державній зраді та в інших злочинах, за які карають смертю.

Цей вступ так роздратував мене, свідомого своїх заслуг і невинності, що я зібрався був перебити його, але він попросив мене мовчати і вів далі.

– На подяку за вчинені вами мені послуги, я, ризикуючи головою, здобув, протоколи засідань ради і скопіював акт обвинувачення, Ось він:

ПУНКТИ ОБВИНУВАЧЕННЯ КВІНБУСА ФЛЕСТРІНА (ЧОЛОВІКА-ГОРИ)

Пункт I

З огляду на те, що за царювання його імператорської величності Келіна Дефара Плюна спеціальним актом, під загрозою кари, як за державну зраду, заборонено мочитися на садибі імператорського палацу і що, незважаючи на це, вищеназваний Квінбус Флестрін, явно порушуючи згаданий закон, під тим приводом, ніби гасить пожежу, яка спалахнула в упокоях її імператорської величності, найлюбішої дружини імператорської, злісно, по-зрадницькому і по-гаспидському звільнившись від своєї сечі, погасив зазначену пожежу в зазначених упокоях, будучи і перебуваючи в садибі зазначеного імператорського палацу всупереч наявному щодо цього закону й своєму обов'язкові і таке інше, і таке інше.

Пункт II

Що зазначений Квінбус Флестрін, привівши до королівського порту флот імператора Блефуску й доставши від його імператорської величності наказ захопити і всі інші кораблі зазначеної імперії Блефуску з тим, щоб обернути імперію Блефуску на нашу провінцію з призначеним од нас віце-королем і знищити та скарати не тільки емігрантів із секти тупоконечних, а й усіх тих тубільців, що не зречуться зараз же своєї тупоконечницької ересі – вищеназаний Квінбус Флестрін як перекинчик і зрадник його найласкавішої та найпресвітлішої величності просив увільнити його від виконання цього розпорядження, бо він, мовляв, не хоче позбавляти безневинний народ волі та життя.

Пункт III

Що, коли до його величності прибула, як відомо, делегація блефусканців благи замирення, зазначений перекинчик Флестрін почав допомагати послам, радити й підмовляти їх, хоч і добре знав, що вони служать монархові, який тільки-но був одвертим ворогом його величності й одверто воював із ним.

Пункт IV

Що зазначений Квінбус Флестрін, у супереччю обов'язкам вірогідданого, доставши тільки усний дозвіл його величності, має намір одвідати державу та двір імператора Блефуску і під приводом цього візиту хоче в дійсності по-зрадницькому та віроломно допомогти й підмовити імператора Блефуску проти нашого імператора, одвертим ворогом якого він тільки-но був і воював із ним.

– Є там ще й інші статті, та я наводжу найважливіші. Під час обговорення пунктів обвинувачення його величність, треба визнати, виявив надзвичайну поблажливість, згадуючи раз у раз про ваші заслуги і намагаючись зменшити тим вашу провину. Міністр скарбниці й адмірал, проте, наполягали, щоб вас стратили щонайжахливішим і щонайганебнішим способом, підпаливши вночі будинок, де ви живете. Генерал Лімток вважає за краще вислати проти вас тисяч двадцять солдатів з отруйними стрілами для ваших рук та обличчя. Дехто пропонував намастити ваші сорочки та простирадла маззю, від якої все тіло свербить так, що ви самі розпанахаєте його й умрете в невимовних муках. Генерал приєднався до цієї думки, так що тривалий час більшість була проти вас. Але імператор, вирішивши по змозі щадити ваше життя, притяг, нарешті, на свій бік камергера.

Тоді ж таки Релдресел, перший секретар таємної ради, який завжди давав докази щирої до вас приязні, достав од імператора наказ висловитись, що він і зробив, виправдавши вашу гарну про нього думку. Він погодився, що злочини ваші великі, але вони не виключають

милосердя, найбільшої чесноти монарха, що так справедливо вславила його величність. Він сказав, що дружба між ним і вами відома кожному і що високі збори, мабуть, вважатимуть його через це за небезстороннього, але, скоряючись одержаному наказові, він відверто висловить свою думку. Якби його величність, зважаючи на ваші заслуги й слухаючись своєї милосердної вдачі, захотів би зберегти ваше життя і тільки дав розпорядження вийняти вам обидва ока, то, на його нікчемну думку, такий спосіб і задовольнить правосуддя, і змусить увесь світ вітати лагідність імператора та розум і великодушність тих, що мають за честь бути його радниками. Брак очей аж ніяк не відіб'ється на вашій фізичній силі, якою ви ще можете бути корисним його величності; темнота навіть збільшить вашу відвагу, бо ви не бачитимете небезпеки, бо саме побоювання за ваші очі найбільше перешкодило вам привести сюди весь ворожий флот, і для вас досить буде дивитися й очима міністрів, бо так само роблять і найбільші монархи.

Державна рада зустріла цю пропозицію дуже неприязно. Адмірал Болголам не міг стриматися і, підвівшись розлютований, сказав, що дивується, як секретар наважується захищати зрадника, і додав, що заслуги ваші, з міркувань державного порядку, тільки обтяжують вашу провину; що коли ви, лише помочившись, здатні були погасити пожежу в покоях її величності (про це йому гидко й згадувати), то іншим разом ви тим-таки способом можете викликати повінь і затопити палац; що та сила, яка дозволила вам полонити кораблі блефусканців, дасть вам змогу по першій же сварці відвести їх назад. Він запевняв, крім того, ніби має певні підстави вважати вас за одноступня секти тупоконечних, а що зрада в серці з'являється раніш, аніж її виявляють, то він обвинувачував вас у зраді й категорично вимагав вашої смерті.

До цієї думки приєднався й міністр скарбниці. Він доводив, що утримувати вас коштувало вже його величності багато грошей, а далі буде й зовсім надсилу державі, що пропозиція секретаря не тільки не зарадить цьому лихові, ще й збільшить його, бо, як то показали спроби осліплення деяких тварин, після цієї операції їдять ще більше і швидко гладшають. Він підкреслив також, що його свята величність і рада, які судять тепер вас, в сумлінні своїм певні вашої провини, і це одне дає вже право засудити вас, не шукаючи формальних доказів за вимогою букви закону.

Його ж величність, виступаючи рішуче проти нашої страти, ласкаво пояснив, що коли рада вважає осліплення за недостатню міру, то її можна збільшити додатковою карою. Тоді ваш прихильник, секретар, попросив ще раз слова і, відповідаючи міністрові скарбниці з приводу великих витрат на ваше утримання, сказав, що його ясновельможність, розпоряджаючись усіма прибутками імператора, може легко запобігти цьому лихові, день у

день зменшуючи вам пайку, і тоді, не маючи вдосталь харчів, ви почнете слабшати, худнути, втратите апетит і загинете за кілька місяців. Перевага цього способу ще й у тім, що розкладання вашого трупа буде менш небезпечно, бо ви зменшитесь більше ніж удвоє, і відразу ж по вашій смерті п'ять чи шість тисяч підданців його величності спроможуться за два-три дні відділити на трупі м'ясо від кісток, поскладати його на вози, одвезти та закопати, щоб не було зарази, десь далеко, а скелет залишиться як пам'ятник, на подив нащадкам.

Отже, через велику приязнь до вас секретаря, справу було розв'язано компромісом. Проект поволі заморити вас голодом ухвалено тримати в суворій таємниці, а вирок про осліплення вас запротокольовано. Заперечував проти нього тільки адмірал Болголам, креатура імператриці, якого її величність безнастанно підмовляла наполягати на вашій смерті, завжди злостячись на вас за ганебний та беззаконний спосіб, яким ви загасили пожежу в її упокоях.

Через три дні до вас відрядять вашого друга-секретаря. Він зачитає вам акт обвинувачення, а тоді відзначить велику поблажливість та ласкавість його величності і ради, завдяки яким вас засуджено тільки на втрату очей. Його величність не має сумніву, що ви покійно та з подякою скоритесь присудові. Двадцять хірургів його величності будуть присутні при цім, аби стежити за перебігом операції, яку робитимуть, пустивши у ваші очні яблука дуже гострі стріли, коли ви лежатимете на землі.

Полишаю на вашу розсудливість ужити відповідних заходів; я ж, аби не збуджувати ні в кого підозри, маю негайно повертати додому так само таємно, як і прибув.

І його ясновельможність поїхав, а я залишився стурбований і збентежений.

У ліліпутів є звичай, запроваджений цим монархом та його міністрами і дуже відмінний, запевняли мене, від практики колишніх часів. Якщо, задовольняючи мстивість монарха або злість якогось його фаворита, суд виносить особливо суворий вирок, то імператор на зборах державної ради завжди виголошує промову, виявляючи в ній свою велику лагідність і добрість як прикмети його вдачі, відомі та визнані всіма. Промову відразу ж розголошують по всій державі, і ніщо не жахає народ так, як це вихвалання милосердя його величності, бо чим довша та переконливіша промова, тим, як спостережено, більш нелюдською буде кара і тим невиннішою жертва. Мушу признатись, що не призначений ні народженням своїм, ні вихованням до ролі придворного, я був поганий суддя в таких питаннях і не вбачав у присуді ні лагідності, ні ласкавості, і вважав його (мабуть, помилково) скоріше за суворий, ніж за милосердний. Іноді мені спадало на думку виступити самому на захист себе, бо хоч я й

не міг заперечувати наведених у пунктах фактів, але сподівався, що вони дозволяють трохи пом'якшити вирок. Щоправда, перечитавши за життя свого про багато подібних процесів, я помітив, що вони завжди закінчуються так, як бажають судді, і не наважився при таких критичних обставинах звіритися на таких могутніх ворогів. Іноді мене спокушала думка про опір, бо, коли я був вільний, мене навряд чи подолали б усі сили тої імперії. Я легко міг закидати камінням і зруйнувати столицю; але, згадавши дану мною імператорові присягу, ласку, якою він обдаровував мене, і високий титул нардака, відразу ж із огидою відкинув цей проект. Я аж ніяк не міг засвоїти двірську вдячність і переконати себе, що теперішня суворість імператора звільняє мене від усіх колишніх моїх зобов'язань.

Нарешті я спинився на ухвалі, за яку мене, мабуть, слід було б піддати справедливому осудові, бо треба зізнатися, що очі свої, а значить і волю, я зберіг лише завдяки моїй жвавості та цілковитій недосвідченості. Якби я знав тоді натуру монархів та міністрів і їхнє поведження зі злочинцями, винними ще менше за мене, так, як я вивчив їх згодом, придивляючись до багатьох інших дворів, то не перечив би і навіть з охотою скорився такому милостивому присудові. Але я був молодий, мав дозвіл його величності відвідати імператора Блефуску і написав своєму другові секретареві листа, повідомляючи про свій від'їзд, дозволений його величністю. Не чекаючи відповіді, я того ж ранку подався до берега, де стояв наш флот. Там я взяв великий військовий корабель, прив'язав канат до його носа, витяг якір, роздягся, поклав, на корабель свою одіж і ковдру, що приніс під пахвою, і, тягнучи за собою судно, де вплав, а де вбрід, дістався королівського порту Блефуску, де блефусканці давно чекали на мене. Вони дали мені двох людей, аби провести мене до столиці, яка так само зветься. [...]

ЧАСТИНА ДРУГА ПОДОРОЖ ДО БРОБДІНГНЕГУ

Розділ I

Опис шторму. По прісну воду послано човен, і автор вирушає на нім досліджувати країну. Його, покинутого на березі, підбирає тубілець і відносить до садиби одного фермера. Прийом його і різні пригоди, що там трапилися. Опис жителів

[...] З горбка я зійшов, здалося мені, на великий шлях, який для тубільців був лише стежкою серед ячменю. Ним я ішов деякий час, не бачачи майже нічого обабіч, бо наближалися жнива, і стебла височіли не менш як на сорок футів над землею. Цілу годину йшов я до кінця поля, обгородженого тином футів зі сто двадцять заввишки і обсаженого деревами такої висоти, що я й приблизно не міг би визначити її. Між цим

ланом і сусіднім був перелаз із чотирма приступками та каменем на верхній. Перелізти через нього я не міг, бо кожна приступка була шість футів заввишки, а камінь футів близько двадцяти завтовшки. Поки я шукав шпарину в тину, з суміжного поля до перелазу підійшов один із тубільців, такого зросту як і той, що гнався за нашим човном. Кожен крок його дорівнював, наскільки я міг вирахувати, ярдам десяти, а весь він був такий, як наша сільська дзвіниця. Охоплений страхом і здивуванням, я заховався в ячмені і звідти спостерігав, як, ставши на камінь на перелазі, тубілець, озираючись на сусідній лан з правого боку почав гукати когось голосом, куди гучнішим за наш голос у рупорі. Спершу я навіть вважав той голос за грім: з такої висоти він лунав. На покрик з'явилися ще сім подібних до нього велетнів із серпами, такими, як наші шість кіс кожен. [...] Серед таких жахливих хвилювань у моєму мозку майнула гадка про Ліліпутію, де мене вважали за найбільше чудо у світі і де я здатний був одною рукою тягнути за собою весь імператорський флот та здійснив багато інших вчинків, записаних назавжди в історичні хроніки держави, що їм майбутні покоління навряд чи йнятимуть віри, хоч їх і засвідчили мільйони. Я заздалегідь відчував зневагу, з якою ці велетні дивитимуться на мене, і порівнював себе з ліліпутом, що випадково опинився б поміж нас. Я розумів, проте, що зневага буде ще найменшим лихом, бо коли навіть звичайні люди виявляють жорстокість і лютість пропорційно своєму зростові, так чого ж маю я чекати від цих велетенських варварів, крім можливості бути з'їденим першим-ліпшим з них, кому випадє впіймати мене? Безперечно, філософи цілком мають рацію казати, що не існує ні малого, ні великого, а розміри визначаються лише порівняннями. Мабуть, долі заманеться, щоб ліліпути зустріли націю, де люди будуть менші від них настільки, наскільки вони були менші за мене, і хто знає, чи немає в якій-небудь далекій, невідкритій ще нами частині світу раси, яка перевищує навіть цих велетнів? [...]

Нарешті, він послав слуг жати, а сам вийняв із кишені хустку, згорнув її вдвоє, поклав собі на ліву долоню і, опустивши руку до землі, запропонував мені стати на неї. Долоня його була не більше фута завтовшки, і виконати його розпорядження було неважко. Щоб не впасти, я ліг, випроставшись на весь зріст, а він задля безпеки вкрив мене хусткою ще зверху і поніс додому. Там він покликав свою жінку й показав мене їй, а та наробила галасу і втекла, як тікають англійські жінки, коли вглядять жабу чи павука. Проте, побачивши згодом мою добру поведінку й цілковиту покору у відповідь на знаки, що подавав мені її чоловік, вона хутко помирилася зі мною і навіть почала ставитись до мене з ніжністю.

Було опівдні, і слуга подав обід. Складався він з одної лише м'ясної страви (як то личить звичайному землеробові), а блюдо, на якому її

принесли, мало принаймні двадцять чотири фути в діаметрі. Родина складалася з фермера, його дружини, трьох дітей і старої бабусі. Коли вони посідали, фермер посадовив мене неподалік від себе на столі на висоті тридцяти футів од підлоги. Я страшенно боявся впасти й старався триматися далі від краю стола. Жінка врізала мені маленький шматок м'яса, уломила трохи хліба й поставила це переді мною. Я низенько вклонився їй, витяг свій ніж та виделку і заходився їсти, що просто захопило їх. [...]

Розділ III

Автора викликають до двору. Королева купує його в хазяїна-фермера і дарує королю. Він диспутує з великим ученим його величності. Для автора влаштовують кімнату в палаці. Він – у великій ласці в королеви. Автор захищає честь своєї батьківщини. Його сварки з карликом королеви

Безперестанна, щоденна – протягом кількох тижнів – праця помітно відбилась на моєму здоров'ї. Чим більше заробляв мій господар, тим ненажерливішим він ставав, а я тим часом утратив апетит і перевівся на справжній скелет. Фермер бачив це і, прийшовши до висновку, що я скоро помру, вирішив використати мене, поки я живий, з найбільшим для себе зиском. Коли він обмірковував, як зробити це найкраще, до нього з'явився *слардрел*, або придворний пристав, з наказом негайно доставити мене до двору на розвагу королеві та її фрейлінам. Деякі з них приходили вже дивитися на мене і переказували дивні речі про мою красу, поведінку та розум. Мої манери зачарували й королеву з її почтом, я впав навколішки і просив ласкаво дозволити мені поцілувати її царську ногу. Але великодушна монархиня простягла до мене свій мізинець, а я, поставлений на стіл, обхопив той палець обіруч і шанобливо приклав до своїх губ його кінчик. Вона поставила кілька загальних запитань про мою батьківщину та мої мандри; я відповів на них, як умів, стисло та змістовно. Далі королева запитала, чи до вподоби було б мені жити при дворі. Я схилився аж до столу і смиренно відповів, що я – раб свого господаря, але, якби залежав від себе самого, то з гордістю наклав би головою за її величність. Тоді вона спитала мого господаря, чи згодний він продати мене за хорошу ціну. Той, боячись, що я не проживу й місяця, зрадив нагоді позбутися мене і заправив тисячу золотих, які йому тут же й видали [...]. Зробившись тепер васалом і власністю королеви, я уклінно попросив її величність взяти до себе й Гламделкліч, яка досі з такою добротою піклувалася про мене і буде моєю нянькою та вчителькою надалі, її величність задовольнила моє прохання, легко діставши згоду фермера, якому приємно було бачити свою доньку придворною дамою, а бідна дівчинка не могла приховати своєї радості. Мій

колишній господар, відходячи й прощаючись зі мною, побажав мені здоров'я і висловив радість із приводу того, що лишає мене на гарній службі, але я не відповів йому ні слова і ледве хитнув головою.

[...] Королева поблажливо поставилася до моїх помилок у мові, була дуже здивована, знайшовши стільки розуму та дотепу в такої маленької тваринки, і, взявши мене на руки, понесла до короля, що сидів тоді у себе в кабінеті. Його величність – поважний і суворий на вигляд монарх – спершу не розгледів мене як слід і спитав у своєї дружини, з якого часу стала вона кохатися у сплекнаках (я лежав ниць на долоні королеви, і він, очевидно, вважав мене за цю комаху). Тоді королева – дуже спритна й весела жінка – поставила мене на чорнильницю і звеліла розповісти мою історію. В небагатьох словах я описав усе, а Гламделкліч – яка дожидала коло дверей кабінету, бо не хотіла й на хвилину спускати мене з ока, коли їй дозволили ввійти, ствердила все, що було зі мною від мого прибуття до будинку її батька. [...]

Король послав по трьох учених, які за місцевим звичаєм були тоді в тритижневому черговому відрядженні до двору. Зазначені джентльмени, уважно вивчивши мій зовнішній вигляд, прийшли до трьох різних висновків. Вони погоджувалися лише на тім, що мене створено поза нормальними законами природи, бо я не можу захищати свого життя, ні прудко бігаючи, ні лазячи по деревах, ні копаючи нори в землі. Докладні спостереження над моїми зубами довели їм, що я належу до м'ясоїдних тварин, але вони не уявляли собі, чим я годуюся, якщо не їм слимаків та різних комах (цю можливість вони, за допомогою вчених аргументів, відхиляли), бо всі чотириногі значно сильніші за мене, а польова миша та деякі інші тварини занадто прудкі для мене. Один із цих розумак висловив думку, що я – ембріон або передчасно народжена тварина. Проте інші двоє відкинули таку думку, зауваживши, що всі члени мого тіла досконало розвинені і що я прожив уже багато років, як свідчить про те моя борода, волоски якої вони вгледіли в сильне збільшувальне скло. Мій, без усякого порівняння, малий зріст не дозволяв їм визнати мене й за карлика, бо улюбленець королеви – найменший відомий у цій країні карлик – мав усе ж таки близько тридцяти футів заввишки. По довгих суперечках мудреці одностайно визнали, що я являю собою релплум скалькат, або, перекладаючи буквально, гру природи. Таке визначення цілком пасує до сучасної європейської філософії, професори якої, зневажаючи посилення на приховані причини, що ними послідовники Арістотеля намагаються прикрити своє незнання, вигадали це дивовижне розв'язання всіх труднощів, сприятливе для незвичайного прогресу знання людського.

Після цього останнього висновку я попросив вислухати кілька й моїх слів. Звертаючись особисто до його величності, я запевнив його, що

приїхав із країв, де живуть мільйони осіб обох статей такого зросту, як я, і де все – рослини, тварини й будівлі – має пропорційні розміри, що дозволяє нам боротися за своє життя та знаходити собі їжу так, як робить це кожен із підданців його величності. Така була моя відповідь на всі аргументи тих джентльменів. На цю довідку вчені, зневажливо посміхаючись, відповіли, що я добре засвоїв науку, яку дав мені фермер. Король, куди тямущий за них, відпустивши вчених мужів, послав по фермера, який, на щастя, не встиг ще виїхати з міста. Розпитавши спершу його самого, а потім зробивши йому очну ставку з дочкою, король визнав наші розповіді за ймовірні. Він побажав, аби королева наказала особливо піклуватися про мене, і дозволив Гламделкліч залишитися коло мене, бо бачив наше велике приятелювання. [...]

При дворі ведеться, що кожної середи – або їхньої суботи – королева з дітьми обідають у упокоях його величності, великим улюбленцем якого став я тепер. При такій okazji мій стіл і стілець ставили коло лівої руки короля перед одною з сільниць, і монарх, який дуже полюбив мене, розважався, розпитуючи мене про звичаї, релігію, закони і системи управління та освіти в Європі, на що я відповідав якнайкраще. Розум його був такий ясний, а судження такі точні, що з приводу моїх слів він завжди висловлював цілком мудрі думки і робив дуже розумні зауваження. Мушу зізнатися, що після одної моєї занадто багатослівної промови, коли я, спинившись зокрема на нашій любій батьківщині, докладно описував її торгівлю, релігію та політичні партії й розповідав про всі війни на морі та на суходолі, він, піддавшись забобонам виховання, не витримав – поставив мене на свою праву долоню й, обережно поляскавши по моїй спині другою рукою, щиро сміючись, спитав, хто я: віг чи торі? Потім, обернувшись до прем'єр-міністра, що з білим жезлом у руці, довгим, наче щогла на Коуаї Зоуегеїел, стояв ззаду, король зауважив, яким нерозсудливим є величання людське, що його наслідують і такі нікчемні комахи, як я. А втім, – сказав він, – ручуся, що й у цих створінь є свої титули та ордени; і вони ліплять собі гнізда та риють ямки, називаючи їх будинками та містами; і вони якимось одягаються та умеблюються; і вони по-своєму кохають, воюють, сперечаються, хитрують та зраджують. Слухаючи такі й подібні до них міркування, я червонів від обурення за нашу благородну батьківщину, – законодавця в мистецтві та у військових справах, бич Франції, суддю цілої Європи, осередок доброчесності, милосердя та правди; гордість і заздрість всесвіту – країну, що її так ганебно трактувалося.

Проте, позбавлений можливості сердитись на образу, я, добре розміркувавши, почав вагатися і не міг уже сказати напевне, чи й справді мене покривджено. Проживши ж бо серед цього народу кілька місяців, при звичаївшись до його зовнішності та розмов і бачачи, що кожна річ, на

яку я кидав погляд, – пропорційного з ними масштабу, я настільки перестав боятися їхніх розмірів та вигляду, що й сам сміявся б не менше за короля та його вельмож, якби зустрів тут англійських панів та паній у їхніх святкових убраннях і з їхніми великосвітськими вихилясами та балаканиною. Не міг я не сміятися з самого себе й тоді, як королева, поставивши мене на свою долоню, підходила до дзеркала, що на повен зріст одбивало наші постаті. Та й справді, не було нічого смішнішого за це видовище, і мені кінець кінцем почало навіть здаватися, що я зменшився проти звичайного свого зросту.

Ніхто не дратував і не зневажав мене так, як карлик королеви, що перед моїм приїздом нижчої за нього людини не було в усій країні, бо він не мав і тридцяти футів на зріст. Тепер, бачачи настільки меншу від себе істоту, він зовсім знахабнів і завжди чванився та пишався переді мною, коли, проходячи передпокоем королеви, бачив мене на столі, оточеного лордами та леді, що розмовляли зі мною. [...]

Розділ VI

Різні вигадки автора на потіху короля та королеви. Він показує свої музичні здібності. Король розпитує про державний лад Англії, і автор розповідає про нього. Зауваження короля з приводу цього

З наказу короля, що, як я казав раніш, був дуже розумним монархом, мене в моєму ящику часто приносили до нього в кабінет і залишали на столі для письма. Далі він пропонував мені винести один із моїх стільців, садовив мене на комод, ярдів за три від себе, і тоді його обличчя було врівні зі мною. У такий спосіб відбулась не одна моя з ним розмова. Одного дня я насмілювався сказати його величності, що зневага, з якою він ставиться до Європи й решти світу, не відповідає високим якостям його розуму. Розумові ж бо здібності, вів я далі, зовсім не пов'язані зі зростом, і в нашій країні ми спостерігаємо, що найросліші люди, як правило, бувають обдаровані найменшим розумом. Адже й серед комах бджоли й мурахи вславилися своєю працьовитістю та розсудливістю, а набагато більші за них тварини не мають таких здібностей. Та і я сам, додав я, незважаючи на свій зріст, сподіваюся ще пожити й зробити якусь важливу послугу його величності. Король уважно вислухав мої слова і після того змінив на краще свою думку про мене. Він просив описати йому якнай докладніше державний лад Англії, бо, хоч монархи, як правило, і люблять звичаї своєї країни (так гадав він про інших монархів на підставі наших попередніх розмов), але він охоче дізнався б про все, що варто наслідувати.

Уяви ж собі, люб'язний читачу, як я хотів тоді володіти красномовністю Ціцерона або Демосфена, що дала б мені змогу

вшанувати чесноти моєї любої батьківщини стилем, гідним її заслуг і значення у світі.

Я почав свою промову з повідомлення про те, що наші володіння складаються з двох островів, де лежать три могутні королівства, що перебувають під владою одного монарха, та з колоній в Америці. Довго я розводився про наш клімат та родючість наших ґрунтів, а потім докладно розповів йому про організацію англійського парламенту, частину якого становить славетна палата перів – осіб найблагороднішої крові і власників найстаровинніших та найбільших родових маєтків. Я описав, як надзвичайно дбають, аби навчити їх гуманітарних наук та військової справи, щоб зробити з них радників короля та королівства, здатних брати участь у законодавстві, обіймати посади членів найвищого суду, ухвали якого не підлягають апеляції, завжди бути готовими захищати їхнього монарха та країну своєю доблесною поведінкою і вірністю йому. Я сказав, що вони – окраса та опора держави, гідні наслідувачі своїх славетних предків, честь яких править за нагороду їхній доброчесності, що її ніколи не бували позбавлені і їхні нащадки. До них як учасників цієї палати треба додати ще духовних осіб з титулом єпископа, обов'язок яких дбати про релігію і про тих, що навчають її народ. Обирають і шукають їх королі та їхні радники серед духівництва цілої нації, серед тих священників, які найбільше відзначилися своїм святим життям та глибиною своїх знань. Вони і є справжні духовні батьки духівництва та народу.

Другу частину парламенту, розповідав я, становить палата представників – видатних дворян, за свої здібності та патріотизм вільно обраних самим народом репрезентувати мудрість цілої нації. Ці інституції, казав я, являють собою найблискучішу в Європі громаду, якій разом із королем доручено відати всім законодавством держави.

Потім я перейшов до судових установ, де судді, ці поважні мудреці та тлумачі закону, керують розв'язанням справ про права та власність людей, карають порок і захищають невинність. Ще далі я згадав про розсудливе керування нашими фінансами, про відвагу та подвиги наших морських і суходільних сил. Я вирахував кількість нашого населення, підсумувавши, скільки може бути мільйонів у кожній нашій релігійній секті та політичній партії. Не оминув я й нашого спорту, ігор та інших деталей, які, здавалось мені, могли б прославити мою батьківщину. Закінчив же я коротеньким нарисом історичних подій в Англії протягом останніх ста років.

Все це не було завершено за п'ять аудієнцій, кожна з яких тривала кілька годин. Король слухав мене надзвичайно уважно, часто записував мої слова і занотовував питання, які згодом мав мені поставити.

Коли на шостому побаченні я завершив мою довгу промову, його величність, подивившись у свої нотатки, висловив багато сумнівів та

заперечень і поставив запитання з приводу кожного пункту моїх розповідей. Він спитав, якими засобами виховують душу й розвивають тіло наших молодих дворян; за якими заняттями минають їхні перші – найбільш сприйнятливі – роки життя; як поповнюють вони склад зборів, коли вимре якийсь благородний рід; од чого залежить надання людині звання лорда – чи від примхи монарха, чи від певної суми грошей, даної якійсь придворній дамі або прем'єр-міністрові, чи від бажання підсилити партію, що йде проти загального добра; наскільки добре ті лорди знають закони своєї країни, що дозволяє їм безповоротно вирішувати долю своїх же співгромадян; чи завжди вони такі щедрі, безсторонні й некорисливі, що їх не можна взяти ні хабаром, ні іншим підлим способом; чи духовні лорди, про яких я говорив, завжди дістають посади завдяки своїй обізнаності в справах релігії та своєму святому життю; чи за часів, коли вони були звичайними священиками, не було в них ніяких вад; чи нема серед них підкупних капеланів при якому-небудь вельможі, думкам якого вони слухняно догоджають, ставши вже членами палати.

Далі король зацікавився методами, якими у нас провадять вибори до палати представників, як називав я їх. Він питав, чи не може стороння, нікчемна людина з напханим грошима гаманом примусити виборців віддати їй перевагу перед місцевим мешканцем – видатним своєю діяльністю дворянином. Він не міг усвідомити собі, для чого всі так намагаються стати членами тої палати, дарма що це, як я казав, завдає багато клопоту та викликає великі витрати, а часто й зубожіння їхніх родин, і не дає ні платні, ні пенсії. Його величність мав деякий сумнів щодо їхньої щирості й хотів знати, чи не відіграє тут ролі змога винагородити себе за жертви суспільності якоюсь зисковною посадою, що дасть їм порочний легкодухий монарх у союзі з підкупними міністрами. Ще далі він засипав мене питаннями та незліченними зауваженнями, які мені нерозумно і непристойно було б повторювати.

Задовольнити його цікавість із приводу нашого суду було найлегше саме мені, бо мене майже звела зі статків тяганина в найвищому суді, дарма що я виграв процес і мав би дістати назад судові витрати. Король питався: скільки часу треба звичайно, щоб установити, де правда і де неправда, і скільки це коштує? Чи насмілюються адвокати захищати справи, явно несправедливі й насильницькі? Чи не впливають на терези правосуддя інтереси політичних або релігійних партій? Чи адвокати – виховані на вивченні загальної справедливості або ж діють, керуючись самими національними, провінційними та іншими місцевими інтересами? Чи беруть вони і судді участь у складанні законів, що їх потім вони самі тлумачать та коментують? Чи не трапляється адвокатам захищати різночасно обидві сторони в одній справі, спираючись, як на прецеденти

на доказ протилежної думки? Заможні то люди чи злидарі? Чи платять їм за виступ або за висловлену думку і, нарешті, чи обирають їх у члени нижньої палати?

Переходячи до фінансів, король сказав, що, на його думку, я помилився в цифрах, бо, вирахувавши п'ять чи шість мільйонів річних прибутків, називав суму видатків, яка, за його підрахунками, іноді бувала вдвоє більшою. Він, мовляв, бажаючи використати нашу практику на користь своєї країни, безумовно вірно записував мої слова і не міг помилитись у своїх підрахунках. А якщо я кажу правду, то він просто не розуміє держави, що руйнує своє господарство так само, як і приватні особи. Він питав, хто наші кредитори і де ми беремо гроші, щоб платити їм. Йому дивно було чути про такі розорні та довготривалі війни, і з моїх слів він зробив висновок, що або ми дуже задерикуватий народ, або ж у нас лихі сусіди, і що наші генерали мусять бути багатшими за наших царів. Він питав, які справи маємо ми поза нашими островами, крім торгівлі, дипломатичних зносин та захисту берегів нашим флотом. Найбільше дивувала його наша наймана армія, яку ми, вільний народ, тримаємо й мирного часу. Якщо ми маємо самоврядування, казав він, здійснюване нашими ж представниками, то йому незрозуміле, кого ми боїмось або з ким воюємо; і він хотів знати мою думку, чи не краще захищатимуть якийсь приватний будинок його господар із дітьми та родиною, ніж півдюжини розбишак, найнятих випадково на вулиці за невеличку платню, що дістануть, мабуть, у сто разів більше, перерізавши горлянку тим, кого мають захищати.

Він сміявся з моєї «чудернацької системи арифметики» – так він зволив її назвати, – ідучи за якою я вирахував кількість населення, підсумувавши число членів різних наших релігійних сект і політичних партій. Він не розумів, чому той, хто має переконання, шкідливі для загалу, мусить змінити їх і не може визнавати їх для самого себе. На його думку, оскільки уряд робить по-тиранському, вимагаючи першого, остільки ж виявляє він свою слабкість, не дозволяючи другого. Можна ж бо дозволяти людині тримати отруту в своїм кабінеті, але заборонити продавати її всім, як сердечні ліки.

Довідавшись від мене, що серед розваг нашої дворянської та поміщицької молоді є азартні ігри, король спитав, від якого й до якого віку дозволяють у нас цю втіху та скільки часу на неї витрачають; чи не захоплює вона інколи так, що люди програють своє майно; чи не буває, що нікчемні, порочні люди, набивши руку в цім мистецтві, наживають великого багатства і мають у залежності від себе знатних людей, які, при звичаївшись до підлого товариства, перестають розвивати свої розумові здібності і, програвши самі, починають вивчати та використовувати проти інших цю ганебну спритність.

Історичний нарис наших справ, який я подав йому за останнє сторіччя, надзвичайно здивував короля, і в нашій історії він убачив тільки купу змов, заколотів, убивств, страт, революцій та заслань – найгірших наслідків зажерливості, скнарості, брехливості, зрадництва, жорстокості, гніву, безумства, злосливості, заздощів, розпусти та чванливості.

При черговому побаченні його величність захотів резюмувати наші розмови, порівнявши мої відповіді та свої запитання. Поставивши мене на свою долоню і ніжно пестячи, він сказав мені тоном, що його я ніколи не забуду, таке:

– Ви намагалися скласти найкращого панегірика вашій батьківщині, мій маленький приятелю Грілдріг. І що ж довели ви мені? Що найнеобхідніші якості для законодавця, то – неуцтво, лінощі й порок. Що найкраще тлумачать і застосовують закони люди найбільш зацікавлені і здатні до того, щоб перекручувати, заплутувати і не додержуватися їх. Дещо корисне, щоправда, я помітив і по ваших інституціях, але наполовину воно не втілюється в життя, а другу половину забруднено загальною розпустою. З ваших слів не видно, щоб доброчесність дійсно допомагала висунутись у вашому суспільстві; щоб за гарні якості давали титул лорда, за вченість і побожність – звання єпископа; щоб солдата винагороджували за мужність або слухняність, судцю – за непідкупність, сенатора – за любов до батьківщини, радника – за мудрість. Ви особисто, безперестанку мандруючи, здається, уникли багатьох хиб ваших земляків, але, підсумовуючи ваші оповідання та відповіді, яких мені так важко було домогтися від вас, я мушу прийти до висновку, що більшість ваших земляків являють собою найогидніший гадючник, який будь-коли плазував на землі.

Розділ VII

Любов автора до своєї батьківщини. Він робить королю дуже вигідну для того пропозицію, але його величність відкидає її. Необізнаність короля з політикою. Знання в цій країні дуже недосконалі та обмежені. Закони, військові справи та партії в їхній державі

Тільки безмежна любов до правди не дозволила мені приховати цю частину моєї історії. Зайвим було висловлювати своє обурення, з якого завжди тільки сміялися, і я змушений був терпляче слухати, коли так зневажливо трактували мою любу, благородну батьківщину. Я сумував так щиро, як на моєму місці сумував би й кожен із моїх читачів, але монарх цей із такою цікавістю й так уперто допитувався про все, що я з самої вдячності та чемності не міг не задовольнити його. На виправдання своє мушу, проте, сказати, що я майстерно оминув багато запитань і кожен пункт подав у куди сприятливішому світлі, ніж дозволяла те істина. Щодо моєї батьківщини, то я завжди виявляв похвальну прихильність, яку

Діонісій Галікарнаський так справедливо радить історикам: приховувати хиби та вади своєї політичної неньки і якнайсприятливіше для неї освітлювати її красу та чесноти. Такі були мої щирі, але, на нещастя, даремні намагання в численних розмовах із тим могутнім монархом.

На виправдання короля мушу сказати, що він завжди жив віддалік від решти світу і був мало обізнаний зі звичаями та побутом інших народів. Незнання їх спричиняється до забобонів та вузькості світогляду, цілком невідомих нам і культурнішим країнам Європи. Отож ясно, що погляди цього далекого монарха на чесноти та хиби людські ні в яким разі не можуть бути мірою для всього людства.

На доказ цього і щоб показати сумні наслідки вузького виховання, я наводжу далі один надзвичайний випадок. Щоб заслужити ще більшої ласки його величності, я розповів йому про винахід нами триста-чотириста років тому порошку, що яка завгодно купа його, нехай хоч у гору завбільшки, спалахує від найменшої іскри й вибухає з гуркотом і струсом, сильнішими за грім. А певна кількість того порошку, забита в порожнисту, залізну або бронзову трубу, залежно від розмірів труби, виштовхує залізну або свинцеву кулю з такою силою та швидкістю, що опиратися їй не може ніщо. Що найбільші, викинуті таким способом кулі не тільки враз нищать цілі лави солдатів, а й руйнують дощенту найміцніші мури, пускають на дно кораблі з тисячею людей на кожному, а з'єднані поміж себе ланцюгом – трощать щогли та снасті, шматують тіла людські й пустошать усе. Що ми часто кладемо цей порошок у великі порожнисті залізні кулі й кидаємо їх спеціальними машинами в обложені нами міста і що вони перекопирсують бруки, розносять на друзки будинки, розкидають в усі боки осколки, провалюють голову всякому, хто трапиться поблизу. Що я дуже добре знаю складові частини того порошку, вельми дешеві й звичайні; вмю змішувати їх; можу навчити його робітників виготовляти такі труби, розміри яких будуть пропорційними всім речам у його королівстві, і найдовші не мусять мати більше ста футів. Що двадцять чи тридцять таких труб, начинених відповідною кількістю пороху або куль, за кілька годин завалять мури найбільшого в його королівстві міста або зруйнують усю столицю, якщо вона заперечуватиме необмежену його владу. Розповівши про це, я уклінно запропонував йому свої послуги в цій справі на ознаку моєї вдячності за його ласку та опіку.

Моя пропозиція і опис цих пекельних машин завдали королю жаху. Він був безмірно здивований, що нікчемна, непомітна плазуюча комаха (так він назвав мене) може плекати такі нелюдські думки і так звикла до них, що цілком спокійно розповідає про криваві страхіття, заподіювані руйнівними машинами, які, безсумнівно, вигадав якийсь лихий геній, ворог роду людського. Щодо нього самого, то, хоч як кохається він у

нових винаходах у галузях мистецтва та природознавства, але йому легше було б позбутися половини свого королівства, ніж використовувати такі винаходи. Мені ж він порадив ніколи не згадувати про це, якщо я хоч трохи шаную своє життя.

Ось вони, наслідки недостатнього виховання й короткозорості! Обдарований усіма якостями, що забезпечують йому повагу, любов та пошану, дуже здібний, розумний, освічений, талановитий монарх, майже обожнюваний своїми підданцями, з якоїсь непотрібної, незрозумілої європейцям дріб'язковості відмовляється стати цілковитим господарем життя, волі й майна свого народу. Кажучи таке, я ні в якій мірі не хочу применшувати заслуги цього дійсно прекрасного короля, хоч і розумію, що моя розповідь принизить його перед очима читача-англійця. Я зараховую цей дефект до тих, що походять від їхньої темноти, бо вони ще й досі не зробили з політики науку, як це вдалося найгострішим умам Європи. Пригадую також, що одного разу я сказав про тисячі книжок, написаних нами в справі мистецтва керування, але це (всупереч моєму бажанню) лише пошкодило нам, на його думку. Він вважав за злочин будь-які каверзи, таємність або хитрування з боку короля і його міністрів і не розумів, про яку державну таємницю я говорю, якщо не йдеться ні про ворожу, ні про суперницьку державу. На думку його величності, керівникові потрібні лише здоровий розум, почуття справедливості, милосердя, швидкість під час розгляду справ та ще декілька якостей, настільки ясних для кожного, що про них не варто й згадувати. І він упевнено сказав, що той, хто зумів би виростити два колоси на місчині, яка до того часу родила тільки один, зробить для людства і для своєї країни куди більшу послугу, ніж усі політичні діячі разом.

Освіта цього народу дуже вузька – вони вивчають лише етику, історію, поезію та математику; і останню знають досконало. Але в математиці їх цікавить лише корисне застосування її в житті – для поліпшення сільського господарства та техніки, за що у нас їх шанували б мало. Що ж до абстрактних ідей, суті речей і трансцендентності їх, то вони аж ніяк не вміщуються їм у головах.

Жоден закон у цій країні не має слів більше, як є літер в абетці, що складається з двадцяти двох знаків, але й таких довгих законів у них обмаль. Всі їх викладено найстислішими та найзрозумілішими виразами. Щоб тлумачити їх по-своєму, вони не досить хитрі, а за роз'яснення закону на письмі винного карають смертю. Проводження судових – чи то цивільних, чи то карних – справ дуже нескладне, і вони не можуть похвалитися тут надзвичайною якоюсь умілістю.

Як і китайці, вони споконвіку знають мистецтво друку, але бібліотеки їхні невеликі. В найбільшій, як вони вважають, книгозбірні –

королівській, – звідки мені дозволено було брати яку завгодно книгу, налічують не більше як тисячу томів, розміщених у галереї з тисячу двісті футів завдовжки. Для читання королеви столяр спорудив мені в одній із кімнат Гламделкліч дерев'яне приладдя у формі драбини двадцять п'ять футів заввишки, кожен щабель якої мав до п'ятдесяти футів завдовжки. Проти драбини ставили, притуливши її до стіни, книжку, яку я збирався читати; я піднімався на верхній щабель, повертався обличчям до книги й починав з верху сторінки. Зробивши, залежно від довжини рядка, вісімдесять кроків з правого боку до лівого і назад, я, коли рядки опускалися вже під поле мого зору, і сам опускався на нижчий щабель і так доходив донизу, після чого піднімався знову і таким самим способом починав читати наступну сторінку. Перегортав їх я обіруч, і це не завдавало мені великого клопоту, бо папір був не товщим за наш картон і в найбільших фоліантах був не довшим за вісімнадцять чи двадцять футів.

Стиль книжок – ясний, мужній і плавний, але не барвистий, бо вони уникають повторення зайвих слів і різноманітних виразів. Я перечитав багато їхніх книжок, особливо історичних і з питань моралі. Між іншим, мене дуже потішив маленький старий трактат, який завжди лежав у спальні Гламделкліч і належав її виховательці, поважній літній жінці, що цікавилася творами з питань релігії та моралі. Книга говорить про вади породи людської і користується великим авторитетом тільки серед жінок та простого люду. Мені, проте, цікаво було подивитися, що каже на таку тему місцевий письменник. Автор, як виявилось, повторює всі звичайні фрази європейських моралістів, показуючи, яка то мала за природою своєю, нікчемна і безпорадна істота – людина, що нездатна захищати себе від негоди та люті звірів; наскільки вищі проти неї одна тварина своєю міццю, друга – прудкістю, третя – завбачливістю, четверта – працьовитістю. Він додає до цього, що останніми сторіччями занепаду природа вироджується і продукує лише маленьких недоносків проти того молодняка, який народжувався раніше. На його думку, є багато підстав гадати, що представники породи людської спочатку були не тільки більших, але за давніх часів і велетенських розмірів; так кажуть історія та перекази і стверджують величезні кістки та черепи, викопані по багатьох місцях королівства і куди більші від кісток теперішньої здрібнілої людської раси. Він запевняє, ніби самі закони природи вимагають, аби спочатку нас було створено більшими та дужчими і ми не гинули від кожного незначного випадку – черепаці, яка впаде з будинку, каменя, кинутого хлопцем, або струмка, де ми потопаємо. З цих міркувань автор виводить кілька правил моралі, корисних у практичному житті, але повторювати їх тут нема чого. Я не міг не замислитися над питанням, чому всі так люблять розводитися на теми моралі і бувають невдоволені та скаржаться на нашу боротьбу з

природою. Я гадаю, що по ґрунтовному дослідженні цього питання всі ці скарги виявляться погано аргументованими і в нас, і в того народу.

Щодо їхніх військових справ, то тубільці пишаються тим, що королівська армія складається із ста сімдесяти шести тисяч піхоти й тридцяти двох тисяч кінноти; хоч навряд чи можна назвати армією зборища крамарів по містах і фермерів у селах, які перебувають під командою виключно поміщиків та дворянства і не отримують ніякої платні або іншої якої винагороди. Щоправда, вони досить добре муштровані та дисципліновані, але чи могло б це бути інакше, коли кожен фермер служить під началом його поміщика, а городяни підлягають місцевій старшині, обраній, як у Венеції, балотуванням?

Мені не раз випадало бачити столичну міліцію під час муштри коло Лорбрелґреда, на військовому плацу, двадцять квадратних миль завбільшки. У вправах ніколи не брали участі більш як двадцять п'ять тисяч піхоти і шість тисяч кінних одразу, але я не міг підрахувати їхньої кількості: таку величезну вкривали вони площу. Кавалерист на коні мав близько ста футів заввишки. Я бачив, як увесь цей корпус за командою враз витягав із піхов свої шаблі й вимахував ними в повітрі. Не можна уявити собі грандіознішої та дивовижнішої картини. Здавалося, ніби спалахнули десять тисяч блискавок, укриваючи собою все небо. Мені цікаво було знати, як то сталося; що монарх, володіння якого відрізані від усього світу, дійшов думки про армію і навчив військової дисципліни своїх підданців. Із розмов і з прочитаних книжок я довідався, що протягом багатьох сторіч вони хворіли на недугу, спільну для всього людства: дворянство намагалось поширити свої права, народ боронив свою волю, а король хотів бути абсолютним монархом. Усе це, на щастя, врівноважуване законами королівства, порушувалось іноді тою чи іншою з трьох сторін і не раз призводило до громадянської війни, якій поклав край дід теперішнього короля, порозумівшись зі всіма партіями, ї відтоді, за спільною згодою, сформовано міліцію, готову якнайточніше виконувати свої обов'язки.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ ПОДОРОЖ ДО ЛАПУТИ, БЕЛНІБАРБИ, ЛАГНЕГУ, ГЛАБДАБДРІБУ, ЯПОНІЇ

Розділ I

Автор вирушає у свою третю подорож. Його беруть у полон пірати. Злосливість одного голландця. Прибуття автора на острів. Його беруть до Лапути.

[...] Я блукав межі скель. Небо сяяло блакиттю. Сонце було таке жарке, що доводилось одвертати від нього обличчя. Раптом потемнішало,

але зовсім не так, як буває, коли набіжить хмара. Обернувшись назад, я побачив між собою і сонцем якесь велике непрозоре тіло, що посувалося в напрямку острова. Воно було, здавалося, на висоті двох миль і застувало сонце протягом шести чи семи хвилин, але я не помітив, щоб у повітрі похолоднішало або небо потемнішало більше, ніж тоді, коли б я стояв у затінку під горою. Коли тіло наблизилося до мене, я пересвідчився, що воно з якоїсь твердої речовини з рівним, пласким дном, яке дуже блищало, відбиваючи поверхню моря. Я стояв ярдів на двісті над берегом і бачив, як це велике тіло знижувалося майже паралельно мені на відстані з якусь англійську милю. Я дістав свою підборну трубу і міг углядіти багато людей, що сновигали по його спадистих, здавалося, боках, але, що вони там робили, розібрати я не міг. Природна любов до життя викликала в мене приплив радощів, і я готовий уже був надіятися, що ця пригода допоможе мені визволитися так чи інакше з цього безлюдного місця та з безпорадного становища, в якому я опинився. Але читач навряд чи зрозуміє почуття здивування, яке огорнуло мене, коли я побачив у повітрі острів, заселений людьми, що своєю волею могли (так здавалося) підіймати й опускати його або примушували посуватися вперед. Проте я не мав тоді охоти вдаватися у філософію з приводу цього явища, і мене значно більше цікавило питання, яку путь вибере острів, бо на той час він нібито спинився. Незабаром острів підійшов ще ближче, і я міг уже вглядіти на ньому кілька поверхів, галерей і сходи, які через певні інтервали сполучали їх. На нижній галереї сиділи люди з довгими вудками в руках. Коло них стояли глядачі й дивились, як ті рибалять. Я почав вимахувати нічним ковпаком (бо мій капелюх давно вже зносився) і носовою хусткою, а коли острів присунув ще ближче, заходився гукати якомога голосніше. Придивляючись, я вгледів натовп, що юрмився на оберненому до мене боці. З того, що вони показували одне одному на мене пальцями, я зрозумів, що вони побачили мене, хоч і не озиваються на мої покрики. Потім я побачив, як п'ять або шість людей побігли сходами вгору і зникли у верхній частині острова. Мені спало на думку, що їх послано сповістити про моє з'явлення якусь поважну особу та дістати від неї належні розпорядження, і я не помилився. Натовп більшав, і менше ніж за півгодини острів посунувся і піднявся так, що між нижньою галереєю і висотою, де я стояв, лишалися які-небудь сто ярдів. Тоді я прибрав найблагальнішу позу і заговорив до них приниженим тоном, але не одержав ніякої відповіді. Над самою моєю головою стояли, очевидно, якісь поважні особи, як я зробив висновок із їхнього вбрання. Вони про щось серйозно радилися, часто поглядаючи на мене. Нарешті один із них крикнув кілька слів чистою, ніжною, співучою мовою, що скидалася на італійську. Бажаючи догодити їм приємнішими для їхнього слуху звуками,

я й собі відповів по-італійському. Ми хоч і не зрозуміли одне одного, але мій вигляд досить виразно свідчив про моє жалюгідне становище.

Вони знаками звеліли мені зійти зі скелі й наблизитися до берега, що я і зробив. Коли летючий острів піднявся й став своїм краєм саме наді мною, з нижньої галереї спустили ланцюги з прикріпленою до них дошкою. Я сів на неї, і мене одразу ж підняли за допомогою блоків.

Розділ II

Опис вдачі та звичаїв лапутян. Розповідь про їхню науку. Про короля з його двором. Як прийняли там автора. Жителі бояться та непокояться. Розповідь про жінок

Ступивши на острів, я опинився серед великого натовпу. В перших рядах стояли, здавалося, люди вищого стану. Всі вони з цікавістю розглядали мене, і я платив їм тією ж монетою, бо ніколи ще не бачив людей, таких чудних постаттю, одежею та поведженням. Голови в них були нахилені або в правий, або в лівий бік. Одне око дивилося всередину, а друге – просто в zenit, їхнє верхнє вбрання було прикрашене фігурами сонця, місяця та зірок, упереміж із зображеннями скрипок, флейт, арф, сурм, гітар та багатьох інших музичних інструментів, незаних у нас в Європі. Між народом я помітив кількох чоловіків, убраних як слуги, кожен з яких тримав у руках коротеньку паличку з прив'язаним на кінці, неначе цїп до цїпилна, надутим пузирем. У кожен пузир, як мені казали потім, покладено певну кількість сухого гороху або камінчики. Цими пузирями вони час від часу били по губах і по вухах своїх сусідів, але тоді я ніяк не міг второпати, навіщо те робилося. Здається, мозок цих людей так захоплюють глибокі роздуми, що вони не можуть ні говорити, ні чути слів інших, і вивести із цього стану їх можна, лише торкнувшись ззовні їхнього органу слуху та мови. Через це ті, хто мають на це змогу, завжди тримають у своїй господі спеціального ляскача (по-місцевому – клайменоле) і ніколи не виходять без нього, ідучи на прогулянку чи в гості. Обов'язки ляскача полягають у тім, щоб, коли зйдуться двоє, троє чи більше осіб, злегка торкатися пузирем рота того, хто має говорити, і правого вуха того, до кого звертаються. Цей ляскач супроводжує свого хазяїна й під час прогулянок і при нагоді злегка б'є його по очах, бо той завжди так заглиблюється в думки, що явно підпадає небезпеці впасти в провалля чи стукнутись головою об стовп, а на вулицях або збити когось із ніг, або, зіткнувшись із кимось, опинитись у ривчаку самому. [...]

Нарешті ми дісталися палацу й увійшли до парадної зали, де на троні сидів король, оточений з обох боків першими своїми вельможами. Перед троном стояв великий стіл, весь заставлений глобусами, планетаріями та різним математичним приладдям. Його величність не звернув на нас ніякої

уваги, хоч наша поява викликала чималий шум, бо позбігалися всі придворні. Він заглибився в якусь дуже важливу задачу, і ми чекали щонайменше годину, доки він розв'язав її. Обабіч, коло самого трону, стояли два молоденькі пажі, з пузирями на палицях у руках. Побачивши, що король скінчив свою задачу, один із них злегка торкнувся пузирем його рота, а другий – правого вуха, після чого його величність здивовано озирнувся, неначе раптом прокинувся, і, помітивши мене з товариством, очевидно, пригадав, що йому говорили вже про мене. Він промовив кілька слів, і один з пажів зараз же лягнув мене по правому вуху, але я на митах, як зумів, пояснив, що не потребую цього інструмента. Як виявилось згодом, така поведінка дуже зашкодила мені, бо на підставі її його величність і весь двір склали дуже низьку ціну моїм розумовим здібностям.

Король, наскільки я міг здогадатися, ставив різні запитання, і на них я відповідав усіма мовами, які знав. Побачивши, що нам не порозумітися, король (одмінний від усіх його попередників своєю гостинністю до чужинців) наказав дати мені окрему кімнату в палаці й приставити до мене двох челядників. Мені принесли обід, і четверо вельмож, яких я бачив дуже близько від особи його величності, зробили мені честь пообідати разом зі мною. Обід складався з двох перемін, по три страви в кожній. На першу переміну ми мали баранячий окіст у формі рівностороннього трикутника, кусок яловичини у вигляді ромбоїда та пудинг у формі циклоїда. В другій переміні були дві качки, порізані на частки, кожна з яких скидалися на скрипку, сосиски й ковбаси, які обрисами нагадували флейти та гобої, і теляча грудинка, за формою – точнісінька арфа. Хліб слуги різали у формі конусів, циліндрів, паралелограмів та багатьох інших математичних тіл і фігур. [...]

По обіді мої компаньйони пішли, а до мене, з наказу короля, завітала нова особа в супроводі ляскача. Вона принесла із собою пера, чорнило, папір та три-чотири книги і мімікою дала мені зрозуміти, що її прислано навчити мене їхньої мови. Ми просиділи чотири години, протягом яких я записав багато слів із поясненнями проти кожного і примудрився вивчити кілька коротеньких фраз, бо мій навчитель наказував челядникові давати йому той або інший предмет, повертатися, вклонятися, сідати, вставати, ходити тощо, а я записував, як усе це називається по-їхньому. В одній із книжок він показав мені малюнки сонця, місяця, зірок, знаків зодіаку, тропіків і полярних кіл, а також назви багатьох плоских фігур і стереометричних тіл. Далі він назвав і описав усі музичні інструменти та познайомив мене з технічними термінами, використовуваними для гри на кожному з них. Коли він пішов, я переписав за абеткою усі слова з перекладами їх. У такий спосіб, завдяки моїй незрадливій пам'яті, я за небагато днів досяг чималих успіхів у вивченні їхньої мови.

Слово, що його я перекладаю «летючий» або «плавучий острів», звучить у них як Лапута, і походження його мені так і не пощастило дошукатись. «Лап» стародавньою, невживаною тепер мовою означає «високий», а «Унту» – «керівник». Злиття цих слів і дало, вони кажуть, Лапута, перекручене Лапунту. Я особисто не погоджуюсь із таким словотворенням, бо воно видається мені мало переконливим, і висунув перед тамтешніми вченими іншу теорію. Я виводжу слово Лапута з лап аутед. Лап означає, власне кажучи, відбиток сонячного променя в морі, а аутед – крило. Я, проте, не буду наполягати на цьому і полишаю розв'язання питання на суд безстороннього читача.

Ті, хто за дорученням короля опікувалися мною, побачивши, в якому поганому стані моє вбрання, другого ж ранку викликали кравця і звеліли йому зняти з мене мірку. Майстер виконав це зовсім не так, як роблять майстри в нас у Європі. Вимірявши мій зріст квадрантом, він за допомогою лінійки та компаса вирахував розміри та обводи всього мого тіла, записав усі їх на папері і через шість днів приніс готовий костюм. Він був зроблений дуже погано і зовсім не пасував мені, бо швець помилився на одну цифру в своїх розрахунках, але я заспокоював себе тим, що такі випадки трапляються часто, і на них не варто зважати.

Під час мимовільного ув'язнення через брак одяжі і через недугу, яка затримала мене ще на кілька днів, я набагато розширив свій словник і, з'явившись перший же раз при дворі, міг розуміти багато з того, що казав король, і трохи відповідати на деякі його запитання. З наказу його величності, острів спрямували на південний схід та схід – до Лагадо, земної столиці всього королівства, до якої було щось із дев'яносто літ. Наша подорож туди тривала чотири з половиною дні, причому я зовсім не відчував поступального руху острова в повітрі. Наступного дня, близько одинадцятої ранку, король, власною персоною, разом зі своїми придворними, дворянами та службовцями, наготувавши всі свої музичні інструменти, влаштували концерт і протягом трьох годин безупинно грали на них, цілком оглушивши мене. Змісту музики я не розумів, аж поки мені пояснив його мій учитель. Він сказав, що вуха місцевих мешканців здатні чути музику небесних сфер, що це можливо лише в певні періоди, а тепер, мовляв, кожен придворний готується взяти участь у цьому концерті на інструменті, на якому він грає найкраще.

Простуючи до Лагадо, їхньої столиці, його величність наказував зупиняти острів над деякими містами та селами, щоб його підданці могли подати йому свої прохання. Для цього з острова спускали багато шворочок з важками на кінцях. Прохачі прив'язували до них свої заяви, і ті відразу ж піднімалися вгору, як то буває з клаптиками паперу, що їх школярі пускають по нитці до змія. Іноді нам знизу передавали вино та

їстівне, і лапутяни підіймали їх до себе за допомогою блоків.

Мої математичні знання стали мені у великій пригоді при засвоєнні фразеології, значною мірою побудованої на цих дисциплінах та на музиці, що з нею я був добре обізнаний. Всі їхні ідеї пов'язані з лініями та фігурами. Бажаючи, наприклад, розповісти про красу жінки чи якоїсь тварини, вони описують її ромбами, колами, паралелограмами, еліпсами та іншими геометричними термінами або уживають порівнянь, запозичених із музичного лексикону, повторювати які тут було б недоречно. У кухні королівській я бачив найрізноманітніші математичні та музичні інструменти, форми яких кухарі наслідують, ріжучи печеню, подавану до столу його величності.

Будинки лапутянські збудовані надзвичайно погано. Стіни викривлюються, ніде в помешканнях немає прямого кута. Всі ці недолатності пояснюються зневагою до прикладної геометрії, якою вони нехтують, як вульгарним, механічним знанням. Хитромудрі ж вказівки, які лапутяни дають робітникам-будівничим, недоступні для їхнього розуму і завжди спричиняються лише до помилок. Хоч як уміло поводяться вони на папері з лінійкою, олівцем і циркулем, але в повсякденному, хатньому житті я ніколи не бачив людей незграбніших, вайлуватіших і таких нетямучих у всьому, що не стосується математики та музики. Міркують вони дуже погано і з запалом сперечаються, крім тих випадків, коли мають рацію, але такі випадки бувають рідко. Мрії, фантазії, вигадливість невідомі їм зовсім, і в лапутянській мові немає навіть слів для таких понять. Обсяг їхніх думок та інтересів обмежено двома зазначеними науками.

Більшість лапутян, а надто ті, що працюють в астрономії, з великою довірою ставляться до астрологічних віщувань, хоч і соромляться визнати це привселюдно. Але найчуднішою і найнезрозумілішою здавалася мені їхня пристрась до новин та політики, в якій вони надзвичайно кохаються, раз у раз дискутуючи питання державного характеру та гаряче обстоюючи кожну дрібницю партійної думки. Щоправда, такий самий нахил я спостерігав і в більшості моїх знайомих європейських математиків, але ніколи не міг знайти нічого спільного між цими двома галузями науки. Мабуть, вони гадають, що керувати та орудувати світом не важче, ніж повертати глобус, бо в найбільшому колі стільки ж градусів, як і в найменшому. А втім, я думаю, що ця характерна для математиків риса походить від загальнолюдської властивості втручатися саме туди і цікавитись саме тим, до чого ми найменше підготовані навчанням та природою.

Лапутяни завжди хвилюються і не мають ані хвилини спокою, але їхні страхи викликані причинами, які майже не впливають на інших смертних. Вони бояться змін, що відбуваються в тілах небесних: того, приміром, що Земля, через постійне зближення Сонця з нею, мусить із плином часу бути

поглинена або знищена ним; що поверхня Сонця поступово вкриватиметься його викидами і перестане давати світло світові; що Земля, уникнувши нещодавно зіткнення із хвостом останньої комети, який неминуче спопелить би її, дуже можливо, буде зруйнована найближчою черговою кометою, яка з'явиться, – вирахували вони, – через тридцять один рік. А якщо ця комета, перебуваючи в перигелії, наблизиться до Сонця на певну відстань (чого на підставі своїх розрахунків вони побоюються), то вона дістане від нього тепла в десять тисяч разів більше, ніж є його в розпеченім до червоного залізі. Віддаляючись від Сонця, вона понесе з собою і свій вогняний хвіст у мільйон чотирнадцять миль завдовжки; Земля ж, якщо вона, проходячи крізь той хвіст, опиниться на сто тисяч миль від ядра, або головного тіла комети, дорогою мусить зайнятися і спопелиться. Побоюються вони й того, що Сонце, випромінюючи щодня своє тепло й нічим не поновляючи його, має кінець кінцем зовсім згоріти та зникнути, а це супроводитиметься зруйнуванням Землі і всіх планет, які дістають від нього своє світло.

Завжди стривожені страхом перед цими та подібними до них неминучими небезпеками, вони не можуть спати спокійно у своїх ліжках і позбавлені можливості насолоджуватися звичайними розвагами та втіхами життя. Зустрівшись ранком зі знайомими, кожне з них насамперед питає про стан і вигляд Сонця вчора ввечері та сьогодні вранці й хоче знати, чи є надія, що Земля не зіткнеться з кометою, яка наближається. Ці розмови вони можуть вести з захопленням, з яким наші хлопчики слухають різні страхіття про духів та домовиків і, з насолодою наслухавшись їх, бояться вкладатися спати.

Жінки на Лапуті надзвичайно жваві. Вони зневажають своїх чоловіків і страшенно люблять мешканців континенту, чимало яких завжди бувають на острові, то тому, що вони належать до двору, то з доручення різних міст та цехів, то у своїх приватних справах. На острові мешканців континенту глибоко зневажають, бо в них різні дарування. З-поміж них острівні дами вибирають собі коханців; погано тільки те, що поводяться вони занадто вільно й почувають себе в цілковитій безпеці, бо їхні чоловіки так заглиблюються у свої розумування, що коханці можуть дозволяти собі в їхній присутності найбільші фамільярності, а надто, коли чоловік сидить над папером та над інструментами і коло нього нема його ляскача.

Їхні жінки та доньки скаржаться на свою самотність на острові, хоча, як на мене, то це найчарівніше місце у світі. Живуть вони там у розкошах і роблять, що хочуть, а все ж їх завжди приваблюють столичні втіхи. Проте спустатись у Лагадо можна їм тільки з особливого дозволу короля, а дістати його нелегко, бо вельможі з власного довгочасного досвіду дізнались, як важко умовити жінку повернутися звідти. Ось, наприклад, що переказували мені про одну дуже поважну придворну даму. Дружина

прем'єр-міністра, першого багатія в королівстві, – людини дуже милої і страшенно закоханої в неї, – мати кількох дітей, вона покинула свій чудовий палац на острові і, посилаючись на недугу, переїхала до Лагадо. Там вона ховалася кілька місяців, доки король не видав наказ розшукати її. Даму знайдено в темній корчмі, у лахмітті, бо вбрання своє вона заставила, щоб утримувати старого спотвореного лакея, який щодня бив її й від якого її взяли силоміць. Повернувшись додому, де чоловік і словом не дорікнув їй і поведився з великою ніжністю, вона незабаром знову втекла до свого коханця, занесла з собою всі фамільні коштовності, і відтоді про неї нічого не чули.

Читач скаже, мабуть, що ця історія може трапитись скоріше в Англії чи в Європі, а не в такій далекій країні. Але я прошу взяти до уваги, що примхи жіноцтва не обмежені ні кліматом, ні нацією, і всі вони набагато одноманітніші, ніж можна собі уявити.

За якийсь місяць я настільки опанував їхню мову, що міг вільно відповідати мало не на всі запитання короля, коли мав честь бувати в нього. Його величність не цікавили ні наші закони, ні урядування, ні історія, ні релігія, ні побут країв, де я був, і він обмежував свої запитання самим станом математики, та й те сказати, слухав мене неухважно і зневажливо, дарма що обабіч нього завжди стояли два ляскачі, які частенько збуджували його увагу своїми пузирями.

Розділ III

Явище, яке пояснюється за допомогою сучасної астрономії. Великий розвиток останньої в лапутян. Королівський метод придушувати повстання

[...] Летючий або плавучий острів має форму правильного кола діаметром сім тисяч вісімсот тридцять сім ярдів або близько чотирьох з половиною миль, і, значить, з поверхнею десять тисяч акрів. Заввишки він має триста ярдів. Основа, або нижня поверхня, що її видно тільки якщо дивитися знизу, являє собою алмазну плиту ярдів двісті завтовшки. На ній у звичайному порядку лежать різні породи мінералів, укриті зверху шаром чудового чорнозему десять-дванадцять футів завглибшки. Горішня поверхня острова нахилена від обводу до середини, і через це роса та дощова вода, що падає на острів, пройшовши рівчаками, стікають у чотири великі водозбори. Кожен з них має близько півмилі в обводі і лежить на двісті ярдів од центра. Вода у водозборах удень випаровується проти сонця, і тому переповнені вони не бувають. До того ж монарх з власної волі може підняти острів понад хмари та випари і у такий спосіб, коли тільки схоче, запобігти дощеві чи росі, бо хмари, як кажуть усі натуралісти, не можуть здійматися вище як на дві милі над землею; у тій

країні, принаймні, такого ніколи не бувало.

У самому центрі острова є провалля близько п'ятнадцяти ярдів діаметром. Через нього астрономи сходять у велику печеру, яка має форму купола, зветься через те Фландона Ганьйоле, або льох астрономів, і лежить на сто ярдів під горішньою поверхнею алмаза. У цій печері завжди горять двадцять ламп, і їхнє світло, відбиваючись від рівних стін, заливає все навкруги. В льоху понаставлено найрізноманітніших секстантів, квадрантів, телескопів, астролябій та іншого астрономічного приладдя, але головне диво, від якого залежить доля цілого острова, то величезних розмірів магніт у формі ткацького човника. Він має шість ярдів завдовжки і в найтовщому місці три ярди завширшки. Магніт прикріплений до міцної алмазної осі, що проходить крізь його середину, і на ній він підвішений так точно, що обертається від найменшого дотику руки. Його вміщено в порожній алмазний циліндр чотири фути заввишки, стільки ж має товщина стінок, і дванадцять ярдів у діаметрі, поставлений горизонтально на вісім алмазних ніжок, кожна шість ярдів заввишки. У середині внутрішньої поверхні циліндра є два гнізда у дванадцять дюймів завглибшки, куди вставлено кінці осі і де вона, коли треба, обертається.

Ніяка сила не може зсунути магніт з місця, бо циліндр із ніжками є єдине, суцільне тіло з алмазною плитою, що становить основу острова.

За допомогою магніту острів і рухається то вгору, то вниз або пливе в одній площині, бо щодо частини землі, підвладної Лапуті, магніт з одного кінця має відштовхувальну, а з другого – притягальну силу. Поставивши його сторч, притягальним полюсом до землі, лапутяни знижують острів, а коли повернути вниз відштовхувальний полюс, острів рухається просто вгору. Поставлений навскоси, магніт примушує Лапуту йти так само навскісне, бо його сили завжди діють уздовж ліній, рівнобіжних його напряміві. [...]

Слід тільки зауважити, що острів не може виходити поза межі своєї держави або піднятися вище, як на чотири милі. Астрономи (які написали силу розвідок про той магніт) пояснюють це тим, що магнітне тяжіння діє лише на відстані чотирьох миль і тим, що мінералу, який з-під землі та з моря, на відстані шести ліг від берега, насичує своєю силою магніт Лапути, немає ні в якому іншому місці земної кулі, крім володінь його величності. Користуючись перевагами такого вигідного становища, король легко може привести до покори всяку країну, що лежить у полі притягання магніту. [...]

Коли б яке-небудь місто зняло бунт проти нього або відмовилося сплачувати звичайні податки, король має змогу привести жителів до покори двома способами. Перший і менш жорстокий полягає в тім, аби поставити острів якраз над містом та навколишніми землями і тим

позбавити їх благодіянь сонячного світла та дощу, тобто викликали голод і хвороби. Якщо на думку короля провина їхня заслуговує більшого, їм, крім того, скидають на голову здоровенні камені, од яких можна врятуватись, тільки заховавшись у підвали або льохи, при чім покрівлі їхніх будинків розбиваються зовсім. А коли повстанці правлять усе ж таки своє, то до послуг королівських останній засіб – острів просто спускається на їхні голови і руйнує дощенту все – і будівлі, і людей. Проте це – крайнощі, вдаватися до яких король буває змушений дуже рідко. З одного боку, йому й самому це не до вподоби, а з другого – і міністри не наважуються радити, бо це накликало б на них ненависть народу і спричинилось би до великих пошкоджень їхніх маєтків унизу, острів же належить тільки королеві.

Є ще й інша важливіша причина, з якої королі цієї країни завжди відчували огиду до такого жахливого вчинку і вдавались до нього хіба в крайньому випадку. Якщо в місті, засудженому на зруйнування, є якісь високі скелі – а вони бувають у більшості великих міст, розташованих там, імовірно, саме з метою запобігти цій катастрофі, – або в нім багато високих шпилів чи кам'яних стовпів, то раптове падіння може пошкодити основу острова, що, як я вже казав, складається з одного суцільного алмаза двісті ярдів завтовшки і може розколотись від міцного поштовху або тріснути, занадто наблизившись до охоплених вогнем будинків унизу, як часто трапляється зі стінами наших залізних і кам'яних димарів. Підданці короля добре знають про все це і, обстоюючи свою волю чи власність, розуміють, до якої межі можна доводити свою впертість. Та й король, хоч і вирішить іноді розчавити яке-небудь місто, але наказує опускати острів якнайделікатніше, нібито з любові до населення, насправді ж, боячись пошкодити алмазний диск. Тоді ж бо, на думку всіх їхніх філософів, магніт не триматиме більше острова в повітрі і вся його маса впаде на землю. [...]

[...] король, і його підданці з усіх галузей знання цікавляться лише математикою та музикою, а я тут був куди нижчий проти них, і тому поважали вони мене дуже мало. [...]

16 лютого я попрощався з королем і його двором. Його величність дав мені подарунки, що коштували близько двохсот англійських фунтів, і на таку ж суму обдарував мене й мій протектор, його родич, давши, крім того, ще й листа до свого приятеля в тамтешній столиці, в Лагадо. Острів під той час плив над горами милі за дві від столиці, і мене спустили з нижньої галереї так само, як колись підіймали.

Частина континенту, що становить володіння монарха Лапути, зветься в цілому Белнібарбі, а столиця – це я згадував і раніш – носить ім'я Лагадо. Я з деякою приємністю відчув під ногами твердий ґрунт і без

ніяких перешкод, одягнений по-їхньому і досить обізнаний з місцевою говіркою, дістався міста. Швидко знайшовши будинок особи, що до неї я мав рекомендацію, я передав хазяїнові листа від мого друга – вельможі з острова – і був прийнятий дуже люб'язно. Цей великий лорд, на ймення М'юноді, дав мені кімнату в своїм будинку, де я й мешкав увесь час мого перебування в Лагадо, вшанований із надзвичайною гостинністю.

Другого ранку по моїм прибутті господар повіз мене на візку оглянути місто, разів у два менше за Лондон, тільки будинки в нім дуже оригінальної форми, серед них багато зовсім зруйнованих. Люди, одягнені здебільшого в лахміття, з диким виглядом вирячивши очі, бігали по вулицях. Поминувши одну з міських брам, ми проїхали милі зо три полем, де я бачив багато селян, що з якимись знаряддями порпались у землі; але що саме вони робили, я розібрати не міг. Не помітив я також ніде ні трави, ні хліба, дарма що ґрунти були, очевидно, дуже родючі. Незвичайний вигляд міста й села не міг не здивувати мене, і я насмілювався попросити пояснень у свого супутника. Я не розумів, яким чином при безлічі заклопотаних облич, при стількох головах і руках, нібито за ділом і в місті, і на селі, ніде не бачиш добрих наслідків їхньої праці; навпаки: лани стоять необроблені, будинки занедбані та зруйновані, а зовнішній вигляд людної та їхньої одяг свідчить лише про злидні та нестатки.

Лорд М'юноді був дуже знатним урядовцем і протягом кількох років губернаторував у Лагадо, доки, через намову міністрів, його не було звільнено як непридатного адміністратора. Проте король не позбавив його своєї прихильності і вважав за добропорядну людину, хоч і низьких розумових здібностей.

Вислухавши мою відверту думку про країну та її мешканців, лорд зауважив тільки, що я не досить довго живу тут, аби правильно судити про них; що різні нації мають різні звичаї; і сказав ще кілька фраз загального характеру. Коли ж ми повернулися до його палацу, він запитав, як подобається мені його будинок, які неадаптованості знайшов я в нім і що можу закинути щодо зовнішнього вигляду та одягу його слуг. Таке запитання він міг поставити цілком вільно, бо все в будинку вражало розкішшю, порядком і охайністю, тож я щиро відказав, що його розум, здібності та статки охороняють його від усіх хиб та вад, до яких призводять божевільня та убогство в інших. Його ясновельможність, аби обговорити цю справу на більшому дозвіллі, запропонував відвідати його маєток, ліг за двадцять від міста. Я сказав, що я увесь до його послуг, і наступного ранку ми поїхали туди.

Дорогою він показував мені різні способи, якими фермери обробляють свої лани, але всі вони були незвичайні для мене, бо лише подекуди я міг углядіти якусь билинку або бадилля. Та за три години картина стала зовсім іншою. Ми вступили в надзвичайно гарну місцевість. Одна біля одної стояли

чепурненькі хатки фермерів, наділи було обгороджено тинами і розбито на луки, лани й виноградники. Не пригадаю, щоб будь-коли я бачив приємніше видовище. Його ясновельможність, помітивши, що обличчя моє прояснюється, зітхнувши сказав, що це починаються його маєтки і так буде до самого його дому; що майже всі земляки глузують з нього і дорікають йому за кепське господарювання та поганий приклад, який він дає державі. Проте, додав лорд, наслідувачів у нього обмаль: такі ж старі, уперті й недолугі люди, як і він сам.

Нарешті ми під'їхали до будинку благородного стилю, спорудженого за найкращими правилами стародавнього будівельного мистецтва. Фонтани, сади, алеї, гаї – все це було розташовано дуже розумно і з великим смаком. Я віддав належну хвалу всьому, що бачив, але його ясновельможність начебто не звертав уваги на мої слова. Тільки по вечері, коли ми залишилися віч-на-віч, він із сумним виглядом сказав, що йому, напевно, доведеться зруйнувати свої будинки тут і в місті, перебудувати їх на сучасний манер, знищити всі плантації та почати господарювати, як і всі, видавши такий же наказ і своїм орендарям. У противному разі його обвинувачуватимуть у гордуванні, химерності, афектації, неуцтві та фантазуванні, й це збільшить, мабуть, незадоволення його величності.

Він висловив думку, що я перестану або буду менше захоплюватися, коли дістану від нього деякі відомості, про які я навряд чи чув при дворі, бо там народ занадто заглибився у свої розумування і не дивиться на те, що робиться внизу. В загальних рисах його розповідь сходила на таке: років сорок тому кілька людей із землі, чи то в якихось справах, чи то задля розваги, піднялись на Лапуту. Проживши на острові п'ять місяців і поверхово ознайомившись там з математикою, вони повернулися назад, ущерть повні легковажних ідей, що панують у тій повітряній країні. Вдома ці особи почали зневажати весь земний лад і забрали собі в голову повернути на новий лад і мистецтво, і науку, і мову, і техніку. Щоб здійснити свої мрії, вони виклопотали в короля дозвіл заснувати в Лагадо академію прожектерів, і ця манія так прищепилася до народу, що тепер у цілому королівстві немає жодного чималого міста, де не було б такої установи.

В академіях професори вишукують нові методи й правила рільництва та будівництва і вигадують незнані ще інструменти та приладдя для торгівлі й промисловості. [...]

Розділ V

Авторові дозволено оглянути Велику Академію в Лагадо. Докладний опис Академії. Мистецтва, в галузі яких працюють професори

Академія – це не одна споруда, а міститься вона в кількох сусідніх будинках обабіч вулиці, на місці пустки, купленої і пристосованої для неї.

Ректор прийняв мене дуже привітно, і я відвідав Академію не один раз. У кожній кімнаті працює один або кілька прожекторів. Думаю, що я бачив не менше як п'ятсот кімнат.

Перший учений, до якого я зайшов, був худорлявим чоловіком із задимленими руками і обличчям, з розпатланим волоссям і бородою, обсмаленими в багатьох місцях. Його одяг, сорочка й шкіра були однакового кольору. Він уже вісім років працював над проектом здобування з огірків сонячного світла, що, переховуване в герметично закоркованих посудинах, могло нагрівати повітря за хмарного, дощового літа. Бід нього я довідався, що через вісім років він, безперечно, зможе постачати за недорогої ціни сонячне проміння для губернаторських садів. Але він скаржився, що на той час акції його стояли низько, і просив подарувати йому хоча б що-небудь, аби підохотити його до винахідливості, надто тепер, коли огірки коштують так дорого. Знаючи їхню звичку циганити в кожного, хто до них заходить, лорд М'юноді дав мені грошей, і я міг зробити йому невеликий подарунок. Зайшовши до іншої кімнати, я мало не поспішився відразу ж вийти, бо ледве не задихнувся в жахливому смороді. Мій провідник, проте, підштовхував мене вперед, пошепки благаючи не завдавати вченому образи, яка боляче вразить його, і через те я не міг навіть затулити собі носа. Винахідник із цієї кімнати був найдавнішим членом Академії. Обличчя й борода його були блідо-жовтого кольору; руки й одяг – загиджені калом. Коли мене відреккомендували йому, він обійняв мене, притиснувши до себе, але я радо уникнув би такої честі. Робота його від перших же днів появи в Академії полягала в перетворенні людських екскрементів на їжу, якою вони були до цього. Він відокремлював від них деякі складові частини, знищував забарвлення, якого надала їм жовч, і випаровував сморід та відокремлював піну від слини. Місто щотижня давало йому в подарунок велику посудину, повну людських екскрементів, з брістольське барило завбільшки.

Я бачив іншого вченого, що перепалював лід на гарматний порох. Той показав мені написану ним роботу під назвою «Ковкість вогню», яку він збирався видати друком. Був там надзвичайно вигадливий архітектор, що вдосконалював новий метод спорудження будинків, починаючи з даху і завершуючи фундаментом. Свій проект він обґрунтовував мені дослідженням над розумними комахами: павуками та бджолами, які роблять так само.

Працював там і сліпонароджений із багатьма незрячими ж таки учнями, що робота їх полягала в змішуванні малярських фарб, які вони за вказівками вчителя навчались одрізняти одна від одної по запаху та навпомацки. Мені, очевидно, не пощастило, бо під час лекції учні часто

помилялися, та й сам професор рідко вгадував фарби. Проте все товариство дуже поважає його і заохочує на подальшу роботу.

В іншій кімнаті мене дуже потішив прожектер, що знайшов новий метод орати землю свинями і в такий спосіб запобігати витратам на плуг, худобу та робітників. За його системою, на одному акрі поля, яке мають обробляти, через кожні шість дюймів віддалі, на глибині восьми дюймів закопують жолуді, фініки або каштани, що їх так люблять ці тварини. Далі на поле випускають шістсот, а то й більше свиней, і ті, шукаючи їжі, зорюють увесь ґрунт і до того ж удобрюють його своїм гноєм. Щоправда, досвід довів, що витрат і часу такий спосіб бере багато, а врожай, якщо він взагалі буває, не можна назвати гарним. А проте, ні в кого немає сумніву, що цей проект може бути дуже вдосконалений.

У наступній кімнаті всі стіни й стеля були в павутинні. Лишався тільки вузький прохід для вченого. Ледве я вступив у кімнату, професор, голосно скрикнувши, просив не турбувати його павуків. Далі він почав говорити про оману, в яку впав світ, розводячи шовкопрядів і не беручи до уваги безлічі звичайних хатніх павуків, що не тільки тчуть, а й сукають нитки. Далі він зазначив, що, використовуючи павуків, можна буде не фарбувати шовку і цілком переконав мене, показавши велику кількість різнобарвних мух, якими він годує їх, певний, що мушині барви, засвоєні павуком при перетравлюванні їжі, нададуть певного кольору й павутинню. Він сподівався, що спроможеться задовольнити всі смаки мухами всіх відтінків, а згодом, коли знайде підходящу для них їжу з якої-небудь гумової, олійної чи взагалі глеюватої речовини, йому пощастить зробити цупкішим та густішим і саме павутиння.

Був там астроном, який заходився примістити сонячний годинник на великий флюгер на ратуші, щоб узгодити річні та добові рухи Землі і Сонця з випадковими змінами вітру.

Я поскаржився на те, що мене трохи схопили кольки, і мій провідник одразу ж провів мене до кімнати, де працював лікар, уславлений своїм лікуванням цієї хвороби за допомогою двох протилежних операцій, роблених одним і тим самим інструментом. Він мав міх із довгим, тонким наконечником зі слонової кістки, заводив його на вісім дюймів у пряму кишку і запевняв, що, роздимаючи міх, висушить кишки, неначе сухий пузир. Якщо ж недуга була впертіша й гостріша, він заводив наконечник тоді, як міх був повний повітря, що його він уганяв потім у кишку пацієнта; далі він витягав інструмент, щоб знову наповнити його повітрям, великим пальцем затуляючи на той час задній прохід. Коли повторити цю операцію три або чотири рази, то нагнічене повітря рине назовні, виносячи із собою, немов вода з насоса, всі шкідливі речовини, і пацієнт одужає. Я бачив, як він провів обидві спроби над собакою, але не міг

помітити ніяких наслідків од першого способу. Після другого способу тварина мало не луснула й спорожнилась із такою силою, що мені із моїм супутником стало гидко. Пес здох тут же, і, коли ми покидали доктора, він намагався тою ж таки операцією оживити його.

Я відвідав ще багато кімнат, але, дбаючи про стислість викладу, не буду втомлювати читача описом усіх дивин, які я там бачив.

Досі я оглядав одну лише половину Академії; друга була призначена для тих, хто рухав уперед умоглядні науки. Скажу дещо й про неї, згадавши спершу ще за одного славетного вченого, якого вони поміж себе звуть «універсальним генієм». Він розповів нам, що вже тридцять років віддає свої думки поліпшенню умов життя людського. У нього дві великі кімнати, ущерть повні різних дивовижних речей, і п'ятдесят помічників. Дехто з них згущує повітря й перетворює його на суху, щільну речовину, вилучаючи азот і проціджуючи воду та інші рідкі частки. Дехто намагається розм'якшити мармур так, щоб із нього можна було робити подушки для постелі й подушечки для шпильок; дехто перетворює на камінь копита живого коня, щоб вони не зношувалися. Сам геній під той час розробляв два великі винаходи: перший – засівати лани околотом, де, він каже (і доводить це численними експериментами, які я не здатний був зрозуміти), саме й міститься продуктивна сила, а другий – прикладаючи до шкіри двох молодих ягнят суміш із камеді мінеральних та рослинних речовин, запобігти ововненню їх. Він сподівався, що невдовзі постачатиме голих ягнят на ціле королівство.

Далі ми перейшли до другої половини Академії, де, як я сказав, працювали прожектери, що вивчають умоглядні науки.

Перший професор, якого мені довелося бачити, мав велику аудиторію, де було сорок учнів. Привітавшись, я з цікавістю почав розглядати верстат, який займав більшу частину кімнати. Вчений помітив це й просив не дивуватися, що його система студіювання суто філософських знань базується на практичних та механічних операціях. А, проте, весь світ незабаром змушений буде визнати їхню доцільність, і він пишався тим, що благороднішої, величнішої думки ніколи ще не виникало в мозкові людському. Кожен знає, як важко опанувати те чи інше мистецтво або досконало вивчити якусь галузь науки. Користуючись же його системою, найбільш невдатна людина, доклавши небагато фізичних зусиль і невеликих витрат, зможе писати книги з питань філософії, поезії, політики, права, математики та теології, і для цього не треба ні геніальності, ні знань. Він підвів мене до верстата, коло якого, вишикувавшись у лави, стояли його учні. Верстат цей має двадцять квадратних футів і стоїть посеред кімнати. Поверхні його складаються з дерев'яних дощочок із гральну кісточку завбільшки, іноді більших, іноді менших і зв'язаних тонким дротом одна з

одною. На дощечках були наліплені клапті паперу, списаного всіма словами їхньої мови в усіх відмінках, часах і способах, але без ніякого ладу. Професор попередив, що пускає машину в хід, і просив мене дивитись уважніше. За його наказом учні взялися кожен за залізну ручку, що в кількості сорока виставлені були по краю рами верстата, і враз крутнули їх, змінивши тим розміщення слів. Тоді він звелів тридцяти шістьом учням повільно читати рядки, як вони лягли на верстаті, і ті, коли потрапляли на три-чотири слова, що разом давали якийсь натяк на розумне речення, диктували його іншим чотирьом хлопцям. Такі вправи повторено було тричі; машина була збудована так, що з кожним поворотом слова розташовувалися по-іншому, бо дощечки переверталися з боку на бік.

Юні школярі витрачали на це заняття по шість годин на день, і професор показав мені безліч фоліантів записаних уже уривків. Він збирався з'єднати їх і, користуючись із цього багатющого матеріалу, дати світові повний огляд усіх наук та мистецтв, що, на його думку, розвивалися б куди краще, коли б суспільство утворило спеціальний фонд, аби поставити в Лагадо ще сот із п'ять таких верстатів, і змусило керівників допомагати йому складати фрази з численних комбінацій слів.

Він розповів мені, що цей винахід змалку полонив усі його думки; що тепер на його верстаті цілий словник; що він якнайточніше вираховував пропорції, вживані по книгах, між артиклями, іменниками, дієсловами та іншими частинами мови.

Я щиро подякував цьому славетному чоловікові за лекцію та демонстрування й пообіцяв, якщо повернуся колись на батьківщину, оголосити його там єдиним винахідником цієї дивної машини, форми якої я просив дозволити мені накреслити на папері в поданому тут вигляді. Я сказав також, що, хоч наші європейські вчені й мають звичку красти один в одного винаходи (в чім, проте, є й гарний бік, бо це викликає суперечки про право першості), я вживу заходів, аби честь його винаходу належала лише йому, без суперників.

Потім ми відвідали школу мовознавства, де троє професорів працювали тоді над удосконаленням рідної мови. Перший проект пропонував скоротити розмову, переробивши багатоскладові слова на односкладові та скасувавши дієслова і прикметники, бо в дійсності всі мислимі речі – самі іменники.

Другий передбачав цілковите знищення всіх слів узагалі, що було б дуже корисно для здоров'я та зберігало б силу-силенну часу, бо всім відомо, що кожне вимовлене слово роз'ятрує легені і, значить, укорочує нам життя. Виходячи з того, що слова по суті позначають речі, він казав, що людям, замість говорити, зручніш було б носити з собою ті предмети, про які може бути мова. І таку спробу, безперечно, зробили б на велику

користь здоров'ю та часу людства, якби жінки не змовились із черню та неписьменними і не пообіцяли повстати, якщо їм не дадуть волі говорити власним язиком за зразком їхніх дідів та прадідів. Отак простий люд завжди буває непримиренним ворогом знання. А втім, багато найбільш учених і мудрих людей пристали на систему висловлюватися речами. Єдина її незручність, а надто для тих, хто має багато чого сказати, полягає в потребі тягати на спині цілу купу різних речей, що подеколи вимагає допомоги одного-двох здоровенних наймитів, яких не кожен може мати. Я часто бачив, як двоє таких мудреців, зігнуті під вагою торб і пакунків, неначе наші різнощики, стрічалися на вулиці. Вони розкладали все своє добро на землі, і, порозмовлявши якусь годину, знову навантажували горби, піддавали їх на плечі один одному і розходилися, попрощавшись.

Щодо коротенької розмови, то потрібне для неї приладдя вільно вміщується в кишені чи під пахвами, а вдома вона взагалі не є проблемою. В помешканнях, де відбуваються побачення послідовників цієї науки, повнісінько різних речей, і співбесідники завжди мають на похваті все, що може здатися для їхніх хитромудрих балачок.

З другого боку, цей винахід міг би заступити міжнародну мову, бо міміка – річ зрозуміла для всіх націй, а речі – скрізь зовсім або майже однакові, і тоді посланці можуть порозумітися з першим-ліпшим монархом або міністром, мови яких вони зовсім не знають.

Був я і в школі математики, де викладач навчає учнів за методом, що його важко уявити у нас в Європі. Теореми й доведення їх пишуться на тоненьких облатках чорнилом, зробленим з порошку проти головного болю. Учень натщесерце ковтає облатку і протягом трьох днів живиться лише хлібом та водою. Коли облатка перетравлюється, чорнило разом із кров'ю переходить у мозок і вносить туди ж і теорему. На жаль, наслідки цієї системи не відповідають сподіванкам почасти через те, що закралась якась помилка у визначенні суміші чи пропорцій складових частин чорнила, а почасти й через зледащіння самих учнів. Та облатка така несмачна, що хлопці стараються виплюнути її раніше, ніж вона почне діяти, а до того ж їх не можна вмовити утримуватися від їжі так довго, як приписано. [...]

Розділ VIII

Подальший опис Глабдабдрібу. Поправки до давньої та сучасної історії

Бажаючи побачити стародавніх діячів, найбільш уславлених своїм розумом та освітою, я присвятив один день спеціально цьому, я попросив, аби з'явилися Гомер та Арістотель на чолі всіх їхніх коментаторів, але останніх було стільки, що кілька сот їх мусли дождати надворі та в зовнішніх кімнатах палацу. Я побачив цих героїв одразу і міг не лише розпізнати їх серед юрби, але й відрізнити одного від одного, Гомер був

вищий на зріст і приємніший на вигляд. Як на свій вік, тримався він дуже прямо, а очі його були найжвавіші та найпроникливіші з усіх, будь-коли бачених мною. Арістотель дуже горбився й спирався на ціпок. Обличчя його було худорляве, волосся – пряме і рідке, голос – глухий. Я швидко запримітив, що обидва вони були зовсім чужі решті компанії і ніколи не бачили та не чули про них раніше. А один із привидів, імені якого я не називатиму, шепнув мені, що на тому світі коментатори ці завжди тримаються якнайдалі від своїх принципалів, бо соромляться, почувавши себе винними в такому жахливому тлумаченні цих авторів для нащадків. Я познайомив Гомера з Дідімом та Євстафієм і переконав його поставитися до них краще, ніж вони, мабуть, на те заслуговували, бо він незабаром виявив, що їм бракує таланту зрозуміти дух поета. Арістотель же страшенно розсердився, коли я, познайомивши його із Скотом та Рамусом, розповів йому про них, і спитав мене, чи й усе плем'я коментаторів такі йолопи, як оце вони. [...]

П'ять днів я витратив на розмови з багатьма іншими стародавніми вченими. Я бачив більшість римських імператорів. Я умовив управителя викликати знизу Геліогабалових кухарів, щоб вони приготували нам обід, але через брак матеріалу вони неспроможні були показати нам своє вміння. Один ілот Агезілая зробив нам спартанську юшку, але я не міг проковтнути й другої ложки її.

Два джентльмени, що привезли мене на цей острів, мусили були в своїх справах повернутися днів на три додому, цей час я використав на побачення з деякими з сучасних покійників із числа тих, що відігравали велику роль два-три останні сторіччя у нашій і в інших країнах Європи. Вважаючись завжди великим поклонником славетних старовинних родів, я попросив управителя викликати дюжину чи дві королів з їхніми предками з восьми-дев'яти поколінь. Розчарування моє було гірке і несподіване, бо, замість довгого походу людей в царських коронах, я побачив в одній родині двох скрипалів, трьох спритних куртизанів в одного італійського прелата, а в другій – цирульника, абата і двох кардиналів. Я занадто шаную короновані голови, щоб затримуватися на цій делікатній темі. З графами ж, маркізами та герцогами я був не таким ввічливим і, признаюся, не без певної приємності простежив за особливими рисами, що вирізняють деякі роди від самого початку. Мені легко було виявити, звідки в одного роду довгі підборіддя, в другому – протягом двох поколінь так рясно шахраїв, а протягом двох наступних – дурнів, чому в третьому – стільки пришелепуватих, а в четвертому – картярів, чим пояснюються слова, сказані Полідором Вергілієм про один славетний рід: *Nec vir fortis, nec faemina casta*, як жорстокість, фальш та боягузтво стали характерними прикметами певних родів і вирізняють їх

серед інших, так само як відрізняються їхні фамільні герби; хто перший приніс у благородну родину сифіліс, що в ряді поколінь обернувся на золотушні пухлини їхніх нащадків. Усе це не дивувало мене більше, коли я побачив, скільки разів родову лінію переривали пажі, лакеї, фурмани, гравці, скрипалі, актори, полководці та злодюжки. Найбільшу огиду викликала в мене нова історія, бо, уважно придивившись до всіх осіб, що в минулому сторіччі зажили такої бучної слави при дворах монархів, я зрозумів, як обдурювали світ продажні письменники, приписуючи воєнні подвиги боягузам, мудрі поради – дурням, щирість – підлабузникам, римську доблесть – зрадникам батьківщини, побожність – атеїстам, цнотливість – содомістам, правдивість – наклепникам. Я побачив, скількох безневинних і прекрасних людей було засуджено на страту або на заслання через те, що міністри підкупили суддів або через партійну злостивість; скільки мерзотників діставали найвищі посади, і їм довіряли, давали їм владу, достоїнств та багатства; яку велику участь брали у гірських рухах та подіях, у державних радах та сенатах – звідники, повії, паразити і блазні. Як почав я зневажати людську мудрість та чесність, коли почув правду про пружини та мотиви великих світових авантур та революцій і про нікчемні випадки, яким завдячують вони своїм успіхом!

Тут я викрив шахрайство та темноту тих, хто пнеться писати анекдоти або мемуари, хто келихом отрути одряджає до ями стількох королів, хто переказує розмову між монархом та його першим міністром, яка не мала жодного свідка, хто викриває думки й кабінети посланників та державних senatorів і завжди, на нещастя своє, помиляється. Тут я довідався про справжні причини багатьох визначних подій, що здивували світ, бачив, як повія може керувати чорним ходом, чорний хід – радою міністрів, а рада міністрів – сенатом. Один генерал у моїй присутності признався, що здобув перемогу виключно через своє боягузтво та погане командування, а один адмірал сказав, що завдав поразки ворогові, якому збирався вже здати свій флот, тільки тому, що той був погано обізнаний зі справжнім станом речей. Три королі запевнили мене, що за свого царювання давали перевагу гідній особі хіба що помилково або через зрадництво міністра, на якого вони поклались, але такої помилки, якби вони жили знову, більше не сталося б. І вони дуже переконливо показали мені, що втримуватися на царському троні не можна без зледащілості, бо позитивна, смілива, настійлива вдача, якої надає людині її доброчесність, завжди буває завадою в державній діяльності.

Мені цікаво було розпитати приватно, в який спосіб більшість їх дістали свої високі почесні титули й колосальні статки. Але я обмежив свої дослідження найостаннішим періодом, уникаючи, проте, сучасного, щоб не образити чужоземців, бо читач, сподіваюся, не потребує

запевнень, що я не маю ні найменшого наміру говорити тут про мою батьківщину. Було викликано величезну кількість певних осіб, і я, по найповерховішому ознайомленні, побачив таку мерзоту, що й досі не можу спокійно думати про це. Віроломство, насильство, підкуп, омана, і звідництво й подібні вади були ще одними з найпростіших засобів серед згаданих ними, і тому я, як того вимагає розум, поставився до них поблажливо. Але коли декотрі призналися, що свої багатства та велич вони здобули завдяки содомському гріхові або кровозмішанню, і інші – проституванню їхніх дружин та дочок, ще інші – тому, що зрадили свого монарха або батьківщину, дехто – отруті, а найбільше – підкупові правосуддя, щоб занапастити невинного, то ці відкриття (сподіваюся, мені пробачать це) зменшили глибоку повагу, яку я, природно, відчуваю до вельмож, що завдяки своїм надзвичайним чеснотам мусять бути так трактовані нами – нижчими за них людьми.

Я часто чув про великі послуги, зроблені монархам та державам, і хотів побачити осіб, що вчинили ці послуги. На моє запитання мені відповіли, що імен їхніх не можна знайти в жодному архіві, крім кількох осіб, змальованих історією як найзапекліші шахраї та зрадники. Про інших я ніколи не чув. Усі, хто з'явилися, мали пригнічений вигляд і вбоге вбрання, і більшість із них сказали мені, що і вони померли в злиднях та неласці, а решта на ешафоті або на шибениці. [...]

Мене здивувала розбещеність, що так швидко й широко розвинулася в цій імперії через розкіш, яка з'явилась там дуже пізно, і я менше вже дивувався в аналогічних випадках по інших країнах, де різноманітні пороки панували значно довший час і де всю хвалу і всю здобич привласнював собі головнокомандувач, який, мабуть, мав на них найменше прав.

Усі викликані особи зберігали точнісінько той зовнішній вигляд, який мали на цім світі, і це навернуло мене на смутні думки про виродження людської раси протягом останнього сторіччя. Я бачив, як сифіліс, з усіма його відмінами та різними назвами, змінив кожну рису на виду англійця, зменшив йому зріст, розслабив нерви, покволив мускули та сухожилки, пожовтив обличчя, зробив усе тіло млявим і безсилим.

Я спустився так низько, що попросив викликати кілька англійських селян старого гарту, що колись так славилися простотою їхніх звичаїв, їжі та вбрання, чесністю в торгівлі, справжнім духом волі, сміливістю й любов'ю до рідного краю, – і був глибоко зворушений, порівнявши померлих із живими та побачивши, як усі ті національні чесноти знеславлювали заради грошей їхні внуки, які, продаючи свої голоси під час парламентських виборів, набули вад та розпусти, котрих можна навчитися при дворі.

Розділ ІХ

Автор повертається до Мелдонади й відпливає кораблем до Лагнегу.

Автора заарештовано. Його посилають до двору. Як його прийнято. Велика лагідність короля до його підданців

Настав день від'їзду, і я, попрощавшись з його високістю управителем Глабдадрібу, повернувся з моїми компаньйонами до Мелдонади, де чекав два тижні на корабель, що мав відплисти до Лагнегу. [...]

Деякі з матросів, чи то з необачності, чи то зі зрадництва, розповіли лоцманам, що я – чужинець і відомий мандрівник. Ті, у свою чергу, повідомили про це начальника митниці, який взяв мене на допит, тількино я зійшов на берег. [...] Завідувач сказав, що мусить заарештувати мене й запитати вказівок від двору, куди напише негайно, і сподівається мати відповідь через два тижні. [...]

Лист від двору прийшов саме тоді, як на нього чекали. У нім був наказ відвезти мене з моїм почтом, під охороною десяти кіннотників до Трелдрегдаба або Трілдродріба (де слово, скільки пам'ятаю, вимовляють там двома способами). Увесь мій почет складався з одного бідного хлопчика-перекладача, і на моє уклінне прохання нам дали кожному по верховому мулові. За півдня перед нашим від'їздом послано було гінця повідомити короля про моє наближення і просити його величність призначити день і годину, коли б я з його ласкавого дозволу міг «вилізати пил коло його ніг». Такий там при дворі стиль, і я знайшов, що він цілком відповідає дійсності, бо за два дні по прибутті сам змушений був плазувати на животі до його трону, вилізуючи дорогою підлогу. Добре, що для мене як для чужинця, підлогу заздалегідь помили, і пилу па ній було мало. Таку увагу мають тут за особливу ласку, і виявляють її лише до найвельможніших осіб, коли вони просять аудієнції. Більше того: коли король приймає особу, яка має могутніх ворогів при дворі, то для неї підлогу навмисне вкривають пилом. Мені особисто довелося бачити одного вельможу, якому набилося в рот стільки пилуки, що, проплазувавши на належну відстань до трону, він не міг вимовити й слова. Становище, дійсно, безпорадне, бо тому, хто плюне або втре рота в присутності його величності, загрожує смертна кара. Є тут ще й такий звичай, якого я аж ніяк не можу похвалити. Бажаючи заподіяти кому-небудь зі своїх дворян не люту, спокійну смерть, король наказує посипати підлогу отруйним коричневим порошком, що полизавши його людина потягом двадцяти чотирьох годин неминує мусить умерти. Треба визнати лагідність цього монарха та його піклування про своїх підданців (дуже бажано було б, аби європейські монархи наслідували його в цім) – він видав найсуворіший наказ ретельно мити після такої езекуції заражену частину підлоги, і слуги, які не виконують його, ризикують накликати на себе гнів його величності. Я на власні вуха чув, як він розпорядився відбатожити пажа, що злісно не доглянув за миттям підлоги, і внаслідок його недбайливості

отруївся на аудієнції один молодий, що подавав великі надії, лорд, якого король на той час і на думці не мав страчувати. Щоправда, цей добрячий монарх ласкаво звільнив бідолаху-пажа від батогів, коли той обіцяв, що надалі не робитиме так без спеціального наказу.

Але повернімось до моєї аудієнції. Проплазувавши до трону, я за чотири ярди від нього став навколішки і, сім разів стукнувши лобом у підлогу, вимовив слова, що їх мене навчили день тому: «Інкплінг глофсроб скватсерам бльоп млешнелт дзвін тнодбелкафслхіефед гардлабе ешт». Ця фраза, встановлена місцевим законом для всіх, кого приймає король, означає: нехай ваша небесна величність переживе сонце на одинадцять з половиною місяців. Король одповів щось на це, а я, не зрозумівши його відповіді, відмовив йому так, як мене вчено: «Флафт дрин елерик двалдом престред мірпаш», тобто: мій язик у роті мого друга, і це свідчило, що я прошу дозволити ввести сюди мого перекладача. Тоді ввели згаданого юнака, і з допомогою його я відповідав на запитання, які понад цілу годину ставив мені його величність. Я говорив мовою белнібарбі, а товмач перекладав мої слова лагнегською мовою. Королю моє товариство дуже сподобалось, і він звелів своєму бліфмарклабу, або першому камергерові, надати мені і моєму перекладачеві помешкання в палаці, годувати з його столу і дати великий гаман золота для моїх особистих витрат.

Я прожив у цій країні три місяці, корячись тільки бажанню його величності, що вшановував мене високими милостями і робив дуже почесні пропозиції. Але я вважав за розумніше та справедливіше прожити решту моїх днів із дружиною та дітьми.

Розділ X

Похвала лагнежцям. Докладний опис стрелдбрегів і численні розмови автора на цю тему з деякими видатними особами

Лагнежці – люди дуже ввічливі та великодушні. Щоправда, як і інші східні народи, вони до певної міри гордовиті, але з чужинцями, а надто з тими, до кого при дворі ставляться добре, поводяться надзвичайно чемно. Я мав багато знайомих серед вищого світу, і завдяки тому, що мене завжди супроводив мій перекладач, розмовляти з ними було приємно.

Одного дня, перебуваючи в такій великопанській компанії, я зустрівся з вельможею, який спитав мене, чи бачив я коли-небудь їхніх стрелдбрегів, або невмирущих людей. Я сказав, що ні, і просив пояснити, як розуміти таку назву в застосуванні до смертних істот. Він одповів, що іноді, але дуже рідко, в деяких батьків народжується дитина з круглою червоною плямою на лобі, якраз над лівою бровою, і це – безперечна ознака, що така дитина ніколи не помре. Пляма при народженні завбільшки така, як срібний трипенсовик, але з часом вона росте і змінює

свій колір. У дванадцять літ вона робиться зеленою і лишається такою до двадцяти п'яти років, коли набуває темно-синього кольору. У сорокап'ятилітніх пляма досягає вже розмірів шилінга і стає чорною як вугілля, але відтоді не зазнає вже ніяких змін. Такі діти, сказав він, народжуються дуже рідко; навряд чи в усьому королівстві набереться сот одинадцять стрелдбрегів обох статей. Осіб із п'ятдесят їх живе в столиці, і між ними одна дівчинка, що народилася три роки тому. Такі люди не є властивістю якихось певних родів, і народження їх тільки випадковість; навіть діти стрелдбрегів – смертні, як і решта населення.

Мушу признатися, що ця розповідь просто захопила мене. Скориставшись тим, що мій співбесідник розумів мову белнібарбі, якою я володів досконало, я не втримався і в надпориві скрикнув, мабуть, занадто палко:

– Що то за щасливий народ, що кожна дитина в нього має шанс народитись невмирущою! Що то за щасливі люди, які завжди бачать живі зразки давніх чеснот і мають учителів, які щохвилини можуть навчати їх правил мудрості всіх минулих поколінь! Але найщасливіші, незрівнянно найщасливіші ті дивні стрелдбреги. Позбавлені загального лиха природи людської, вони мають змогу вільно мислити, бо мозок їхній – не пригнічений безнастанним жахом перед смертю.

Я висловив здивування, що ніколи не бачив при дворі цих видатних осіб, – а чорна пляма на лобі це така помітна ознака, яка не могла не кинутися мені в очі, – і не міг зрозуміти, через що його величність, такий розумний монарх, не використовує великої кількості стрелдбрегів як корисних і мудрих радників. Мабуть, думав я, добродішність цих шановних мудреців занадто сувора для розбещених та розпусних придворних. А мабуть, як ми знаємо й по собі, молодь занадто легковажна та зарозуміла, щоб керуватися тверезими приписами старших. В усякому разі я вирішив при першій же нагоді поговорити в цій справі з королем, якщо він ласкаво допустить мене до своєї царської особи, і з допомогою перекладача відверто й докладно викласти йому свою думку. А втім, незалежно від того, пристане він на мою пораду чи ні, я вирішив з глибокою подякою прийняти посаду, яку він часто пропонував мені у своїй державі, і провести життя тут, розмовляючи з цими вищими істотами, якби вони ласкаво прийняли мене до свого товариства.

Джентльмен, що говорив мовою белнібарбі і до якого я оце звертався, посміхнувся, як звичайно з жалем посміхаються до неуків, сказав, що буде радий усякій нагоді затримати мене тут, і просив дозволу переказати мої слова решті товариства. Так він і зробив, і вони деякий час розмовляли поміж себе їхньою рідкою мовою, з якої я не розібрав і складу, а з виразу їхніх облич не міг зрозуміти, яке враження справили на них мої слова. По короткій мовчанці той-таки добродій сповістив, що його

і моїм друзям (саме так він визнав за слушне висловитись) дуже приємно було вислухати мої розумні зауваження з приводу великого щастя та переваг безсмертя, і вони дуже хотіли б знати докладно, як би я сам улаштував своє життя, коли б мені судилося народитись стрелдбрегом.

Я відповів, що на таку багату та чудову тему легко говорити проречисто, а особливо мені, бо я завжди тішив себе мріями про те, що робив би, ставши королем, генералом чи знатним вельможею; щодо цього випадку, то я часто обмірковував у подробицях, як би я жив та що робив, коли б жив вічно.

– Отже, промовив я, – якби мені пощастило народитися стрелдбрегом, то, ледве навчившись одрізняти життя від смерті і тим зрозумівши своє щастя, я, по-перше, всіма способами намагався б забагатіти й, ошаджуючи та зберігаючи з такою метою, мав би підстави сподіватися років за двісті стати найзаможнішою людиною в королівстві. По-друге, я із самого дитинства почав би вивчати всі науки та мистецтва і, кінець кінцем, перевершив би всіх учених і артистів. Нарешті, я записував би кожную видатну подію в країні, безсторонньо занотовував би риси характеру цілих поколінь королів та міністрів, додавав би до цих нотаток свої зауваження і пильно слідкував би за змінами звичаїв, мови, одягу, їжі та розваг; це дозволило б мені бути живою скарбницею знання та мудрості, і я зробився б оракулом для всього народу.

Після шістдесяти років я ніколи б не одружився і жив би гостинно, але не витрачаючи разом із тим багато грошей. Розважався б я, виховуючи і наставляючи на праву путь молодих людей, які подають надії, і численними прикладами з моїх спогадів, досвіду та спостережень переконував би їх у користі добродетності в громадському та приватному житті. Але найпершими і постійними товаришами моїми були б мої невмирущі брати, серед яких я вибрав би собі осіб із дванадцять, від найстаріших і до моїх сучасників. Якби кому бракувало статків, я дав би тому пристойне помешкання в моїм будинку і завжди запрошував би кількох до столу, закликаючи на додаток ще й невелику кількість найбільш гідних поваги смертних. Згодом втрата їх мало або й зовсім не смутила б мене, і я дивився б на їхніх нащадків так само, як ми щороку милуємося новими тюльпанами та гвоздиками в нашій садку, не шкодуючи за тими, що пов'яли минулого року.

Із цими стрелдбрегами я завжди обмінювався б думками, спогадами та спостереженнями, нагромадженими за довгий час. Ми стежили б за тим, як розпушта проймає світ, і на кожному кроці ставили б їй опір, попереджаючи та застерігаючи людство. І наші слова разом із дужим впливом нашого прикладу, мабуть, затримали б безперервне звиродніння природи людської, що на нього так справедливо скаржаться споконвіку.

До цього додайте ще приємність бачити різні революції по державах

та імперіях і зміни у вищих та нижчих колах суспільства; руйнуються стародавні міста, а мізерні селища стають столицями; славетні річки, зміливши, перетворюються на ручайці, океан одходить від одного берега і затоплює протилежний; odkривають багато невідомих іще країн; найкультурніші народи перетворюються на варварів, а варвари – на цивілізовані нації. Я бачив би тоді винахід вічного руху, медицину для всіх, а інші галузі науки перед моїми очима дійшли б найвищого рівня досконалості.

А які дивні відкриття зробили б ми в астрономії, маючи змогу самі перевіряти всі наші передбачення, спостерігати віддалення та повернення комет і зміни в русі Сонця, Місяця та зірок!

Я довго говорив ще й на багато інших тем, що їх підказувало мені природне бажання нескінченного життя та земного щастя. Коли я скінчив, і зміст моїх слів було перекладено для всього товариства, між ними знялася жвава розмова місцевою говіркою, не без посмішок у мій бік. Нарешті той джентльмен, що весь час був мені за перекладача, сказав, що з доручення всіх дозволить собі з'ясувати мою помилку, якої я припустився через властиве всім людям недоумство, що до певної міри виправдовує мене. Виявилось, що стрелдбреги ті – особливість їхньої країни, бо такого народу нема ні в Белнібарбі, ні в Японії, де він мав честь бути посланником його величності. Населення обох держав з недовірою ставилося до його розповідей про них, та й моє, мовляв, здивування, коли він уперше сказав про стрелдбрегів, свідчить про те, що для мене це новина, яку я вважаю за малоймовірну. Під час свого перебування в обох згаданих королівствах він багато говорив на цю тему й помітив, що всі мріють про довге життя і вважають його за щастя, і той, хто одною ногою стоїть уже в домовині, щосили чіпляється другою за землю. Найстаріші люди сподіваються пожити ще хоч один зайвий день і вважають смерть за найбільше лихо, від якого природа завжди спонукає тікати. Тільки тут на Лагнегу жадоба життя не така гостра, бо приклад стрелдбрегів завжди у всіх перед очима.

Вигаданий мною план життя – нерозумний і нездійснений, бо виходить він із припущень віковичної молодості, здоров'я та сили, а сподіватися на це не може й найхімерніша людина. Питання не в тім, чи захоче хто бути вічно юним, заможним і здоровим, а в тім, як провести нескінченне життя в тяжких умовах старечого зубожіння. Мало хто захотів би бути безсмертним у таких жахливих умовах, а, проте, в обох згаданих королівствах – і в Белнібарбі, і в Японії – він помічав, що кожен намагається якомога віддалити смерть, хоч як пізно вона приходить, і дуже рідко чував про людей, що помирають з радістю, хіба що змушені до цього пекучою журбою або фізичними муками. І він спитав, чи не спостерігав і я такого явища по тих краях, де мандрував, і на моїй власній батьківщині.

По цій передмові, він докладно розповів мені про їхніх стрелдбрегів.

Він сказав, що до тридцяти літ вони живуть зазвичай так, як і всі смертні. Потім їх поволі огортають сум і пригнічений настрій, що раз у раз зростають аж доки їм не мине вісімдесят років. Про це вони казали йому самі, бо в одному столітті народжується їх тільки двоє чи троє і узагальнювати спостереження через малу кількість об'єктів не можна. Дійшовши вісімдесяти років, що тут вважають за крайній вік, вони не тільки мають всі примхи та недуги інших старих людей, але й – на додаток до всіх їхніх немочей і недоумства – охоплені ще жахом перед страшною перспективою безсмертя. Вони не тільки вперті, зажерливі, похмурі, балакучі люди, але й нездібні до приятелювання, позбавлені будь-якої природної прихильності, яка ніколи не поширюється далі як до їхніх онуків. Головні пристрасті їх – то заздрість і нездійсненні бажання, причому заздрять вони найбільше порокам молоді і смерті старих. Роздумуючи про перші, вони бачать себе назавжди позбавленими можливості зазнавати почуттів приємності, а коли вздрять похорон, починають пхикати і ремствують, що інші йдуть до спокійного притулку, якого їм ніколи не дістатись. Вони пам'ятають лише те, чого вчили або що бачили замолоду, або за середнього віку, та й те погано, і, щоб дізнатися про якусь подію чи подробиці її, краще вдаватися до народних переказів, аніж до їхніх найясніших спогадів. Найменш нещасні серед них ті, що перейшли на дитячий розум і остаточно втратили пам'ять, їх більше жаліють і охочіше допомагають, бо їм бракує багатьох огидних прикмет, яких така кількість в інших. Якщо стрелдбрег одружитья з собі подібною, то держава з ласки своєї розриває шлюб при досягненні молодшим із членів подружжя вісімдесяти років. Закон вважає, що було б величезною несправедливістю карати ще й тягарем шлюбу тих, кого й так безневинно засуджено на нескінченне життя.

Коли стрелдбреги досягають вісімдесяти літ, їх вважають за померлих громадянською смертю, і їхні спадкоємці зараз же відбирають спадщину, їм дають лише невеличку допомогу, аби сяк-так підтримувати їх, а бідних утримують громадським коштом. Відтоді як їх вважають за нездатних обіймати будь-яку посаду, пов'язану з довірою чи з прибутками, вони не можуть ні купувати, ні орендувати землю; їм не дозволено виступати за свідків ні в цивільних, ні в карних справах, ні навіть у справах про межі земельних ділянок.

У дев'яносто років у них випадають зуби і вилазить волосся. Вони втрачають почуття смаку і без ніякого апетиту їдять та п'ють усе, що трапиться. Хвороби, на які вони хворіли, не покидають їх, не зменшуючись і не збільшуючись щодо інтенсивності. Під час розмови вони забувають назви звичайнісіньких речей і навіть імена своїх найближчих приятелів та родичів. Через це вони не можуть і читати, бо, прочитавши кінець речення, не пригадують уже його початку і, значить,

позбавлені єдиної, доступної для них розваги.

Мова в цій країні завжди змінюється, і тому стрелдбреги одного віку не розуміють стрелдбрегів іншого. З тієї ж причини, проживши двісті років, вони не здатні вже розмовляти (хіба кількома загальновідомими словами) з сусідами – смертними і мають нещастя жити як чужинці на своїй батьківщині.

Оце приблизно, скільки я пам'ятаю, розказали мені про стрелдбрегів. Потім я бачив п'ять чи шість їх різного віку, приведених до мене моїми друзями, причому наймолодший мав уже понад двісті років. Хоч їм і сказали, що я – великий мандрівник і бачив цілий світ, та вони не поцікавилися поставити мені жодного питання, а тільки канючили *слемскедаск*, тобто подарунок на спомин. То – пристойний спосіб жебрати в обхід закону, який суворо забороняє це, бо їх утримує громада, хоч і скупенько, звичайно.

Усі ненавидять і зневажають цих людей, їхні народження (які родина вважає за лиху ознаку для себе) реєструються особливо докладно. Завдяки цьому ви можете в архівах дізнатися про вік кожного з них, якщо йому не більше, ніж тисяча років, бо попередні документи знищено чи то часом, чи то за якогось народного заколоту. Звичайно ж вік стрелдбрега встановлюється розпитуванням його самого про імена королів або видатних осіб, що зберегла йому пам'ять, і потім історичною розвідкою, бо останній монарх, про якого він ще пам'ятає, безперечно, почав царювати перед тим, як стрелдбрегові виповнилося вісімдесят років.

Я ніколи не бачив злиденніших істот, і жінки були огидніші за чоловіків. Крім звичайної бридкості, властивої всім старим, вони з часом набувають такого потворного вигляду, що й описати його не можна. Придивившись, я швидко впізнав найстарішу, дарма, що їх було шестеро, і різниця між ними була не більше як у двісті років.

Читач легко повірить, що після всього чуваного та баченого моя жадоба безсмертя значно зменшилася. [...]

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА ПОДОРОЖ ДО КРАЇНИ ГУЇГНГНМІВ

Розділ I

Автор вирушає в подорож як капітан корабля. Екіпаж вчиняє проти нього змову; довгий час його тримають під вартою в його каюті, а тоді зсаджують на берег у невідомій країні. Він іде в глиб неї. Опис єгу – особливої породи тварин. Автор зустрічає двох гуїгнгнів

[...] Спочивши трохи, я попрямував у глиб країни, вирішивши віддатися в руки першим же дикунам, яких стріну, і відкупити своє життя

браслетами, намистом та іншими дрібницями, що ними завжди запасався моряк, вирушаючи у таку подорож; кілька штук їх було і в мене. Місцевість перетиналася довгими, нерівними рядками дерев. Очевидно, їх не садовили, а вони вирости самі. Скрізь були сіножаті з високою травою і засіяні вівсом лани. Я посувався вперед, боячись, аби мене не захопили зненацька, або не влучили стрілою ззаду чи збоку, і вийшов на битий шлях, укритий слідами людських ніг, подекуди коров'ячих ратиць, але найбільш було там відбитків копит коней. Нарешті я вгледів у полі кілька якихось тварин, а двоє чи троє їх сиділи на деревах. Вони мали дуже дивний і надзвичайно бридкий вигляд, який навіть трохи вразив мене, і, щоб розглянути їх краще, я ліг і сховався за кущі. Деякі наблизилися до місця, де я лежав, і тим дали мені змогу виразно побачити їхні форми. Голови та груди в них були вкриті цупким, в одних – кучерявим, в інших – гладеньким волоссям. Бородами вони скидалися на цапів. По спині і по передній стороні ніг ішла в них довга волосяна смужка; решта тіла була гола, і я тому міг бачити темно-коричневий колір їхньої шкіри. Хвостів у них не було. Гадаю, природа примістила волосся там де треба, щоб захищати шкіру, коли вони сидять на землі, бо вони сиділи, лежали і часто стояли на задніх лапах. На високі дерева вони здиралися, мов білки, бо їхні пальці на задніх і передніх лапах закінчувалися гострими карлючкуватими пазурами, і стрибали, скакали та бігали з неймовірною прудкістю. Самиці на зріст були менші за самців. Вони мали довге, некучеряве волосся на голові, і майже не мали рослинності на тілі, їхні перса висіли між передніх лап, а коли вони йшли рачки, часто майже доторкалися до землі. Колір волосся і в чоловіків, і в жінок був щонайрізноманітніший: і русявий, і чорний, і червоний, і жовтий. Взагалі, ніколи за моїх подорожей не бачив я таких мерзенних істот, і жодна з тварин не викликала в мене такої огиди. Вважаючи, що дивитись на них більше нема чого, я підвівся, сповнений почуттям гидливості, і пішов далі, надіючись, що шлях приведе мене до халупи якого-небудь індійця. Пройшовши недалеко, я зустрів на дорозі одну з цих тварюк, що йшла просто на мене. Вгледівши мене, ця погань скривила гримасу і почала здивовано розглядати мене, як ніколи не бачену річ, а тоді впритул підійшла до мене й піднесла вгору передню лапу. Не знаю, був то рух цікавості чи злоби, але я витяг свій кортик і плазом ударив ним по її лапі, не бажаючи бити гострим кінцем, бо боявся, що налаштую проти себе тубільців, коли вони довідаються, що я вбив чи поранив належну їм худобу. Відчувши сильний біль, звір подався назад і заревів так, що з сусіднього поля прибігло ціле стадо, і не менш як сорок штук оточили мене, виючи та кривляючись. Спершися на стовбур найближчого дерева, я вимахував кортиком і не підпускав їх до себе. Проте кілька цих

клятих тварюк, схопившись за галуззя ззаду мене, видерлися на дерево і заходились випорожнятися мені на голову. Щоправда, я досить щасливо уникнув цього, щільно притулившись до стовбура, але мало не задихнувся від смердючого калу, що падав навколо мене.

Під цей скрутний час я раптом побачив, що всі вони пнулися врозтіч. Тоді я наважився покинути дерево, пішов своєю дорогою, дивуючись, що могло так настрахати їх, і, тільки глянувши ліворуч, побачив коня, який повільно йшов полем і, помічений моїми переслідувачами, став за причину їхньої втечі. Підійшовши зовсім близько, він нібито здригнувся, але зараз же заспокоївся і пильно подивився мені в обличчя, очевидно, вкрай здивований. Потім він кілька разів обійшов навколо мене, розглядаючи мої руки та ноги. Я хотів продовжувати свою путь, та кінь заступив мені дорогу, дуже приязно дивлячись на мене і, видно, не бажаючи робити ніякого лиха. Деякий час ми поглядали один на одного, аж доки я насмілювався піднести руку йому до шиї, щоб, посвистуючи, попестити його, як це роблять жокеї, коли приручають нового коня. Але до моєї ласки кінь, здається, поставився досить зневажливо, похитав головою, насупився й обережно підвів праву передню ногу, щоб відхилити мою руку. Далі він заіржав три або чотири рази, але щоразу так по-різному, що я майже почав думати, чи не говорив він якоюсь своєю мовою.

Тим часом до нас підійшов іще один кінь і дуже гречно привітав першого: вони злегка стукнулись правими передніми копитами і по черзі кілька разів проржали щось, міняючи інтонацію так, що їхнє іржання здавалося майже членороздільним. Потім вони відійшли на кілька кроків, ніби радячись, стали походжати попліч, як дві поважні особи, що обговорюють важливу справу, і раз у раз повертали до мене голови, стежачи за тим, щоб я не втік. Така поведінка грубих тварин страшенно зацікавила мене, і я подумав, що коли мешканці цієї країни – обдаровані розумом у відповідній мірі, так то мусить бути наймудріший у світі народ. Підбадьорений такою думкою, я вирішив іти далі, аж доки знайду якийсь хутір чи село або здибаюсь із тубільцями, а обох коней залишу розмовляти досхочу. Помітивши, що я збираюсь іти, перший – чалий – кінь заіржав до мене так красномовно, що мені здалося, ніби я розумію, чого він хоче. Тоді я спинивсь і підійшов до нього, чекаючи подальших розпоряджень. Я, скільки міг, не показував страху, але починав уже трохи хвилюватися, не знаючи, чим може скінчитися ця справа, і читач легко може собі уявити, що я був не дуже задоволений зі свого становища.

Розділ VII

Велика любов автора до рідного краю. Зауваження його господаря щодо описаних автором англійської конституції та англійського уряду;

паралелі та порівняння. Спостереження господаря над людською природою

[...] Мушу відверто признатися, що чесноти цих чудових чотириногих у порівнянні із розпустою людською розкрили мені очі й так поширили мій світогляд, що наші вчинки й пристрасті я почав бачити в зовсім іншому світлі й вирішив, що з честю мого роду нема чого церемонитись. Та це було б і неможливо з такою проникливою особою, як мій господар, який щодня викривав у мене тисячі поганих прикмет, що серед нас їх ніколи не вважали б за слабкості людські. Завдяки йому я навчився ненавидіти брехню та ошуканство і так полюбив правду, що запрягся принести їй в жертву все.

Тепер я можу признатися читачеві, що в мене був іще один важливіший мотив для такого вільнодумного змальовування речей. Не проживши в цій країні й року, я так полюбив і проїнявся такою пошаною до її жителів, що твердо вирішив не вертатися додому, а залишитися тут, серед цих дивних гуїґнґнів, споглядаючи їхні доброчесності та вправляючись у них і не маючи жодного прикладу пороку або спокуси на нього. Але мій постійний ворог – доля – не судила мені такого великого щастя. Мене, проте, втішає тепер трохи, що, розповідаючи про своїх земляків, я поменшив їхні хиби, наскільки це було можливо перед таким гострим допитувачем, і кожен пункт освітлював якомога сприятливіше для нас. Бо хто ж, справді, буде безстороннім, коли йдеться про місце його народження?

Я переказав у головних рисах зміст численних розмов, що їх провадив із моїм господарем більшість часу, поки мав честь бути на службі в нього, задля стислості випустивши багато більше, ніж тут є, подробиць.

Коли я дав відповідь на всі запитання, і його цікавість, здавалося, мала б уже бути задоволена, він одного ранку покликав мене і, запропонувавши сісти на певній відстані від нього (такої честі він доти ніколи мені не робив), сказав, що серйозно обміркував усе те, що чув від мене про мене та про нашу країну, і розглядає тепер нас як особливу породу тварин, обдарованих (він не знає, як то сталося) певною, невеликою часткою розуму, який ми використовуємо лише на те, щоб розвивати природжені наші хиби і набувати нових, не даних нам природою. Ми самі позбавляємо себе небагатьох здібностей, що ними нас обдаровано; дуже спритно вигадуємо собі нові потреби і все життя витрачаємо, здається, на намагання задовольнити їх різними, винайденими нами способами. Щодо мене особисто, то я, очевидно, не маю ні сили, ні моторності звичайного еґу, невпевнено тримаюсь на своїх задніх ногах, зумів зробити свої пазурі непридатними для захисту і спровадив собі з підборіддя волосся, яке має

захищати від сонця та негоди. Нарешті, я не можу ні прудко бігати, ні лазити по деревах, як мої брати – так називав він їх – місцеві єгу.

Наші урядові установи і закони ясно свідчать про великі дефекти нашого розуму, а значить, і доброчесності, бо, щоб керувати розумним створінням, цілком досить і самого здорового розуму. Хоч я, аби трішки вигородити своїх земляків, багато чого утаїв від нього, а часто казав і те, чого не було, але, з моїх слів він ясно бачить, що ми не вбачаємо в наших порядках нічого поганого і не збираємося міняти їх.

Він тим більше певний цього, що я і ми всі, як він помітив, тілом своїм – справжні єгу, тільки справді нижчі за них щодо сили, прудкості, моторності, довжини пазурів та деяких інших прикмет, які здобули не від природи. Змальована ж мною картина нашого життя, наших звичаїв та наших учинків показала йому велику схожість між нами і щодо розуму та вдачі. Він сказав, що єгу ненавидять одне одного більше ніж яку іншу тварину, і за причину цього вважають звичайно бридкість їхніх постатей, яку вони помічають у решти своїх, але не в самих себе. Спершу йому здавалося, що ми робимо розсудливо, вбираючись в одягу, яка приховує наше нестерпно огидливе тіло, але далі він побачив, що помилився, бо незгоди поміж цими звірями походять у них з тих же таки причин, які я описував у нас. Коли п'ятьом єгу, казав він далі, кинути їжі на п'ятдесят, вони замість того, щоб спокійно їсти, видирають куски одне в одного, і кожне намагається захопити все для себе самого. Через це вдома доводиться тримати їх прив'язаних на певній відстані одне від одного, а коли їх годують поза домом – ставити спеціального слугу доглядати їх. Коли в гуйгнума, випадково або від старості, здохне корова, то раніше, ніж він устигне кинути падло своїм єгу, на труп кидаються зграї сусідських і зчиняють бійки на зразок тих, що я описував. Вони завзято б'ються й кусаються, завдають одне одному жахливих ран своїми пазурами, але вбити на смерть удається їм досить рідко, бо в них немає спеціальних інструментів, як у нас. Іншим разом такі бої без ніякої видимої причини відбуваються між єгу кількох суміжних місцевостей, і вони намагаються захопити сусідів зненацька, перше ніж ті приготуються. Коли ж їхні плани зазнають невдачі, вони повертають додому і, за відсутності ворогів, розпочинають, як я назвав її, громадянську війну поміж себе.

По деяких місцевостях у цій країні знаходять блискучі різнокольорові камені, що їх єгу страшенно люблять, і коли, як іноді буває, частина цього каменя сидить у ґрунті, вони цілі дні риють землю своїми пазурами, а виривши, несуть його додому, купами ховають у своїх хлівах, сторожко озираючись навколо, бо бояться, щоб якийсь сусід не знайшов цей скарб. Мій хазяїн спочатку не міг зрозуміти причин такого неприродного потягу й не бачив у тих каменях ніякого пожитку для єгу, а тепер

почав думати, що це – та ж сама скнарість, що, як я казав, буває й у людей. Він розповів, що одного разу для спроби потаємно переніс купку каміння, прихованого єгу, в інше місце. Мерзенна тварина, не знайшовши їх, зняла страшений лемент, перекусала та передряпала всіх своїх товаришів, що прибігли на її крик, а потім занудьгувала, не пила, не їла і не працювала, аж доки він звелів непомітно покласти камені назад. Знайшовши їх, єгу враз заспокоївся, повеселішав, закопав свої скарби в іншому, надійнішому місці й став дуже слухняною худобою.

Мій господар, так само, як і я, помітив, що на полях, де є поклади цього блискучого каміння, найчастіше відбуваються запеклі бійки, бо туди завжди вдираються сусідні єгу.

Він розказав також, що під час бійки між двома єгу за знайдений ними камінь дуже часто з'являється третій і забирає його собі. Він убачав у цьому певну схожість з нашими судовими процесами, і, в наших же інтересах, я не заперечував йому, бо судові вирoki у нас бувають куди ще несправедливіші, ніж наведений ним спосіб розв'язання суперечки. Тут і позивач, і відповідач втрачають лише камінь, через який судяться, наш же суд ніколи не припинить справи, доки обидві сторони не втратять усе, що мали.

Провадячи свою розмову далі, мій господар сказав, що найогиднішою рисою вдачі єгу є їхня невибагливість до їжі. Вони жеруть усе, що наворачтається їм на очі, – трави, коріння, ягоди, гниле м'ясо тварин або все це разом – і більше люблять здобуте в бійці або вкрадене, ніж те, що дають їм удома. Якщо здобичі вистачає, вони їдять, аж доки мало не луснуть, після чого природа підказує їм знайти якесь коріння, що допомагає їм начисто випорожнитись.

Є там й інший сорт коріння, що трапляється рідко, і знайти його важко. Єгу пожадливо шукають його, з насолодою смокчуть, і діє воно на них так, як на нас вино. Під його впливом вони то обіймаються, то б'ються, кривляються, белькочуть щось, похитуються, ідучи спотикаються, а тоді падають у грязюку й засинають.

Я зазначав уже, що в тій країні з тварин хворіють самі єгу. Та й те трапляється рідше, ніж у нас із кіньми, й пояснюється не поганим поведженням, а виключно неохайністю та ненажерливістю цих брудних тварюк, їхня мова знає лише одне, спільне для всіх хвороб, слово – «гні єгу» тобто: неміч єгу. Ліки проти неї – мікстура з їхньої ж сечі з калом, яку силоміць уливають їм у горлянку. Я часто бачив, з яким успіхом цих ліків уживали, і сміливо, в інтересах блага суспільства, рекомендую їх моїм землякам, як чудовий засіб проти всіх хвороб, спричинюваних переповненням шлунку.

Щодо наук, мистецтва, промисловості, порядку керування і таке

інше, то мій господар визнав, що з цього боку між єгу їхньої країни і нашої нема або майже нема ніякої схожості. Його цікавило спостерігати тільки схожі риси нашої природи. Він, щоправда, чув, нібито деякі допитливі гуїгнгни бачили, що в кожному табуні єгу є свій, сказати б, ватажок (як у нас головний олень у стаді), який відрізняється від решти тварин ще більш потворною поштаттю і ще гіршою вдачею. У такого ватажка є, звичайно, фаворит, страшенно подібний до нього, і обов'язок його полягає в тім, щоб лизати ноги та зад свого хазяїна і приводити до його хліва самиць-єгу, за що йому іноді дарують кусень осячого м'яса. Його ненавидять усі в стаді, і він для безпеки завжди перебуває коло свого пана. Цей улюбленець залишається на посаді, доки знайдуть когось ще гидотнішого, ніж він, і як тільки його звільнять, всі єгу цієї місцевості з його наступником на чолі – старі й молоді, самці й самиці – кидаються на нього і з голови до ніг загіджують своїми екскрементами. Вирішити, наскільки це нагадує наших міністрів і придворних, – мій хазяїн дав на волю мені самому.

Я не наважувався заперечувати цій злісній інсинуації, що ставила розум людський нижче здогадливості звичайного пса, який має досить спритності, щоб розібрати гавкання найбільш досвідченого пса в зграї і, не помиляючись, бігти слідом за ним.

Господар сказав, що єгу мають ще деякі цікаві особливості, про які я, здається йому, не згадував або згадав побіжно, коли розповідав про породу людську. У них, сказав він, як і в інших тварин, самиці – спільні, але різниця в тім, що самиця єгу пускає до себе самця навіть і тоді, коли вона вагітна, і що самці б'ються із самицями так само завзято, як і один з одним. І те, й інше свідчить про таке підле озвіріння, якого не знає жодне чутливе створіння.

Друге, що дивувало його в єгу, була їхня схильність до бруду та неохайності, тоді як іншим тваринам притаманна любов до чистоти. Перші два обвинувачення я волів залишити без відповіді, бо при всій моїй прихильності до людей, не міг сказати й слова на їхній захист. Зате мені легко було б зняти обвинувачення роду людського в особливій неохайності, якби в тій країні були свині (на нещастя моє, їх там не водилося). Ці чотириногі, мабуть, і приємніші на вигляд проти єгу, але, гадаю, не мають права претендувати на більшу охайність. Це мусив би визнати і його милість, коли б бачив, як відразливо вони їдять і барложаться та сплять у багнюці.

Згадав мій хазяїн про ще одну особливість, яку слуги його виявили в багатьох єгу і якої він ніяк не міг зрозуміти. Він розказав мені про примхи єгу, які іноді забивається в куток, лягають там на землю, виють, стогнуть і женуть від себе всякого, хто підходить до них, дарма що вони – молоді та гладкі, і не хочуть ні їсти, ні пити. Не розуміють, що воно таке, і його

слуги. Єдині ліки, які вони винайшли проти цього, це дати їм важку роботу, від чого єгу неодмінно приходять до тями. Я промовчав з любові до собі подібних, хоч ясно бачив, що то непомильні ознаки меланхолії, яка охоплює тільки ледарів, розбещених та багатих і від якої вони напевно вилікувались би, якби застосувати такий режим і до них.

Далі його милість зауважив, що самиця єгу, побачивши молодого самця, часто ховається за кущ чи за горбок і раз по раз визирає звідти, виробляючи якісь чудернацькі жести, і під цей час, як помітив він, від неї надзвичайно гидко смердить. Коли ж який-небудь із самців наблизиться, то вона повільно віддаляється, часто поглядаючи назад, і, вдаючи переляк, тікає до якого-небудь затишного місця, куди, знає, піде слідом за нею й самець.

Якщо серед єгу випадково опиниться чужа самиця, то три-чотири єгу її ж таки статі відразу ж оточують її, починають витріщати на неї очі, гергочуть, гримасують, обнюхують її кругом, а потім відвертаються від неї з жестами зневаги та огиди.

Мабуть, господар мій перебільшив трохи, описуючи те, що бачив сам, або чув від інших, але я не міг не засумувати і не здивуватися, подумавши, що зародки розпусти, кокетства, осуду й поговору – природжені в жіноцтва.

Я щохвилини чекав почути від мого господаря обвинувачення єгу в протиприродних пристрастях обох статей, таких звичайних у нас. Проте природа, здається – не дуже досвідчений навчитель, і ці вишукані насолоди є виключно продуктом мистецтва та розуму на нашому боці земної кулі.

Розділ VIII

Автор розповідає про деякі особливості єгу. Великі чесноти гуїнгнмів. Виховання та вправи їхньої молоді, їхні національні збори

Знаючи натуру людську краще, ніж, гадав я, міг знати її мій хазяїн, неважко було прикласти змальовану ним вдачу єгу до мене і до моїх земляків. Думаючи, що власні спостереження дозволять мені зробити ще й дальші відкриття, я часто просив у його милості дозволу відвідати їхні селища. Певний, що огида, яку викликають ці тварюки, не дозволить мені перейняти їхні погані звички, він завжди задовольняв моє прохання та ще й наказував одному із своїх челядників – дужому каро-гнідому огирові, дуже порядному та добродушному, обороняти мене; без його оборони, признаюся, я не наважився б на такі екскурсії. Читач знає вже, як неприязно, з першої ж зустрічі, поставились до мене ці гидкі тварини. І пізніше наші стосунки не поліпшились, і разів зо три або чотири я ледве врятувався від їхніх пазурів, коли, не взявши кортика, відходив далеко від дому. Я маю підстави гадати, що вони неясно відчували свою спорідненість зі мною, а надто тоді, як я, користуючись з присутності

мого охоронця, заковував перед ними рукави сорочки і показував свої голі руки та груди. Тоді єгу присувалися ближче і, як мавпи, наслідували всі мої рухи, виявляючи разом із тим свою ненависть до мене. Так само робить і галич, що завзято переслідує приручену галку в шапочці і в панчохах, коли та з'явиться серед них.

Єгу – змалечку надзвичайно моторні, і мені тільки один раз пощастило впіймати трирічного самця. Я пестив його й усіма силами старався заспокоїти, але мале так верещало, дряпалось і кусалося, що я мусив випустити його. І це було вчасно, бо на гомін прибігло ціле стадо дорослих, але бачачи, що дитинча не постраждало (воно тим часом утекло), і, вгледівши неподалік гнідого огиря, вони не наслідилися підійти ближче. Я помітив, що тіло молодого єгу тхне дуже погано, і сморід його нагадує запах чи то тхора, чи то лисиці, тільки куди неприємніший. Я забув згадати ще одну деталь (думаю, читач вибачив би мені, якби я проминув її зовсім). Поки я тримав на руках це паршиве гадюченя, воно обкаляло мені своїми поганими, рідкими, жовтими екскрементами весь одяг. На щастя, тут же був ручаєць, де я помився чисто, як міг, хоч не наважився з'явитися до господаря, доки одяг мій не провітрився зовсім. Скільки я міг помітити, єгу з усіх тварин найменше здібні до виховання. Максимум, чого їх можна навчити, це – носити або возити важкі речі. Але я гадаю, що головною причиною цього є їхня впертість, бо їм вистачає розуму на хитрування, ошуканство та помсту. Вони – витривалі й дужі істоти, але боягузи, і через це нахабні, в'їдливі та жорстокі. Помічено, що червоно-руді єгу обох статей злосливіші й похитливіші за решту їх, зате вони дужчі й більш роботящі.

Тих єгу, що працюють в їхньому господарстві, гуїгнґнми оселяють у спеціальних хлівах коло панського будинку. Решту ж вони виганяють у поля, де єгу викопують із землі коріння, їдять різне зілля, розшуковують падло, а подеколи ловлять тхорів або люхімусив (порода польового пацюка) і жадібно пожирають їх. Своїми пазурами вони виривають по узгір'ях глибокі нори і живуть там поодинокі. Нори самиць – трохи більші, бо в них живуть ще двоє або троє малят.

Усі вони змалку плавають, як жаби, і можуть довго бути під водою, де ловлять рибу, яку матері приносять потім своїм дітям. Читач, сподіваюся, дозволить мені розповісти у зв'язку з цим одну пригоду.

Якось я пішов погуляти з моїм опікуном – гнідим огирем. Надворі була надзвичайна спека, і я попросив його дозволити мені покупатись у річці, що текла поблизу. Він згодився. Я миттю роздягся голий і спокійно ввійшов у воду. За піщаним горбком випадково стояла тоді молода самиця-єгу. Вона бачила всі мої рухи і, запалившись хіття (так гадали ми з огирем), швидко підбігла до берега і кинулась у річку за п'ять ярдів від того місця, де я купався. Ніколи за життя свого не лякався я так. Огир, не підозрюючи ніякого

лиха, щипав траву неподалік. Вона обійняла мене найогиднішим способом. Я закричав на весь голос, огир галопом примчав до мене, після чого вона дуже неохоче розчепила свої руки, вихопилась на протилежний берег, і там стояла та, виючи, дивилась на мене, поки я вдягався.

Ця пригода дуже розважила мого господаря та його родину і вельми образила мене. Тепер я не міг уже заперечувати, що я – справжній егу, кожною частиною мого тіла, коли самиця їхня відчула природний потяг до мене, як до одного зі своїх. Та й волосся її було не руде (мабуть, це виправдувало б до певної міри її трохи ненормальні апетити), а чорне, як тернина. Обличчя її було не таке вже гидке, як у решти її родичів, і мала вона, я гадаю, не більш як одинадцять років.

Я прожив у цім краї три роки, і читач, певно, сподівається, що на зразок інших мандрівників, я подам йому опис звичаїв та побуту тубільців, які, справді, були головним предметом моїх дослідів.

Благородні гуїгнґнми мають від природи нахил до всіх чеснот і не уявляють собі, як то розумна істота може робити щось зле. Отже, головне правило в них це – культивувати розум і керуватися лише ним. Розум для них – не проблематичне начало, як у нас, де його використовують, аби захищати дві цілком протилежні думки, але вражає безпосередньою переконливістю, як воно й має бути там, де він не змішаний із пристрастю чи інтересом і не затемнений або знебарвлений ними. Згадую, як важко було мені пояснити моєму господареві значення слова «думка» або можливість заперечувати яке-небудь твердження, бо розум учить нас заперечувати чи твердити лише те, чого ми певні, а поза такою певністю ми не можемо ні твердити, ні заперечувати. Отже, суперечки, спірки, дискусії, обстоювання неправильних або непевних тез, це – лиха, яких не знають серед гуїгнґнмів. Так само, коли я намагався пояснити йому різні наші системи натурфілософії, він тільки сміявся з того, що тварина, яка претендує на розум, може пишатися тим, що знає думки інших людей і в таких питаннях, де це знання, коли б воно й було безсумнівним, не може мати ніякої користі. Тут він цілком згоджувався з Сократовими думками, як переказує їх Платон, і, наводячи цей факт, я, мабуть, роблю найбільшу честь цьому королю філософів. Відтоді я часто міркував про те, які спустошення вчинила б ця доктрина по бібліотеках Європи і скільки закрила б стежок до слави в ученому світі дітей. Якщо, наприклад, в одного гуїгнґнма два жеребчики, він міняє одного з них на кобилку з тої родини, де їх дві, а коли випадково загине дитина в родині, де мати занадто стара, щоб породити нове дитинча, то збори вирішують, яка родина з цього району мусить його породити, щоб відшкодувати втрату. [...]

Мати родини з гуїгнґнмів, народивши по одній дитині кожної статі, не має більше зносин із батьком за винятком дуже рідких випадків утрати

когось з потомства; тоді вони знову спаровуються. Якщо ж таке нещастя скоїться з особою, дружина якої не може вже завагітніти, тоді одного з дітей віддає їм інше подружжя, а саме спаровується, доки мати не завагітніє знову. Така пересторога конче потрібна, щоб запобігти перенаселенню країни. [...]

Одружуючись, гуїгнґнми беруть дружину такої масті, яка не дала б негарних кольором нащадків. У самця найбільше цінують міць, у самиці – гожість. Але кохання не відіграє тут ніякої ролі, а запобігають тільки виродженню раси, і коли кобила відзначається своєю силою, то до неї підбирають гарненького жеребчика. Залицяння, кохання, дарунки, спадщина після чоловіка не відомі їм зовсім, і в їхній мові немає навіть відповідних слів. Молоде подружжя сходиться лише з волі батьків або приятелів. [...]

Розділ ІХ

Палка дискусія на національних зборах гуїгнґнмів і чим вона закінчилась. Освіта гуїгнґнмів. Їхні будівлі. Похорон у них. Хиби їхньої мови

Одні з таких великих національних зборів відбулися при мені місяців за три перед моїм від'їздом, і мій господар брав у них участь як представник свого району. Обговорювалося на них старе вже, і, власне, єдине, що викликає в цій країні дебати, питання, і господар, повернувшись, докладно розповів мені про перебіг тих зборів.

На обговорення поставлено питання, чи слід винищити з лиця землі всіх єгу. Один із членів зборів, обстоюючи потребу такого заходу, наводив дуже важливі й переконливі міркування. Він указав на те, що єгу – найогидніші та найнеохайніші тварини у світі, до того ж найбільш уперті та неслухняні, злостиві та хитрі. Якби їх постійно не доглядати, вони потай ссали б корів гуїгнґнмів, вбивали та жерли їхніх кішок, толочили траву та овес і чинили тисячі інших прикростей. Він нагадав стародавній переказ, за яким єгу не завжди жили в їхній країні, але багато років тому двоє цих тварюк з'явилися на одній горі, причому ніхто не міг сказати, виникли вони з пригрітого сонцем багнища та твані чи з піни та мулу морського. Розмножившись із надзвичайною швидкістю, єгу протягом короткого часу загидили своєю присутністю всю націю гуїгнґнмів. Ті, щоб позбутися цього лиха, влаштували загальні на них лови й оточили все стадо. Перебивши дорослих, кожний гуїгнґнм узяв до свого хліва по двоє малих, гадаючи використати їх на хатні роботи, і цих диких від природи тварин нарешті приборкали, навчивши їх носити важкі предмети й возити вози. У цім переказі, здається, багато правдивого, і ті створіння не можуть бути «ілл-гніямші» (чи аборигенами цього краю), бо їх страшенно ненавидять і гуїгнґнми, і всі інші тварини. Хоча ненависть цю досить виправдує злісна вдача єгу, а проте, вона не дійшла б такої міри, якби єгу були тутешніми

аборигенами, бо тоді їх давно б уже знищили. Гуїгнгнми, намисливши собі використовувати послуги єгу, дуже необачно занедбали освоєвання ослів – милих тварин, слухняніших та розумніших, без огидного духу, досить дужих для роботи, хоч і не таких спритних, як ті, ревіння ж їхнє, хоч і не дуже приємне, краще все-таки, за жахливе виття єгу.

У цім питанні висловилися ще кілька промовців, коли мій господар вніс нову пропозицію, що зародилася в нього через мене. Він цілком погоджувався з шановним попереднім промовцем щодо оцінки згаданого ним переказу, але думав, що перші, бачені серед них, єгу прибули сюди з того боку моря. Висаджені на землю й покинуті своїми товаришами, вони втекли в гори і поволі, з покоління в покоління, здичавіли проти тих із них, що залишились у країні, звідки прибули два їхні прародичі. Свою теорію він обґрунтовував тим, що тепер у нього самого є один дивовижний єгу (він мав на увазі мене), про якого більшість їх чули, а багато хто навіть і бачив. Далі він розповів, як знайшов мене. Розказав, що все моє тіло було вкрите виробами зі шкіри та волосся інших тварин, що я розмовляю своєю власною говіркою, але досконало опанував їхню мову, і що, побачивши мене без того покриття, він пересвідчився, що я – з усякого погляду справжній єгу, тільки з білішою та не такою волохатою шкірою і коротшими пазурами. Він додав, що я намагався переконати його, нібито на моїй батьківщині та й по інших країнах, всім орудують єдині обдаровані там розумом тварини – єгу, а гуїгнгнми – раби в них, але він особисто вважає мене за звичайного єгу, хіба що трішки цивілізованішого, завдяки крихті розуму; в усякому разі розумово я настільки ж нижчий від гуїгнгнмів, наскільки їхні єгу нижчі від мене. Він розповів, що між іншим я розказував йому про наш звичай холостити молодих гуїгнгнмів, аби приручити їх, і про те, що операція ця – легка і безпечна. Йому здавалося, що нема ніякого сорому вчитися мудрості у тварин: працьовитості – в мурахів, будівельного мистецтва – в ластівок (так я перекладаю слово «ліганг», хоч то куди більший птах). Таку ж операцію він гадав би зробити й тутешнім молодим єгу, бо вона допоможе не тільки скоріше освоїти їх і мати від них більше користі, а й знищити за одне покоління всю їхню породу, не вбиваючи їх. Разом із тим він радив відтепер же звернути увагу на ослів, бо, за всіма якостями кращі за єгу, вони мають ще ту перевагу, що можуть працювати з п'ятилітнього віку, а не з дванадцяти років, як єгу. Ось і все, що визнав за потрібне розповісти мені тоді про національні збори мій господар. Але він зволив приховати одну подробицю, яка стосувалась особисто мене. Нещасливі наслідки її я невдовзі відчув, як про те вчасно довідається читач, і відтоді, вважаю, починаються всі мої подальші нещастя.

Гуїгнгнми не знають письма, і через те всі їхні знання базуються на усних переказах. Але в народі, що живе в такій злагоді, плекає в собі самі

чесноти, керується тільки розумом і відірваний від решти світу, історія – дуже проста і не обтяжує пам'яті. Я казав уже, що вони ніколи не хворіють, а тому не мають потреби в медиках. Проте в них є чудові ліки з трав проти порізів бабки або низу ноги об гостре каміння та синців та ран на інших частинах тіла [...]

Якщо з ними не скоїться якогось нещасливого випадку, гуїгнгнми помирають тільки від старості; ховають їх у найпотемніших місцях, які лише можна знайти. Ні друзі, ні родичі не виявляють по їхній смерті ні горя, ні суму, та й той, що вмирає, сумує за світом, що його покидає, не більше як той, що йде від сусіда додому. [...]

Живуть вони звичайно років до сімдесяти або сімдесяти п'яти і дуже рідко – до вісімдесяти. За кілька тижнів до смерті в них починають підупадати сили, хоча вони й не відчують ніякого болю. На той час до них часто заходять їхні приятелі, бо їм самим виїжджати з дому вже не так легко та приємно. Проте, як їм лишається прожити близько десяти днів (а гуїгнгнми рідко помиляються у своїх розрахунках), вони вибираються нанести візити найближчим сусідам, що заїздили до них. Везуть їх в екіпажі на зразок наших саней, запряженім єгу, яким вони користуються й тоді, коли їдуть у далеку путь або ушкодять собі ногу. Наносячи ці візити, помираючий гуїгнгнм врочисто прощається з приятелями, ніби лагодячись виїхати до якоїсь далекої частини своєї країни, де він має перебути решту свого життя.

Не знаю, чи варто відзначити, що в мові гуїгнгнмів немає слова, яке значило б щось погане, крім слів, пов'язаних із потворністю або вадами єгу. Отже, щоб сказати про неслухняність челядника, примхи дитини, камінь, який порізав ногу, негодую або щось подібне, вони до основного слова додають «єгу». Наприклад – «гнм єгу, вгнаголмм єгу, інлгмнвдвілгма єгу», а погано збудований будинок – «інголмнролгнв єгу».

Я з великою приємністю міг би розказати ще багато чого про побут і чесноти цього прекрасного народу, але, збираючись незабаром опублікувати спеціальну книгу про них, відсилаю читача до неї, а сам тим часом почну розповідати про прикру катастрофу, яка скоїлася зі мною.

Розділ X

Оселя автора і його щасливе життя серед гуїгнгнмів. Він удосконалюється в чеснотах, розмовляючи з ними, їхні розмови. Господар сповіщає автора, що той має покинути їхню країну. Автор з горя зомліває, але скоряється. З допомогою приятеля-слуги він розпочинає робити та закінчує човен і навмання пускається в море

[...] Мій господар робив мені честь, знайомлячи з багатьма гуїгнгнмами, що приїздили до нього в гості, і ласкаво дозволяв мені бути присутнім у кімнаті під час їхніх розмов. І він, і його знайомі часто зволили розпитувати мене і вислуховувати мої відповіді. Іноді я мав честь

супроводити його, коли він наносив візити. Я ніколи не дозволяв собі говорити, а лише відповідав на запитання і завжди робив це з великим жалем, бо шкодував часу, що використав би його доцільніше, слухаючи і вдосконалюючись [...]. Не пишаючись, мушу додати, що моя присутність не раз давала їм багато матеріалу для розмов. Мій господар розповідав своїм приятелям про те, що чув від мене про мою батьківщину та про мене особисто, і це давало їм привід висловлювати не дуже похвальні думки про людство. Отож, я не буду повторювати того, що вони казали. Зазначу лише, що його милість, здавалося, розумів натуру єгу краще, ніж я сам. Він угадував усі наші хиби та вади (навіть і ті, про які я нічого не казав), уявляючи собі на нашому місці їхніх єгу, обдарованих невеликим розумом; і приходив до висновку, на жаль, занадто справедливого, що то мало бути надзвичайно мерзенне та жалюгідне створіння.

Щиро признаюся, своїми маленькими знаннями, які можна вважати за більш-менш корисні, я завдячую тільки напучуванням мого господаря і розмовам його приятелів. Слухаючи їх, я пишався більше, ніж пишався б, наказуючи щось найбільшому та наймудрішому монархові в Європі. Мене захоплювала їхня сила, спритність і добротливість, а поєднання всіх цих чеснот в одній особі викликало в мене велику пошану до гуїґнґнів. [...]

Згадуючи свою родину, приятелів, земляків і людство в цілому, я бачив у них лише те, чим вони були в дійсності: справжніх єгу і виглядом, і вдачею, мабуть трохи більш цивілізованих і обдарованих мовою, потрібною їм лише на те, щоб розвивати пороки, притаманні їхнім братам з тої країни. Коли мені траплялося бачити свою постать, відбиту у воді ставка чи озера, я відвертав обличчя і ладен був краще бачити звичайного єгу, ніж свою особу. Розмовляючи з гуїґнґнімами і з захопленням дивлячись на них, я поволі почав наслідувати їхні манери та рухи і нарешті настільки засвоїв їх, що мої приятелі ще й тепер кажуть, нібито я ходжу по-конячому. Я сприймаю це як комплімент і признаюся, що не вважаю за образу, коли хто глузує з моєї вимови, яка дуже скидається на іржання.

Одного ранку, коли я вважав уже, що щасливо влаштувався на все життя, мій господар покликав мене до себе раніше ніж звичайно. З вигляду його я зрозумів, що він почуває себе ніяково і вагається розпочати розмову. По короткій мовчанці, попередивши, що не знає, як я поставлюся до його повідомлення, він розказав таке. На останніх зборах, під час обговорення питання про єгу, уповноважені висловили незадоволення, що його родина тримає в своїй оселі єгу (тобто мене) й поводить з ним майже як із рівним собі гуїґнґномом, а не з диким звіром. Усім було відомо, що він часто розмовляє зі мною і нібито має якісь вигоди або

приємність від мого товариства, що це суперечить законам природи та розуму і є нечуваним серед них явищем. Отже, збори запропонували йому або поводитись зі мною надалі як із звичайним егу, або ж вислати мене туди, звідки я прибув. Першу пропозицію гуїґнґнми, що бачили мене, рішуче відхилили. Вони доводили, що, маючи деякі зачатки розуму і природні пороки егу, я з помсти можу підбити цих тварин утекти до вкритої лісом гірської частини краю і звідти нападати вночі на їхні садиби та нищити їхню худобу, що так природно для ненажерливих звірів, які ненавидять працю. [...]

Зазначу, до речі, що постанови національних зборів мають у них назву *гнлоайн*, тобто умовляння. На їхню думку, розумну істоту не можна примушувати, а тільки давати їй пораду або умовляти. Ті ж, хто не скоряються розумові, втрачають право претендувати на ім'я розумного створіння. [...]

[...] я добре знаю, що вирок мудрих гуїґнґнмів – добре обґрунтований й не мені – жалюгідному егу – похитнути їх. Отже, уклінно подякувавши йому за обіцяну допомогу його слуги і попросивши дати мені достатній час на збудування човна, я сказав, що докладу усіх зусиль, щоб вберегти свою нікчемну особу, а, повернувшись до Англії, сподіваюсь прислужитися моїм землякам, вихваляючи преславних гуїґнґнмів та виставляючи їхні чесноти, як гідний наслідування зразок. [...]

Розділ XI

Небезпечна подорож автора. Він прибуває до Нової Голландії, передбачаючи оселитися там. Один із тубільців стрілою ранить автора. Його хапають і силоміць садовлять на португальський корабель. Дуже чемне поводження з ним капітана. Автор повертається до Англії.

[...] Нарешті, вважаючи, що мені не залишається нічого кращого, я погодився і 24 листопада виїхав з Ліссабона на англійському торговельному судні, але хто був капітан на нім, я так і не довідався. Дон Педро провів мене на корабель і позичив двадцять фунтів стерлінгів. Прощаючись, він дружньо стиснув мене у своїх обіймах, що не завдало мені великої втіхи. Дорогою я не розмовляв ні з капітаном, ні з матросами, і, вдавши із себе хворого, просидів увесь час у своїй каюті. 5 грудня 1715 року близько дев'ятої ранку ми об'якорилися в Даунсі, а на третю годину вдень я вже прибув до свого дому в Редріффі.

Жінка і діти, що вважали вже мене за мертвого, дуже здивувались і зраділи, а я, мушу зізнатися, дивився на них з ненавистю, огидою та зневагою, згадуючи про споріднення з ними, бо хоч по вигнанні з

Гуїгнґмії я й змусив себе переносити вигляд єгу і мати стосунки з доком Педро де Мендес, усе ж пам'ять і уява мої завжди були повні чеснот та ідей цих чудових гуїгнґмів. Думка ж про те, що, спаровуючись з одною з представниць породи єгу, я став батьком кількох їх, викликала в мене сором, збентеження і жах.

Тільки-но я ступив у дім, дружина обняла й поцілувала мене, а я, відзвичаївшись за стільки років від дотику цих поганих тварин, упав непритомний і пролежав майже годину. Тепер, коли я пишу це, минуло вже п'ять років по останнім моїм поверненні до Англії. Перший рік присутність дружини або дітей були нестерпні для мене, я не переносив їхнього духу і ще менше міг їсти з ними в одній кімнаті. Вони й досі не насмілюються торкатися мого хліба або пити з мого кухля, не дозволяю я їм і брати себе за руку. На перші ж вільні гроші я придбав двох жеребців і розмістив їх у чудовій стайні, їхній конюх – мій перший приятель, бо самий дух, що він приносить із стайні, бадьорить мене. Мої коні досить добре розуміють мене, і я буваю з ними не менш як чотири години на день. Вони не знають ні сідла, ні вуздечки, дуже люблять один одного й приятелюють зі мною.

Розділ XII

Правдивість автора. Намір, що його він мав, опубліковуючи свій твір. Осуд ним мандрівників, які відхиляються від істини. Автор запевняє, що не мав ніякого лихого наміру, пишучи цю книгу. Відповідь на одне зауваження. Метод колонізації. Похвала його батьківщині. Ствердження прав корони на країни, описані автором. Труднощі завоювання їх. Автор остаточно прощається з читачем, розповідає, як житиме в майбутньому, дає гарні поради й закінчує книгу

[...] Останнього тижня я почав уже дозволяти своїй дружині сидати обідати разом зі мною на дальшому кінці нашого довгого стола і відповідати, якомога коротше, на мої запитання. Проте запах єгу ще й досі викликає в мені огиду, і я завжди затикаю собі носа рутою, лавандою або тютюновим листям. Хоч як важко літній людині відмовлятися від старих звичок, а я, проте, сподіваюся призвичаїтись колись до моїх сусідів-єгу настільки, щоб не боятися їхніх зубів та пазурів.

Взагалі мені не важко було б помиритися з нашими єгу, якби вони задовольнилися самими своїми природними пороками та нерозважливістю. Мене не обурює вигляд адвоката, кишенькового злодія, полковника, блазня, лорда, картяра, політичного діяча, звідника, лікаря, викажчика, клятвoporушника, зрадника і подібних до них людей, бо вони – неминуче зло. Але коли я бачу, що якийсь виродок духовний і фізичний починає ще й величатися, отут мені вже рветься терпець. Ніколи також не буду я здатний зрозуміти, в який спосіб з'єднується така тварина з таким

пороком. Мудрі і доброчесні гуїґнґнми, щедро обдаровані всіма досконаlostями, що можуть прикрашати розумну істоту, не мають у своїй мові відповідного цьому порокові слова. У них нема виразів для визначення чогось поганого, окрім тих, якими вони описують огидні властивості егу. А гордощів у егу вони не помічали, бо зовсім не розуміють натури людської, як вона виявляється по інших країнах, де головує ця тварина. Я ж, маючи більше досвіду, виразно побачив зачатки гордування навіть у диких егу.

Гуїґнґнми, які слухають тільки голос розуму, пишаться своїми чеснотами не більше, як я пишась тим, що маю руки або ноги. Не пишатиметься ними й жодна розумна людина, хоч без них кожне має почувати себе нещасним. Спиняюся докладніш на цьому питанні через те, що хочу зробити суспільство англійських егу менш нестерпним, і проситиму тих, хто хоч трохи хибує на цей абсурдний порок, не наважуватися навертатись мені на очі.

Пер. Микола Іванов

ГЕНРІ ФІЛДІНГ (1707 – 1754)

Романіст-новатор, вважається фундатором просвітницького соціально-психологічного роману, надав цьому жанрові своєрідності, яка збережеться багато десятиріччя, знайшовши продовження у творчості романістів ХІХ ст.

Народився в аристократичній багатодітній сім'ї, мав знатних і впливових родичів. Вчився у привілейованому Ітонському колежі, пізніше поступив на філологічний факультет Лейденського університету в Голландії, проте через брак коштів навчання не завершив..

Першими творіннями письменника були сатиричні соціально-політичні комедії звичай. Усього написав 25 комедій та фарсів, серед них «Трагедія трагедій, або Життя і смерть Великого Хлопчика-Мізинчика» (1730), «Дон Кіхот в Англії» (1734), «Пасквін, драматична сатира на сучасність» (1736) та ін. Комедії спрямовані проти політичних і релігійних чвар, несправедливого судочинства, передвиборних підкупів, суспільно-політичної системи Англії в цілому. За дотепністю та силою викриття вони досягають рівня сатири Свіфта. У 1737 році спеціальним законом про театральну цензуру, виданим керівником уряду Р. Волполом, театр був закритий, а Філдінг відсторонений від театральної діяльності.

Письменник поступив до юридичного навчального закладу, отримавши через 3 роки право займатися адвокатською справою. З того часу працював суддею в одному з районів Лондона. Відзначався непідкупністю і справедливістю. Ситуації, з якими до нього зверталися, пізніше використовує у своїх романах.

Творчий злет Філдінга пов'язаний з виходом у світ роману «Історія пригод Джозефа Ендрюса» (1742), який був задуманий як пародія на «Памелу» С. Річардсона. Найбільшим досягненням Філдінга став роман «Історія Тома Джонса, Знайди» (1749), завдяки йому письменник завоював безсмертну славу. 1851 року вийшов у світ роман «Амелія», проте за художніми якостями поступався попереднім.

На початку 40-х років письменнику судилось пережити смерть старшої дочки та коханої дружини Шарлотти Кредок, яка стала прототипом Софії у «Томі Джонсі» та Амелії в однойменному романі. Через постійні хвороби 1754 року відправився на лікування у Португалію. Помер у Лісабоні, де й похований.

На сьогодні українською мовою перекладені окремі уривки роману «Історія Тома Джонса» у виконанні Ростислава Доценка.

ІСТОРІЯ ТОМА ДЖОНСА, ЗНАЙДИ

Книга третя,

В якій описано найдостопам'ятніші події, що мали місце в родині містера Олверті від часу, коли Томмі Джонсові було чотирнадцять років і до моменту, коли він став дев'ятнадцятирічним, а також викладено низку думок про виховання дітей.

Розділ I,

який мало що або зовсім нічого не містить

Наш читальник буде такий ласкавий, що згадає, як на початку другої книги цієї розповіді ми натякали на свій намір обходити мовчанням декотрі відтінки часу, коли не траплялося ніяких особливих подій, вартих згадки у нашій хроніці.

При цьому ми керувались не тільки тим, що так нам догідніше й легше, а і тим, що читальникові це теж буде на добро й користь: мало того, що він у такий спосіб убезпечиться від марнотрати часу на ознайомлення з текстом, де нема нічого корисного чи приємного для нього, але ще й дістає нагоду скористатись чудовою проникливістю, якою він так добре володіє, і заповнити ці часові порожнини власними припущеннями, задля чого ми достатньою мірою готуємо його вже на попередніх сторінках.

Чи ж, наприклад, читальник не знає, які почуття переповнили душу містера Олверті при втраті приятеля, яке горе проймає при тому нещасті всіх людей, у кого серця не скам'яніли, а голови не затвердли у бездушності? Та й котрий читальник не знає, що саме філософія і віра в Бога з часом зменшують відчуття горя, а далі й зовсім його знімають? Філософія нагадує нам про нерозумність і марність нашого жалю, а віра напоумляє, що він недоречний, ще й пробуджуючи в нас марність на майбутнє, завдяки чому той, хто сильніший у вірі, з другом на смертному ложі, бува, прощається так безжурно, наче цей друг просто вирушає в далеку подорож, а сам він, правду кажучи, сподівається ще колись побачитись з ним.

Так само розважливий читальник зможе без особливого клопоту зорієнтуватися щодо поведінки овдовілої Бріджет Блайфіл, яка – запевняємо його – протягом усього періоду, коли горе має належним чином виявляти назовні, якнайсуворіше дотримувалась узвичаєної пристойності, узгоджуючи своє поведіння зі зміною вбрання: в міру того, як її жалобні шати ставали просто чорними, чорні-сірими, а сірі-врешті білими, то відповідно змінювався і вираз її обличчя від розпуки жалоби, від жалоби до смутку, від смутку до поважності, аж нарешті

настав день, коли вона дозволила собі повернутись до колишньої безтурботності.

Тут згадано лише два приклади завдань, що їх могли б запропонувати читальникам найнижчої категорії. Що ж до осіб, здатних критичніше мислити, то від них цілком слушно можна сподіватись далеко осяжної і глибшої вправності в судженнях та проникливості. Я не сумніваюсь, що вони спроможні здійснити чимало цікавих відкриттів в історії родини нашого достойного героя впродовж тих років, які ми оминули в нашій розповіді, бо хоча за цей час нічого такого й не сталося, вартого згадки, та все-таки траплялися події не менш важливі, аніж ті, що їх фіксують історики нашої доби у щоденних і щотижневих звітах, на читання яких багато хто витрачає значну пайку власного часу - боюся, що навряд чи з пожитком для себе. Отож у запропонованих вище розмірковуваннях вельми може стати в пригоді меткий розум, оскільки доцільніше передбачати вчинки людей за певних обставин, виходячи з їхніх характерів, ніж оцінювати їхні характери на підставі їхніх вчинків. Звісно, що мислити, ґрунтуючись на чийхось характерах, треба куди більшої проникливості, але при належній тямущості перший метод оцінки теж може бути не менш ефективним.

Усвідомлюючи, що переважну більшість наших читальників наділено властивостями досить щедро, ми полишаємо їм проміжок у цілих дванадцять років, аби вони мали де прикласти свою кмітливість, а самі знову виводимо на сцену нашого чотирнадцятилітнього вже героя, не сумніваючись у тому, що багатьом читальникам давно кортить вже з ним познайомитись.

Розділ II,

в якому появу героя нашої розлогої історії супроводять дуже лихі прикмети. Далі коротка повістина про такі буденні справи, що на них, як дехто гадає, не варто було б зупинятись. І ще пару слів про одного поважного добродія і трохи докладніше про гайового та шкільного навчителя.

Бравшись за написання цієї історії, ми твердо вирішили нікому не лестити, а керуватись виключно міркуваннями істини. Тим-то нам доводиться виводити нашого героя на кін за обставинами, які показують його в набагато не привабливішому світлі, ніж би хотілось, і чесно заявити вже при першій появі хлопця, що на думку всіх родаків містера Олверті, він на те й уродився, аби бути повішеним.

Як не прикро, але треба визнати, що було предосить підстав для такого висновку, оскільки в цього хлопчини від найранніших літ почали проявляти різні вади, а надто та з них, яка навпростець веде до щойно згаданого напророченого йому кінця: він уже був покараний за три

повинності, а саме – за те, що поцупив яблука з садка, що вкрав качку з подвір'я одного селянина і що витяг м'яч з кишені панича Блайфіла.

Вади цього хлопчика видавались ще прикрішими на тілі того, яким чеснотливим виглядав Блайфіл, його товариш, котрий так сильно різнився від юного Джонса, що не лише вся рідня а й усі сусіди не знали стриму в похвалах йому. Він і справді мав незрівнянну вдачу: був розважливий, стриманий і побожний понад свій вік, завоював любов до себе кожного, хто його знав, у той час, як до Тома Джонса усі ставились неприязно, та ще й непомалу дивувались, чом це містер Олверті терпить, щоб разом з його небожем виховувався такий шибеник, який може своїм прикладом зле на нього впливати.

Одна пригода, що сталася десь о цій порі, переконливіше за будь-які багатослівні розмірковування, проілюструє відмінність характерів цих двох хлопців.

Том Джонс, який, попри всю непохвальність його поведінки, є героєм нашої історії, мав лише одного приятеля серед усієї челяді в домі, бо ж місіс Вілкінс давненько вже від того відступилась і цілковито примирилась зі своєю господинею. Цим приятелем був гайовий-доглядач лісової дичини, доволі легкодумний з морального погляду; про нього подекували, що він, як і юний Том, не дуже розрізняє поміж *meum* і *teum*. Це їхнє приятелювання викликало серед челядників чимало ущипливих зауваг, які вже і раніше були приповідками або тепер ставали ними: суть їх зводилась до коротенького латинського прислів'я “*Noscitur a socio*”, що значить приблизно таке: “З яким гуртом ти водишся, таким і сам зробишся”.

Як на правду, то тих страшних прогріхів, з яких ми три були згадали, Джонс почасти допустився через під'юджування свого приятеля, котрий у двох чи трьох випадках був, кажучи юридичною мовою, співучасником по справі, бо вся качка, як і більшість яблук пішли на спожиток гайовому та його родині. Ну, а що Джонса одного схопили на гарячому, то бідолаха взяв на себе не тільки всю покару, але й усю ганьбу. Так само сталось і в наступній пригоді, про яку зараз піде мова.

Поруч з володіннями містра Олверті був маєток одного з тих добродіїв, що їх називають зберігачами дикої живності. Ці представники роду людського, ладні якнайсуворіше покарати кожного за вбивство зайця чи куріпки, схожі на секту баніанів з Індії: багато з них, як розповідють, усе життя своє посвячує збереженню й захистові різних живих створінь. Правда, англійські банани, хоча й оберігають цю живність від сторонніх ворогів, самі, одначе, безжально нищать незмірну її кількість, з чого знати, що поганські забобони над ними не владні.

Щодо мене особисто, то я про цих людей значно кращої думки, оскільки добрі цілі, якими вони віддаються, куда ближчі до вимог природи, аніж ті, чим часто-густо керуються інші з-посеред нас. Сказав Горацій, що є людські створіння, *Fruges consumere nati*, – себто “вроджені споживати плоди землі”; і так само незаперечно, що є й інші, *Fera consumere nati*, – себто “вроджені споживати звірину”, чи то, як звичайно мовиться, – “дичину”. Тож бо, гадаю, ніхто не заперечуватиме, що вчинки цих добродіїв цілком узгоджуються з сенсом їхнього земного існування.

Так от, коли одного дня малий Джонс вибрався вдвох із гайовим на полювання, випало їм сполохнути зграйку куріпок поблизу межі, за якою, згідно з волею фортуни, підлеглої мудрим заповідям природи, починалась маєтність одного з цих самих споживачів дичини. Знявшись угору, куріпки на очах двох мисливців перемахнули за двісті-триста кроків углиб сусідського маєтку, де й лишились у кущах дроку.

Свого часу містер Олверті суворо наказав гайовому, пригрозивши втратою роботи, щоб він ніколи ані ногою не ступав на землі інших власників, навіть тих, котрі, може, і не були такі категоричні в даному питанні, як його сусіда. Коли йшлося про більшість навколишніх маєтностей, то цього наказу гайовий не так уже ревно стерігся, але, добре знаючи затятість того сусіди, на землях якого укрилися куріпки, він ні разу не дозволяв собі бодай крок ступити на ці сусідські угіддя. Не осмілювався б він цього зробити і тепер, якби не молодший напарник: той у мисливському азарті, якого й гайовому не бракувало, так запалився, що перейняв і його своїм запалом, і він переступив межу сусідської власності й там підстрелив одну з куріпок.

А посідач цієї маєтності як на те був ту хвилину неподалік верхи на коні; почувши постріл, він чвалом рвонувся до того місця і схопив там Тома, тим часом як гайовий шаснув у зарості дроку й сховався в них.

Землевласник обшукав Тома і, знайшовши при ньому куріпку, запрягся люто помститися й повідомити про все містера Олверті. Дотримуючи слова, він зразу ж помчав до сусідової садиби й там такими гострими словами й такою гарячковою мовою виклав скаргу на самовільне безчинство в його посілості, наче це хтось вдерся до нього в дім і викрав звідтам невідь-які скарби. Він також заявив, що з Томом був ще один зловмисник, хоч його й не пощастило зловити – бо майже одночасно пролунало два постріли. І закінчив своє звинувачення словами:

– Ми знайшли тільки оцю куріпку, але сам Бог відає, скільки вони шкоди заподіяли!

Коли Том вернувся додому, його негайно приставили на очі містера Олверті. Хлопець визнав те, що сталося, не подаючи жодного іншого

виправдання, крім того, яке відповідало істині, а саме: що зграйка куріпок злетіла в повітря на терені маєтку містера Олверті.

Потім Тома запитали, хто ще брав участь у тій пригоді. Містер Олверті підкреслив: він хоче почути чесну відповідь, поінформувавши при цьому винуватця, що сквайр і двоє його челядників чули два постріли. Том, одначе, затявся, що він там був один. Щоправда, у першу хвилину він завагався, і це вагання утвердило б містера Олверті в слухності його думки, якби слова сквайра та сквайрових челядників потребували якогось підтвердження.

Оскільки за співучасника підозрювано гайового, то і він мусив постати перед містером Олверті, де його теж допитали. Але гайовий, покладаючись на Томову обіцянку всю провину взяти на себе, категорично заперечив свою причетність до цієї пригоди, і ще й додав, що взагалі в цей день не бачився з молодим паничем.

Тоді містер Олверті знов узявся за Тома і вже з більшою, ніж звичайно, суворістю на обличчі став допитуватись, радячи таки зізнатись, хто з ним був; він повторив, що конче мусить дізнатись правду. Проте Том уперто стояв на своєму, аж урешті містер Олверті, пройнятий гнівом, відпустив хлопця, попередивши, що він має все добре зважити до ранку, коли його допитуватиме хтось інший і вже в інакший спосіб.

Бідолаха Том провів ніч у дуже пригніченому стані, тим паче, що не було близько товариша - панича Блайфіла: той разом з матір'ю саме поїхав у гості. Тома не так страхала ймовірна кара за сподіяне, як те, що він, можливо, не витримає і викаже гайового, внаслідок чого тому буде непереливки.

Нелегкою видалась ця ніч і гайовому. Остерігався він того самого, що й Том, також більше непокоячись за хлопцеву честь, а не шкіру.

Уранці, коли Том подався до превелебного пастора Твакома, якому містер Олверті доручив навчання обидвох підлітків, він почув ті самі відповіді. Це спричинило таку сувору хлосту, яка мало чим різнилася від тих тортур, що ними в деяких країнах вибивають зізнання у злочинців.

Том терпів цю покару вельми мужньо, і хоча після кожного удару пастор запитував у нього: "Зізнаєшся, чи ні?", він волів радше перетерпіти добрячого лупня, аніж зрадити приятеля чи порушити дане йому слово.

Гайовий тим часом відійшов від своїх страхів, а містер Тваком, дуже розлючений, що не може витягти з Тома бажаних зізнань, став орудувати різкою набагато ревніше, ніж це від нього вимагалось. Тепер містерові Олверті почало здаватись, чи не занадто вони сікаються до Тома, бо ж, може, сусідський сквайр і помилився у своїх звинуваченнях, що було цілком правдоподібно, враховуючи його крайню запальність і

перейнятість гнівом^ Що ж до свідчень сусідових челядників, то при цьому містер Олверті взагалі не надавав якоїсь там ваги. А оскільки жорстокість і несправедливість - це такі дві речі, що терпіти їх містер Олверті не годен був ані хвилини, то він викликав до себе Тома і після низки повчальних слів, промовлених дружнім тоном, прорік:

– Я гадаю, моє любе дитя, що скривдив тебе своїми підозрами, і мені дуже шкода, що ти зазнав такої суворої покари.

Щоб залагодити свою провину перед хлопцем, він навіть подарував йому невеликого коника, під кінець ще раз зауваживши, як йому прикро за те, що сталося.

Том у цю хвилину відчув себе таким винуватим, як ніколи. Шмаганину Твакома йому куди легше було зносити, аніж таку зичливість містера Олверті. На очах у хлопця виступили сльози, він упав навколішки й схлипнув:

– Ох, пане, ви занадто добрі до мене! Справді бо! Я зовсім цього не заслужив!

Його так переповнило відчуття покути, що він уже ладен був виказати свою таємницю. Але в цю мить добрий янгол гайового нагадав йому, яким лихом для цього бідака може обернутись такс зізнання, і Том вчасно стулив уста.

Тваком зі свого боку силкувався переконати містера Олверті, що не треба виявляти співчуття чи там доброту до хлопця, кажучи: "Та він затнувся на своїй брехні!" І далі натякнув, що як ще раз його відшмагати, то правда вже вийде на видноту.

Але містер Олверті рішуче відмовився дати згоду на таку випробу, зазначивши, що хлопець і без того достатньо потерпів за приховування істини. Навіть якщо він винен, то повівся він так либонь через те, що хибно зрозумів поняття честі.

- Честі?! – запально вигукнув Тваком. – Це тільки впертість і зятятість! Що це за поняття честі, коли через нього людина бреше? І хіба може честь існувати поза релігією?

Розмова ця точилася за столом під кінець обіду, і присутні на ній були містер Олверті, превелебний Тваком і ще один добродій, який оце тількино прилучився до балачки. Але перше, ніж продовжити наш виклад, у кількох словах познайомимо з ним наших читальників.

Розділ III

Характер містера Сквейра-філософа та містера Твакома-духовника і їхня дискусія на тему...

Цей добродій, що від деякого часу проживав в домівці містера Олверті, на ім'я був містер Сквейр. Не дуже вирізняючись природними

своїми здібностями, він відчутно вдосконалив їх навчанням. Глибоко начитаний у старожитніх авторах, містер Сквейр неабияк знався на всіх творах Платона й Аристотеля. Саме цими двома великими мислителями в основному й задовольнялася його філософія, ближча інколи до поглядів одного з них, а інколи до поглядів другого. В питаннях моральності він був ревним платоніком, але в питаннях релігії більше схилявся до Аристотеля.

Хоч він, як уже мовилося, в моральному аспекті спирався на Платонових постулатах, проте водночас цілковито погоджувався з Аристотелевою оцінкою Платона радше як мислителя й теоретика, аніж законодавця. Цю свою думку містер Сквейр поширив так далеко, що став дивитись на будь-яку чесноту, як на справу суто теоретичну. Щоправда, наскільки я чув, прямо в такому дусі містер Сквейр ніколи не висловлювався, – але навіть трохи придивившись до його поведінки, неминуче доводилось робити висновок, що він стоїть саме на таких позиціях, бо ніяк інакше не вдалося б узгодити очевидні суперечності в його характері.

Обидва ці добродії, Сквейр і Тваком, ледь не кожного разу, коли сходились, заводили між собою суперечку – настільки діаметрально протилежними були їхні погляди. Сквейр вважав людську природу вершиною всіляких чеснот, а кожную ваду відхиленням від природного стану речей, як от фізична потворність у тілі. Тваком навпаки – дотримувався думки, що розум людський після первісного гріхопадіння це не що інше, як вигрібна яма всілякого зла. від якого можна очиститись через ласку Божу. В одному тільки пункті вони обидва погоджувались – саме в тому, щоб у всіх своїх суперечках на моральні теми ніколи не згадувати слова "доброта". Улюбленим виразом прихильника філософії було - "природна краса чесноти". а прихильника богослов'я – "божественна сила благодаті". Перший з них оцінював усі вчинки відповідно до незмінних засад справедливості и одвічної гармонії речей, другий в усіх питаннях спирався на силу авторитету, покликаючись на святе письмо та його коментаторів – так само, як англійський правник цитує Коука на підтримку думки Літлтона там, де їхні коментарі рівно вартісні з текстом тих чи інших законоположень.

Після цього коротенького вступу попросимо читальника пригадати, що пастор закінчив свою мову тріумфальним запитанням – "Хіба може честь існувати поза релігією?" – на яке, як він гадав, неможливо було заперечно відповісти.

Сквейр зреагував на це запитання так, що, мовляв, перше, ніж обговорювати у філософському плані певні слова, треба порозумітись відносно їхнього значення, і що ледве чи можна знайти інші два слова,

які були б такі неясні й туманні, як згадані превелебним пастором, бо ж і про честь, і про релігію існує майже однаково велика кількість розбіжних понять.

– Одначе якщо під честю ви розумієте істинно природну красу чесноти, – мовив він далі, – то я дозволю собі зазначити, що честь може існувати незалежно від будь-якої релігії. Я скажу навіть більше, – докинув він на завершення: ви ж і самі дотримуетесь думки, що вона може існувати незалежно від будь-якої релігії, крім однієї; і так само будуть твердити і магометани, і іудеї, та й ви знавці всіх інших на світі віросповідань.

Тваком відповів, що такого роду аргументи – це звичайнісінька злостивість усіх ворогів істинної церкви. Він сам не мав сумніву, що всі на світі безвірники і єретики, якби тільки могли, поняття честі звели б до своїх абсурдно хибних поглядів і згубних ілюзій.

– Але честь, – продовжив свій виклад пастор, – не стає багатоликою якраз наявність безлічі безглуздих понять про неї, так само як і релігія не стає багатоликою через наявність у світі численних сект та єресей. Коли я кажу про релігію, то маю на увазі християнську релігію, і не взагалі християнську, а саме протестантську, і не взагалі протестантську, а саме англіканську. І коли я кажу про честь, то маю на увазі свого роду божественну благодать, не тільки пов'язану саме з цією релігією, а й залежну від неї, і не пов'язану й не залежну від якоїсь іншої релігії. Отож було б чистісіньким абсурдом твердити, що та честь, яку я мав на увазі – а ніякої іншої честі я, здається, і не міг мати на увазі – могла б допускати, і тим більше вимагати від когось, щоб він говорив неправду.

Сквейр на те відказав:

– Я свідомо уник очевидного висновку, який незаперечно впливає із моїх слів, але ви, якщо його й завважили, не зробили навіть спроби на нього відповісти. Проте безвідносно до проблеми релігії, з ваших слів, як мені бачиться, ясно впливає, що у нас різні поняття про честь, бо ж хіба не з цієї причини ми розходимось у спробах їх визначити? Я тверджу, що істинна честь і істинна чеснота – майже синонімічні терміни, і спираються вони обидва на незамінній засаді справедливості й на одвічній гармонії речей. А оскільки неправда абсолютно несумісна й супротивна одному і другому, то зрозуміло, що істинна честь не може терпіти неправди. Отож у цьому питанні, гадаю, ми з вами згідні, але стосовно того, що честь мала б спиратись на релігію, якій вона передує у часі, якщо під релігією розуміється позитивний закон...

– То це я згідний з людиною, яка твердить, ніби честь постала раніше від релігії? – обурено вигукнув Тваком. – Містере Олверті, хіба ж це так?

Він би і далі розводився на цю тему, якби не осмикнув його містер Олверті, дуже холодним тоном освідчивши, що обидва співрозмовники неправильно його зрозуміли, бо він зовсім і не згадував про істинну честь. Одначе йому нелегко, мабуть, було б утішити диспутантів, що розпалилися один не менше другого, коли б не трапилась несподівана пригода, яка сама собою поклала край суперечці.

Розділ IV,

що містить необхідне прояснення з боку автора і крім того дитячу сварку, яка, можливо, також потребує прояснення

Перше ніж повести мову далі, я, з вашого дозволу, спробую запобігти певним непорозумінням, що їх може викликати ревність декотрих читальників, тоді як я ані найменшого не мав наміру когось образити, а надто людей, щиро перейнятих проблемами честі та релігії.

Отож, сподіваюся, ніхто так хибно й викривлено не зрозуміє мене, нібито я замірявся взяти на кпини найвищу досконалість людської природи, яка, власне, єдина очищує і ушляхетнює серце людини і підносить її над тваринним світом. Тим-то, любий читальнику, наслідуюся заявити (і чим благороднішу душу ви маєте, тим легше буде вам поінняти мені віри), що я радше піддав би вічному забуттю погляди виведених у мене двох сперечальників, аніж заподіяв би кривду одній з тих високих ідей.

Навпаки, саме задля того, щоб прислужитись цим ідеям, я й узявся змальовувати життя та вчинки двох фальшивих і самозваних їх поборників. Зрадницький друг – це найнебезпечніший ворог, і я сміливо можу сказати, що як релігії, так і честі куди значнішої завдали шкоди лицеміри, ніж навіть найзатятіші недовірки чи розпусники. Скажу ще й більше: релігія і честь, власне, і постали як опертя цивілізованої спільноти, вони справді становлять найбільше благословення, але затруєні брехнею, ошуканством та лукавством, вони стають найгіршим прокляттям цивілізованого співжиття, спровоковуючи людей чинити невідь яку жорстоку кривду ближнім.

Я не мав сумніву в тому, що таке висміювання людських вад у принципі виправдане; найбільше побоювання викликає у мене інше: оскільки багато слухних і справедливих суджень виходить з уст тих самих персонажів, то щоб воно не звалювалося все в купу й не сприймалося так, наче я геть усе беру на сміх. Отож нехай би читальник був ласкавий і зважав на те, що жоден із них не дурень і не можна так гадати, немов вони дотримуються самих лише помилкових засад і проголошують самі лише дурниці з мого боку було б несправедливо, якби я, характеризуючи їх, спирався виключно на негативні їхні риси. Адже тоді їхні аргументи виглядали б викривленими і спотвореними!

Загалом беручи, не релігія або честь, але якраз відсутність їх - ось що виставляється на осуд. Якби Тваком не погорджував так надміру честю, а Сквейр – релігією у творенні кожен своїх світ оглядових систем і якби вони обоє не відкидали так безоглядно природну доброту серця, то й не бралось б їх за об'єкт для висміювання в нашій історії, до якої ми тепер і повертаємось.

Так ото пригодною, що поклала край суперечці, описаній у попередньому розділі, була сварка між паничем Блайфілом і Томом Джонсом, наслідком якої постав закривавлений ніс першого з них, бо хоча панич Блайфіл, молодший за віком, і був на зріст вищим від свого товариша, зате Том набагато його перевершував у шляхетній вправності битись навулачки.

Том сам по собі намагався уникати яких-небудь сутичок з паничем Блайфілом. Попри всю свою вибрикуватість, до забіяк він не належав, та й щиро любив свого майже перевесника, і ще ж не забував і того, що превелебний Тваком у разі чого неодмінно стане на боці Блайфіл, ото ж цих мотивів Томові не вистачало, аби зайве не заводитись.

Але слушно прорік котрийсь письменник: "Нема такого, щоб йому стало мудрості на кожную хвилину", і стосується це також і підлітків. Зайшло якесь там непорозуміння між двома хлопцями під час забави, і панич Блайфіл обізвав Тома жебрацьким байстрюком. На що потерпілий, маючи дещо запальний характер, блискавично спородив на обличчі в Блайфіл ту оздобу, про яку щойно згадувалося.

Отже, тепер у Блайфіл з носа юшила кров, а з очей цебеніли сльози, і в такому вигляді він постав перед своїм дядьком та страхітливим Твакомом. Суд у складі цих двох осіб негайно виніс обвинувачення проти Тома у нападі, образі дією і пораненні, на противагу чому Том, виправдовуючись, зміг посилатися лише на те, що його було спровоковано образним висловом, про що панич Блайфіл, між іншим, волів промовчати.

Можливо, ця деталь і справді вилетіла у нього з пам'яті, бо у своїй відповіді він категорично наполягав, що нічого подібного не говорив, ще й докинувши при цьому:

– Боронь Боже, щоб така бридота коли-небудь вирвалась у мене з уст!

Том, одначе, нехтуючи всякі правні приписи, ще раз заявив, що саме ці слова й спричинили всю пригоду. Тоді панич Блайфіл ознайомив:

– Воно і не дивно. Хто раз збрехав, той не завагається і вдруге збрехати. Якби я сказав своєму навчителеві таку негідну вигадку, як ти це зробив, то мені соромно було б і на очі людям показатись!

– Яку це вигадку, дитя моє? – жваво поцікавився Тваком.

– Таж він вам казав, що з ним нікого не було, коли він підстрелив куріпку, але він добре знає – при цих словах обличчя Блайфіла знов зросили сльози – так, знає, бо він же сам зізнався мені, що з ним тоді був гайовий, Чорний Джордж. Та ще й сказав – так, ти сказав, спробуй-но це заперечити! – що не признаєшся у правді, хоч би тебе навчитель і на шматки роздер!

Коли прозвучала ця річ, очі Твакома спалахнули вогнем, і він тріумфально вигукнув:

– Ог-го! Оце воно і є, це саме ваше хибне почуття честі! І такого хлопчиська не дозволено було ще раз відшмагати!

Але містер Олверті звернувся до Тома з куди лагіднішим виразом на обличчі:

– Чи цьому правда, дитя? Чому ти так затявся на лжі?

Том відказав, що він гидує брехнею, як і будь-хто інший, але йому здавалося, що почуття честі зобов'язує його саме так чинити, оскільки він дав слово цьому бідакові не виказати його, і що він тим більш мусив так зробити, бо ж гайовий намагався його стримати, аби він не ступав на сусідову землю, і що він, гайовий, тільки через його намову переступив межу. Тоді ще додав, що саме так воно й було, він ладен присягтися в цьому.

І насамкінець став ревно прохати містера Олверті змилюватись над родиною цього неборака, тим паче, що це тільки він, Том, в усьому винен, а гайовий лише через силу погодився зробити те, що зробив.

– Справді, пане: що оце я сказав – ледве чи й можна назвати брехнею, бо ж бідака був зовсім невинний в усій цій справі. Я б і сам-один подався за пташками, я ж першим і сіл пив по той бік межі, а він пішов за мною, аби не сталося якогось більшого лиха. Благаю вас, пане, покарайте лише мене й відберіть назад коника, але простіть бідному Джорджеві!

Подумавши з хвилину, містер Олверті відпустив з миром обидвох хлопчаків, порадивши їх жити радше у дружбі й мирі.

Розділ V,

що містить думки богослова й філософа з приводу обидвох хлопців, деякі обґрунтування цих думок та кілька інших категорій

Цілком можливо, що виказавши таємницю, довірену йому, як найближчому приятелю, юний Блайфіл урятував товариша від добрячого лупня, бо закривавлений ніс для Твакома був, безперечно, достатньою підставою, щоб різкою відшкодувати сподіяне. Але тепер цю провину заступила зовсім інша обставина, з огляду на яку містер Олверті стиха мовив богослову, що, як на нього, Том заслуговує скоріше нагороди, аніж

покари, і саме цей амністий ний вирок і стримав піднесену для удару Твакомову руку.

Тим не менше Тваком, в якого тільки різка й була на думці, дозволив собі висловити вголос невдоволення такою поблажливістю, що може мати небезпечні наслідки. Якщо не карати таких переступів, то це означає - заявив він – заохочувати їх майбутнє. Він довго просторікував про корисність для дітей фізичної кари, цитуючи при цьому вислови Соломона та інших давніх мудреців, – але через те, що ці тексти легко знайти в інших джерелах, ми їх тут не будемо наводити, потім він перекинувся на тему брехливості, засвідчивши таку саму свою очитаність і в цій царині.

Сквейр заявив, що він намагався погодити Томову поведінку з ідеєю досконалої чесноти, яку сам сповідує, але не зміг цього зробити. Він визнав, що, на перший погляд, у вчинку Тома можна добачити щось подібне до сили духу, але оскільки сила духу – це чеснота, а брехня - це вада, то їх аж ніяк не спромога примирити або погодити. А коли ще взяти до уваги – докинув Сквейр, – що тут певною мірою перехрещуються чеснота й вада, то, мабуть, є сенс у думці містера Твакома про те, що цей переступ вимагає суворішої покари.

Обидва вчені мужі сходилися на тому, що Джонс заслуговує осуду, і не менш одностайні вони були у схваленні поведінки панича Блайфіл. Виявлення істини, на думку богослова, – це обов'язок кожної віруючої людини, а на думку філософа – воно цілком узгоджується із засадою справедливості і з одвічною та незмінною гармонією речей.

Ці міркування, однак, не вплинули на містера Олверті, котрий так і не схвалив фізичної покари Джонса. Стійка вірність хлопцева більше промовляла до його душі, аніж Твакомова релігія чи Сквейрова чеснота. Отож він рішуче наказав духівникові втриматись від езекуції Тома за те, що сталося. Навчитель мусив скоритись волі господаря, хоч і пробурмотів невдоволено, що так недовго хлопця й доценту розбестити.

Що ж до гайового, то з ним наш поборник повівся набагато суворіше. Невдовзі він викликав цього неборака до себе, добряче його вишпетав, заплатив йому, що там належалося, і звільнив з роботи. Містер бо Олверті слушно зауважив, що це зовсім різні речі – збрехати, щоб самому врятуватись, і збрехати, щоб когось іншого врятувати. Він також зазначив: головна причина, чому він у край суворо до нього поставився, в тому, що гайовий заради власних шкурних інтересів допустив, аби Тома було так тяжко покарано, тоді як своїм доброхітним зізнанням він міг би устерегти хлопця від кари.

Коли вся ця історія вийшла на люди, багато хто цілком інакше оцінював поведінку хлопців, ніж Сквейр і Тваком Панича Блайфіл

водносталь називали підлим нашіптувачем, боязким плюгавцем та іншими такого ж роду словечками, а Тома було вшановувано, як мужнього хлопака, доброго друзяку й вірного товариша. В очах усієї челяді дуже піднесло Тома те, як він повівся з Чорним Джорджем, бо хоча гайового перед тим ніхто не любив, але коли він опинився без роботи, йому раптом кожен став співчувати, а дружне ставлення до нього й відданість Тома Джонса всі сприйняли якнайсхвальніше. Панича Блайфіла в той же час відверто засуджували, остерігаючись тільки, аби не наразитись на гнів його матері. Та попри все це бідний Томмі таки мусив розплачуватись власним тілом, бо хоч Твакомові і було заборонено відшмагати хлопця за попередню пригоду, одначе, як свідчить прислів'я – коли схочеш пса вдарити, то дрючка знайдеш. Так само легко було і різку знайти, а тільки відсутність цього знаряддя могла на якийсь час стримати та від хлости Тома Джонса.

Якби лише саме захоплення шмагай иною становило спонуку для нашого педагога, то, мабуть, і паничеві Блайфілу перепадала б належна її пайка. Але хоча містер Олверті частенько нагадував Твакому не робити ніякої різниці поміж двома хлопцями, все ж Тваком щоразу був добрий і поблажливий до панича Блайфіл і такою самою мірою суворий і навіть жорстокий стосовно Тома. Правду сказавши, то Блайфіл і сам чимало пристарався, аби схилити на свій бік навчителя, – і тим, яку виявляв глибоку повагу до персони Твакома. і ще більше тим, з якою скромною шанобливістю сприймав його повчання. Він вивчав напам'ять почуті від нього вислови і часто їх повторював та й взагалі дотримувався всіх його релігійних настанов, виказуючи при цьому дивовижну як на свій юний вік запопадливість, що вельми підносило хлопця в очах достойного наставника.

Натомість Том Джонс не тільки не дбав про зовнішні прояви поваги, часом забуваючи навіть шапку скинути або вклонитись, проходячи повз навчителя, а бувало й зовсім нехтував його повчальні приписи та особистий приклад. Він і справді був легковажним пустотливим парубчачем, безоглядним у манерах, не кажучи вже про поставу, і не зрідка дуже зухвало й неподобно висміював статечну поведінку свого ровесника Блайфіла.

З таких самих мотивів і містер Сквейр прихильніший був до Блайфіла, бо ж до вчених роздабарювань цього добродія Том Джоне ставився однаково непоштиво, як і до Твакомових. Одного разу він навіть дозволив собі по шкилювати із законів справедливості, а то ще якось був заявив, що ніякі закони на світі не годі створити такої людини, як його батько (містер Олверті дозволяв, щоб Том називав його саме цим словом).

Зовсім інакше було з паничем Блайфілом: вже в шістнадцять років він виявив себе таким спритником, що вкрався в довіру до обидвох носіїв суціль протилежних поглядів. З одним він був побожним аж до п'ят, а з другим – не менш ревним чеснюком. Коли ж вони обидва були присутні, він зберігав багатозначне мовчання, яке кожен з них витлумачував на його і свою користь.

Блайфіл мало того, що в очі лестив двом цим добродіям, так ще й не пропускав жодної нагоди поза очі хвальнути їх при містерові Олверті. Будучи іноді наодинці з дядьком і чуючи від нього схвальну оцінку якоїсь релігійної чи філософської сентенції (що їх юнак охоче любив згадувати), він майже ніколи не забував зауважити, що свою обізнаність у цій ділянці завдячує Твакомові чи Сквейрові – небіж був певен, що дядько неодмінно перекаже ці компліменти відповідним особам, а Блайфіл уже з досвіду переконався, яке велике враження справляють такі похвальби і на філософа, і на богослова. Бо й справді – нема лестощів невідпорніших за ті, що передаються з других уст.

А поза тим молодий панич невдовзі примітив, як захоплено сприймав ці всі панегірики наставникам сам містер Олверті, бо ж йому бачилася в них відкрита похвальба тій особливій системі виховання, що нею він послуговувався. Достойний цей добродій, спостерігши, наскільки недосконалыми є британські публічні школи, в яких так багато різних вад набираються підлітки, вирішив виховувати свого небожа, а разом і другого хлопця – в певному розумінні всиновленого ним – у власному домі, де їхня моральність, на його думку, мала б уникнути небезпеки зіпсуття, на яку вона неминуче б наразилася в публічних школах чи в університеті.

Отож, коли містер Олверті ухвалив віддати хлопців під опіку домашнього навчителя, один його дуже близький приятель, розум якого він високо цінував і на чесність якого цілком покладався, порадив йому взяти на цю посаду містера Твакома. Цей Тваком був вихованцем одного з коледжів, де власне він і мешкав, і мав неабияку репутацію людини вченої, побожної і врівноваженої. Саме вищезгадані прикмети і схилили приятеля містера Олверті, щоб рекомендувати Твакома на роль вихователя, хоч поза тим були у нього і певні зобов'язання щодо Твакомової рідні, вельми впливової в тому місті, репрезентантом якого в парламенті був цей самий приятель.

З'явившись у домі містера Олверті, Тваком попервах справив на господаря надзвичайно добре враження: він повністю відповідав характеристикі, яку йому було дано. Проте після тривалішого знайомства і конкретніших розмов на різні теми достойний господар спостеріг у нього і деякі вади, що їх він волів би не бачити. Але оскільки ці вади вочевидь

ніби покривалися його позитивними рисами, містер Олверті вирішив з Твакомом не розлучатись, тим паче, що цих недоліків наче й мало було для обґрунтування такого крайнього рішення. Читальник наш дуже помиляється, коли гадає, що Тваком поставав перед містером Олверті в такому світлі, як на сторінках цієї історії; не менш хибним було б припущення читальника, що якби він сам зав'язав найтісніші стосунки з цим богословом, то йому відкрилися б у ньому ті особливості, які лише наш письменницький хист спромігся в цій персоні виявити й оприлюднити. Про тих же читальників, котрі на підставі вищевикладеного піддадуть сумніву мудрість чи проникливість містера Олверті. я не побоюся сказати, що вони вельми кепсько й невдячно послуговуються наданою їм інформацією.

Річ у тім, що очевидні хиби в системі мислення Твакома чудово слугували для врівноваження протилежних хиб Сквейра, що їх наш достойник сам бачив і засуджував. Він якраз вважав, що супротивні чесноти цих двох добродіїв урівноважуватимуть їхні теж цілком супротивні недотязи, і що від них обидвох, особливо за його допомогою, хлопці збагатяться пізнанням засад істинної релігії та чесноти. Якщо події розгортались не так, як він сподівався, то, можливо, завинив тут якийсь гандж у самій виховній системі, з якої містер Олверті виходив, – з'ясувати це може сам читальник, якщо зуміє, а ми не маємо наміру змальовувати в нашій історії суто ідеальних героїв – навпаки, тут ви не побачите нічого такого, що було б непритаманне людській природі.

Тепер ми повертаємось до суті нашої розмови: читальникові, сподіваємось, уже не буде в дивину, що зовсім розбіжна поведінка обидвох парубків справила таке саме розбіжне враження на їхніх наставників, як це ми побачили. Проте були й інші підстави для такої реакції філософа й педагога; оскільки це вельми важливе питання, ми розглянемо його в наступному розділі.

Розділ VI,

в якому наводяться ще вагоміші підстави тільки-но викладених поглядів

Слід сказати, що дві вчені персони, які віднедавна висунулись на авансцену в нашій історії, від першої своєї появи в домі містера Олверті так ревно перейнялись – один чеснотами господаря, другий його релігійністю, що обоє почали обмірковувати, як би зав'язати з ним якомога тісніші стосунки.

Маючи це на меті, вони звернули свої погляди на привабливу вдовицю, якої, сподіваємось, читальник ще не забув, хоч ми вже якийсь час її не згадували. Так ото місіс Блайфіл стала об'єктом притягання їх обидвох.

Могло б видатись дивним, що з чотирьох описаних нами сторонніх пожилеців у домі містера Олверті, троє відчули потяг до панії, яка ніколи не славилась аж такою вродою, а тепер уже й літами була обтяжена. Але близькі друзі й щиросерді приятелі господаря дому зазвичай природно тягнуться до жіноцтва в тій оселі – до господарєвої бабці, матері, сестри, доньки, тітки, небоги чи кузини, коли ті жіночки багаті, і до його дружини, сестри, доньки, небоги, кузини, коханки чи покоївки, коли ті гожі.

Проте ми не хотіли б, аби читальник подумав, що особи такого духовного наставлення, як Тваком та Сквейр, заповзялися за справу, осуджувану з боку декотрих суворих моралістів, не переконавшись загодя, чи можна схвалити її (як мовляв Шекспір) "з погляду сумління", а чи ні. Твакома підохотило до цього заходу міркування про те, що жадати сестри свого ближнього ніде не забороняється, і крім того він знав засаду, наявну в будь-якому законі: "Expressum facit cessare taciturn" (сєнс цієї максими такий: "Якщо законодавець ясно викладає суть закону, ми не маємо права тлумачити його на свій лад"). А оскільки божєськими приписами нам заборонено жадати добра нашого ближнього, і в тому місці перелічено й декотрих жінок, але сестри серед них не згадується, то з цього Тваком висновував, що його прагнення цілком дозволенне. Сквейр же і натурою був компанійський, наче й створений, щоб забавляти вдів, тож йому вже без ніякої натуги вдалося погодити свій вибір з одвічною гармонією речей.

А що ці добродії силкувались не прогавити жодної нагоди приподобитись удові, то за найдійовіший для цього засіб визнали вихваляння її сина супроти другого хлопця. Виходячи з припущення, що виразно засвідчувані містером Олверті доброта й прихильність до Тома мусять бути їй дуже неприємні, Тваком і Сквейр не мали сумніву, що коли ганьбити й принижувати його на кожному повороті, то вони тим самим завойовуватимуть її симпатії: ненавидячи хлопця, вона, мовляв, мусить конче любити кожного, хто чинить йому на збиток. Під цим оглядом Тваком мав певну перевагу, бо Сквейр міг шкодити лише доброму імені Тома, тоді як він міг ще й заливати хлопцеві за шкіру. Тим-то в очах Твакома кожен вимах різки виглядав немов комплімент дамі його серця, і йому цілком би можна було прикласти до себе давню примовку любителів хлости: "Castigo te non quod odio habeam, sed quod AMEM", себто – "Я караю тебе з ненависті, а з любові". Ця примовка й справді часто ледь не зривалась у нього з язика, чи то пак, згідно з одним теж давнім висловом, ближчим до діла, – таки зривалась з пучок його пальців.

Саме цими обставинами пояснюється те, що обидва добродії в основному дотримувались, як ми бачили, однакової думки щодо своїх підопічних. Це було, либонь, чи не єдине питання, в якому міркування їхні сходилися, бо мало того, що взагалі вони мали розбіжні погляди, так ще й віддавна підозрювали один одного в тих самих намірах, через що й відчували навзаєм люту ненависть.

Навперемінні успіхи їх обидвох ще й поглиблювали обопільну їхню ворожість, а місіс Блайфіл розгадала наміри цих двох мужів задовго до того, як вони наважилися бодай натякнути їй про це: їм же доводилося діяти з великою обережністю, остерігаючись, щоб вона не образилась і не викрила їх перед містером Олверті. Але для таких побоювань не було найменших підстав, оскільки вдовицю виразно тішило їхнє упадання коло неї, з якого вона сама сподівалася мати пожиток, і ніхто інший, окрім неї. А пожиток цей мав полягати в лестощах та залицянні, задля чого місіс Блайфіл заgravала з кожним із них по черзі і довший час рівною мірою. До її уявлень, власне кажучи, ближчі були засади богослова, зате Сквейр більше приваблював її симпатичною зовнішністю, бо ж Тваком своїм виглядом радше нагадував зображеного на одній з гравюр добродія, що напучує дам легкої поведінки у "Брайдвелі".

Чи місіс Блайфіл переситилася солодощами шлюбу, чи їй оприкріла гіркота його, а чи щось інше було причиною - важко судити, але в усякому разі на нові шлюбні освідчення вона ніколи так і не піддалася. А проте її балачки зі Сквейром поволі набрали такого ступеню інтимності, що про неї почали ширитись різні злостиві плітки, яким ми не можемо поінняти віри – тому, що вони кидають тінь на добре ім'я цієї матрони і цілковито суперечать засадам справедливості й одвічній гармонії речей, через що ми й не бруднитимемо ними паперу. Що ж до педагога, то він і далі собі ласо віддавався хлості, яка ані на крок не наближувала його до жаданої мети.

Така лінія поведження пастора і справді була глибоко помилковою, що Сквейр завважив далеко раніше від нього самого. Місіс Блайфіл (про це читальник, певне, давно вже здогадався) анітрохи не була захоплена вдачею свого чоловіка, ба навіть, як на правду, то й зовсім ненавиділа його, аж поки завдяки смерті судженого сяко-так примирилася з ним. Отож і не дивно було, що вона не виявляла особливої уваги до нащадка, яким її нагородив нелюбий чоловік. Власне, цей нащадок ледве чи обходив її коли син був малюком, вона рідко бачила його та й взагалі не помічала, а згодом, не довго й вагаючись, схвально сприйняла прояви зичливості до знайди з боку шляхетного містера Олверті, котрий називав цього хлопця своїм синком і в усьому сприймав Тома як рівню паничеві Блайфілу. І сусіди, і домівники вбачали в цьому мовчазному схваленні місіс Блайфіл потурання братовим примхам, бо ж усім, у тому числі й

Твакому та Сквейрові, здавалося, що в глибині душі вона терпіти не може знайду. І чим прихильнішим було її ставлення до Тома, тим затятіше всі вірили, що вона його зневажає і не тільки й думає, як би призвести знайду до згуби. Що ж - коли всім здавалося, що в її інтересах ненавидіти Тома, то їй дуже важко було кого-небудь переконати, що насправді воно зовсім не так.

Тваком ще твердіше упевнився у своїй думці, оскільки вона не раз хитро-мудро схиляла його до того, щоб вий відшмагав Тома Джонса у ті дні, коли не було вдома містера Олверті, противника подібних ексекцій, але ніколи не віддавала таких наказів стосовно юного Блайфіла. Це також вплинуло і на переконання Сквейра в даному питанні. Бо ж і справді, хоч місіс Блайфіл таки щиро зненавиділа власного сина – явище це, можна сказати, жахливе, а проте не таке вже й рідкісне, – водночас попри всю свою зовнішню прихильність до Тома в душі вона аж ніяк не захоплювалась тим, що містер Олверті так відкрито протегує знайді. Вона часто нарікала на це у брата за спиною і гостро засуджувала його перед Твакомом і Сквейром, ба навіть кидала ці докори просто в очі братові, коли в них заходила якась там суперечка чи, простіше кажучи, пересварка.

Одначе коли Том підріс і стала помітнішою жвавість його темпераменту, завдяки чому чоловіки так привабливо виглядають в очах жінок, давніша нехоть її до знайди поступово зменшилась, аж урешті поведінка місіс Блайфіл виразно засвідчила, що Том куди любіший їй за рідного сина, чого просто неможливо було не завважити Місіс Блайфіл так приємно й мило велось в Томовім товаристві, що вона не пропускала жодної нагоди поспілкуватися з ним. І Том, ще й не дійшовши вісімнадцяти літ, зробився суперником їх обох, Сквейра й Твакома. Ще й більше того: про її прихильність до Тома запліткувала вголос уся околиця, як ото раніше пліткували про її близькість до Сквейра. А наслідком було те, що бідолашний юнак став смертельно ненависним для нашого філософа.

Розділ VII,

в якому на сцену виходить сам автор

Хоча містер Олверті вдачею був такий, що не полюбляв бачити речі в непривабливому світлі і прислухатись до людських поговорів, які взагалі рідко доходять до вух брата чи то чоловіка, дарма що вони на слуху в усїєї громади, та все-таки схильність місіс Блайфіл до Тома і більша увага, яку вона вділяла йому порівняно з власним сином, вкрай несприятливо позначилися на Томовій долі.

Річ у тім, що серцем містера Олверті безоглядно владало співчуття, яке відступити могло хіба тільки перед сталевим вістряем справедливості. Аби привернути на свій бік цього добродійника й тішитись його

дружбою та ласкою, досить було опинитись у ролі нещасливця в якому-небудь відношенні, за винятком тих випадків, коли хтось сам завинив через свої лихі вчинки.

Отож коли містер Олверті переконався, що рідна матір геть зовсім нехтує (бо так і справді було) власного сина, то вже це було для нього достатньою підставою повестися співчутливо до панича Блайфіла, – а які наслідки породжує таке співчуття, запосівши добрі й чуйні людські серця, – цього, мабуть, нема потреби пояснювати читальникам.

Відтоді містер Олверті не кожен прояв чеснот юного Блайфіла почав дивитись крізь збільшуване скло, а на всі вади – крізь зменшувальне, аж вони ставали ледь-ледь помітні. Такий прояв зичливої поблажливості можна вважати навіть похвальним, але наступний крок треба вже зараховувати до слабих людської натури, бо тільки-но господар дому спостеріг, що місіс Блайфіл віддає перевагу Томові, як відразу ж пішла на спад його симпатія до цього бідолахи (зрештою, зовсім у цьому невинному), поступаючись місцем перед симпатією до панича Блайфіла. Щоправда, сама по собі ця обставина не могла би повністю вилучити знайду із серця містера Олверті, однак пошкодила йому таки чимало, загодя налаштуваючи достойного добродія трохи однобічно сприймати поважні майбутні події (які згодом будуть висвітлені в нашій історії), – до чого, слід визнати, неабияк спричинився і сам безталанний хлопчина власним легкодумством, нестриманістю та необережністю.

Занотувавши кілька прикладів такого роду, ми сподіваємось – якщо нас правильно зрозуміють – дати дуже повчальну науку тим добромисним молодим людям, які пізніше стануть нашими читачами: вони зрозуміють, що самої добрості серця і щирості характеру, хоч би яка від них велика душевна втіха й небезпідставна гордість, усе-таки цього, на жаль, замало, щоб забезпечити успіх на життєвій ниві. Навіть найшляхетніші на світі люди потребують розважливості й обачності. Ці риси можна б назвати вартівниками Чесноти, яка без них ніколи не буде в безпеці. Того недостатньо, коли ваші заміри та вчинки з природи своєї шляхетні: ви мусите подбати, аби вони ще справляли враження саме таких. Незалежно від того, які ви прегарні внутрішнім еством своїм, вам треба дбати, щоб і назовні виглядати не менш прегарними. Над цим кожен мусить повсякчас пильнувати, бо інакше злостивість і заздрощі ближніх так очорнять вас, що навіть така прозірлива й добра людина, як Олверті, неспроможна буде доглядіти чиєсь внутрішньої краси. Нехай це становитиме вашу незмінну життєву засаду, мої юні читальники, що ніхто не зможе бути аж настільки досконалим, щоб знехтувати розважливістю. Ба навіть втілення самої чесноти не сприймається як щось прегарне, коли воно не буде зовні оздоблене пристойністю й

доброзвичайністю. Сподіваюся, що на подальших сторінках ви, мої достойні учні, якщо читатимете з належною уважністю, знайдете досить прикладів на підтвердження цієї істини.

Прошу вибачити мені цю коротку появу на сцені в ролі античного хору. Власне, чинити так мене приневолює острах за своє добре ім'я: я побоююся, що коли описуватиму рифи, об які часто розбиваються невинність і доброта, то щоб не зрозуміли ці слова хибно, як пораду моїм достойним читальникам послуговуватись тими самими методами, перед якими я навпаки – хочу остерегти їх. А що я не зумів устами жодного з моїх героїв це проректи, то довелось узяти обов'язок на себе особисто.

Розділ VIII,

*в якому описується дитячий вибрик, який, одначе, засвідчив природну доброту
Тома Джонса*

Читальник, мабуть пам'ятає, що містер Олверті подарував Томові Джонсу малого коника як свого роду відшкодування за безпідставну, на його думку, покару, якої зазнав хлопець.

Так ото цей коник з півроку був на послугах у Тома, а тоді він раз подався верхи на ньому до поблизького містечка на ярмарок та й продав там його. Коли ж після повернення додому Тваком запитав у нього, як він зарядив грішми, отриманими за коня. Том без усяких манівців заявив, що цього йому не скаже.

Ог-го! – озвався на те Тваком. – Ти не скажеш! То я зараз видобуду це із твоєї гепи. (До цього місця він вдавався по інформацію в кожному сумнівному випадкові.)

Тома тут таки примостили долілиць на спину челядникові і все вже було наготові для езекуції, коли це раптом до кімнати ввійшов містер Олверті, скасував присуд і забрав провинника з собою до іншого приміщення. Залишившись там із ним віч-на-віч, він запитав у хлопця те саме, що перед цим пробував вивідати у нього Тваком.

Том відказав, що йому він з обов'язку мусить дати відповідь на будь-яке запитання, але коли йдеться про Твакома, то цей поганець лупій дістане відповідь не інакше, як дрючком, і цієї розплати за всю його жорстокість уже недовго, мабуть, чекати.

Містер Олверті гостро насварив хлопця за такі негідні й непоштиві слова на адресу навчителя, а ще більше за намір помститись йому. Він погрозився, що Том зовсім втратить його прихильність, коли дозволить собі ще раз сказати щось подібне: такий лайдак не може сподіватись ані підтримки, ані довіри. Зливою цих нагінок містер Олверті збудив докори сумління у Тома, але не надто глибокі, бо він і справді метикував над тим, як би розквитатися за всі ті шмалкі пестоці, яких зазнав з легкої руки цього педагога. Та все-таки налягання містера Олверті зробили своє, і

Том мусив визнати, що занадто нестримано висловився про Твакома, після чого господар дому виповів ще низку повчальних застережень. Потім дістав змогу висловитись уже сам Том, і мова його звучала так:

– Повірте мені, дорогий пане, я люблю вас і шаную більш за всіх на світі. Я знаю, як багато я вам завдячую, і я став би сам себе зневажати, коли б виявив невдячність щодо вас. Якби подарований вами коник міг би говорити, то я певен, що він розповів би вам, який мені любий був цей ваш дарунок: для мене було більшою втіхою годувати його, аніж їздити на ньому верхи. Повірте, пане, мені аж душа боліла, коли я розлучався з ним, і я не продав би його ні за що на світі задля якоїсь іншої потреби. Ви самі, пане, я певен, зробили б так само на моєму місці, бо нема ніде іншої такої душі, що така була б спочутлива на людське горе, як ваша. А ще як би ви почували себе, дорогий пане, коли б усвідомлювали, що це ж ви завинили в цьому нещасті? Повірте, пане, таких злиднів, як у них, ніхто ще не зазнавав.

- Як у них, моє дитя? – спитав містер Олверті. – У кого це?

- Ох, пане! – відказав Том. – Та у вашого бідного гайового з його великою родиною, відколи ви прогнали його з роботи – вони ж усі потерпають від холоду й голоду. Мені несила було дивитись на цих бідаків, обдертих й нужденних, та ще й знаючи, що це ж я завинив і їхніх страждань. Я просто не міг з цим примиритись, пане, їй Богу, не міг! – Цю мить сльози виступили у хлопця на обличчі, і закінчив він такими словами: – Так ото щоб не допустити їх до загибелі я й розлучився з коником, таким мені любим вашим дарунком, я продав його заради них, і всі гроші до останнього шеляга припали їм.

Якусь хвилю містер о стояв мовчки, а очі його зрослися слізьми. Нарешті він відпустив Тома, лагідно дорікнувши йому, щоб надалі звертався до нього в разі гострої потреби, а не вдавався до таких крайніх заходів.

Справа ця згодом стала темою численних суперечок поміж Твакомом і Сквейром. Тваком твердив, що вчинок Томів був просто нахабством супроти містера Олверті, котрий хотів покарати гайового за його переступ. Часом бувають такі випадки милосердя, коли воно, як він вважає, суперечить волі всевишнього, котрий умисне прирікає певних людей на загибелю. А те, що було вчинено в даному разі, явно суперечило ще й волі містера Олверті. Завершив свій виклад пастор, як звичайно, ревним обстоюванням дійової сили різки.

Сквейр натомість виступив з протилежним поглядом – може, задля того аби допекти Твакому, а може, аби догодити містерові Олверті, який одначе, не варто тут наводити, бо я певен, що більшість моїх читальників спроможна куди краще виступити в обороні бідного Джонса. Таки й

справді неважко було узгодити з засадами справедливості те, що аж ніяк не впливає з засад несправедливості.

Розділ ІХ,

*в якому описано значно прикріший випадок, а також завваги на цю тему
Твакома й Сквейра*

Один чоловік, далеко мудріший за мене, якось був зауважив, що нещастя рідко ходять поодинці. Істинність цієї думки, як мені здається, добре видно на прикладі тих добродіїв, що, погорівши на одній якійсь провині, невдовзі неминуче зазнають і подальших прикрощів, аж поки викриються геть усі їхні неподобства. Саме таке безталання спіткало Тома: ледве йому було пробачено продаж коника, як вийшло на яву, що за якийсь час перед тим він продав ошатний примірник Біблії, також подарунок містера Олверті, а гроші використав на ту саму мсту. Придбав ту Біблію не хто, як панич Блайфіл, хоч у нього був і свій такий самісінький її примірник, а зробив він почасти з поваги до цієї шанованої книги і почасти – з приязні до Тома, не бажаючи, щоб ця Біблія, та ще й продана за пів ціни, потрапила в чийсь чужі руки. Отож він сам заплатив за Біблію згадані півціни, що якраз підходило йому, бо ж він був хлопцем розважливим і ставився до грошей дуже ошадливо, відкладаючи мало не кожного пенса, який діставався йому від містера Олверті.

Є такі люди, що не можуть читати нічиїх інших книжок, окрім своїх власних. А ось панич Блайфіл навпаки: відколи йому дісталася Томова Біблія, він уже тільки до неї і звертався, ба навіть став за її читанням набагато більше збувати часу, ніж раніше за своєю власною Біблією. Ну, а оскільки він частенько просив Твакома розтлумачити йому складну ваті уступи там, то цей добродій, на лихо, запримітив ім'я Тома, надписане на різних сторінках Біблії: це спричинило розпити, в перебігу яких панич Блайфіл змушений був у всьому зізнатись.

Тваком тоді ознайомив, що злочинство такого роду – він його назвав блюзнірством – не можна залишити непокараним, і зараз же вдався до хлости, а крім того при першій же нагоді повідомив містера Олверті про такий жахітливий, як йому здалося, злочин, ще й гостро вишпетивши Тома і порівнявши його з крамарями, що їх Христос вигнав з храму.

Сквейр сприйняв усю цю пригоду в зовсім інакшому світлі. Він заявив, що не розуміє, чому продати одну якусь книжку – це більший злочин, аніж коли продати іншу. І що продавати Біблію не заборонено ніяким законом, ні божеським, ні людським, і в цьому нема жодного правопорушення. Він ще зауважив Твакомові, що його сплеск емоцій нагадав йому пригоду з однією правовірною жіночкою, котра з суто добродієвих міркувань поцупила у своєї знайомої збірник казань Тіллотсона¹.

Порівняння це збурило пастора, і лице його, і без того не бліде, покрилося гарячим багрянцем; він уже ось-ось мав вибухнути неабияким гнівом, коли це втрутилась місіс Блайфіл, присутня при їхній розмові. Ця леді виступила на боці містера Сквейра, оперуючи дуже вченими аргументами, вона висловила цілковито на його підтримку, зазначивши наприкінці, що коли визнати винним Тома, то не меншою мірою завинив і її син, бо нема різниці між тим, хто купує, і тим, хто продає, – їх же однаково було вигнано з храму.

Ця заява місіс Блайфіл поклала край суперечці. Відчуття тріумфу так піднесло на душі Сквейра, що йому аж уста заціпило і він не зміг би й слова вимовити, навіть якби постала в цьому потреба, а Тваком, який з відомих уже читальникові причин не насмілювався суперечити дамі, стояв і мало не захлинався від обурення. Що ж до містера Олверті, теж там присутнього, то його слова були приблизно такі: оскільки хлопця вже покарано, йому нема чого сказати у цій справі, - а чи сердитий він був на Тома, чи ні – з цим нехай читальник уже сам визначається.

Невдовзі після цього сквайр Вестерн – той самий, що на його землі було підстрелено куріпку, – подав до суду позов на колишнього гайового за якесь правопорушення такого самого характеру. Це виявилось величезним нещастям для бідака, бо ж воно могло не тільки саме собою призвести його до остаточної руїни, а ще й завадило містерові Олверті повернути свою ласку до нього. Річ у тім, що коли одного вечора містер Олверті вибрався прогулятись разом з паничем Блайфілом і Томом Джонсом, цей самий Том спритно провів його до оселі Чорного Джорджа, де він побачив родину свого колишнього охоронця дичини, себто жінку й дітей, в усій злиденності, до якої доходять люди в голоді й холоді, коли бракує навіть одягу, бо ж усі гроші, які перепали їм від Тома, пішли на сплату давнішніх боргів.

Таке видовище не могло не зворушити серця містера Олверті. Він одразу ж дав матері кілька гіней, аби придбала хоч якусь одяжину дітям. Бідна жінка зайшлася слізьми від такої щедроти і, дякуючи йому, не могла не згадати при цьому добрим словом зичливого ставлення до них Тома, котрий, за її словами, довший час рятував її та дітлашню від голодної смерті.

– Коли б не його доброта, – сказала вона, – ми не мали б ні шкоринки хліба, ані якої ряднини дітлахам на плечі!

Тут виявилось, що крім коника та Біблії, Том пожертвував цій сім'ї ще свій нічний халат та інші речі.

Повернувшись додому, Том ужив усе своє красномовство, аби змалювати розпачливе становище цих людей і каяття самого Чорного Джорджа, і так йому добре з цим повелося, що містер Олверті врешті

заявив, що, на його думку, гайовий досить вже натерпівся за свою провину, і що він не має на нього серця і подумає над тим, як витягти з нужди його з родиною.

Тома так перейняла ця добра новина, що хоч уже споночило й усю періщив дощ, коли вони опинилися вдома, – не стримався і гайнув за цілу милю, щоб утішити душу бідній молодиці. Та, як то часом буває з надто квапливими носіями добрих вісток, він опинився у незручному становищі людини, яка мусить сама собі суперечити: за коротку часину його відсутності лиха доля чорного Джорджа перевернула все догори дригом на шкоду бідакові.

Розділ X,

*в якому панич Блайфіл і Том Джонс виступають кожен
в іншому світлі*

Коли йшлося про таке людяне почуття милосердя, то панич Блайфіл і близько не дорівнював своєму ровесникові; зате він значно перевершував його іншою, незмірно вищою чеснотою - почуттям правосуддя, в якому керувався приписами й прикладом Твакома та Сквейра. Щоправда, обидва ці добродії часто послуговувалися словом "милосердя", але в уявленні Сквейра це поняття вочевидь суперечило засадам справедливості, а Тваком стояв на тому, що треба дотримуватись правосуддя, полишаючи милосердя на волю небес. Обидва вони й справді трохи по-різному дивились на об'єкт цієї величної чесноти: якби їм довелося на практиці втілювати власні уподобання, то Тваком найімовірніше знищив би одну половину людського роду, а Сквейр – другу.

Тим часом панич Блайфіл, промовчавши у присутності Джонса, потім, коли глибше розважив цю справу, дійшов висновку, що не може погодитися з тим, щоб його дядько вділяв допомогу тому, хто її не заслуговує. Отож він вирішив тут таки повідомити містера Олверті про той факт, на який ми побіжно вже натякнули читальникові. А йшлося ось про що.

Гайовий приблизно через рік після того, як містер Олверті прогнав його з роботи (але ще перед тим, як Том продав свого коника), живши надголодь і не знаючи як прогодувати жінку й дітей, проходив якимсь полем, що належало містерові Вестерну і помітив десь там зайця в норі. Саме того зайця, знехтувавши всі закони землевласництва й полювання, він і пристукнув по голові украй варварським та підлим чином.

Потім на біду випало так, що мандрівного крамаря, якому гайовий продав зайця, за кілька місяців застукали з добрячою кількістю дичини, і він, щоб якимось замиритися зі сквайром, мусив виказати котрого-небудь браконьєра. Тут йому й спав на гадку Чорний Джордж, що раз уже був

попався сквайрові і взагалі не мав доброї слави в усій околиці. Та й крамареві ним найлегше було пожертвувати, оскільки цей гайовий після того зайця більше не приставляв йому дичини, отож він у такий спосіб міг приховати постійних своїх постачальників. Ну, а сквайр не став далі допитуватись, задовольнившись тим, що може покарати Чорного Джорджа, для якого цей один переступ міг означати цілковиту погубу.

Якби містер Олверті довідався про цю пригоду всю правду, то гайовий, мабуть, відбувся б легкою покарою. Але запал ніколи так не засліплює людину, як тоді, коли вона прагне покарати винуватця на повну міру справедливості. Панич Блайфіл, розповідаючи про загибель горопашної дичини, забув згадати про давність у часі цієї події, та ще й істотно змінив її кількісні габарити, в поспіху зазначивши, що мова йде про *зайців*, а не про *одного зайця*, перекручення ці, безперечно, легко могли б викритись, але ж як на те панич Блайфіл перш ніж звіритись містерові Олверті, взяв у нього обіцянку зберігати в таємниці все, з чим він йому довіриться. Таким оце робом бідного гайового засудили, не давши змоги бодай слово сказати у своїй обороні. А оскільки те, що зайця він таки вбив і на нього лежав позов у суді, було чистою правдою, то містер Олверті не мав сумніву в достовірності й решти деталей справи.

Наслідком усього цього короткочасною виявилась радість безталанної родини гайового. Наступного ранку містер Олверті заявив, що має нові підстави бути обуреним (не пояснюючи, в чому саме вони полягають), і категорично заборонив Томові навіть згадувати при ньому про Джорджа. Щодо його родини, то він сказав, що якимось уже подбає, аби уберегти їх від голоду, але сам призвідця мусить постати перед судом, коли він такий затятий порушник закону.

Том нізащо не міг здогадатись, що спричинило новий спалах гніву містера Олверті, бо на панича Блайфіла не мав ані найменшої підозри. Одначе дружба його непідвладна була ніяким розчаруванням, і він поклав собі вдатись до іншого способу врятувати гайового.

Джордж останнім часом дуже заприятелював з містером Вестерном. Він неабияк приподобився сусідському землевласникові тим, що вправно долав бар'єр з п'яти перепон, та й іншими мисливськими талантами вирізнявся, аж урешті сквайр пророчо оголосив: на Тома чекає велике майбуття, якщо його належним чином підохочуватимуть. Часто з уст цього добродія чулося нарікання, чом йому не судилося мати такого сина. А одного разу при котрійсь пияцькій учті містер Вестерн урочисто прорік, що ладен забитись на тисячу фунтів у тому, що Том на чолі швори гончаків перекриє будь-якого мисливця з цілої округи.

Завдяки цьому своєму мисливському хисту Том Джоне запобіг собі такої ласки у містера Вестерна, що зробився найжаданішим гостем у

нього за столом і улюбленішим супутником у ловецьких виправах: усе, що сквайр найдужче цінував у світі – його рушниці, собаки, коні – усе це було до послуг Джонсові, так наче йому воно й належало. Враховуючи такий збіг обставин, Том вирішив скористатись доброприхильністю сквайра, аби вирятувати свого приятеля Чорного Джорджа – потай душі він сподівався домогтись, щоб містер Вестерн узяв його до себе як гайового, яким він служив і в містера Олверті.

Читальник, – пригадавши собі, що приятель Томів уже раз був накликав на свою голову невдоволення містера Вестерна, а потім ще більше перед ним завинив, – можливо, засудить намір Тома, як зовсім наївний і нереальний, але навіть цілковито засудивши легковажність хлопця, врешті муситиме визнати, що він вартий найвищої похвали за вперте намагання допомогти людині в такій скрутній ситуації.

Так ото аби допевнитись реалізації свого задуму, Том вдався по допомогу до Вестернової доньки, сімнадцятирічної панночки, яку батько любив і поважав – після своїх мисливських уподобань – над усе на світі. Як вона мала певний вплив на батька, так і Том мав деякий вплив на неї. Але оскільки ми визначили її на роль героїні нашої повісті – цю панночку, яка нам самим страшенно люба і яка, мабуть, багатьом з наших читальників так само стане любою до того, як ми розлучимось, – то не випадає їй з'явитись на люди аж у кінці книжки.

Пер. Ростислав Доценко

РОБЕРТ БЕРНС **(1759-1796)**

Творчість Р. Бернса пов'язана з періодом передромантизму та сентименталізму, проте виходить далеко за рамки цих напрямів, закладаючи основи реалістичного методу в літературі.

Народився у Шотландії неподалік містечка Ейр у бідній селянській сім'ї. Отримав домашню освіту. Завдяки матері, яка мала хороший голос, вивчив шотландські народні пісні та балади. Відзначався веселою та енергійною вдачею. Першими творчими пробами Бернса були поетичні експромти, створені на основі повсякденних життєвих ситуацій: любовні послання, епіграми, пісні, жартівливі куплети. Писав у легкій формі, яскраво й дотепно, використовував просту, селянську мову, яка на той час вважалася грубою і непристойною.

1786 року вийшла перша й єдина збірка поета «Вірші, написані переважно шотландським діалектом» (друге вид. 1787, третє – 1793), яка стала визначним явищем в історії шотландської літератури. Видання включало 35 віршів, тираж – 612 примірників, містило посвяту другу й покровителю адвокату Гамільтону. У збірці простежуються дві провідні тенденції: сміливе зображення життя як боротьби, руху («Видіння», «Два собаки», «Сон», «Польова миша») і споглядальне трактування дійсності в дусі сентименталістів («Скарга», «Зима», «Похоронний гімн»). Основний поетичний настрій, який об'єднує кращі вірші збірки – любов до життя. Істинне щастя, на думку поета, полягає у чесній праці.

Візит до столиці Шотландії Единбург у листопаді 1786 року розширив світогляд Бернса, дозволив познайомитися зблизька зі світським товариством, а також з тогочасною передовою інтелігенцією. Проте на прохання писати хвалебні вірші на честь уряду та придворних поет категорично відмовився. До кінця життя, попри важку хворобу, не припиняв займатися творчістю, саме в останні дні написав свою знамениту «Застольну пісню».

Українською мовою твори поета з'явилися у 70-х рр. XIX століття у перекладах І. Франка, П. Грабовського та інших. Пізніше спадщину Р. Бернса перекладали В. Мисик, М. Лукаш, С. Голованівський, В. Колодій.

ГЕЙ, ШОТЛАНДЦІ!

*Заклик Роберта Брюса до війська
перед Беннокбернською битвою*

Гей, шотландці! В бій не раз
Воллес, Брюс водили вас;
Знов ударив грізний час –
До борні, брати!

Хто за рідний край готов
Щедро лити щирю кров,
Щоб звільнитися з оков –
Той у бій лети!

То ж не жарт, шотландський гарт,
Докажіть, чого він варт:
Наближається Едвард,
З ним ідуть кати.

Важмо сміливо життям:
Випадає нині нам
І собі, й своїм синам
Волю осягти.

Хто злякався ворогів,
Хто від жаху затремтів,
Рабськи вмерти захотів –
Може утекти.

В нас із вами шлях один –
Бить загарбника на скін,
Перемогу чи загин
У бою знайти.

Пер. Микола Лукаш

МОЯ ГОРЯНКА

Уся краса шляхетних дам –
Не для моєї музи крам.
Їх перевершить, певен я,
Горянська дівчина моя.

За ту горянку, що люблю.

І в чистім полі, і в гаю
Я в серці пісні не таю:
Сідаю й славлю від душі
Горянську дівчину мою.

Хоч буду я й на чужині,
Навіки вірною мені
Лишиться дома, знаю я,
Горянська дівчина моя.

Якби ті замки та гаї
Були не панські, а мої,
Узнав би світ, як я люблю
Горянську дівчину мою.

Для неї бур не побоюсь,
Для неї з пекла я вернусь
І скарб індійський принесу,
Щоб осіяв її красу.

І хоч навек Фортуна зла
Мене на мандри прирекла,
Я все здолаю, все стерплю

Я руку й серце їй віддав,
Навіки з нею поряд став –
І поки чую серця бій,
Горянська дівчино, я твій!

Прощайте, гори і гаї!

Прощайте, батьківські краї!
Я попливу, за океан,
Щоб оспівати й там її!

І в чистім полі, і в гаю
Я в серці пісні не таю:
Сідаю й славлю від душі
Горянську дівчину мою.

Пер. Василь Мусик

ЯК ІШЛА ЖИТАМИ БІДНА

Як ішла житами, бідна,
Як житами йшла,
Заросила верхнє й спіднє,
Як житами йшла.
Бідна Дженні! Не спочине
Ні вдень, ні вночі!
Заросила спідничину,
Житом ідучи.
Коли хтось іде з ким-небудь
У житі густім,
Як цілується з ким-небудь,

Нащо знати всім?

Коли хтось іде з ким-небудь
Через сіножать,
Як цілується з ким-небудь,
Нащо людям знать?

Бідна Дженні! Не спочине
Ні вдень, ні вночі!
Заросила спідничину,
Житом ідучи.

Пер. Василь Мусик

РВАЛА ДЖЕННІ ЗОЛОТУНЦІ

Рвала Дженні золотунці
Квіти лугові,
Заросилась, замочилась
В росяній траві.

В тої Дженні спідничина –
Лиштовки нові,
Заросила, замочила
В росяній траві.

Коли хтось когось зустріне,
Де шумить верба,

Коли хтось когось обніме, –
Що вам за журба?

Коли хтось когось цілує,
Де дзюрчить вода,
Коли хтось когось милує,
Що вам за біда?

В тої Дженні спідничина
Лиштовки нові,
Заросила, замочила
В росяній траві.

Пер. Микола Лукаш

МОЯ ЛЮБОВ – РОЖЕВИЙ ЦВІТ

Моя любов – рожевий квіт
В весінньому саду,

Моя любов – веселий спів,
Що з ним я в світ іду.

О, як тебе кохаю я,
Єдина моя!
Тому коханню не зміліть,
Хоч висхнуть всі моря.
Нехай посхнуть усі моря,
Потануть брили скал,

А ти навек любов моя, –
Аж згасне сонця пал,

Прощай, прощай, мій рідний край,
Прощай, моя любов,
Та де б не був я, мила, знай –
Прийду до тебе знов!

Пер. Микола Лукаш

МОЄ СЕРЦЕ В ВЕРХОВИНІ

Моє серце в верховині і душа моя,
Моя дума в верховині соколом буя,
Моя мрія в гори лине наздогін вітрам,
Моє серце в верховині, де б не був я сам.
Будь здорова, верховино, любий рідний край,
Честі й слави батьківщино, вольності розмай!
Хоч іду я на чужину, повернуся знов,
Моє серце в верховині і моя любов.

Прощавайте, сині гори, білії сніги,
Прощавайте, темні звори й світлії луги!
Прощавайте, пущі дикі й тіняві гаї,
Прощавайте, буйні ріки й бистрі ручаї!
Моє серце в верховині і душа моя,
Моя дума в верховині соколом буя,
Моя мрія в гори лине наздогін вітрам,
Моє серце в верховині, де б не був я сам.

Пер. Микола Лукаш

ДО МИШІ, ВИВЕРНУТОЇ ПЛУГОМ З НОРИ В ЛИСТОПАДІ 1785 р.

Звірятко, чом ти скачеш так?
Тебе пойняв безумний ляк!
Гей, стій же, не біжи в байрак
Мерщій ховатись!
Ти думаєш, оцей держак
Я взяв, щоб гнатись?

Розбило світове єднання!
І ти тікаєш без вагання,
Хоч і мене
Приречено на існування
Таке ж сумне.

Як жаль, що людське панування

Ти злодій на лану моїм.
Що ж, якось треба жити всім.

Я зерна дам тобі, ходім!
Я знов посію,
А зараз колоском одним
Не забіднію.

Нещасна доля у звіряти!
Зосталося само, без хати.
Нової вже не збудувати –
Пропало все!
А грудень тягне білі шати
І сніг несе.
Вже поле пусткою лягло.
Погожих днів – як не було.
Ти затишок собі й тепло.
Тут готувала.
Та ось набігло чересло –
Й бездомна стала.
На цю убогу жменьку жита
Ти клопоталася півліта,

Тепер розорена, розрита
Твоя нора.
А дощик сіє наче з сита –
Сумна пора!

Та, мишко моя бідна, стій:
Так гірко не тобі одній!
І мишачих, і людських мрій
Немало гине,
І потім смутків темних рій
Услід їм лине.

Ти щасливіша за людину,
Бо знаєш тільки цю годину.
А я в минуле погляд кину –
І знов журюсь.
Про завтрашню ж непевну днину
Й гадать боюсь.

Пер. Василь Мусик

ЧЕСНА БІДНІСТЬ

Хай бідні ми, хай злидні ми,
Не маємо нічого,
А будьмо чесними людьми
Й не біймося нікого.
Нічого, нічого,
Що ми звання простого!
Звання – лиш карб, людина – скарб,
Цінніший від усього.

Хоч ми їмо черстві шматки,
Вдягаємось убого,
А в багача булки й шовки –
Ми людяніш од нього.
Нічого, нічого,
Що ми живем убого,
А чесним бути в бідності –
Найвище од усього.

Бундючиться вельможний лорд,

Що сотні слуг у нього;
Дурний, як пень, лихий, як чорт,
А строїть з себе Бога.
Нічого, нічого,
Що стрічка й хрест у нього,
Бо хто розумний чоловік, –
Сміється з того всього.

Король зведе в дворянський стан
Лакейчука двірського,
Людини ж праведної сан
Не дасться ні від кого.
Що з того пусого
Дворянства гербового?
Шляхетний дух, шляхетний ум
Шляхетніш того всього.

Молись же всяк, щоб стало так –
А йдеться вже до того! –

Щоб ум і честь, де тільки єсть,
Пробили скрізь дорогу.
Нічого, нічого,

Діждем ладу нового,
Торжествуватиме весь світ
Братерства перемогу!

Пер. Микола Лукаш

ПРОЩАННЯ

Хмурна Шотландіє, прощай!
Ти ближча серцю аніж край,
Де зріє ананас!
Прощай, о ненько! Вся сім'я!
Брат і сестра! І Джін моя!
Я не забуду вас!
Прощай і ти, дитя моє,
Моя сердешна Бесс!
Брат, вірний брат у мене є –
Він виростить тебе!

Так тяжко, гірко на душі:
Невже тебе покину, Джін?
«Не кидай!» – плачеш ти.
Та що робити – мушу я
Заради тебе, Джін моя,
В широкий світ плисти!
О Гамільтон, о Ейкен мій!
З подякою не раз
Заплачу я в землі чужій,
Пригадуючи вас!

Ти також,
Друзяко,
Про мене не забудь!
І Джінні
Віднині
Порадним другом будь!

Дивлюся,
Журюся,
А хвиля з вітром в лад
Хлюпоче,
Шепоче,
Що не вернусь назад.

Пер. Василь Мисик

ЗА МОЛОДІ ЛІТА

Не забувається повік,
Що серце пам'ята, –
І дружба перша, і любов,
І молоді літа.

Так вип'єм. друже мій старий,
За молоді літа,
Іще раз, друже мій, налий
За молоді літа!

Ходили вдвох ми по полях,
Де золоті жита,
Та розійшлись у нас путі
На довгії літа.
Бродили вдвох ми по річках,
Де хвиля золота,
Та розлучили нас моря
На довгії літа.

Подай же руку, як колись,
Бо дружба нам свята,
І знову думкою вернись
У молоді літа...

Так вип'єм, друже мій старий,
За молоді літа,
Іще раз, друже мій, налий
За молоді літа!

Пер. Микола Лукаш

ОСТАННЯ ПІСНЯ

П'ю за тебе, моє ти кохання!
П'ю за тебе, моє ти страждання!
Ти ясна, як усмішка у зустрічі мить,
Чиста ти, як сльоза в час прощання.

Ти не будеш ніколи моя,
Нам у парі, я знаю, не жити,
Та найбільша утіха в моєму житті –

За тобою, чужою, тужити.

В день веселий ходжу я, сумтний.
Все про тебе гадаю, сумую.
Та зате уночі у блаженному сні
Я в обіймах твоїх розкошую.

Ти ласкаво на мене зориш,
Усміхаєшся любо та мило, –
Ой ти доле моя, ти недоле моя,
Нас жорстоке життя розлучило!

П'ю за тебе, моє ти кохання!
П'ю за тебе, моє ти страждання!
Ти ясна, як усмішка у зустрічі мить,
Чиста ти, як сльоза в час прощання.

Пер. Микола Лукаш

ФРАНЦУЗЬКА ЛІТЕРАТУРА

ВОЛЬТЕР (МАРІ ФРАНСУА АРУЕ) (1694 – 1778)

Знаменитий французький письменник, філософ, історик, математик, фізик, один із вождів руху Просвітництва, член Французької Академії. Мав багато послідовників серед французьких просвітителів, яких називали вольтер'янцями, а час його діяльності – добою Вольтера.

Народився у Парижі у сім'ї буржуа, вчився в єзуїтському колежі, згодом у школі правознавства. Школу не закінчив, оскільки вирішив присвятити себе поезії. Завдяки гострому й дотепному розуму, веселій вдачі входить до кола елітної молоді. Уже в ранні роки завойовує славу опозиційного поета. За сатиричні вірші проти окремих придворних осіб його висилають з Парижа, а весною 1717 року ув'язнюють в Бастилії (11 місяців).

Першими відомими творами Вольтера були трагедії, зокрема «Едіп» (1718), «Брут» (1730), «Заїра» (1732), «Фанатизм, або пророк Магомет», написані у класицистичній традиції

З 1726 по 1729 рр. перебував в Англії, куди був висланий після повторного ув'язнення. Англія справила великий вплив на формування просвітницької концепції Вольтера. Він пише відомі праці: «Філософські листи» (1733), «Трактат про метафізику» (1734), публікує працю «Історія Карла XII» (1731), у яких виражає філософські, історичні та суспільно-політичні погляди.

Після перебування в Англії пише героїчну поему «Генріада» (1728), у якій виводить образ короля Генріха IV як зразкового освіченого монарха (у дусі «Енеїди» Вергілія). У 40-их роках виходить сатирична поема «Орлеанська діва» (опублікована 1755), у якій піддано гострій критиці середньовічну ідеологію.

У 40-і роки відбувається певне примирення Вольтера з королівською владою, 1746 року його вибирають членом Французької Академії. На запрошення прусського короля Фрідріха II Вольтер їде до його палацу в Потсдам, стає особистим секретарем монарха, проте часто вступає з ним у суперечки, 1753 року покидає палац. Поселяється у Швейцарії у маєтку Ферн біля границі з Францією, де залишається майже до останніх днів життя. У цей період активно працює над створенням філософських повістей, які стають підсумком багатогранної діяльності митця, його філософських, історичних, естетичних та суспільно-політичних поглядів, серед них «Задіг, або Доля» (1747), «Мікромегас» (1752), «Історія подорожі Скарментадо» (1756), «Кандід, або Оптимізм» (1759), «Простодушний» (1767).

1778 року після смерті Людовіка XV Вольтер повертається до Парижа, де його захоплено зустрічають мешканці столиці. Спектакль за останньою п'єсою «Ірен» стає для автора справжнім тріумфом. Цього ж року письменник після виснажливої хвороби помер. 1791 року його останки перенесено в Пантеон.

Українською мовою повість «Кандід» у 1927 році переклав В. Підмогильний, а в 1955 р. вийшла редакція М. Терещенка. Інші твори Вольтера перекладали Л. Івченко, М. Рильський, Я. Кравець.

КАНДІД, АБО ОПТИМІЗМ

Розділ перший

*Як виховали Кандіда в прекрасному замку
і як його звідти вигнали*

Жив у Вестфалії, в замку барона Тундер-тен-Тронка, юнак, якого природа обдарувала найлагіднішого вдачею. Вся душа світилася в нього на обличчі. Він досить тверезо дивився на світ і мав простий розум; тому-то, гадаю, і звали його Кандідом. Старі замкові слуги мали підозру, що він син сестри барона та одного доброго й чесного шляхтича-сусіди, за якого ця панна ніяк не хотіла віддатися, бо він міг довести лише сімдесят одно шляхетне покоління, а решта його генеалогічного дерева загинула від руїнницької сили часу.

Барон був одним з наймогутніших володарів у Вестфалії,— в його замку були двері й вікна. Велика зала була навіть оздоблена шпалерами. Всі собаки його чорного двору в разі потреби ставали його мисливською зграєю; його конюхи були й псарями; сільський панотець був його двірським капеланом. Всі вони звали його монсеньйором і сміялися, коли він розповідав небилиці.

Баронеса важила майже 350 фунтів і через те зажила великої пошани. Вона дбала про честь дому з гідністю, яка ще більше надавала їй ваги. Її донька Куні-гунда, сімнадцяти років, була рожева, свіжа, огрядна і спокуслива. Син барона здавався цілком гідним свого батька. Вихователь Панглос був оракулом дому, і малий Кандід слухав його лекції з повним довір'ям, властивим вікові і вдачі.

Панглос викладав метафізико-теолого-космолого-нігологію. Він прегарно доводив, що немає чину без причини і що в цьому найкращому з можливих світів замок вельможного барона є найкращий із замків, а вельможна пані — найкраща з усіх можливих баронес.

— Доведено, — говорив він, — що речі не можуть бути інакшими; а як усе на світі створено для мети, то неодмінно для найкращої. От, уважайте, носи створено для окулярів, — і тому ми носимо окуляри. Ноги, очевидячки, призначено для того, щоб їх обувати, і от ми носимо черевики. Каміння існує, щоб його тесати і будувати замки, і от наш ясновельможний пан має найкращий замок,— найбільший барон провінції повинен мати і найкращу господу. Свині, нарешті, існують для того, щоб їх їсти, і ми справді

їмо свинину цілий рік. Отже, той, хто каже, що все на світі добре, говорить дурниці; треба казати, що все є найкраще.

Кандід уважно слухав і безоглядно вірив; він-бо й справді вважав панну Кунігунду на диво прекрасною, хоч ніколи не мав сміливості сказати їй про те. Він гадав, що після щастя народитися бароном Тундер-тен-Тронком, другий ступінь щастя — бути панною Кунігундою, третій — бачити її щодня, а четвертий — слухати вчителя Панглоса, найбільшого філософа провінції, а значить, і всього світу.

Одного разу Кунігунда, гуляючи біля замка в невеличкому гаю, що звався парком, побачила в кущах доктора Панглоса, який давав урок експерименталь-ної фізики покоївці її матері, маленькій брюнетці, дуже гарненькій і дуже слухняній. Панна Кунігунда мала великий нахил до науки; затамувавши подих, спостерігала вона раз у раз поновлювані дослідні спроби, що їх свідком стала; вона виразно побачила достатню підставу доктора, наслідки й причини, і відійшла схвильована, замислена, сповнена жадобою знання, гадаючи, що могла б стати достатньою підставою молодому Кандідові, а він би міг бути тим самим для неї.

Повертаючись до замка, вона зустріла Кандіда і почервоніла; Кандід почервонів так само. Вона тремтячим голосом привіталася з ним; Кандід відповів їй, сам не тямлячи що. Назавтра по обіді, коли вставали з-за столу, Кунігунда й Кандід опинились за ширмою. Кунігунда впустила хусточку, Кандід підняв її; вона невинно взяла його за руку, юнак невинно поцілував молодій панночці руку — жваво, чуло, з надзвичайною ніжністю. їхні уста зустрілись, очі їм запалали, коліна затремтіли, руки заблудились. Пан барон Тундер-тен-Тронк проходив повз ширму і, побачивши таку причину і такий наслідок, вигнав Кандіда із замка важкими штовханами ногою в зад. Кунігунда зомліла, а коли прийшла до свідомості, пані баронеса надазала їй по щоках; і був жах у найкращому і найприємнішому із можливих замків.

Розділ другий

Що сталося з Кандідом у болгар

Вигнаний із земного раю, Кандід довго йшов, не знаючи куди, і плакав, то зводячи очі до неба, то раз у раз обертаючи їх до найпрекраснішого із замків, де жила пайпрекрасніша з молодих баронес. Ліг він, не вечерявши, серед поля між двома борознами; падав великий лапатий сніг. На другий день, задубілий з холоду, Кандід ледве дістався до сусіднього міста, що звалося Вальдбергоф-

гравбкдікдорф, без шеляга грошей, умираючи з голоду і втоми. Він сумно спинився біля дверей якогось шинку. Там його побачили двоє людей, одягнутих у блакитне [...]

Йому зараз же набили на ноги кайдани і погнали до полку. Там його змусили повертатись праворуч, ліворуч, виймати шомпол, вставляти шомпол, цілитись, стріляти, марширувати швидким кроком і дали йому тридцять ударів палицею. Назавтра він робив вправи вже не так погано, і дістав тільки двадцять ударів; ще через день йому дано тільки десять, і товариші дивились на нього, мов на диво [...]

[...] У нього вжеросло трохи шкіри, і він міг ходити, коли болгарський король пішов війною на короля аварського .

Розділ третій

Як урятувався Кандід від болгар і що з ним сталося

Ніщо в світі не було таке прекрасне, таке метке, таке блискуче та впорядковане, як ці дві армії! Сурми, дудки, гобої, барабани, гармати творили гармонію, якої не чуло саме пекло. На початок гармати поклали щось по шість тисяч душ із кожного боку, потім рушниці звільнили найкращий із світів приблизно від дев'яти до десяти тисяч нікчем, що заражали його поверхню. Багнет був теж достатньою підставою для смерті кількох тисяч людей. Усе разом становило до тридцяти тисяч душ. Кандід, що тремтів як філософ, скільки змоги ховався під час тієї героїчної різанини. Нарешті, коли обидва королі почали співати *Те Деум*, кожен у своєму таборі, він визнав за краще податись куди-інде міркувати про причини та наслідки. Він пройшов поміж купами мертвих та умираючих і дістався спочатку до сусіднього села,— воно було сплюндроване; це було аварське село, що болгари спалили згідно з законами публічного права. Тут покалічені діди дивились, як помирають їхні поранені жінки, пригортаючи дітей до скривавлених грудей; там дівчата з розпоротими животами віддавали останні подихи, заспокоївши перед тим природні потреби кількох героїв; там напівспалені благали їх добити. Мозок розкидано було по землі побіч відтятих рук і ніг.

Кандід мерщій подався до іншого села; воно належало болгарам, і аварські герої зробили з ним те саме. Весь час простуючи поміж тремтячими тілами, або серед руїн, він вийшов, кінець кінцем, із театру воєнних дій, несучи в торбині трохи харчів та ні на мить не забуваючи Кунігунди. Коли він дійшов до Голландії, харчів у нього вже не було, але він чув, що вся людність у цій країні багата й побожна, а тому був певен, що тут йому буде добре, як і в замку

барона перед тим, як його вигнали звідти через прекрасні очі Кунігунди.

Він попросив милостині в кількох поважних осіб, але всі йому відповіли, що коли він і далі так робитиме, то його замкнуть до такого дому, де його виправлять і навчать жити.

Він удався тоді до людини, що допіру промовляла цілу годину на великих зборах про милосердя. Цей промовець прошив його поглядом і спитав:

— Чого ви прийшли сюди? Чи маєте ви для того поважну причину?

— Немає наслідку без причини, — скромно відповів Кандід, — все пов'язано між собою і все скероване на краще. Треба було, щоб мене прогнали з-перед очей Кунігунди, щоб я пройшов під шомполами, треба, щоб я просив на хліб, поки не зможу його заробити; все це не могло бути інакше.

— Друже мій,— спитав промовець, — чи вірите ви, що папа є антихрист?

— Я про це ще нічого не чув, — відповів Кандід, — але чи антихрист він, чи ні, а в мене немає хліба.

— Ти не гідний його їсти, — мовив той, — геть, нікчемо! геть, нещасний! не обридай мені!

Жінка оратора, вихилившись з вікна і побачивши людину, що мала сумнів — антихрист папа чи ні, вилила йому на голову повний... О небо! до якої надмірності веде релігійний запал у жінок!

Один чоловік, що зроду не був охрещений, добрий анабаптист, на ймення Жак, бачив, як жорстоко й ганебно повелися з його братом, двоногою істотою без пір'я і з душею; він повів його до себе, почистив, дав йому хліба й пива, подарував два флорини і навіть хотів дати йому роботу на своїй фабриці персидських тканин, що виробляються в Голландії. Кандід, низенько вклонившись, сказав йому:

— Учитель Панглос говорив правду, що все йде на краще в цьому світі, бо я більше зворушений вашою надзвичайною великодушністю, ніж жорстокістю того добродія у чорній мантиї та його дружини.

Другого дня, гуляючи, він зустрів жебрака, геть укритого гноянками, з мертвими очима, виразкою на носі, перекривленим ротом і чорними зубами, що говорив глухо, змучений нестерпним кашлем, від якого він щораз випльовував по зубу.

Розділ четвертий

*Як Кандід зустрів свого колишнього вчителя філософії доктора
Панглоса і що з того сталося*

Кандід, схвильований більше співчуттям, ніж жахом, віддав цьому страшному жебракові ті два флорини, що дістав від чесного анабаптиста Жака. Примара глянула на нього пильно, заплакала і кинулась на шию. Зляканий Кандід відступив.

— Леле! — сказав нещасний другому нещасному. — Та невже ви не пізнаєте свого любого Панглоса?

— Що я чую? Це ви, мій дорогий учителю, ви в такому жахливому стані! Яке ж лихо вас спіткало? Чому ви уже не в кращому із замків? Що сталося з Кунігундою, цією перлиною серед дівчат, цим найвищим витвором природи?

— Не сила мені говорити, — сказав Панглос. Кандід зразу ж повів його до хліва анабаптиста і дав йому попоїсти трохи хліба, а коли Панглос дещо підкріпився, Кандід спитав: — А що з Кунігундою?

— Вона померла, — відповів той.

Кандід зомлів на цьому слові; приятель очутив його поганим оцтом, якого випадково знайшов трохи в хліві. Кандід розплющив очі.

— Кунігунда померла! О найкращий із світів, де ти? Але ж від якої недуги вона померла? Чи не тому, що бачила, як мене вигнали з прекрасного замка її батька важкими стусанами?

— Ні, — відповів Панглос, — їй розпороли живіт болгарські солдати, натішившись з нею перед тим, як тільки можна; вони провалили голову баронові, що хотів її боронити; баронесу порізали на шматки; з моїм бідолашним вихованцем зробили те саме, що і з його сестрою; щождо замка, то від нього не лишилося й каменя на камені,— ні клуні, ні барана, ні качки, ні дерева; але за нас відомстили, бо авари зробили те саме в сусідньому маєтку, що належав болгарському панові.

По цій мові Кандід знову зомлів; але, прийшовши до тями і сказавши все, що треба було сказати, він запитав про причину й наслідок та про достатню підставу, що довела Панглоса до такого жалюгідного стану.

— Горе, моє! — відповів той, — ця причина — кохання: кохання, що тішить людський рід, що охороняє всесвіт, душа всіх чулих істот, ніжне кохання.

— Горе! — мовив Кандід. — І я знав кохання, цього владаря наших сердець, цю душу нашої душі. Воно коштувало мені одного поцілунку і двадцяти штовханів ногою в зад... Але як ця прекрасна причина могла довести вас до такого жахливого наслідку?

Панглос відповів на це так:

— О мій любий Кандіде! Ви знали Пакету, цю гарненьку служницю нашої вель-можної баронеси; я зазнав у її обіймах райських утіх; це вони спричинилися до тих пекельних мук, що жеруть мене тепер. Вона була заражена і, може, вмерла вже з того. Пакета дістала цей подарунок від дуже вченого францисканського ченця, який дошукався джерела зарази; він мав його від старої графині, що дістала його від кавалерійського капітана, а той одержав його від маркізи, а та перебрала від пажа, а той дістав його від єзуїта, а єзуїт, іще будши послушни-ком, отримав його по прямій лінії від одного з компаньйонів Христофора Колумба. Щождо мене, то я не передам його нікому, бо помираю.

— О Панглосе! — скрикнув Кандід. — Яка ж дивна генеалогія! Чи не диявол був тут за родоначальника?

— Зовсім ні, — відповів на те великий філософ, — це була неминуча річ у найкращому із світів, необхідний його інгредієнт, бо, коли б Колумб не схопив на одному із американських островів цієї хвороби, що отруєє джерело розмноження, перешкоджає йому і, очевидячки, противне великій меті природи, то ми не мали б ні шоколаду, ні кошенілі; треба ще зауважити, що досі ця хвороба спостерігається Тільки на нашому материку. Турки, індійці, персіяни, китайці, сіамці, японці її ще не знають; але є достатня підстава і їм пізнати її через кілька століть. Тим часом вона зробила серед нас надзвичайний поступ, а надто по тих великих арміях, що складаються із чесних та добре вихованих наймитів і вирішують долю держав; можна бути певним, що, коли тридцять ти-сяч душ воює проти такої самої числом армії, то там не менше двадцяти тисяч є венериків з кожного боку.

— Це дивна річ,— сказав Кандід, — проте вас треба вилікувати.

— Хіба це можливо! — відповів Панглос. — Я навіть су не маю, мій друже, а на всій простороні цієї кулі ні крові не пустять, ні клізми не поставлять, коли не заплатиш сам або коли не заплатять за тебе інші.

Після цих слів Кандід вирішив, що має зробити; він упав до ніг милосердного анабаптиста Жака і так зворушливо змалював йому становище свого приятеля, що добряга не вагаючись прийняв доктора Панглоса і вилікував його своїм коштом. Під час лікування Панглос утратив тільки одно око й одно вухо. Він добре писав і досконало знав арифметику. Анабаптист Жак зробив його своїм рахівником. Коли через два місяці йому довелось їхати до Ліссабона в торговельних справах, він узяв на корабель і обох своїх філософів.

Панглос з'ясував йому, що все на світі йде якнайкраще. Жак був іншої думки.

— Звичайно, — говорив він, — люди почасти зіпсували природу, бо вони не родяться вовками, але вовками стають. Бог не дав їм ні двадцятичотири-фунтових гармат, ні багнетів, а вони собі поробили й багнети, й гармати, щоб нищити один одного. Я міг би поставити на рахунок ще й банкрутів та суд, що відбирає добро в банкрутів і тим ще більше руйнує кредиторів.

— Все це неминуче, — відповів одноокий доктор, — поодинокі нещастя творять загальне щастя, і тому, що більше поодиноких нещасть, тим краще все в цілому.

Поки він так міркував, потемніло в повітрі, з усіх чотирьох кінців світу знялися вітри, і страшенна буря захопила корабель поблизу ліссабонського порту.

Розділ п'ятий

Буря, аварія корабля, землетрус і що сталося з доктором Панглосом, Кандідом та анабаптистом Жаком

Половина пасажирів, знеможена, задихаючись у тій невимовній нудззі, що нагонить хитання корабля на нерви і на весь настрій людей, киданих у різні боки, не мала навіть сили боятися небезпеки. Друга половина кричала і молилась; вітрила було пошматовано, щогли поламано, корабель пробито. Працювали, хто міг, але ніхто не слухався, ніхто не наказував. Анабаптист теж трохи допомагав керувати; він був на палубі; якийсь несамовитий матрос сильно ударив його і повалив на поміст, але сам від того втратив рівновагу і полетів за корабель сторч головою. Там він і повис, зачепившись за уламок щогли. Добрий Жак побіг йому на допомогу, пособив йому вилізти, але з зусилля сам шубовснув у воду на очах у матроса, що покинув його на загин і навіть не глянув на нього. Кандід наблизився і побачив свого благодійника, що на хвилину виринав і зник навіки. Він хотів кинутись за ним у море, але філософ Панглос зупинив його, довівши, що ліссабонський рейд на те і створений, щоб саме тут потонув анабаптист. Поки він це доводив аргіоп, корабель залило, і всі загинули, крім Панглоса, Кандіда та брутального матроса, що втопив до-бровичного анабаптиста; негідник щасливо доплив до берега, куди і Панглоса з Кандідом донесло на дощі.

Коли вони трохи очутились, то пішли до Ліссабона; у них лишилось небагато грошей, з якими вони сподівались, урятувавшись від бурі, не загинути з голоду.

Ледве вони ступили на міський ґрунт, оплакуючи смерть свого благодійника, як земля під ними затремтіла; море з клекотом піднялося в порту, розбиваючи кораблі, що стояли там на якорі. Вихрі полум'я й попелу вкрили вулиці та майдани; будинки валились, дахи зривало, мури розпадались; тридцять тисяч людності, без різниці віку і статі, загинуло під руїнами. [...]

Розділ шостий

Як улаштовано було прекрасне аутодафе, щоб запобігти землетрусові, і як Кандіда було побито

Після землетрусу, що знищив три чверті Ліссабона, тамтешні мудреці не добрали певнішого способу попередити цілковиту руїну, як дати народові прекрасне аутодафе. Коїмбрський університет постановив, що таке видовище, як церемоніальне спалення кількох людей на повільному огні, є найкращий засіб перешкодити землетрусові.

Внаслідок цього схопили одного біскайця, спійманого на тому, що одружився з кумою, та двох португальців, що здирали сало з курчати, коли його їли. Потім, зразу після обіду, схопили доктора Панглоса та його учня Кандіда, першого за те, що він говорив, а другого за те, що слухав, схвалюючи; обох повели нарізно до надзвичайно вогких приміщень, куди ніколи не заглядало сонце. На дев'ятий день їх обох одягли в сан-беніто, прикрасили їм голови паперовими митрами; Кандідові митра і сан-беніто були розмальовані перекинутими звоями полум'я і чортами, що не мали ні хвостів, ні пазурів, а на Панглові чорти були з пазурами й хвостами і полум'я було пряме. В такому одязі вони пішли урочистим походом, вислухали дуже патетичну казань у супроводі прекрасної монотонної музики. Кандіда відшмагали під такт співів, біскайця і двох тих, що не хотіли їсти сала, спалили, а Панглоса повісили, хоч це і було проти звичаю. Того ж дня земля знов стряслася з жахливим грюкотом.

Кандід, переляканий, приголомшений, спантеличений, умиваючись кров'ю і весь тремтячи, говорив сам собі:

— Коли це найкращий із можливих світів, то які тоді інші? Хай би мене відшмагали — це було зі мною в болгар; але, мій любий Панглосе, найбільший серед філософів, чи треба було мені бачити, як вас вішали не знати за що? Мій любий анабаптисте, найкращий серед людей, чи треба було вам тонути в порту? О Кунігундо, перлино серед дівчат, чи ж треба було, щоб вам розпороли живіт?

Він ішов, відшмаганий різками, ледве тримаючись на ногах, після проповіді, розгрішення і благословення, коли до нього підійшла стара жінка і сказала:

— Бадьорись, сину мій, і йди за мною.

Розділ сьомий

Як стара піклувалася про Кандіда і як він знайшов те, що кохав

Кандід не став від того бадьоріший, але пішов за старою до якоїсь халупи; вона дала йому горщик з мастивом, щоб натертись, лишила йому що їсти й пити, показала невеличке чисте ліжко; коло ліжка було повне вбрання. [...]

— Хто ви? — не раз питав її Кандід. — Звідки у вас стільки доброти? Чим я віддячу вам?

Добра жінка ніколи нічого не відповідала. Якось вона ввечері прийшла знову, але без вечері.

— Ідіть за мною, — сказала вона, — і не кажіть ні слова.

Вона взяла його під руку і повела до села за чверть милі від самого міста; вони прийшли до самотнього будинку, оточеного садом і канавами. Стара постукала в двері, їм відчинили; і тоді вона повела Кандіда потайними сходами до роззолоченого кабінету, покинула його на парчовій канапі, зачинила двері й вийшла. Кандід гадав, що він спить. Все життя здавалося йому тяжким, згубним сном, а ця мить — сном приємним.

Стара незабаром з'явилася; вона через силу підтримувала тремтячу жінку величного зросту, що поблискувала самоцвітами і була завинена вуалем.

— Зніміть вуаль, — сказала стара Кандідові.

Юнак наблизився і несмілою рукою скинув вуаль. Яка хвилина! Яка несподіванка! Йому здалося, що він бачить Кунігунду. Та він і справді її побачив, — то була вона, йому забракло сили, він не зміг ані слова промовити і впав їй до ніг. Кунігунда впала на канапу. Стара побризкала їх водою з спиртом, вони очутились і заговорили; спочатку це були окремі слова, безладні запитання і відповіді, зітхання, сльози, вигуки. Стара порадила їм розмовляти не так голосно і покинула їх на самоті.

— Як! це ви! — сказав їй Кандід. — Ви живі, я знайшов вас у Португалії! Отже — вас не згвалтовано? Вам не розпорото живота, як запевняв мене філософ Панглос?

— Усе це правда, — відповіла прекрасна Кунігунда, — але не завжди умирають від тих пригод.

— А ваші батько й мати — їх убито?

— Так, це правда,— сказала Кунігунда і заплакала.

— А ваш брат?

— І брата мого теж убито.

— Але чому ви в Португалії? І як ви дізналися, що я тут? І яким дивним випадком привели мене в цей дім?

— Я вам розповім про все, — сказала вона, — але розкажіть ви мені перше, що сталося з вами після невинного поцілунку, що ви дали мені, і тих стусанів ногою, що ви тоді дістали.

Кандід послухався її з глибокою пошаною і, хоч був збентежений, хоч голос йому був кволий і тремтів, хоч спина йому ще трохи боліла, він розповів їй, дуже наївно, про все, чого зазнав з часу розлуки. Кунігунда зводила очі до неба, оплакуючи смерть доброго анабаптиста та Панглоса; а потім сама почала розповідати Кандідові, який не поминув ані слова, пожираючи її очима.

Розділ восьмий

Історія Кунігунди

— Я лежала в ліжку і міцно спала, коли небо волило наслати болгар на наш прекрасний замок Тундер-тен-Тронк. Вони зарізали мого батька й брата і на шматки посікли мою нещасну неньку. Здоровенний болгарин, футів із шість заввишки, побачивши, що я зомліла від цього видовища, хотів мене згвалтувати. Це мене очутило, я опритомніла, стала кричати, пручатись, кусатись, дряпатись, я хотіла видерти очі тому здоровому болгарину, не знаючи, що все, що в замку мого батька сталося, є річ звичайна. Тварюка вдарив мене ножем у лівий бік, і там ще й досі у мене лишився шрам.

— Леле! — зітхнув простодушний Кандід, — сподіваюсь, я його побачу.

— Побачите, — сказала Кунігунда, — але я оповідатиму далі.

— Оповідайте,— відказав Кандід.

Вона знову взялася до своєї історії.

— Увійшов болгарський капітан; він побачив мене, геть скривавлену; солдат і не подумав підводитись. Капітан розгнівався, що ця тварюка виказала йому так мало пошани, і вбив його на мені. Потім він перев'язав мене і повів, як військову бранку, до себе. Я прала ті кілька сорочок, що він мав, і куховарила йому; треба сказати, що він уважав мене дуже гарною, і я не заперечую: він був добре збудований і мав білу та ніжну шкіру; а втім, йому нестало дотепності і філософії — відразу було видно, що не доктор Панглос його виховував. Наприкінці третього місяця, коли він витратився з грошей, а я обридла йому, він продав мене одному євреєві, на ім'я

дон Іссахар, що торгував у Голландії та Португалії і пристрасно любив жінок. Цей єврей дуже прихилився до мене, але перемогти мене не міг; я опиралась йому краще, ніж болгарському солдатові: шляхетна особа може бути раз згвалтована, але чеснота її від того тільки міцніє. Щоб привчити мене до себе, він оселив мене в цьому сільському домі, що ви бачите. Досі я гадала, що на світі немає нічого прекраснішого, як замок Тундер-тен-Тронк, але я помилялась.

Одного дня на відправі мене помітив великий інквізитор. Він довго дивився на мене і звелів переказати мені, що має зо мною поговорити в секретних справах. Мене привели до його палацу, і я розповіла йому про своє походження; він зазначив мені, як низько для мого рангу належати іудеєві. Дону Іссахарові запропонували віддати мене монсеньйору. Дон Іссахар, придворний банкір і людина з довір'ям, не схотів про те й слухати. Тоді інквізитор пригрозив йому аутодафе. Врешті, наляканий єврей склав умову, за якою будинок і я маємо належати їм обом разом; єврей користується понеділками, середами й суботами, а інквізитор рештою днів у тижні. Уже шість місяців, як ця угода триває. Не обходиться без суперечок, бо часто вони не можуть вирішити, чи належить ніч проти неділі старому завітові чи новому. Щодо мене,—то я аж до сьогодні опираюсь їм обом, і через те, гадаю, вони мене й досі кохають.

Кінець кінцем, щоб запобігти землетрусові і щоб настрахати дона Іссахара, монсеньйор інквізитор задумав улаштувати урочисте аутодафе. Він зробив мені честь, запросивши туди і мене. Я мала дуже хороше місце; дамам підносили холодне питво між мессою і карою. Мене справді поймав жах, коли я побачила, як палили двох євреїв і бідолашного біскайця, що одружився з кумою; але яке ж було моє здивування, жах і збентеження, коли я побачила в сан-беніто й митрі обличчя, що нагадало мені Панглоса! Я протерла собі очі, придивилась уважно і побачила, що його вішають; я зомліла. Ледве я очутилась, як побачила вас, роздягненого; я не знала більшого жаху, туги, болю і розпачу. [...]

Вони сіли вдвох до столу і, повечерявши, перейшли на ту прекрасну канапу, про яку вже згадувалось; вони ще були там, коли прийшов дон Іссахар, один із господарів будинку. Була субота, і він прийшов використати свої права і висловити своє ніжне кохання.

Розділ дев'ятий

Що сталося з Кунігундою, Кандідом, великим

інвизитором та євреєм

Цей Іссахар був найжовчніший із усіх синів Ізраїля, що жили на світі після Вавілонського полону.

— Як!—сказав він,— тобі, галілейська суко, замало одного пана інквізитора? Я мушу ділитися ще й з цим шахраєм?

Кажучи це, він витяг довгий кинджал, що завсіди мав при собі, і кинувся на Кандіда, не сподіваючись, що супротивник теж озброєний; наш добрий вестфалець разом з убранням дістав від старої прекрасну шпагу. Він видобув її, хоч на вдачу був дуже лагідний, вмить поклав суворого іудея мертвим на підлогу до ніг прекрасної Кунігунди.

— Пресвята діво! — скрикнула та, — що нам тепер буде? У мене забито людину! Прийде поліція, і ми загинули.

— Коли б Панглоса не було повішено, — сказав Кандід, — він би подав нам добру раду в такій скруті, бо з нього був великий філософ. А як його немає, то порадьмося з старою.

Стара була дуже розважна і вже почала висловлювати свою думку, коли нараз відчинилися другі маленькі двері. Минула година по півночі, заходила неділя. Цей день належав монсеньйорові інквізитору. Увійшовши, він побачив вишмаганого Кандіда із шпагою в руці, мертвяка на підлозі, перелякану Кунігунду і стару, що давала поради.

От що відбулося в цю мить у Кандідовій душі, і от як міркував він:

«Коли цей святий гукне допомогу, він неодмінно спалить мене і може зробити те саме і з Кунігундою; він без жалю вишмагав мене, він мій суперник, і я мушу його забити,— нема що вагатись».

Ця думка спалахнула ясно і швидко, і, не даючи інквізиторові отямитись від здивування, він проткнув його наскрізь і кинув поруч єврея.

— От уже й другий, — сказала Кунігунда, — нас не помилують, нас відлучать від церкви, прийшла наша остання година. Що з вами сталося, з вами, таким ніжним зроду, що ви за дві хвилини забили єврея і прелата?

— Моя люба, — відповів Кандід, — людина закохана, ревнива ще й вишмагана інквізицією, сама себе не тямить.

Тоді стара подала своє слово:

— У стайні є троє андалузських коней з сідлами і при збруї, нехай хоробрий Кандід їх засідлає. Ви, пані, маєте золото і діаманти, сідаймо хутчій на коні, — хоч я можу триматись тільки однією половиною, — і тікаймо до Кадікса. Година чудесна, і мандрувати холодком уночі дуже приємно.

Кандід миттю осідлав трое коней; Кунігунда, стара та він промчали тридцять миль одним духом. Тимчасом як вони втікали, служителі святої Германдади прибули до будинку. Монсеньйора поховали в прекрасній церкві, а дона Іссахара викинули на смітник.

Кандід, Кунігунда й стара були на той час в містечку Авачені серед гір Сієрра-Морени і мали в одному шинку таку розмову.

Розділ десятий

*В якій скруті Кандід, Кунігунда та стара прибули до
Кадікса і як вони сіли на корабель*

— Хто ж міг украсти мої пістолі й діаманти? — казала, плачучи, Кунігунда.— З чого ми житимемо? Що маємо робити? Де знайду я інквізиторів та євреїв, що знов мені все те подарують?

— Ох! — сказала стара, — я маю лиху думку на шановного отця кордельєра, що ночував учора в тому самому бадахоському заїзді, що и ми. Хай мене бог боронить від необачної думки, але він двічі заходив до нашої кімнати і виїхав задовго перед нами.

— Ох! — сказав Кандід, — добрий Панглос часто доводив мені, що добро на землі спільне, і всі мають на нього рівні права. Цей кордельєр мусив був, згідно з тими принципами, лишити нам щось на подорож. У вас так-таки нічогосінько не лишилось, моя прекрасна Кунігундо?

— Жодного мараведіса, — відповіла вона.

— Що ж робити? — спитав Кандід.

— Продаймо котрого з коней, — сказала стара. — Я сяду позад панночки, хоч я можу триматись однією тільки половиною, і ми доїдемо до Кадікса.

В тому самому готелі стояв пріор-бенедиктинець; він і купив коня. Кандід, Кунігунда й стара проїхали Луцену, Хіллу та Лебріху і кінець кінцем дісталися Кадікса. Там саме споряджали флот і збирали військо, щоб провчити шановних парагвайських отців-езуїтів, яких обвинувачували за повстання однієї з їхніх орд проти іспанського та португальського королів в околиці міста Сан-Сакраменто. Кандід, служивши в болгар, показав усю болгарську вправність перед генералом невеличкої армії так гарно, швидко, спритно, витримано й моторно, що його призначили командувати пішою ротою. Отже, він капітан; він сідає на корабель з Кунігундою, старою, двома слугами і парою андалузських коней, що належали раніш монсеньйорові великому інквізиторові Португалії.

Під час подорожі вони багато міркували про філософію бідолашного Панглоса. [...]

— Дай-то боже! — казала Кунігунда, — але я така нещасна була в нашому світі, що моє серце майже неприступне для надії.

— Ви скаржитесь, — сказала їй стара. — Ох! ви не зазнали такого лиха, як я!

Кунігунда трохи не розсміялася, — такою чудною здалася їй ця добра жінка, що хотіла бути нещаснішою за неї.

— Ох! — сказала вона їй, — коли вас, моя люба, не згвалтували двоє болгар, коли ви не дістали двічі ножем у живіт, коли не зруйновано два ваші замки, не зарізано двох ваших батьків і двох матерів, коли ви не бачили двох ваших коханців вишмаганими при аутодафе, то я не думаю, щоб ви могли заноситись передо мною; додайте ще й те, що я народилась баронесою сімдесят другого покоління, а служила куховаркою.

— Панно, — відповіла стара, — ви не знаєте ще мого походження, а коли б я показала вам свій зад, то ви б не говорили так і змінили свою думку.

Ці слова збудили надзвичайну цікавість у Кандіда та Кунігунди. І стара розповіла їм таке.

Розділ одинадцятий

Історія старої

— Мої очі не завжди були з вивернутими повіками та синцями, мій ніс не завсіді торкався підборіддя, і я не завжди була служницею. Я дочка папи Урбана X та принцеси Палестріни. До чотирнадцятого року мене виховували в палаці, перед яким всі палаци ваших німецьких баронів не більше, як стайня; одна з моїх сукень коштувала більше, як уся розкіш Вестфалії. Я зростала вродлива, граціозна і здібна, серед утіх, пошани й надій; я вже збуджувала кохання, мої груди розвивались, — і які груди! білі, тугі, як у Венери Медіцейської; а які очі, вії, які чорні брови! яке полум'я блищало в моїх зіницях, — воно тьмарило мерехтіння зірок, як мовили мені тамтешні поети. Жінки, що одягали мене й роздягали, вдавались в екстаз, роздивляючись мене спереду і ззаду, і всі чоловіки хотіли б бути на їх місці.

Я була заручена з князем, володарем Масса-Карари. Який князь! Вродливий, як і я, ніжний і приємний, з блискучим розумом і вогненним коханням. Я теж кохала його, як кохають уперше — з обожуванням, з самозабуттям. Усе було готове до весілля; от де була пишнота, розкіш нечувана, от де були свята, каруселі, безупинні опери-буф; і вся Італія складала мені на пошану сонети, серед яких не було ні одного посереднього. Я була вже на порозі свого щастя, як

одна стара маркіза, що була коханкою мого князя, запросила його до себе випити шоколаду; він помер менше, ніж за дві години, в страшних конвульсіях; але це була ще дрібниця. Мати моя була в розпачі, і, хоч її журба не дорівнювалась моїй, вона захотіла на якийсь час покинути те згубне місце. Вона мала чудовий маєток коло Гайети, і ми попливли туди позолоченою, як вітвар святого Петра з Римі, галерою. Та от корсар із Сали кинувся за нами і захопив наш корабель; наші солдати боронились як папські: вони упали навколішки, покидавши зброю, і немов просили в корсара передсмертного розгрішення. [...]

Не буду говорити вам про те, як тяжко молодій принцесі, коли її невільницею везуть до Марокко разом із матір'ю,— ви й самі добре розумієте, чого натерпілися ми на корсарському кораблі. Мати моя була ще прекрасна; дівчата нашого почту, наші звичайні покоївки, мали більше принад, ніж їх можна знайти по всій Африці; щодо мене, то я була чарівна, я була сама краса й грація і була незаймана; та не довго я такою лишилася — ту квітку, що призначалась прекрасному принцеві Масса-Карари, зірвав корсарський капітан. То був гидкий негр, який гадав, що робить мені велику честь. Певна річ, що принцеса Палестріна і я мусили мати велику силу, щоб витерпіти те, що зазнали раніш, як прибули до Марокко. Але годі — це такі звичайнісінькі речі, що шкода праці про них оповідати.

Марокко плавало в крові, коли ми туди приїхали. П'ятдесят синів імператора Мулей-Ізмаїла мали кожен свою партію, і це призвело до п'ятдесятьох громадянських війн: чорних проти чорних, чорних проти смуглявих, смуглявих проти смуглявих, мулатів проти мулатів; це була ненастанна різанина на всім просторі імперії.

Тільки ми висіли на берег, як чорні з партії, ворожої моєму корсарові, з'явилися до нього, щоб відняти здобич. Після діамантів і золота найцінніша річ — були ми. [...]

Кінець кінцем я побачила, що ті потвори в запалі змагання пошматували, порубали й побили всіх наших італійок і мою матір. Полонені і ті, що їх захопили, солдати, матроси, чорні, смуглі, білі, мулати і, нарешті, мій капітан,— усі були забиті, а я конала на купі мерців. Такі сцени відбувались на протязі більше, як триста льє, хоч ніхто при тому не забував прочитати на день п'ять молитов, як наказав Магомет.

На превелику силу я вибралася з купи скривавлених мерців і долізла до великого апельсинового дерева на березі сусіднього струмка; там я впала знеможена переляком, утомою, жахом, розпукою і голодом. Незабаром моє знесилля перейшло в сон, в

якому більше було непритомності, аніж відпочинку. Я була ще в стані кволості та безтяму, поміж смертю й життям, коли відчула, як щось мене придушило і ворушиться на мені. Розплющивши очі, я побачила білого чоловіка з лагідним обличчям, що зітхав і говорив крізь зуби: «*Ma che sciaquire d'essere senzacogl*».

Розділ дванадцятий

Далі про нещастя старої

Здивована і захоплена, почувши свою рідну мову, і не менше вражена тими словами, що цей чоловік промовляв, я відповіла йому, що бувають далеко тяжчі нещастя, ніж те, на яке він скаржиться; я розповіла йому коротко про той жах, якого зазнала, і зомліла знову. Він поніс мене до сусідньої хати, поклав на ліжко, нагодував мене, доглядав мене, потішав, пестив і говорив, що нічого не бачив прекраснішого від мене та що ніколи так не жалкував він за тим, чого ніхто тепер йому не поверне.

— Я народився в Неаполі, — сказав він мені. — Там щороку холостять дві чи три тисячі дітей різного віку; одні з того умирають, другі набувають кращого, ніж у жінок, голосу, треті навіть керують державами. Мені зробили цю операцію дуже вдало, і я став співаком у капелі принцеси Палестріни.

— Моеї матері! — скрикнула я.

— Вашої матері! — скрикнув він, плачучи. — Як! То ви та молода принцеса, що я виховував її до шести років і що вже тоді обіцяла бути такою прекрасною, як ви?

— Це я й єсть, а моя ненька лежить за чотириста кроків звідси, порубана на шматки, під купою трупів...

Я розповіла йому про все, що зо мною сталося; він теж розповів мені свої пригоди. Я дізналася, як його послала до марокканського короля одна могутня християнська держава, щоб скласти з тим монархом договір, — згідно з яким королеві мали постачати порох, гармати і кораблі, а він з тою допомогою повинен був знищити торгівлю інших християн.

— Місія моя скінчилась! — сказав чесний євнух, — я сідаю на корабель у Сеуті й повезу вас до Італії. «*Ma che sciaquire d'essere senza cogl*».

Я подякувала йому із слізьми зворушення, але, замість везти мене до Італії, він повіз мене в Алжир і продав мене беєві цієї провінції. Тільки-но я була продана, як у Алжирі об'явилась люта чума, що обійшла всю Африку, Азію і Європу. [...]

Коли перші напади цієї жахливої чуми минули, бейових рабів було продано. Мене придбав якийсь купець і повіз до Туніса; там він продав мене другому купцеві, а той перепродав мене в Тріполі, з Тріполі мене перепродали в Олександрію, з Олександрії — в Смирну, із Смирни — в Константинополь. Кінець кінцем моїм власником став яничарський ага, якого незабаром було виряджено боронити Азов проти росіян, що його облягли.

Ага, що був людиною вельми гречною, забрав з собою увесь свій сераль і оселив нас у невеличкому форті на Меотійському Болоті під охороною двох чорних євнухів та двадцяти солдатів. Перебито було силу росіян, але вони нам віддячили — Азов був здобутий вогнем і мечем, не милуючи ні статі, ні віку. Тримався тільки наш маленький форт; вороги хотіли здобути нас голодом. Двадцять яничарів запряглись, що не здадуться ніколи. Тяжкий голод, який вони терпіли, примусив їх з'їсти обох наших євнухів, аби не зламати присяги. Через кілька днів вони вирішили їсти жінок.

Серед нас був один дуже побожний і жалісливий імам, що сказав їм прекрасну казань, в якій переконував не забивати нас зовсім.

— Відріжте, — сказав він, — тільки по одному сидінню в кожній дами, і ви матимете чудесну страву; коли треба буде знову, то за кілька днів ви матимете ще стільки. Небо змилується над вами за таке добре діло і пошле вам порятунок.

Він був дуже красномовний і переконав їх; нам зробили цю жахливу операцію; імам гоїв нас тим самим бальзамом, який вживають, коли обрізують дітей. Всі ми були при смерті.

Ледве наготували яничари страву, що ми постачили їм, як наскочили росіяни на двох плоскодонних кораблях; ні одного яничара не зосталося живого. Росіяни не звернули жодної уваги на наше становище. Але скрізь є французькі хірурги; один з них, дуже спритний, потурбувався про нас і нас вилікував; і я все життя своє не забуду, як він, коли рани мої загоїлись, зробив мені пропозицію. А втім, він радив усім нам розважатись; він запевняв, що такі речі уже траплялись під час облог, і що такий є закон війни.

Тільки-но мої товаришки змогли ходити, нас погнали до Москви; я дісталася одному бояринові, який зробив мене садівницею і щодня давав мені двадцять батогів; але цього пана сколесовано наприкінці другого року разом з іншими тридцятьма боярами за якийсь двірський заколот, і я скористалася з цієї нагоди. Я втекла, перейшла всю Росію, довгий час слугувала по шинках у Ризі, потім у Ростокі, Веймарі, Лейпцігу, в Касселі, Утрехті, в Лейдені, в Гаазі, в Роттердамі; я посивіла в злиднях і ганьбі, маючи тільки половину заду і згадуючи

весь час, що я дочка папи; сто разів я хотіла вкоротити собі життя, але я ще й досі люблю його. Ця смішна слабодухість, чи не найзгубніша наша властивість, бо ж нема нічого безглуздішого, як бажати вік носити вагу, що весь час хочеш скинути її на землю; жахатись свого існування і — животіти; пестити, зрештою, гадюку, що жере нас, аж поки не з'їсть нашого серця.

Я бачила по країнах, якими гонила мене доля, і по шинках, де я прислужувала, велику силу людей, що ненавиділи своє існування, але тільки дванадцяттеро з них було таких, що з своєї волі поклали кінець своїм бідуванням: троє негрів, четверо женецьців та один німецький професор, на ім'я Робек. Я скінчила служницею в єврея дона Іссахара; він приставив мене до вас, прекрасна панно; тепер я поєднана з вашою долею і більше цікавлюся вашими пригодами, аніж своїми. Я б навіть ніколи не розповіла вам про свої нещастя, коли б ви мене трохи не вразили вашою увагою і коли б не було звичаю розповідати на кораблі різні пригоди, щоб не занудитись. Та й те сказати, моя панно: я маю досвід і знаю світ; зробіть собі втіху, попрохайте кожного з пасажирів розповісти вам свою історію, і коли між ними знайдеться хоч один, що не кляв раз у раз свого життя і не говорив сам собі, що він найнещасніший серед людей, то киньте мене в море сторч головою.

Розділ тринадцятий

Як Кандід мусив розлучитися з прекрасною Кунігундою і старою

Вислухавши історію старої, прекрасна Кунігунда висловила їй усю свою пошану, що належала особі такого стану й таких заслуг. Вона пристала на пропозицію і запросила всіх пасажирів розказати по черзі свої пригоди. Тоді Кандід і вона побачили, що стара мала рацію.

— Дуже шкода, — сказав Кандід, — що мудрого Панглоса повісили, всупереч звичаю, під час аутодафе. Він виголосив би нам дивні речі про фізичне й моральне зло, що вкриває землю і море, і я почуваю, що мав би сміливість зробити йому кілька почтивих заперечень.

Поки кожен розповідав свою історію, корабель посувався вперед. Вони пристали в Буенос-Айресі. Кунігунда, капітан Кандід і стара пішли до губернатора, дона Фернандо дТбараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лампурдос-і-Су-за. Цей пан був дуже пишний, як воно й личить людині з стількома іменами. Він говорив з людьми з такою шляхетною зневагою, так високо тримав ніс і так безжалісно підносив голос, такий суворий брав тон і так чванькувато ходив, що в кожного, хто ставав перед ним, з'являлося непереможне бажання його побити. Жінок він любив шалено. Кращої за Кунігунду, здалося йому, він ніколи не бачив.

І він передусім спитав, чи не дружина вона капітана. Вигляд, з яким він це питання поставив, стурбував Кандіда; він не насмілювався сказати, що вона йому дружина, бо й справді дружиною вона не була; він не наважився сказати, що це його сестра, бо не була вона йому і сестрою; і хоч ця зручна брехня була колись вельми поширена серед давніх людей, та й тепер часом могла б бути корисна,— його душа була надто чиста, щоб потаїти правду.

— Панна Кунігунда, — сказав він, — пообіцяла зробити мені честь віддатися за мене, і ми благаємо вашу світлість учинити ласку: влаштувати наше весілля.

Дон Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лам-пурдос-і-Суза підняв свої вуса і, гірко посміхнувшись, наказав капітанові Кандіду зробити огляд своїй роті. Кандід скорився; губернатор лишився з Кунігундою. Він освідчився перед нею і об'явив їй, що вона так причарувала його своєю красою, що він завтра візьме шлюб із нею в церкві або якось інакше. Кунігунда попросила чверть години подумати, порадитися з старою і потім на щось зважитися.

Стара сказала Кунігунді:

— Панно, ви маєте сімдесят два покоління предків і ні обола грошей. Ніщо вам не заважає стати дружиною найбільшого сеньйора Південної Америки, що має такі чудові вуса. Чи вам турбуватися про вірність після всіх ваших пригод? Вас гвалтували болгари; єврей і інквізитор тішились вашою любов'ю. Горе дає права. Скажу вам: на вашому місці я, і трохи не вагаючись, віддалася б за губернатора і тоді влаштувала б кар'єру капітанові Кандіду.

Поки стара говорила так з усією розважністю, що дають літа і досвід, в порту з'явився маленький корабель; на ньому був алькад з альгвазілами. І виявилась така річ.

Стара не помилилась, що гроші та коштовності Кунігунди вкрав у місті Бадахосі домініканець з широкими рукавами, коли вона похапливо втікала з Кандідом. Цей чернець надумався продати кілька самоцвітів ювелірові. Купець пізнав добро великого інквізитора, і домініканець, перед тим, як його повісили, признався, у кого він їх украв і куди ті люди поїхали. Про втечу Кунігунди й Кандіда вже знали. Їх вистежили до Кадікса і, не гаючи часу, вирядили за ними корабель. І от корабель був уже в Буенос-Айресі. Поширилась чутка, що алькад має зараз висісти на берег та що женеться він за вбивцями великого інквізитора.

Стара, розважна, як завжди, відразу зміркувала, що робити.

— Ви не можете втікати, — сказала вона Кунігунді, — та вам і боятись нема чого. Монсеньйора забили не ви, а, крім того, губернатор, закоханий у вас, не дозволить, щоб з вами зле поводитись. Лишайтеся.

І зараз же побігла до Кандіда.

— Тікайте, — сказала вона, — а то через годину вас сплять.

Не можна було гаяти й хвилини. Але як розлучитися з Кунігундою і де врятуватись?

Розділ чотирнадцятий

Як зустріли Кандіда й Какамбо парагвайські єзуїти

Кандід привіз із Кадікса слугу, яких часто можна зустріти на берегах Іспанії та в колоніях. То був іспанець лише на чверть, батьком його був метис із Тукумана; він був хлопчиком у хорі, паламарем, матросом, ченцем, носієм, солдатом, лакеєм. Звали його Какамбо, і він дуже любив свого господаря, бо його господар був людина вельми добра. Він хутенько осідлав пару андалузських коней.

— Ходімо, мій пане, послухаймось старої, тікаймо! Тікаймо не оглядаючись!

Кандід гірко плакав.

— О дорога моя Кунігундо! Як мені покидати вас у той час, коли пан губернатор має влаштувати наше весілля! О Кунігундо, що робитимете ви тут, на далекій чужині?

Робитиме те, що знатиме, — мовив Какамбо. — Жінка завсіди дасть собі раду. їй бог допоможе. Тікаймо!

— Куди ти ведеш мене? Куди нам їхати? Що ми будемо робити без Кунігунди? — казав Кандід.

— Присягаючись святим Яковом Кампостельським, — сказав Какамбо, — ви мали воювати проти єзуїтів, а тепер будете їх обороняти. Я добре знаю дорогу і проведу вас до їхньої держави. Їм буде дуже приємно мати капітана, що вчився муштри у болгар, і ви зробите прекрасну кар'єру. Коли не маєш долі в одному місці, треба її шукати в іншому. Це така втіха бачити і робити щось нове. [...]

Коли вони прибули до першої застави, Какамбо сказав вартовому, що капітан хоче переговорити з комендантом. Пішли сповістити начальника варти. Парагвайський офіцер чимдуж побіг до коменданта і переказав йому новину. Кандіда й Какамбо спочатку роззброїли і забрали в них андалузських коней. Потім їх провели між двома рядами солдат. Комендант ждав їх. Він був у трирогому капелюсі, у підтиканій рясі, з шпагою на боці і еспонтоном у руці. Він зробив знак, і вмить двадцять чотири солдати оточили новоприбулих. Сержант сказав їм, що треба почекати, бо преподобний отець-провінціал не дозволяє жодному іспанцеві говорити без нього і лишатися більше як три години в країні.

— А де ж преподобний отець-провінціал? — спитав Какамбо.

— Відправив месо і тепер на параді, — відповів сержант, — ви зможете поцілувати його остроги тільки через три години.

Кандід спочатку поцілував полу комендантової ряси, а потім сів з ним до столу. [...]

— То ви німець? — спитав єзуїт по-німецьки.

— Так, преподобний отче, — відповів Кандід.

Обидва вони, кажучи це, дивились один на одного з надзвичайним подивом і хвилюванням, якого не могли перебороти.

— А з якої німецької країни ви родом? — спитав єзуїт.

— Із поганої провінції Вестфалії, — відповів Кандід, — я народився в замку Тундер-тен-Тронк.

— О небо! Чи можливо ж це? — скрикнув комендант.

— О, яке диво! — скрикнув Кандід.

— Так це ви? — сказав комендант.

— Це неможлива річ! — мовив Кандід.

Вони кинулись в обійми один одному і залилися слізьми.

— Як! це ви, преподобний отче? ви, брат прекрасної Кунігунди! ви, кого забили болгари! ви, син пана барона! ви — парагвайський єзуїт! Але й дивна річ цей світ, треба визнати. О Пангlose, Пангlose! Як зраділи б ви, коли б вас не повісили!

Комендант наказав вийти рабам — неграм і парагвайцям, що подавали їм питво в кришталевих кубках. Тисячу раз він дякував богові та святому Ігнатію, стискаючи Кандіда в своїх обіймах; їх обличчя були вогкі від сліз.

— Ви ще більше здивуєтеся, зворушитесь і схвилюєтесь, — сказав Кандід, — коли я скажу вам, що панна Кунігунда, ваша сестра, якій на вашу думку, розпорото живота, пробуває в добрім здоров'ї.

— Де вона?

— З вами в сусідстві, в губернатора Буенос-Айреса; а я сюди приїхав воювати з вами.

Кожне слово в цій довгій розмові дивувало їх. Сама душа, здавалось, злітала з їх язика, слухала їх вухами, блищала їм в очах. А як вони були німці, то довго сиділи коло столу, дожидаючи преподобного панотця-провінціала. І комендант так говорив своєму дорогому Кандідові.

Розділ п'ятнадцятий

Як Кандід забив брата своєї дорогої Кунігунди

[...] Барон не випускав Кандіда із своїх обіймів, називав його своїм братом і рятівником.

— О, можливо, — казав він йому, — що ми разом, мій любий Кандіде, вступимо переможцями до міста і визволимо мою сестру Кунігунду.

— Це все, чого я бажаю, — сказав Кандід, — я мав з нею побратися і не перестаю на те сподіватись.

— Ви — негідник! — відповів барон, — ви зважилися б узяти шлюб з моєю сестрою, баронесою сімдесят другого покоління! Та як вам стало нахабства сказати мені про такий зухвалий намір?

Кандід, остовпівши з такої мови, відповів йому:

— Преподобний отче, ніякі покоління в світі нічого тут не можуть зробити; я вирвав вашу сестру з рук єврея та інквізитора; вона мені багато чим зобов'язана, і сама хоче одружитися зо мною. Учитель Панглос мені завсіди казав, що всі люди рівні, і я напевно одружуся з нею.

— Це ми ще побачимо, негіднику! — сказав єзуїт барон Тундертен-Тронк, міцно вдаривши його шпагою в плаз по обличчю.

Кандід умить витяг свою і встромив її по самий держак у живіт баронові єзуїту; але, витягай геть скривавлену шпагу, почав плакати.

— Ох, боже ж мій! — казав він, — я забив свого колишнього пана, свого друга і брата; я — найлагідніша людина в світі, а забив уже трьох, і між ними—двох священників.

Прибіг Какамбо, що вартував на порозі альтани.

— Нам лишається тільки дорого продати своє життя, — сказав йому Кандід, — зараз зайдуть до альтанки, ми мусимо вмерти із зброєю в руках.

Какамбо, знайомий уже з пригодами, не розгубився; він зняв з барона єзуїтську рясу, надів її на Кандіда, дав йому чотирикутний капелюх забитого і посадив на коня. Все це було зроблено в одну мить.

— Женімо вчвал, мій пане; всі вас матимуть за єзуїта, що їде з наказами, і ми встигнемо перейти кордон перше, як за нами кинуться навздогін.

І з такими словами він помчав уперед, вигукуючи по-іспанському:

— Дорогу, дорогу преподобному панотцеві-полковнику!

Розділ шістнадцятий

Що сталося з двома мандрівниками, з двома дівчатами, двома мавпами і дикунами, що звуться орейлонами

Кандід і його слуга були вже далеко за заставою, а в таборі ніхто ще не знав про смерть німецького єзуїта. Дбайливий Какамбо не

забув набити свою горбину хлібом, шоколадом, шинкою, овочами і кількома мірами вина. Вони заглибились на своїх андалузських конях у невідому країну, ніде не зустрівши жодної дороги. Нарешті, вони натрапили на прекрасну луку, перетяту струмками. Наші мандрівники пустили коней попастись; Какамбо запропонував своєму панові попоїсти, і сам подав йому приклад.

— Як-ти хочеш, щоб я їв шинку, — казав Кандід, — коли я забив сина пана барона і почуваю, що ніколи в світі вже не судилося мені побачити прекрасну Кунігунду? Навіщо тягтиму я свої нещасні дні, коли маю нидіти далеко від неї в гризоті й розпачі? І що скаже «Вісник Треву»?

Кажучи так, він все-таки їв. Сонце сідало. Раптом наші мандрівники почули кілька далеких вигуків, здавалося, жіночих. Вони не могли розпізнати, чи то були крики туги, чи радості, але схопилися з тією турботою й тривогою, що незмінно опановує людину в незнайомій країні. Кричало двійко голісіньких дівчат, що легко бігли край луки, а за ними гналися дві мавпи, кусаючи їх ззаду. Кандіда пойняв жаль; він навчився в болгар так стріляти, що міг би збити горішок із куща, не зачепивши листу. Він узяв свою іспанську двоствольну рушницю, вистрілив і забив обох мавп.

— Слава богу, мій любий Какамбо! Я визволив із великої небезпеки ці два нещасні створіння; коли я зробив гріх, убивши інквізитора та єзуїта, то я спокутував його, урятувавши життя цим дівчатам. Можливо, це – дівчата значного роду й стану, і цей випадок може стати нам у великій пригоді в цій країні.

Він хотів говорити далі, але йому відібрало мову, скоро він побачив, що дівчата ніжно обіймають двох тих мавп і розливаються над ними слізьми, сповняючи повітря найтужливішими криками.

— Я ніколи не сподівався, що у них така добра душа, — сказав він зрештою Какамбо, але той відповів: .

— Добре діло ви тут зробили, мій пане: ви забили коханців цих дівчат!

— Коханців! Чи може це бути? Ви глузуєте з мене, Какамбо! Як вам повірити?

— Любий мій пане, — відмовив Какамбо, — ви завжди всьому дивуетесь; хіба це вже так дивно, що по деяких країнах мавпи користуються прихильністю в жінок? Вони ж на чверть люди, точнісінько, як я на чверть іспанець. [...]

Ці поважні міркування спонукали Кандіда покинути луку і заглибитися в ліс. Там він повечеряв із Какамбо, і вони обидва заснули на моху, проклинаючи португальського інквізитора,

губернатора Буенос-Айреса і барона. Прокинувшись, вони відчули, що не можуть ворухнутись. Причина була та, що вночі їх пов'язали личаковими мотузками тубільці-орейлони, яким їх виказали двоє дівчат, їх оточувало з півсотні голісіньких орейлонів, озброєних стрілами, палицями та камінними сокирами; одні з них гріли великий казан, другі готували рожни, і всі кричали:

— Це єзуїт, єзуїт! Помстимось і попоїмо всмак! З'їмо єзуїта, з'їмо!

— Я ж вам казав, любий мій пане,— сумно скрикнув Какамбо, — що ці дівчата таки підведуть нас.

Кандід аж скрикнув, побачивши казан та рожни:

— Нас напевно засмажать або зварять. Ох, що сказав би вчитель Панглос, коли б побачив, яка є справжня незіпсута природа. Хай усе є добре, але я скажу, що жорстока то річ втратити Кунігунду і потрапити на рожен до орейлонів.

Какамбо не журився ніколи.

— Не вдавайтеся в розпуку, — сказав він зажуреному Кандідові, — я трохи розумію мову цього народу і поговорю з ними.

— Не забудьте, — сказав Кандід, — нагадати їм, яка то страшна нелюдськість варити людей, і як мало в тому християнського.

— Панове, — сказав Какамбо, — ви сподіваєтесь сьогодні з'їсти єзуїта? Це дуже добре; немає нічого справедливішого, як саме так поводитись із своїми ворогами. Справді, природне право навчає нас убивати свого ближнього, і так робиться по всій землі. Коли ми не користуємось правом їх їсти, то тільки тому, що маємо багато іншої їжі; але у вас немає такого достатку, і, певна річ, краще самому з'їсти свого ворога, ніж віддати крукам та гавам здобутки своєї перемоги. Але, панове, ви ж не захочете їсти своїх приятелів. Ви гадаєте, що насадите на рожен єзуїта, а в дійсності засмажите свого оборонця, ворога ваших ворогів. Щодо мене, то я народився у вашій країні, а цей добродій, що його всі ви бачите, це мій пан, і зовсім не єзуїт; він допіру забив єзуїта і надів його шкіру. Ось де причина вашої помилки. Щоб перевірити мої слова, візьміть оцю його рясу і підіть до першої застави землі *los padres* і розпитайте, чи не вбив мій пан єзуїтського офіцера. На це треба небагато часу; ви завжди встигнете нас з'їсти, коли я збрехав. Але коли я сказав вам правду, то ви досить знаєтесь на принципах публічного права, на звичаях і законах і помилуєте нас.

Орейлони визнали цю промову за дуже розумну; вони вирядили двох старшин, щоб ті якнайшвидше допиталися правди. Депутати пильно виконали своє доручення і незабаром повернулися з добрими вістями. Орейлони розв'язали обох бранців, всяко їм догоджали,

запропонували дівчат, дали їм харчів на дорогу і провели до кордону своєї держави, радісно вигукуючи:

— Він не єзуїт, не єзуїт!

Кандід не переставав дивуватися з причини свого звільнення.

— Який народ, — говорив він, — які люди! які звичаї! Коли б я не мав щастя проколоти наскрізь брата Кунігунди, то мене без жалю з'їли б. А, зрештою, природа сама по собі добра, бо ці люди, замість з'їсти мене, зробили мені тисячу приємностей, як тільки довідались, що я не єзуїт.

Розділ сімнадцятий

*Як Кандід і його слуга прибули до країни Ельдорадо
і що вони там побачили*

[...] Какамбо, що завжди давав не гірші, аніж стара, поради, мовив Кандідові:

— Іти нам уже не сила, попоходили ми доволі; я бачу порожній човник на річці, накидаймо в нього кокосових горіхів, сядьмо туди самі та й попливімо за водою. Річка завсіди веде до якоїсь залюдненої країни. Коли ми не знайдемо там чогось приємного, то принаймні побачимо щось нове.

— Попливімо, — сказав Кандід, — здаймось на волю провидіння!

Вони пропливли кілька льє між берегами, то квітучими, то пустинними, то положистими, то скелястими. Річка дедалі ширшала, нарешті, вона зникла під склепінням жахливих скель, що зносились аж до неба. Наші мандрівники мали відвагу пуститись за хвилями під це склепіння. Стиснена в цьому просторі, річка понесла їх з страшною хуткістю та ревом. Через двадцять чотири години вони знову побачили світло, але їх човен потрощило об підводне каміння, і вони мусили дряпатись по скелях аж ціле льє; нарешті, вони побачили безмежний обрій, оточений неприступними горами. Земля була оброблена однаково для пожитку і для втіхи; корисне скрізь єдналося з приємним; шляхи були вкриті чи, певніше, оздоблені повозами блискучої форми і з блискучого матеріалу; на них сиділи чоловіки й жінки виняткової краси, а везли їх грубезні червоні барани так хутко, що швидкістю переважали найкращих андалузських, тетуанських та мекнезьких коней.

— Еге, — сказав Кандід, — та ця країна краща за Вестфалію.

Він спинився з Какамбо коло першого села, що їм стрілось. На царині кілька сільських дітей, одягнутих у злото-парчеве лахміття, гралися кидальними дисками. Люди з іншого світу з цікавістю роздивлялись їх; це були досить широкі круглі платівки, жовті,

червоні та зелені, що якимось незвичайно блищали. Мандрівників узяло бажання підняти кілька з них; усі вони були з золота, смарагдів та рубінів, і найменший з них був би найбільшою оздобою на троні Могола.

— Безперечно, — сказав Какамбо, — це все діти тутешнього короля, що грають у диски.

В цю хвилю з'явився сільський учитель, щоб покликати їх до школи.

— А от, — сказав Кандід, — і вихователь королівської родини.

Маленькі пустуни відразу ж покинули свою забавку, полишавши долі свої диски і все, чим розважались. Кандід усе те підняв, побіг до вихователя і подав йому з великою пошаною, показуючи на мигах, що їх королівські високості забули своє золото та самоцвіти. Сільський учитель, посміхнувшись, кинув їх на землю, з цікавістю та здивуванням поглянув на Кандіда і пішов собі далі.

Мандрівники не забули зібрати золото, рубіни та смарагди.

— Де ми? — скрикнув Кандід. — Як гарно виховують дітей тутешнього короля, навчаючи їх зневажати золото та дорогі самоцвіти.

Какамбо був так само здивований, як і Кандід. Нарешті вони наблизились до першої хати в селі; вона була збудована, як європейський палац. Багацько люду тиснулось у дверях, а ще більше було всередині; часами чулася дуже приємна музика, і долітав смачний дух із кухні. Какамбо підійшов до дверей і почув, що розмовляють по-перуанському; то була його рідна мова, бо, як відомо, Какамбо народився в Тукумані, в селі, де іншої мови немає.

— Я буду вам за перекладача, — сказав він Кандідові, — зайдімо, це шинок. [...]

Коли вони попоїли, Какамбо гадав, так само, як і Кандід, що вони добре заплатять за страву, коли кинуть на стіл два чималенькі шматки золота, що підняли дорогою, але господар і господиня вибухнули сміхом і довго держалися за боки. Нарешті вони заспокоїлись, і господар сказав:

— Панове, ми добре бачимо, що ви чужинці, а ми їх бачити не звикли. Даруйте нам, що ми посміялися, коли ви схотіли заплатити нам камінцями з дороги. У вас, мабуть, немає тутешніх грошей, але тут їх і не треба, щоб пообідати. Всі готелі, поставлені для потреб торгівлі, утримує держава. Тут вас кепсько нагодували, бо це бідне село, але в інших місцях вас привітають як треба.

Какамбо переклав Кандідові слова господаря, і Кандід слухав їх з тим самим здивуванням, з яким Какамбо їх перекладав.

— Шо ж воно за країна, незнана всій решті землі, — говорили вони один одному, — де природа так різниться від нашої? Мабуть, це й є та країна, де все йде гаразд: бо ж неодмінно треба, щоб така країна існувала. І хоч що там говорив учитель Панглос, а я часто помічав, що у Вестфалії було чимало поганого.

Розділ вісімнадцятий

Що побачили вони в країні Ельдорадо

Какамбо висловив господареві своє здивування; господар йому відповів:

— Я нічого не знаю, але є у нас старий, що був колись при дворі; то наймудріша людина в королівстві і охоче вам усе розповість. [...]

Дід посадив обох чужинців на канапі, набитій пухом колібрі, почаствував їх лікером із діамантових чаш і потім задовольнив їх цікавість такими словами:

— Мені сто сімдесят два роки, і мій покійний батько, королівський конюх, розказував мені про дивні перевороти в Перу, свідком яких був. Королівство, де ми перебуваємо, є давня батьківщина інків, які дуже необачно покинули її, щоб здобути інші землі, де їх, кінець кінцем, понищили іспанці.

Ті принци з їх роду, що лишились на своїй рідній землі, були розумніші; за згодою всього народу, вони ухвалили, щоб ні один підданий не виходив за межі нашої маленької держави, і тим зберегли нам нашу простоту і добробут. Іспанці, що мали деякі невиразні відомості про нашу країну, назвали її Ельдорадо, а один англієць, на ім'я кавалер Релей, навіть побував недалеко від нас, років сто тому. Але як нас оточують неприступні скелі та безодні, то ми й досі маємо захист від неситого хижацтва європейських народів, що почувають незрозумілу пристрасть до каміння й жовтих грудок нашої землі і задля них перебили б усіх нас до одного.

Розмова точилася довго; говорили про форму правління, про звичаї, жінок, про громадські видовища, про мистецтво. Наприкінці Кандід, що завжди мав нахил до метафізики, запитав через Какамбо, чи є у країні яка релігія.

Старий трохи почервонів.

— Як ви можете сумніватися в тому? — сказав він. — Невже ви вважаєте нас за невдячних людей?

Какамбо чемно тоді запитав, яка ж саме релігія в Ельдорадо.

Старий почервонів знову.

Хіба може бути дві релігії? — мовив він. — Я гадаю, у нас така релігія, як і по всьому світі. Ми день і ніч поклоняємось богам.

Ви поклоняєтесь єдиному богові? — спитав Какамбо, що весь час перекладав сумніви Кандіда.

— Звичайно, — відповів старий, — бо ж їх не два, не три й не чотири. Мушу сказати, люди з вашого світу ставлять дуже чудні запитання.

Кандід невгаваючи розпитував доброго діда; він хотів знати, як саме моляться богові в Ельдорадо.

— Ми йому зовсім не молимося, — сказав добрий і шановний мудрець, — ми не маємо що в нього просити, — він дав нам усе, що треба; ми лише весь час йому дякуємо.

Кандідові схотілося тоді побачити їхніх жерців. Добрий дід посміхнувся.

— Друзі мої, — сказав він, — усі ми тут жерці. Король і старшини родин щоранку співають вдячних псалмів у супроводі п'ятьох чи шістьох тисяч музик.

— Як! у вас немає ченців, що навчають, сперечаються, керують, хитрують і палять людей, які тримаються іншої думки?

— Очевидно, ми ще не божевільні, — сказав старий, — всі ми однієї думки, і ніяк не розуміємо, яких іще вам треба ченців. [...]

Кандід і Какамбо сіли в карету; шестеро баранів помчали, і менше, як за чотири години, вони прибули до королівського палацу, що стояв на краю столиці. [...]

[...] Коли вони наблизились до тронної зали, Какамбо спитав у старшин, як треба вітати його величність: падати навколішки чи на живіт? класти руки на голову чи на спину? і чи треба лизати пил на підлозі? — одно слово, яка церемонія?

— У нас звичай, — сказав старшина, — обіймати короля і цілувати його в обидві щоки.

Кандід і Какамбо кинулись королю на шию, а той привітав їх так ласкаво, як тільки можна уявити, і ввічливо запросив їх повечеряти.

Тимчасом їм показали місто, громадські будівлі, що зносились до хмар, сходи, прикрашені тисячами колон, фонтани з чистою водою, фонтани з трояндовою водою та лікерами з цукрової тростини, що невпинно збігали до великих водозборів, викладених чимось подібним до коштовного каміння, від якого повівало пахощами, подібними до духу гвоздики та кориці. Кандід хотів побачити суд і парламент; йому сказали, що цього тут немає, що тут нікого не судять. Він поцікавився, чи є тут в'язниці, і йому відповіли, що нема. Але найбільше його здивував і найприємніше вразив палац наук, де він побачив галерею, дві тисячі кроків завдовжки, всю заставлену математичним та фізичним приладдям.

[...] Цілий місяць пробули вони в тому гостинному домі. Кандід раз у раз говорив до Какамбо:

— Бачу і ще раз бачу, приятелю мій, що замок, де я народився, не варт краю, де ми перебуваємо тепер, але нема тут Кунігунди, та й ви, безперечно, маєте якусь коханку в Європі. Коли ми лишимося тут, ми будемо такі, як і інші; а коли повернемося у свій край хоч би з десятком баранів, вантажених ельдорадським камінням, ми будемо багатші за всіх королів вкупі; ми не боїтимемося інквізиторів і легко зможемо визволити Кунігунду.

Такі слова подобались Какамбо; відбути подорож, підвестися в очах своїх знайомих, розповісти їм про все, що бачили в мандрівці,— все це так приємно, що наші щасливці вирішили не лишатись тут далі і розпрощатися з його величністю.

— Ви робите дурниці, — сказав їм король, — я знаю, що моя країна не бозна-яка гарна; але де можна жити, там треба і залишатись. Звичайно, я не маю права затримувати чужинців; така тиранія суперечить і нашим звичаям, і нашим законам; усі люди вільні. Виїздіть, коли схочете, але вийти звідси дуже тяжко. Швидкою рікою, що біжить попід скельним склепінням і якою ви чудом якимсь дістались сюди, вам проти води не виїхати. Гори, що оточують моє королівство,— десять тисяч футів заввишки, і прямовисні, як мури; кожна з них завширшки не менше як десять миль; і зійти на них можна лише тими стромовинами. Проте, коли ви неодмінно хочете виїхати, я дам наказ інженерам збудувати якусь машину, що вигідно перенесе вас через усі перешкоди. Коли ви перейдете гори, ніхто вже не зможе супроводити вас у дорозі: мої піддані запряглися не переступати нашого кордону — гірського кряжа, і мають досить мудрості не ламати своєї присяги. Крім цього, просіть у мене все, що вам до вподоби.

— Ми просимо у вашої величності, — сказав Какамбо, — лише кількох баранів, вантажених харчами, камінням та жовтими грудками з вашого краю.

Король засміявся.

— Не розумію, — сказав він, — чим саме так до смаку припали вам, європейцям, оті наші жовті грудки, але беріть їх, скільки знаєте, і хай вони підуть вам на користь.

Ту ж мить він наказав своїм інженерам збудувати машину, яка б переправила обох диваків за межі королівства. Три тисячі видатних фізиків працювали над нею два тижні, і коштувала вона тільки двадцять мільйонів фунтів стерлінгів на тамтешні гроші. У машину посадовили Кандіда й Какамбо; з ними була пара великих червоних

баранів, осідланих і загнuzданих, щоб їхати верхи, спустившия з гір, двадцять в'ючних баранів, вантажених харчами, тридцять баранів, вантажених зразками найцікавіших диковин країни, і п'ятдесят, обтяжених золотом, коштовностями та діамантами.

Король ніжно обняв обох зайд. Дивне то було видовище — їхній від'їзд та той дотепний спосіб, яким їх підняли з баранами на саме верхогір'я. Фізики, приставивши їх у безпечне місце, попрощалися з ними, і Кандід не мав уже іншого бажання і іншої мети, як подарувати своїх баранів Кунігунді.

— У нас є тепер чим заплатити губернаторові Буенос-Айреса, — сказав він, — коли тільки Кунігунді можна зложити ціну. Рушаймо до Кайєни, сідаймо на корабель, а там побачимо, яке королівство нам купувати.

Розділ дев'ятнадцятий *Що трапилось у Сурінамі, і як Кандід познайомився з Мартеном*

Перший день для наших мандрівників був досить приємний, їх бадьорила думка, що вони посідають скарби, які переважають багатства всієї Азії, Європи і Африки разом. Кандід у захваті вирізував ім'я Кунігунди на деревах. Другого дня пара баранів загрузла в трясовині і загинула разом з усією поклажею; ще пара подохла з утоми кілька день згодом; семеро чи восьмеро загинули з голоду серед пустелі; інші потрапили через кілька день у провалля. Зрештою, по стоденнім переході, у них залишилася одним-одна пара баранів. Кандід сказав до Какамбо:

— Друже мій, ви бачите, які скороминущі скарби цього світу; нема нічого сталого, крім чесноти та щастя знову побачити Кунігунду.

— Так, — відповів Какамбо, — але в нас лишилася ще пара баранів, а на них більше скарбів, аніж у іспанського короля. Я бачу, вдалині місто і гадаю, що то Сурінам, який належить голландцям. Кінець нашим злигодням; починається наше щастя.

Наближаючись до міста, вони побачили негра, що лежав на землі напіводягнений, — на ньому були тільки сині полотняні штани, — у бідолахи не було лівої ноги і правої руки.

— Боже мій! — сказав йому Кандід по-голландському, — що робиш ти, друже мій, у такому жахливому стані?

— Я чекаю свого господаря, пана Вандердендура, славетного негоціанта, — відповів негр.

— То це пан Вандердендур так з тобою поводитьсья? — спитав Кандід.

— Так, пане, — обізвався негр, — такий звичай. Двічі на рік дають нам полотняні штани, і то вся наша одежа. Коли ми працюємо на цукроварні і нам відірве жорнами палець, — нам відтинають руку. Коли хто з нас надумається втікати, нам відтинають ногу; зі мною трапились обидві ці пригоди. От якою ціною дістається цукор, що ви їсте в Європі. Проте моя мати, продаючи мене за десять патагонських екю на гвінейському березі, говорила мені: — Люба моя дитино, шануй наші фетиші, вклоняйся їм день і ніч, вони дадуть тобі щастя в житті; тобі випадає честь бути рабом наших білих господарів і тим прислужитися щастю своїх батьків.— Я не знаю, чи зробив я їх щасливими, але вони мене не зробили. Собаки, мавпи і папуги в тисячу разів щасливіші, як ми. Голландські жерці, що повернули мене на свою віру, кажуть мені щонеділі, ніби всі ми, білі й чорні, діти Адамові. Я не знаюся на генеалогії, але, коли ці проповідники кажуть правду, то всі ми доводимось одно одному двоюрідними братами. Але погодьтесь зо мною, не можна гірше поводитись з власними родичами.

— О Пангlose! — скрикнув Кандід, — ти не передбачав такої гидоти! Чи не час уже мені зректися твого оптимізму?

— Що таке оптимізм? — спитав Какамбо.

— Ох! — відповів Кандід, — це пристрасть запевняти, що все йде добре, коли все складається на зле.

Він умивався слізьми, дивлячись на негра, і, плачучи, вступив до Сурінаме.

Перш за все вони розпитали, чи нема в порту якого корабля, що міг би взяти їх до Буенос-Айреса. Той, до кого вони звернулись, був іспанський корабельник; він запропонував скласти з ними чесну умову. Він призначив їм побачення в шинку. Кандід і вірний Какамбо пішли туди разом із своїми баранами.

У Кандіда що було на душі, те й на язичу; він розповів іспанцеві всі свої пригоди і признався, що хоче викрасти Кунігунду.

— Навряд чи повезу я вас до Буенос-Айреса, — сказав корабельник, — мене повісять і вас теж. Прекрасна Кунігунда — найулюбленіша коханка губернатора.

Це вразило Кандіда, як блискавка. Він довго плакав і звернувся нарешті до Какамбо:

— От що треба зробити, мій любий друже, — сказав він йому. — У кожного з нас є в кишені на п'ять чи шість мільйонів діамантів. Ти спритніший за мене. Їдь до Буенос-Айреса і звільни Кунігунду. Коли

губернатор опиратиметься, дай йому мільйон; коли він не згоджуватиметься, дай йому два. Ти не вбивав інквізитора, тебе не ловитимуть. Я сяду на другий корабель і дождатиму тебе у Венеції: то вільна країна і там не страшно ні болгар, ні аварів, ні євреїв, ні інквізиторів. [...]

Кандід прожив іще скількись часу в Сурінамі, виглядаючи корабельника, що згодився б везти до Італії його самого та двох баранів, що в нього лишилися. Він найняв слуг і накупив усього, що треба на довгу подорож. Нарешті до нього прийшов пан Вандердендур, господар великого корабля.

— Скільки ви візьмете, — спитав Кандід, — щоб перевезти напрямки до Венеції мене самого, моїх людей, мій багаж і цю пару баранів?

Господар заявив, що хоче десять тисяч піастрів. Кандід не сперечався.

— Ого! — сказав сам собі мудрий Вандердендур, — цей чужинець дає десять тисяч піастрів відразу. Мабуть, він дуже багатий.

Потім, повернувшись за хвилину, він заявив, що не може їхати дешевше, як за двадцять тисяч.

— Гаразд, ви їх матимете, — сказав Кандід.

— Еге, — мовив сам собі купець, — та він і двадцять тисяч піастрів дає так само легко, як і десять.

Він повернувся знову і сказав, що не може везти його до Венеції дешевше, як за тридцять тисяч піастрів.

— Даю тридцять тисяч, — відповів Кандід.

— Еге, — знову сказав собі голландський купець, — та й тридцять тисяч піастрів нічого для нього не важать; напевно, на тих баранах незліченні скарби. Але не буду вимагати більше, хай заплатить спочатку тридцять тисяч піастрів, а там побачимо.

Кандід продав два маленькі діаманти, з яких менший коштував більше, ніж правив купець. Він заплатив наперед. Баранів було перевезено на корабель. Кандід плив за ними човном, щоб сісти на корабель у рейді. Але корабельник не гаяв часу, наставив вітрила і рушив, скориставшись сприятливим вітром. Спантеличений і остовпілий, Кандід незабаром утратив його з-перед очей.

— Лишенько! — скрикнув він, — от підступний вчинок, гідний старого світу!

Він повернувся на берег, не тямлячись з розпачу; і не диво, бо він втратив скарби, що могли б збагатити двадцять монархів. Кандід звернувся до голландського судді; а що він був трохи схвилюваний, то надміру став стукати в двері; зайшовши, він розповів про свою

пригоду трохи голосніше, як належало. Суддя спочатку наказав йому заплатити десять тисяч пістрів за галас, якого він наробив; потім спокійно вислухав його, пообіцяв розглянути справу тільки-но повернеться купець, і стягнув з нього десять тисяч пістрів на судові витрати. [...]

В цей час один французький корабель мав рушати в Бордо. Кандід, що вже не мав баранів, вантажених діамантами, найняв собі каюту за справжню ціну і сповістив по місту, що заплатить за перевіз і харчування ще й дасть дві тисячі пістрів тому, хто схоче з ним подорожувати, — з одною лише умовою, щоб то була найрозчарованіша і найнещасніша людина на всю округу.

До нього з'явилося стільки претендентів, що й цілий флот не міг би їх вмістити. Кандід, щоб не помилитись у виборі, одібрав із них душ двадцять, що здалися йому людьми найбільш товариськими і вартими уваги. Він запросив їх до шинку і почастивав вечерею з умовою, щоб кожен з них заприсягнувся розповісти по правді свою історію, пообіцявши їм вибрати того, хто здасться йому гідним найбільшого співчуття і найбільш незадоволеним з свого становища, а всім іншим зробити подарунки.

Засідання тривало до четвертої години ранку. Кандід, вислухуючи пригоди, знову пригадував про те, що говорила йому стара по дорозі до Буенос-Айреса, і про той заклад, який вона пропонувала: що нема людини на кораблі, яка б не зазнала найтяжчого лиха. Панглоса він згадував при кожній пригоді, яку йому розповідали.

— Панглосові тяжко було б тепер захищати свою систему, — казав він. — Хотів би я тепер його побачити. Коли і є де, щоб усе було гаразд, то тільки в Ельдорадо, а більш ніде.

Кінець кінцем, він спинився на вбогому вченому, що десять років працював у амстердамських книгарів. Він прийшов до висновку, що нема в світі праці, яка б могла так спротивити.

Цього ученого, у якого, крім того, була добра душа, пограбувала жінка, побив свій же син і покинула власна дочка, яку викрав один португалець. Нарешті, він позбувся посади, з якої жив, і всі проповідники в Сурінамі переслідували його, вважаючи за соцініянця. Правду сказати, інші були так само нещасні, як і він, але Кандід сподівався, що вчений розважатиме його в дорозі. Всі інші суперники вирішили, що Кандід вельми їх скривдив, але він заспокоїв їх, давши кожному по сотні пістрів.

Розділ двадцятий

Що сталося з Кандідом та Мартеном на морі

Старий учений, що звався Мартеном, сів на корабель і вирушив з Кандідом у Бордо. Обидва так багато бачили і багато страждали, що коли б вони пливли від Суринама до Японії повз ріг Доброї Надії, то й тоді їм би не забракло матеріалу для розмови про зло моральне і зло фізичне.

Проте Кандід мав велику перевагу над Мартеном, бо сподівався знов побачити Кунігунду, Мартенові ж не було на що сподіватись; крім того, він не мав ні золота, ні діамантів. І хоч Кандід утратив сотню великих червоних баранів, навантажених найбільшими скарбами землі, хоч йому ні на мить не давало спокою шахрайство голландського купця, а проте, коли він згадував, що залишилося ще в його кишенях, і коли говорив про Кунігунду, особливо ж попоївши, він знову схилився до системи Панглоса. [...]

Серед такої суперечки до них долетіли гарматні постріли; дедалі ті постріли ставали чутніші. Всі озброїлись зоровими трубами і побачили два кораблі, що билися десь за три милі від них; вітер так близько пригнав їх до французького корабля, що можна було вволю надивитись на той бій. Нарешті один із кораблів пальнув у другий так низько і так влучно, що той пішов на дно. Кандід і Мартен виразно бачили сотні людей на палубі затопленого корабля; всі вони зводили руки до неба, зойкали і кричали. За хвилину все щезло в морі.

— Бачите, — сказав Мартен, — як люди поводяться одно з одним.

— Це правда, — сказав Кандід, — є таки щось від диявола в цій справі.

Кажучи так, він помітив на воді щось червоне й блискуче. Спустили шлюпку роздивитися, що то таке; то був один із його баранів. Кандід більше втішався, знайшовши цього барана, аніж сумував, утративши сотню, вантажених великими ельдорадськими діамантами.

Французький капітан незабаром дізнався, що капітан переможного корабля був іспанець, а капітан переможеного — голландський пірат, той самий, що обікрив Кандіда. Незліченні скарби, що їх захопив негідник, разом з ним поглинуло море; врятувався тільки один баран.

— Бачите, — сказав Кандід Мартенові, — злочин часом буває покараний; цей голландський шахрай знайшов собі смерть, якої заслужив.

— Так, — сказав Мартен, — але чи треба було, щоб загинули всі пасажери з його корабля? Бог покарав шахрая, а всіх інших потопив диявол.

Тимчасом французький і іспанський кораблі пливли далі, а Кандід далі розмовляв з Мартеном. Вони сперечалися п'ятнадцять днів і в кінці п'ятнадцятого дня були у своїх змаганнях там, де і першого дня. Зате принаймні вони розмовляли, обмінювались думками, втішали один одного. Кандід пестив свого барана.

— Коли я знайшов тебе, — говорив він, — то можу, звичайно, знайти і Кунігунду.

Розділ двадцять другий

Що сталося з Кандідом та Мартеном у Франції

Кандід спинився в Бордо ненадовго, тільки щоб продати кілька ельдорадських камінців та найняти зручного візка на двох, бо він уже не міг обійтися без свого філософа Мартена. Йому прикро було тільки розлучатися з своїм бараном, якого він віддав Академії наук у Бордо, що оголосила сьогорічну премію тому, хто доведе, через що вовна на цьому барані червона; премію було присуджено одному північному вченому, що довів за допомогою A плюс B мінус C , поділеному на X , що баран мусив бути червоний і мав подохнути від овечої віспи.

Тимчасом усі подорожні, яких Кандід зустрічав по дорозі у заїздах, говорили йому:

— Ми їдемо до Парижа.

Загальне прагнення навіяло і йому бажання побачити цю столицю, тим більше, що була вона не так і далеко від дороги у Венецію.

Коли він в'їхав до передмістя Сен-Марсо, йому здалося, що він опинився в найгіршому вестфальському селі.

Тільки-но Кандід спинився в заїзді, як занедужав з утоми. А тому що на його пальці був величезний діамант, а в його екіпажі помітили важенну скриньку, то біля нього відразу з'явилися два лікарі, яких він не кликав, кілька найближчих приятелів, що не відходили від нього, і дві святобожниці, що варили йому бульйон. Мартен казав:

— Пригадую, я теж захворів у Парижі, коли був тут уперше; я був дуже бідний, зате не було біля мене ні приятелів, ні побожних жінок, ні лікарів, — і я одужав.

Тимчасом зусилля лікарів та кровопускання зробили Кандідову недугу серйозною. Навідався вже й панотець із сусідньої церкви і влесливо попрохав у нього грошей на улаштування його душі в іншому світі. Кандід відмовився. Священниці стали запевняти його, що це нова мода. Кандід відповів, що він зовсім байдужий до мод. Мартен хотів викинути панотця у вікно. Тоді клірик присягся, що в такому разі Кандід лишиться без похорону. Мартен присягся, що він

сам поховає клірика, коли той обридатиме далі. Суперечка розпалилась; Мартен схопив супротивника за плечі і вигнав його без церемоній. Вийшов цілий скандал; справа дійшла до протоколу.

Кандідові покращало; як тільки почав він одужувати, у нього стало збиратися на вечері добірне товариство. Ішла велика гра. Кандід дивувався, чому ніколи не йдуть йому тузи, але Мартена це не дивувало. [...]

Кандід, що з природи був цікавий, згодився піти до дами, в передмістя Сент-Оноре. Там грали у фараона; дванадцять сумних понтерів тримали кожен у руці по колоді карт — реєстр своїх нещасть. Панувала глибока тиша; обличчя в понтерів були бліді, обличчя в банкіра — стурбоване, а господиня, сидячи біля цього безжального банкіра, стежила рисячими очима за всіма ставками і ходами, і коли хто загинав ріжки своїх карт, вона суворо, але ввічливо казала їх розігнути, і то не гніваючись, щоб не втратити своїх відвідувачів. Ця дама називала себе маркізою де-Пароліньяк. Її п'ятнадцятилітня дочка сиділа серед понтерів і показувала очима на всі шахрайства бідолах, що намагались зменшити жорстокість долі. Абат-перігорець, Кандід і Мартен увійшли до зали; ніхто не встав, не привітав, навіть не глянув на них; всі були вкрай захоплені своїми картами.

— Пані баронеса Тундер-тен-Тронк була ввічливіша, — зауважив Кандід.

Тимчасом абат шепнув щось на вухо маркізі; та підвелась і вшанувала Кандіда милою посмішкою, а Мартена дуже шляхетним нахилом голови; вона звеліла дати місце їй колоду карт Кандідові, що за дві талії програв п'ятдесят тисяч франків. Після цього сіли вечеряти, і всі дивувались, що Кандід не стурбований своєю втратою. Лакеї говорили між собою своєю лакейською мовою:

— Напевне, якийсь англійський мілорд. [...]

Після вечері маркіза повела Кандіда до свого кабінету і посадила його на канапі.

— То що ж, — сказала вона, — ви ще й досі безтямно кохаєте панну Кунігунду Тундер-тен-Тронк?

— Так, пані, — відповів Кандід.

Маркіза сказала йому, ласкаво посміхнувшись:

— Ви відповідаєте мені, як молодий вестфалець. Француз сказав би: правда, я кохав панну Кунігунду, але, побачивши вас, пані, я не певен, чи кохаю її.

— О пані! — сказав Кандід, — я відповідатиму, як ви схочете.

— Ваше почуття до неї,— сказала маркіза,— народилось, коли ви підняли її хусточку. Я хочу, щоб ви підняли мою підв'язку.

— Залюбки, — сказав Кандід і підняв.

Але я хочу, щоб ви й наділи її, — сказала дама, і Кандід надів.

— Бачите, — сказала дама, — ви чужинець. Своїх паризьких коханців я змушую часом томитися по півмісяця, а вам віддаюся з першої ночі, бо треба ж ушанувати вестфальського юнака.

Побачивши на руках молодого чужинця два величезні діаманти, красуня так похвалила їх, що з пальців Кандіда вони перейшли на пальці маркізи.

Повертаючись додому із своїм перігорським абатом, Кандід почував муки сумління за невірність Кунігунді. Абат взяв участь в його горі; він дістав тільки невелику частину з п'ятдесяти тисяч ліврів, що програв Кандід, та з вартості двох напівподарованих, напіввідібраних діамантів. Але він мав на думці використати до краю всі можливості, які могло йому дати знайомство з Кандідом. Він довго говорив з ним про Кунігунду, і Кандід сказав, що щиро попросить вибачити цю прекрасну дівчину за свою невірність, коли побачиться з нею у Венеції.

Перігорець подвоїв свою люб'язність та увагу, беручи близько до серця все, що Кандід говорив, робив і що думав робити.

— То ви матимете, — сказав він, — побачення у Венеції?

— Так, панотче, — відповів Кандід, — мені конче треба знайти Кунігунду.

Потім, захопившись втіхою говорити про своє кохання, він розповів, своїм звичаєм, частину своїх пригод з цією славетною вестфалійкою.

— Гадаю, — сказав абат, — що панна Кунігунда дуже розумна і що вона пише чарівні листи.

— Я не одержував жодного, — сказав Кандід, — бо, уявіть собі, я ж не міг їй писати, коли мене вигнали з замка через кохання до неї, потім я дізнався, що вона померла; згодом знайшов її, але знову втратив, а тепер послав по неї гінця за дві тисячі п'ятсот лье і чекаю від нього відповіді.

Абат уважно слухав і здавався трохи замисленим. Потім він попрощався з обома чужинцями, ніжно обнявши їх. Вранці Кандід, прокинувшись, дістав листа такого змісту:

«Мій коханий, от уже тиждень я лежу слаба в цьому місті і дізналась, що й ви гут. Я полетіла б у ваші обійми, коли б могла підвестися. Я знаю, що ви були проїздом у Бордо; я лишила там вірного Какамбо і стару, що мають незабаром приїхати. Губернатор

Буенос-Айреса забрав у мене все, але мені лишилось ваше серце. Приходьте, ваша присутність поверне мені життя, коли я тільки не помру з радості».

Цей чарівний, цей несподіваний лист навіяв Кандідові невимовну радість, а хвороба Кунігунди пригнітила його сумом. Вагаючись між цими почуттями, він узяв своє золото та діаманти і пішов із Мартеном до того готелю, де була Кунігунда. Він увійшов, тремтячи з хвилювання; серце йому билось і голос уривався. Він хотів підняти завісу над ліжком і попросив принести світло.

— Обережно, — сказала покоївка, — світло вб'є її! — І хутко спустила завісу.

— Люба моя Кунігундо, — плачучи, сказав Кандід, — як ви себе почуваете?.. Коли ви не можете мене бачити, то хоч обізвіться до мене.

— Їй не сила говорити, — сказала покоївка.

Тоді дама простягла з ліжка пухку руку, яку Кандід довго обливав слізьми, а потім засипав діамантами, лишивши повну золота торбинку поруч на кріслі.

Під час цього захоплення увійшов поліцай із перігорським абатом та вартою.

— От де, — сказав він, — ті два непевні чужинці. І наказав їх схопити і вести до в'язниці.

— В Ельдорадо не так поводяться з чужинцями, — мовив Кандід.

— Я тепер більший маніхей, ніж був, — сказав Мартен.

— Та куди ж ви нас ведете? — спитав Кандід.

— До буцегарні, — відповів поліцай.

Мартен, опанувавши себе, домислився, що дама, яка вдавала Кунігунду, — шахрайка, панотець-перігорець — шахрай, що використав довірливість Кандіда, а поліцай — теж шахрай, якого легко можна здихатись.

Щоб уникнути судової процедури, Кандід, підбадьорений його порадою і палаючи ще більшим бажанням побачити справжню Кунігунду, запропонував поліцаєві три маленькі діаманти, кожен приблизно по три тисячі пістолів.[...]

Відразу він наказав зняти з них кайдани; сказав, що тут сталося непорозуміння і, відпустивши своїх людей, одвіз Кандіда з Мартеном до Дьєпа, де й доручив їх піклуванню свого брата. На рейді стояв невеличкий голландський корабель. Норманець, який, з допомогою трьох інших діамантів, став найдогідливішим з людей, посадив Кандіда і його слугу на корабель, що рушав до Англії, в Портсмут.

Це не по дорозі до Венеції, але Кандідові здавалося, що він вирвався з пекла. А до Венеції він вирішив поїхати при першій ліпшій змозі.

Розділ двадцять третій

Кандід і Мартен зійшли на англійський берег, і що вони там побачили

— О Панглосе! Панглосе! О Мартене, Мартене! О люба моя Кунігундо! Що ж то є наш світ? — говорив Кандід на голландському кораблі.

— Щось божевільне і гидке, — відповідав Мартен.

— Ви знаєте Англію, чи й там такі божевільні, як у Франції?

— Ні, там божевілля інше, — сказав Мартен. — Ви ж знаєте, як б'ються обидві ці нації за шматок вкритої снігом землі в Канаді, витрачаючи на цю славетну війну далеко більше, ніж коштує вся Канада. Мої убогі знання не дозволяють мені сказати точно, в якій країні треба було б більше людей пов'язати, як божевільних, — знаю тільки, що люди, яких ми маємо побачити, страшні меланхоліки.

Розмовляючи так, вони пристали в Портсмут. На березі було сила народу, що уважно дивились на гладенького чоловіка, який стояв із зав'язаними очима, навколішках, на палубі одного з кораблів. Четверо солдатів, стоячи навпроти, спокійнісінько пустили йому в череп по три кулі кожен, і все зборище розійшлося вельми задоволене.

— Що то таке? — мовив Кандід, — який диявол панує скрізь?

Він спитав, хто та гладка людина, яку забили з такою церемонією.

— Адмірал, — відповіли йому.

— За що ж убили цього адмірала?

— За те, — відповіли йому, — що він недосить перебив людей. Він дав бій французькому адміралові, але тут визнали, що він був надто далеко від ворога.

— Таж і французький адмірал так само був далеко від нього, як і він від французького! — сказав Кандід.

— Безперечно, — відповіли йому, — але в цій країні варто іноді убити адмірала, щоб підбадьорити інших.

Кандіда так приголомшило і вразило те, що він побачив і почув, що він не схотів навіть сходити на землю і домовився з голландським корабельником (хоч би той і обікрав його, як у Сурінамі) негайно везти його до Венеції.[...]

Розділ двадцять четвертий

Про Пакету та про брата Жірофле

Прибувши до Венеції, Кандід почав шукати Какамбо по всіх шинках і кав'ярнях, по всіх повіях, але не знайшов ніде. Щодня він посилав розвідувати на всі кораблі й барки,— жодної звістки про Какамбо! [...]

Розважити Кандіда Мартенові не вдавалося. Меланхолія Кандіда усе збільшувалась, а Мартен, невгаваючи, доводив йому, що на землі дуже і дуже мало чесноти і щастя, — за винятком хіба одного Ельдорадо, куди ніхто не може потрапити.

Сперечаючись про такі високі речі та чекаючи Кунігунду, Кандід побачив на майдані святого Марка молодого театинця, що тримав під руку дівчину. Театинець здавався свіжим, гладким і дужим; очі йому блищали, вигляд був упевнений, обличчя гонористе й гордовита хода. Дівчина була дуже гарна і щось наспівувала, дивилась закоханими очима на свого театинця та іноді щипала йому гладкі щоки.

— Погодьтеся зо мною, — сказав Кандід Мартенові, — що принаймні ці люди щасливі. Досі я бачив по всій землі, виключаючи Ельдорадо, тільки нещасних; але погляньте на цю дівчину і цього театинця, я ладен піти в заклад, що це дуже щасливі створіння.

— А я піду в заклад, що ні, — сказав Мартен.

— Покличмо їх обідати, — сказав Кандід, — і ви побачите, чи помиливсь я.

Не гаючи часу, він підійшов до них, сказав кілька чемних слів і запросив до готелю попоїсти макаронів, ломбардських куріпок, осетрової ікри та випити вина Монте-пульчіано, Лакріма-Крісті, кіпрського та самоського. Дівчина зашарілась; театинець прийняв запрошення, і дівчина пішла за ним, поглядаючи на Кандіда здивованими й збентеженими очима, що часом набігали слізьми. Як тільки зайшли до покою Кандіда, вона сказала йому:

— Що ж це пан Кандід уже не пізнає Пакети?

На ці слова Кандід, що досі не дивився на неї уважно, бо думав тільки про Кунігунду, сказав їй:

— Ох, бідна моя дитино, це ви довели доктора Панглоса до того прекрасного становища, в якому я його знайшов?

— Ох, — це я, — відповіла Пакета. — Я бачу, що вам все уже відомо. Я чула про страшні нещастя, що спіткали весь дім пані баронеси і прекрасної Кунігунди. Присягаюсь вам, що моя доля була не менш сумна. Я була зовсім невинна, коли ви мене знали. Один домініканець, що був моїм сповідником, легко спокусив мене.

Наслідки цього були жахливі; я мусила покинути замок невдовзі після того, як пан барон вигнав вас добрими стусанами в зад. Коли б один досвідчений лікар не зглянувся на мене, то я померла б. Якийсь час я була з подяки коханкою цього лікаря. Його жінка була несамовита з ревнощів і щодня била мене немилосердно; то була справжня фурія. Мій лікар був найпотворніший з людей, а я — найнещасніша з усіх створінь, бо мене безнастанно били за чоловіка, якого я не любила! Але ви знаєте, добродію, як небезпечно лихій жінці бути дружиною лікаря. Одного разу, до краю змучений вчинками своєї жінки, він дав їй проти нежиті таких сильних ліків, що за дві години вона померла в страшних конвульсіях. Її родичі розпочали проти лікаря кримінальну справу; він утік, а мене кинули до в'язниці. Моя непричетність до справи не врятувала б мене, коли б я не була гарненька. Суддя звільнив мене з умовою, що він заступить місце лікаря. Незабаром мене перемогла суперниця; мене вигнали, навіть не заплативши, і я мусила й далі заробляти тим гидким ремеслом, що вам, чоловікам, здається дуже приємним, а для нас є безоднею нещастя. Я поїхала працювати до Венеції. О добродію, якби ви могли собі уявити, що то значить з обов'язку пестити, однаково — чи старого купця, чи адвоката, ченця, гондольєра чи то абата! Коли зазнаєш усяких образ і кривд, коли доходиш часто до того, що позичаєш спідницю, щоб спокусити якогось бридкого чоловіка; коли один краде в тебе все, що ти заробила в іншого; коли даєш чиновникам хабарі, а в перспективі маєш тільки страшну старість, лікарню та смітник,— згодьтеся, що з мене най-нещасніше створіння в світі.

Так відкривала Пакета своє серце доброму Кандідові, в його кабінеті; а Мартен, що був при тому, говорив Кандідові так:

— От бачите, я вже виграв половину закладу.

Брат Жірофле тимчасом сидів у їдальні і випивав, чекаючи обіду.

— Але ж у вас був такий веселий, вдоволений вигляд, коли я вас побачив, — говорив Кандід Пакеті, — ви співали, ви пестили театинця з такою непідробленою ніжністю і здавалися мені такою ж щасливою, як тепер узиваєте себе безталанною.

— Добродію, — відповіла Пакета, — це й є одно з проклять моєї професії. Вчора мене пограбував і побив офіцер, а сьогодні я мушу бути весела, щоб сподобатись ченцеві.

Цього Кандідові було годі, і він визнав, що Мартен мав рацію. Сіли до столу з Пакетою і театинцем; обід був досить жвавий, і наприкінці вони розмовляли вже досить одверто.

— Панотче, — звернувся Кандід до ченця, — ви, здається мені, маєте таку долю, що всі повинні вам заздрити. Ваше лице пашисть квітучим здоров'ям, на вашому виду написано щастя, ви маєте гарненьку дівчину для розваги і, здається, дуже вдоволені своїм становищем театинця.

— Бодай би всі театинці згинули в морській безодні, — сказав брат Жірофле. — Не раз кортіло мені підпалити монастир, а самому зробитись турком. Батьки присилували мене в п'ятнадцять років надіти цю гидку рясу, щоб збільшити спадки старшого брата, побий його лиха година! По монастирях панує заздрість, незгода і злоба. Правда, я виголосив кілька поганих проповідей і заробив трохи грошей, але половину з них у мене вкрав пріор; решту я витрачаю на дівчат. Та коли я повертаюсь увечері до монастиря, я ладен розбити собі голову об мури. І всі мої брати почувають те саме.

Мартен звернувся до Кандіда із своїм звичним спокоєм:

— Ну що, чи не виграв я весь заклад?

Кандід дав дві тисячі піастрів Пакеті і тисячу братові Жірофле.

— Ручуся вам, що з цими грішми вони будуть щасливі, — сказав він.

— Не думаю, — сказав Мартен, — може, ви їх зробите ще нещаснішими з усіма тими піастрами.

— Хай буде, що буде, — сказав Кандід, — але мене тішить, що я часто стрічаю людей, яких не сподівався ніколи зустріти.

Дуже можливо, що, знайшовши свого червоного барана і Пакету, я знайду так само і Кунігунду.

— Бажаю, щоб вона принесла вам щастя, — сказав Мартен, — але я в тому непевен.

— Ви надто жорстокі, — сказав Кандід.

— Бо я таки пожив і маю досвід, — відповів Мартен.

— Але гляньте на гондольєрів, — сказав Кандід, — хіба вони не співають безперестанку?

— Ви не бачили їх дома з жінками та дітворою, — сказав Мартен.

— Дож має свої печалі, а гондольєр — свої. Правда, доля гондольєра, загалом кажучи, краща за долю дожа, але, здається мені, різниця тут така мала, що не варт про те й говорити.

— Ще є чутки, — сказав Кандід, — про сенатора Пококуранте, про того, що живе в прекрасному палаці на Бренті і досить прихильно приймає чужинців. Запевняють, що він ніколи не знав лиха.

— Хотів би я поглянути на це диво, — сказав Мартен. Кандід негайно ж послав до сеньйора Пококуранте попросити дозволу одвідати його на другий день.

Розділ двадцять п'ятий

Одвідини сеньйора Пококуранте, благородного Венеціанця

Кандід і Мартен поїхали гондолою по Brentі і прибули до палацу благородного Пококуранте. Сади його добре доглядалися і були прикрашені прегарними мармуровими статуями; палац був чудової архітектури. Господар дому, людина шістдесяти років, дуже багатий, зустрів обох цікавих ввічливо, але без особливої запобігливості; це стурбувало Кандіда, але сподобалось Мартенові. [...]

Після сніданку Кандід, гуляючи по довгій галереї, був здивований красою картин. Він спитав, якого майстра були перші дві.

— Рафаеля, — сказав сенатор. — Я кілька років тому заплатив за них з гонору дуже дорого. Кажуть, це найпрекрасніше з усього, що є в Італії, але мені вони не подобаються: фарби на них дуже темні, фігури недосить округлі і недосить опуклі, драпіровка зовсім не подібна до матерії. Словом, хоч як там їх славлять, а я не вбачаю в них правдивого наслідування природи. Мені сподобалася б тільки така картина, яку б я міг прийняти за саму природу, а таких саме й немає. У мене багато картин, але я на них уже не дивлюся.

Пококуранте, чекаючи обіду, влаштував для гостей концерт. Кандід визнав музику чарівною.

— Цей шум, — сказав Пококуранте, — може забавити на півгодинки; коли ж він триває довго, то всіх притомлює, хоч ніхто не сміє того сказати. Нинішня музика зійшла на мистецтво виконувати трудні речі, а все, що трудне, не може подобатись, коли воно довге. Можливо, я волів би за краще слухати оперу, коли б не добрали способу робити з неї страхіття, яке мене обурює. Хай хто хоче йде дивитись на поганенькі музичні трагедії, де дія діється тільки для того, щоб не дуже до речі вставити дві чи три смішні пісеньки, які дають змогу актрисі похизуватися своїм горлом. Хай хто хоче чи хто може умліває з захвату, дивлячись, як виспіває кастрат роль Цезаря чи Катона та гордо походжає по помосту, — а я вже давно відмовився від цього убозтва, хоч воно становить тепер славу Італії і королі за нього платять великі гроші.

Кандід трохи посперечався з ним, але обережно. Мартен цілком пристав на думку сенатора.

Сіли до столу, і після чудового обіду пішли до бібліотеки. Кандід, побачивши Гомера в коштовній оправі, похвалив його вельможність за добірний смак.

— Ця книжка, — сказав він, — тішила великого Панглоса, найбільшого філософа Німеччини.

— А мене не тішить, — байдуже сказав Пококуранте. — Колись мене запевнили, що її читання дає велику втіху, але ці повсякчасні побоїща, такі подібні одно до одного, ці боги, що весь час діють, але нічого по суті не роблять; ця Єлена, що через неї йде війна, а вона ніякої участі в дії не бере, ця Троя, яку облягають і не беруть, — усе це навіває на мене смертельну нудоту. Я часом питав учених, чи їм таке осоружне це читання, і всі щирі люди признавались мені, що і в них книжка випадала з рук, але що її конче треба мати в бібліотеці, як пам'ятку старовини, як ті іржаві монети, що не ходять на торгу.

— Але про Вергілія ваша вельможність, певно, іншої думки? — спитав Кандід.

— Погоджуюсь, — сказав Пококуранте, — що друга, четверта і шоста частини його «Енеїди» чудесні. Щождо його побожного Енея, дужого Клоанта, друга Ахата, малого Асканія, пришелепуватого царя Латина, міщанської Амати та недоладної Лавінії, — то тяжко знайти щось холодніше і неприємніше. Я вже вважаю за краще читати Тассо та казки Аріосто, від яких можна заснути і стоячи.

— А чи дозволите вас запитати, — сказав Кандід, — може, вам більше втіхи дає Горацій?

— Так, у нього бувають думки, — сказав Пококуранте, — вельми корисні для світської людини; подані в стислих, енергійних віршах, вони легко залишаються в пам'яті. Але мене дуже мало вражає його подорож до Бріндізі, його опис поганого обіду або мужицької сварки між якимось Рупілієм, що його слова, каже він, «були повні гною», та ще кимсь, слова якого «були оцтом», його вірші проти старих жінок і чаклунок я читав з великою відразою. І невже він може подобатись, коли говорить своєму другові Меценату, що стукнеться об зорі своїм піднесеним чолом, якщо той зачислить його до ліричних поетів. Дурні захоплюються всім, що тільки написав шанований автор. А я читаю тільки для себе і люблю тільки те, що мені до смаку.

Кандід, якого змалку привчили не мати власної думки, вельми дивувався всьому, що чув, а Мартен уважав спосіб думання Пококуранте досить розумним.

— А от і Ціцерон, — сказав Кандід, — я гадаю, що ви раз у раз перечитуєте цю велику людину?

— Навпаки, ніколи не читаю, — відповів венеціанець. — Що мені до того, як він захищав Рабірія або Клуенція? У мене досить своїх справ, де я сам маю судити. Я вважав був за краще взятися за його

філософічні твори, але, побачивши, що він сумнівається у всьому, зробив висновок, що знаю не менше від нього і можу лишатися неуком без сторонньої допомоги.

— А ось вісімдесят томів записок Академії наук, — скрикнув Мартен. — Може, тут є щось путнє.

— Було б, — сказав Пококуранте, — коли б хоч один з авторів цього сміття винайшов принаймні спосіб робити шпильки; а то ці книжки повні лише нікчемних систем і не містять жодної корисної статті.

— А яка сила театральних п'єс, — сказав Кандід, — італійських, іспанських, французьких!

— Так, — відповів сенатор, — маю їх зо три тисячі, але гарних не знайдеться і на три десятки... Всі ж оті проповіді, що разом не варті однієї сторінки Сенеки, та всі грубезні томи теології, — так ви ж добре самі розумієте, що до них не заглядав ніколи ні я, ні хто інший.

Мартен побачив полиці з англійськими книжками.

— Я гадаю, — сказав він, — що республіканцеві має подобатись більшість цих, так вільно написаних праць.

— Так, — відповів Пококуранте, — добре, коли пишуть те, що думають, це привілей людини. По всій нашій Італії пишуть тільки те, чого не думають; ті, що живуть на батьківщині Цезарів і Антонінів, не сміють висловити думку без дозволу ченця-якобіта. Я був би задоволений свободою, що її надихають геніальні англійці, коли б пристрасть і дух партії не псували все те, що ця дорогоцінна свобода має гідного пошани.

Кандід, побачивши Мільтона, спитав, чи не вважає господар цього автора великою людиною.

— Кого? — спитав Пококуранте, — цього варвара, що написав довгий коментарій до першого розділу «Битія» в десятих книжках дубових віршів? Цього грубого наслідувача греків, що спотворив творіння світу, в якого міся бере величезного циркуля з небесної шафи і креслить проект своєї праці, — тимчасом як Мойсей говорить про Вічну істоту, що створила світ одним словом? Щоб я шанував того, хто псує пекло й дияволів Тассо; хто виставляє Люціфера то жабою, то пігмеєм, у кого він сто разів торочить все ті самі речі і сперечається на богословські теми; хто серйозно копіює жарти Аріосто про винайдення вогнепальної зброї і змушує чортів стріляти в небо з гармати! Ні мені, ні кому іншому в Італії не можуть подобатись такі сумні витівки. [...]

— О, яка надзвичайна людина! — говорив Кандід сам собі. — Який великий геній цей Пококуранте! Ніщо не може йому сподобатись.

Оглянувши отак усі книжки, вони зійшли в сад. Кандід вихваляв усі його красоти.

— Я не бачив гіршого несмаку, — сказав господар. — Усе тут нікчемне. Завтра накажу посадити другий, кращий.

Коли обидва відвідувачі попрощалися з його вельможністю, Кандід сказав Мартенові:

— От, ви бачили... Погодьтеся, що це найщасливіший із людей; він вищий від усього, що має.

— Чи не здається вам, — відповів Мартен, — що йому обридло все, що він має? Платон уже давно сказав, що не ті шлунки найкращі, які відмовляються від усякої страви.

— Але хіба не втіха все критикувати і помічати хиби там, де інші вбачають красу? — сказав Кандід.

— Тобто, — відповів Мартен, — чи не втіха в тім, щоб не мати втіхи?

— Ну, гаразд, — сказав Кандід, — я все-таки буду справді щасливий, коли побачу Кунігунду.

— Надія завжди гарна річ, — мовив Мартен. Тимчасом минали дні і тижні. Какамбо не повертався, і Кандід, пригноблений своїм лихом, не звернув навіть уваги, що Пакета і брат Жірофле не прийшли йому подякувати.

Розділ двадцять шостий

Як Кандід та Мартен вечеряли з шістьма чужинцями, і хто вони були

Одного вечора, коли Кандід із Мартеном сідали до столу разом з чужинцями, що жили в тому самому готелі, хтось із чорним, як сажа, обличчям підійшов до нього ззаду і, взявши за руку, сказав:

— Будьте готові їхати з нами, не гайтеся.

Він обернувся і побачив Какамбо. Тільки побачивши Кунігунду, здивувався б він більше. Він мало не здурів на radoщах. Він обняв свого дорогого приятеля.

— Кунігунда тут? Де вона? Веди мене до неї, хай я помру на radoщах разом з нею.

— Кунігунди тут немає, — сказав Какамбо, — вона в Константинополі.

— О небо! В Константинополі!.. Але хай вона буде в Китаї, я лечу туди. Їдьмо.

— Поїдемо після вечері, — відповів Какамбо. — Нічого не можу сказати вам більше. Я невільник, мене чекає мій господар. Я маю прислужувати йому при столі. Мовчіть, вечеряйте і будьте готові.

Кандід, вагаючись між радістю й смутком, радий, що побачив свого вірного посланця, здивований, що побачив його невільником, сповнений надії знов розшукати свою кохану, з тремтінням у серці і плутаниною в думках, сів до столу разом з Мартеном, що спокійно дивився на всі ті пригоди, та шістьма чужинцями, що приїхали на карнавал до Венеції.

Какамбо, наливаючи вино одному з чужинців, нахилився до свого господаря наприкінці вечері і сказав йому на вухо:

— Ваша величність, можете їхати, коли схочете: корабель готовий.

Сказавши це, він вийшов. Присутні здивовано переглянулись, не мовивши й слова; аж ось другий слуга підійшов до свого господаря і сказав:

— Карета вашої величності в Падуї, човен готовий.

Пан зробив знак рукою, і слуга вийшов. Усі зирнулися між собою знову, і загальне здивування подвоїлось. Третій слуга, підійшовши до третього чужинця, сказав йому:

— Пане, будьте певні, вашій величності не доведеться тут довго лишатись, я все приготую.

І відразу зник.

Кандід і Мартен були певні, що це карнавальний маскарад. Четвертий слуга сказав четвертому панові:

— Ваша величність, можете їхати, коли ваша воля, — і вийшов, як інші.

П'ятий слуга сказав те саме п'ятому господареві. Але шостий трохи по-іншому звернувся до шостого з чужинців, що сидів поруч Кандіда, і сказав:

— Слово честі, мій пане, вашій величності вже не хо-тять вірити набір, а мені й поготів. Цієї ночі нас можуть засадити до в'язниці, вас і мене. Піду, може, щось зроблю. Прощайте!

Коли всі слуги вийшли, шестеро чужинців і Кандід з Мартеном залишились у глибокому мовчанні. Нарешті, Кандід порушив тишу:

— Панове, — сказав він, — які чудні жарти! Чому це ви всі королі? Щодо нас, то ми не королі зовсім — ні я, ні Мартен.

Тоді господар Какамбо велично сказав по-італійському:

Коли всі слуги вийшли, шестеро чужинців і Кандід з Мартеном залишились у глибокому мовчанні. Нарешті, Кандід порушив тишу:

— Панове, — сказав він, — які чудні жарти! Чому це ви всі королі? Щодо нас, то ми не королі зовсім — ні я, ні Мартен.

Тоді господар Какамбо велично сказав по-італійському:

— Я зовсім не жартую. Мене звати Ахмет III . Кілька років я був великим султаном. Я скинув з престолу мого брата; мій небіж скинув мене. Всіх моїх візирів порізано, а я доживаю віку в старому сералі. Мій небіж, великий султан Махмуд, інколи дозволяє мені подорожувати для здоров'я, і я приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Юнак, що сидів біля Ахмета, сказав:

— Мене звати Іван, я був імператором всея Росії. Мене скинули з трону, як я ще був у колисці; батька й матір моїх заточили; виховали мене у в'язниці. Часом мені дозволяють подорожувати в супроводі вартових, і я приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Третій сказав:

— Я — Карл-Едуард, король англійський. Мій батько уступив мені право на королівство, і я бився, щоб те право обстояти. Восьмистам моїм прихильникам вирвали серця і ними били їх по щоках, а мене посадили до в'язниці. Тепер я простую до Рима одвідати короля, мого батька, скинутого з престолу, як я та мій дід, і я сюди приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Тоді четвертий сказав:

— Я — король польський; невдача на війні позбавила мене моїх спадкових володінь; батько мій теж зазнав такої змінності долі. З оумом корюсь я провидінню, як і султан Ахмет, імператор Іван та король Карл-Едуард, — хай бог пошле їм довге життя. Я теж приїхав, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

П'ятий сказав:

— Я так само король польський ; двічі втрачав я моє королівство. Але провидіння дало мені іншу державу ; де я зробив більше добра, ніж можуть зробити всі сарматські королі на обох берегах Вісли. Я теж скорився провидінню і приїхав сюди, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

Лишився тільки шостий монарх.

— Панове, — мовив він, — я не такий великий володар, як ви, але, зрештою, я був теж королем, як і всі інші. Я — Теодор , мене обрано було на короля Корсіки. Мене називали «ваша величність», а тепер ледве звать добродієм; я чеканив монету, а тепер не маю динара; я мав двох державних секретарів, а тепер через силу утримую одного служника; я сидів на троні, а в Лондоні довгий час лежав у в'язниці

на соломі. Боюся, щоб не сталося того і тут; проте, подібно до ваших величностей, і я приїхав сюди, щоб побувати на карнавалі у Венеції.

П'ятеро королів вислухали цю промову з благородним співчуттям. Кожен з них дав королеві Теодору по двадцять цехінів на одержу й сорочки. Кандід подарував йому діамант у дві тисячі цехінів.

— Що це за людина, — говорили п'ятеро королів, — що спроможна дати в сто разів більше, як кожен з нас, і — дивна річ! — справді дає. Ви теж король, добродію?

— Ні, панове, і найменшого бажання не маю бути королем.

Коли вставали з-за столу, до того самого готелю прибуло ще четверо найсвітліших принців, що теж утратили свої володіння через війну і приїхали на кінець карнавалу в Венеції. Але Кандід не звертає уже ніякої уваги на новоприбулих. Він увесь захоплений був думкою їхати до Константинополя, щоб знайти там свою любу Кунігунду.

Розділ двадцять сьомий

Подорож Кандіда до Константинополя

Вірний Какамбо вже договорив турецького корабельника, що мав везти султана Ахмета до Константинополя, щоб той узяв і Кандіда з Мартеном на свій корабель. Уклонившись низько його злиденній величності, вони пішли до корабля, і Кандід дорогою говорив Мартенові:

— Отже, ми вечеряли з шістьма скинутими королями! І одному з них я навіть подав милостиню. Може, є багато принців іще безталанніших. Щождо мене, то я втратив тільки сто баранів, і тепер лечу в обійми до Кунігунди. Мій любий Мартене, я ще раз скажу, що Панглос таки був правий: все — добре.

— Хай буде так, — сказав Мартен.

— Але яка ж неправдоподібна пригода трапилась нам у Венеції! Чи бачив хто, чи чув, щоб шестеро скинутих з престолу королів вечеряли разом в одному шиночку!

— Це не дивніше від усього, що нам траплялось, — сказав Мартен.

— Що королів скидають, — це річ світова; щождо честі, яку ми мали, вечерявши з ними, то вона не варта найменшої уваги. Хіба не однаково, з ким вечеряти, — аби страва була смачна!

Як тільки зійшли на корабель, Кандід одразу ж кинувся на шию своєму колишньому слугі, своєму щирому приятелеві Какамбо.

— Ну, що ж поробляє Кунігунда? — спитав він у нього. — Чи таке ж вона диво краси, як була? Чи кохає ще мене? Як вона себе почуває? Ти ж, напевно, купив їй палац у Константинополі?

— Мій любий пане, — відповів Какамбо, — Кунігунда миє миски на березі Пропонтіди в одного князя, що має дуже мало посуду. Вона невільниця в домі колишнього правителя, на ймення Ракочі, якому султан дає щодня три екю на прожиток. Але найсумніше, що вона втратила красу і стала погана з лиця.

— Ох, прекрасна вона чи погана, — сказав Кандід, — але я людина чесна, і мій обов'язок кохати її вічно. Та як могла вона потрапити в таке лихе становище з п'ятьма чи шістьма мільйонами, які ти повіз?

— Гаразд, — сказав Какамбо, — хіба я не мусив дати два з них донові Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лампурдос-і-Суза, губернаторові Буенос-Айреса, за дозвіл узяти Кунінлунду, і хіба не забрав у нас решту один хоробрий пірат? А хіба цей пірат не возив нас до мису Матапан, до Мілоса, Нікарії, Самоса, Патроса, Дарданелл, Мармурового моря й Скутарі? Кунігунда й стара служать князеві, про якого я говорив, а сам я став невільником у скинутого з престолу султана.[...]

За кілька днів вони прибули до чорноморської протоки. Кандід насамперед викупив Какамбо за дорогу ціну; потім, не гаючи часу, кинувся з товаришами на галеру, щоб пливати на берег Пропонтіди шукати Кунігунду, хоч як там вона споганіла.

Серед каторжників на галері було двоє, які дуже погано гребли і яких шкіпер-левантієць вряди-годи шмагав бичачою жилою по голих плечах. Кандід, з природного зворушення, подивився на них уважніше, ніж на інших галерників, і з співчуттям підійшов до них. Йому здалося, що деякими рисами своїх спотворених облич вони трохи нагадують Панглоса і бідолашного єзуїта-барона, брата Кунігунди. Це збентежило Кандіда і засмутило. Він подивився на них ще уважніше.

— Справді, — сказав він до Какамбо, — коли б я не бачив, як повішено вчителя Панглоса, і не мав нещастя сам убити барона, я подумав би, що це вони гребуть на галері.

Почувши ім'я барона і Панглоса, обидва каторжники голосно скрикнули, перестали гребти і кинули свої весла. Шкіпер-левантієць підбіг до них, і на них посипались ще рясніші удари.

— Стривайте, стривайте, пане! — гукнув Кандід. — Я заплачу вам стільки, скільки схочете.

— Як! Це Кандід! — сказав один з каторжників.

— Як! Це Кандід! — сказав другий.

— Чи це сон? — сказав Кандід. — Чи це наяву? Чи на галері я? Невже це барон, якого я вбив? Невже це вчитель Панглос, якого я бачив на шибениці?

— Це ми, це ми, — відповіли вони.

— Так оце той великий філософ? — сказав Мартен.

— Ей, пане шкіпер, — сказав Кандід, — скільки ви хочете викупу за пана Тундер-тен-Тронка, одного з перших баронів імперії, та за пана Панглоса, найглибокодумні-шого німецького метафізика?

— Християнський собако, — відповів шкіпер-левантієць, — коли ці дві каторжні християнські собаки — барони та метафізики, а це, певно, велика річ у їхньому краю, то ти даси мені за них п'ятдесят тисяч цехінів.

— Ви їх матимете, пане, везіть мене блискавкою до Константинополя, і вам одразу ж буде сплачено. Ой ні, — везіть мене до Кунігунди.

Шкіпер-левантієць уже з першого наказу Кандіда взяв напрямок на місто і наказав гребти швидше, ніж птах ширяє в повітрі.

Кандід сто разів обіймав барона та Панглоса.

— Та як же я вас не вбив, мій любий бароне? А ви, мій любий Панглосе, як ви лишились живі після того, як вас повісили? І чому ви обидва на галері в Туреччині?

— Чи правда, що моя сестра тут, у цій країні? — спитав барон.

— Так, — відповів Какамбо.

— Я знову бачу мого любого Кандіда! — скрикнув Панглос.

Кандід познайомив їх із Мартеном і Какамбо. Всі обнялися, всі говорили разом. Галера летіла; вони були вже в порту. Покликали єврея, якому Кандід продав за п'ятдесят тисяч цехінів діамант, що коштував сто тисяч, — бо той єврей присягався Авраамом, що більше дати не може. Кандід негайно викупив барона та Панглоса. Панглос упав йому в ноги і зросив їх слізьми, а барон подякував, схиливши голову, і пообіцяв повернути гроші при першій нагоді.

— Та чи може ж бути, що моя сестра в Туреччині? — питав він.

— Нічого нема певнішого, — відповів Какамбо, — вона перетирає посуд у трансільванського принца.

Зразу ж покликали двох євреїв. Кандід продав ще кілька діамантів, і всі попливли іншою галерою визволяти Кунігунду.

Розділ двадцять восьмий

Що сталося з Кандідом, Кунігундою, Панглосом, Мартеном та іншими

— [...] мій любий Панглосе! — сказав йому Кандід. — Але коли вас вішали, різали, били і коли ви гребли на галерах, — чи й тоді ви трималися того переконання, що все на світі йде якнайкраще?

— Я завжди був своєї попередньої думки, — відповів Панглос; — адже я — філософ. Мені не личить зрікатися своїх переконань, Лейбніц не міг помилитись, і наперед установа гармонія — це найкраща в світі річ, так само, як і повнота всесвіту та невагома матерія.

Розділ двадцять дев'ятий

Як Кандід знайшов Кунігунду і стару

Поки Кандід, барон, Панглос, Мартен та Какамбо розповідали свої пригоди, поки вони міркували про випадкові й не випадкові на цьому світі події, поки сперечались про наслідки й причини, про зло моральне і зло фізичне, про свободу й необхідність, про втіхи, яких можна зазнати і на галерах в Туреччині, — вони причалили до берега Пропонтиди і стали перед домом трансільванського князя. Перше, що вони побачили, — це була Кунігунда з старою, яка розвішувала на вірвовках випрані серветки.

Барон зблід від такого видовища. Ніжний коханець Кандід, побачивши свою прекрасну Кунігунду зчорнілою, з опухлими очима, висохлими грудьми, зморщеними щоками та червоними порепаними руками, відступив на три кроки, поинятий жахом, а потім кинувся до неї з ніжними привітаннями. Вона обняла Кандіда і свого брата; обняли стару; Кандід викупив їх обох.

Неподалік був маленький хутірець; стара запропонувала Кандідові оселитися там, поки всі вони діждуться кращої долі. Кунігунда не знала, що вона споганіла, бо ніхто їй про те не говорив; вона нагадала Кандідові про його обіцянку, і таким рішучим тоном, що добрий Кандід не насмівся їй відмовити. Він оповістив баронові, що має одружитися з його сестрою.

— Я ніколи не стерплю, — сказав барон, — такої підлоти з її боку і такого зухвальства з вашого; ніколи не допущу я такої неслави, щоб діти моєї сестри не могли увійти до генеалогічних книг Германії. Ні, ніколи моя сестра не вийде заміж ні за кого іншого, тільки за імперського барона.

Кунігунда впала йому до ніг і облила їх слізьми; він був непохитний.

— Божевільний бароне, — сказав Кандід, — я визволив тебе з галер, я заплатив викуп за тебе і за твою сестру; вона мила тут посуд, вона бридка, і я беру її за дружину з своєї доброти, а ти ще опираєшся! Та я знов убив би тебе, коли б піддався своєму гніву.

— Можеш убити мене ще раз, — сказав барон, — але моєї сестри не візьмеш, поки я живий!

Розділ тридцятий

Закінчення

Кандід, у глибині свого серця, не мав ніякого бажання бути одруженим з Кунігундою, але надмірне зухвальство барона схилило його на шлюб, та й Кунігунда так широко прохала його, що він не міг відмовитись. Він порадився з Панглосом, Мартеном і вірним Какамбо. Панглос написав чудову розвідку, де доводив, що барон не має ніякого права на сестру, і вона може, згідно з усіма законами імперії, взяти з Кандідом морганатичний шлюб. Мартен запропонував кинути барона в море; Какамбо порадив віддати його назад шкіперові-levantійцю, посадити на галеру, а потім вирядити в Рим до панотця-генерала найпершим кораблем. Цю думку всі визнали за найкращу; стара її ухвалила; сестрі не сказали про те ні слова; недорогим коштом все те здійснили. Було приємно піддурити езуїта і покарати німецького барона за пиху.

Було б дуже природно гадати, що Кандід, після стількох нещасть, побравшись із своєю коханою і живучи з філософом Панглосом, філософом Мартеном, мудрим Какамбо та старою, привізни з собою, крім того, стільки діамантів з батьківщини давніх інків, мав би провадити найприємніше в світі життя. Але його так обшахрала євреї, що йому нічого не лишилось, крім маленького хутирця; жінка його, день у день стаючи поганішою, робилась сварливою і нестерпною; стара була немічна і ще гірша на вдачу, як Кунігунда.

Какамбо, що працював у саду і ходив продавати овочі до Константинополя, був виснажений роботою і кляв свою долю. Панглоса часами брав розпач, що він не блищить у якомусь з німецьких університетів. Щодо Мартена, то він був непохитно переконаний, що скрізь однаково зле, і до всього ставився терпляче. Кандід, Мартен і Панглос сперечалися іноді на теми з метафізики і моралі. Часто бачили вони, як під вікнами їхньої господи пропливали кораблі з ефенді, пашами й кадїями, яких виряджали на заслання до Лемносу, Мітілени та Ерзерума; бачили, як приходять інші кадїї, інші ефенді, інші паші, які заступали місце вигнаних і йшли на вигнання своєю чергою; бачили чепурно насажені на списи голови, які возили в дар Високій Порті. Ці видовища ще більше розпалювали суперечки; коли ж не було суперечок, тоді наставала така нестерпна нудьга, що стара одного разу наважилась сказати:

— Хотіла б я знати, що гірше: бути сто раз згвалтованою піратами-неграми, мати відрізаний зад, пройти під шомполами в болгар, бути

відшмаганим чи то повішеним під час аутодафе, бути порізаним за життя, гребти на галері, зазнати, нарешті, всіх злиднів, які лиш бачили ми, чи, може, лишатися тут, нічого не робивши?

— Це велике питання, — сказав Кандід.

Розмова викликала нові міркування, і Мартен зробив висновок, що людина родиться, щоб жити в конвульсіях турбот або в летаргії нудьги. Кандід не погоджувався з тим, але сам нічого не твердив. Панглос признався, що весь час він тяжко страждав, та, раз прийшовши до висновку, що все йде на диво добре, тримався цього переконання завжди і ні в що інше не вірить.

Нова подія остаточно зміцнила Мартена в його принципах, захитала, як ніколи, Кандіда і збентежила Панглоса. Одного дня вони побачили коло свого хутірця Пакету і брата Жірофле в страшних злиднях; вони швидко проїли свої три тисячі пістрів, розходились, знову сходились, сварились, сиділи у в'язниці, тікали і, врешті, брат Жірофле став турком. Пакета лишалася при давній своїй професії, але нічого не заробляла.

— Я добре передбачив, — сказав Мартен Кандідові, — що ваші пістри будуть швидко розтринькані і зроблять їх тільки нещаснішими. Ви з Какамбо по шию сиділи в пістрах, а ви не щасливіші за брата Жірофле та Пакету.

— Ох, ох! — сказав Пакеті Панглос, — само небо привело вас сюди. Бідна моя дитино, чи ви знаєте, що ви коштували мені кінчика носа, одного мого ока і одного вуха. Що з вами сталося! І що це за світ!

Ця нова пригода дала більше поживи для філософських розмов, ніж яка інша.

Недалеко від них жив славетний дервіш, якого вважали за найкращого філософа в Туреччині. До нього і звернулися за порадою.

Панглос сказав йому:

— Учителю, ми прийшли спитати вас, для чого створено таку досить чудну тварину, як людина?

— А тобі що? — сказав йому дервіш, — чи твоя це справа?

— Але, преподобний отче, — мовив Кандід, — так жахливо багато зла на землі.

— Ну то що! — сказав дервіш, — хіба не все одно, зле на ній чи добре? Коли його величність виряджає корабель до Єгипту, невже він має цікавитись, чи вигідно на кораблі мишам, чи ні?

— Що ж робити? — спитав Панглос.

— Мовчати, — відповів дервіш.

— А я тішив себе надією, — сказав Панглос, — трохи поміркувати з вами про наслідки і причини, про найкращий із можливих світів, про походження зла, про природу душі та наперед установлену гармонію.

На ці слова дєрвіш зачинив їм перед носом двері.

Під час цієї розмови розійшлася новина, що в Константинополі задушено двох візирів та муфтія, а кількох їхніх приятелів посадили на палю. Ця подія спричинилася до великого занепокоєння на кілька годин. Панглос, Мартен і Кандід, вертаючись до хутірця, побачили одного доброго діда, що спочивав у холодку, недалеко від хати, під апельсиновим деревом. Панглос, так само цікавий, як і говіркий, запитав у нього, як звали задушеного муфтія.

— Нічого не знаю, — відповів дід, — я ніколи не знав на ймення ні одного муфтія, ні одного візира. Не знаю, про яку пригоду ви говорите, та і взагалі гадаю, що хто втручається до громадських справ, той гине найгіршою смертю, і що він того заслуговує... Сам я ніколи не розпитую, що робиться в Константинополі; досить з мене, що я посилаю туди на продаж овочі з свого саду.

По цій мові він запросив чужинців до своєї хати; там дві дочки і двоє його синів почастували подорожніх кількома сортами шербету, власноручно виготованого, каймаком, приправленим цукатами, апельсинами, лимонами, ананасами, фісташками і кавою мокка, не змішаною з поганою батавською та острівною кавою. Потім дочки доброго мусульманина побризкали пахучими духами бороди Кандідові, Панглосу й Мартенові.

— У вас, мабуть, великі маєтки і найродючіша земля? — запитав Кандід у турка.

— Ні, я маю тільки двадцять десятин, — відповів турок, — і обробляю їх сам із своїми дітьми. Праця відганяє од нас три великі лиха — нудьгу, порок і злидні.

Повертаючись до свого хутірця, Кандід глибоко розмірковував над словами турка. Він сказав Панглосові й Мартенові:

— Цей добрий дід, здається мені, прожив своє життя краще, аніж ті шестеро королів, з якими ми мали честь вечеряти.

— Велич дуже небезпечна, як свідчать усі філософи, — сказав Панглос. — Еглона, царя моавітського, вбив Аод; Авессалом повис на власному волоссі і був пробитий трьома списами; царя Надава, сина Ієровоама, забив Вооз; царя Елу — Замврій, Охозію — Іей, Гофолію — Іоас; царі Іоахім, Ієхонія та Седекія пішли в неволю. Ви знаєте, як загинули Крез, Астіаг, Дарій, Діонісій Сіракузький, Пірр, Персей, Ганнібал, Югурта, Аріовіст, Цезар, Помпей, Аерон, Оттон, Віттелій,

Доміціан, Річард II англійський, Едуард II, Генріх VI, Річард III, Марія Стюарт, Карл I, три Генріхи французькі, імператор Генріх IV? Ви знаєте...

— Я знаю ще, — сказав Кандід, — що нам треба працювати в нашім саду. [...]

— Працюймо не міркуючи, — сказав Мартен, — це єдиний спосіб зробити життя хоч трохи, стерпним.

Вся невеличка громада пройнялась цим добрим наміром; кожен почав виявляти свої здібності. Маленька земля давала багато; Кунігунда була справді дуже погана, але вона навчилася прегарно пекти пиріжки; Пакета вишивала; стара клопоталась білизною. Ніхто, навіть брат Жірофле, не сидів без роботи, — він став добрим теслею і навіть чесною людиною. І Панглос не раз говорив Кандідові:

— Всі події нерозривно пов'язані в цьому найкращому із можливих світів. Бо, зрештою, коли б вас не вигнали здоровими стусанами ногою в зад за ваше кохання до Кунігунди; коли б ви не попали до рук інквізиції; коли б ви не виходили пішки всю Америку; коли б ви не прокололи шпагою барона; коли б ви не втратили всіх своїх баранів з славної країни Ельдорадо,— ви б не їли тут ні цукатів, ні фісташок.

— Так, це прекрасно сказано, — відповів Кандід, — але нам треба працювати в нашім саду.

Пер. Микола Терещенко

ПРОСТАК

Правдива історія, добута з манускрипту панотця Кеснеля

Розділ перший

Як пріор Монастиря святої гори і панна, сестра його, зустріли гуронця*

Якось святий Дунстан, ірландець за національністю і святий з професії, виїхав з Ірландії на невеличкій горі, пливучи до берегів Франції, і доїхав цим екіпажем аж до Сан-Мальоської бухти. "Зійшовши на берег, він поблагословив свою гору, а вона зробила йому глибокого реверанса* й тою самою дорогою повернулася до Ірландії.

Дунстан заснував на тому місці невеличкий монастир і назвав його монастирем Гори; так він зветься й досі, як кожен то знає.

Року 1689, ввечері 15 червня, абат Керкабон, пріор монастиря Святої Гори, проходжувався берегом моря з панною Керкабон, своєю сестрою, щоб побути на свіжому повітрі. Пріор, трохи вже пристаркуватий, був добрий панотець, його любили сусіди, як раніш любили сусідки. Найбільше зажив він пошани за те, що була єдина духовна особа, якої не треба було нести до ліжка після вечері з братією. Він досить сумлінно знав теологію* і, коли задосить з нього було читання святого Августина, він розважав себе Рабле: отже, всі говорили про нього добре. [...]

...побачили вони, що до Ренської бухти з припливом увійшов невеличкий корабель.

То були англійці, що приїхали продати деякі вироби своєї країни. Вони вистрибнули на землю, не глянувши на пана пріора, ні на панну сестру його, що дуже образилася за таку малу до неї увагу.

Не так зробив дуже огрядний молодик, що за один раз перестрибнув через голови своїм товаришам і спинився просто проти панни; не мавши звички низько вклонятися, він хитнув їй головою. Обличчя його й убрання привернули до нього братові й сестрині погляди: був він простоволосий і без панчіх; на ногах були невеличкі сандалі, а голову прикрашало довге волосся, заплетене в коси: невеличка фуфайка облягала тонкий і гнучкий стан: вигляд мав одважний і водночас лагідний. В одній руці тримав він невеличку пляшку барбадської горілки, а в другій щось схоже на торбину, там була чарка і дуже добрий морський сухар. Він досить гарною французькою мовою запропонував свої барбадської горілки панні де-Керкабон і панові її братові; випив з ними, змусив їх знову випити і все це з таким простим і природним виглядом, що брат і сестра були зачаровані. Вони запропонували йому свої послуги, питаючи його, хто він і куди їде. Молодик одповів їм, що він не знає нічого, а взагалі дуже цікавий, що

хоче подивитися, які то береги у Франції, що він приїхав і має повернутися. Вважаючи на його вимову, пан пріор гадав, що він не англієць, і дозволив собі запитати, з якої він країни. «Я гуронець», – відповів йому молодик. [...]

Пан суддя, що завжди зачаровував чужинців, хоч би де натрапляв на них, і був найбільший на всю округу розпитувач, сказав йому перший: «Пане, як ви зветесь?» – «Мене завжди називали Простаком, – відповів гуронець, – в Англії це ім'я за мною залишилося, бо я завжди говорю простосерде те, що думаю, і роблю все, що хочу». – «А як же, гуронець будши, могли ви, пане, опинитися в Англії?» – «Мене туди привезли. В одній бійці англійці взяли мене в полон, після того, як я добре боронився, і англійці, дуже люблячи відважність і будши такі самі порядні люди, як і ми, запропонували мені або повернутися до своїх батьків, або поїхати до Англії; я погодився на останнє, бо з природи страшенно люблю бачити різні країни». – «Але ж, пане, – сказав суддя своїм урочистим тоном, як могли ви отак покинути батька й матір?» «Бо я ніколи не знав ні батька, ні матері», – сказав чужинець.

Це зворушило товариство, і всі проказували: «Ні батька, ні матері!» – «Ми будемо йому замість них, – сказала господиня дому до свого брата пріора, – який цікавий оцей пан гуронець!»

Простак подякував їй з благородною і гордою сердешністю і дав зрозуміти, що не має потреби ні в чому.

«Я помічаю, пане Простаче, сказав поважний суддя. – що ви краще розмовляєте французькою мовою, ніж то властиво гуронцям». «Один француз, – сказав той, – якого полонили за мого раннього дитинства в Гуронії й з яким я дуже заприятелював, навчив мене цієї мови: я дуже швидко навчаюся того, чого хочу навчитися. Приїхавши до Плімуту, я зустрів одного з ваших французів-утікачів, що ви звете гугенотами*, не знаю вже, чому. З ним я зробив деякий поступ у знанні нашої мови і скоро я міг вільно висловлюватися, поїхав подивитися на вашу країну, бо я таки люблю французів, коли вони не дають мені забагато запитань». [...]

Немилосердний суддя, не мігши стримати своєї нестями розпитувача, так поширив свою цікавість, що хотів довідатись, якої релігії дотримує гуронець: чи вибрав він релігію англіканську, чи гугенотську. «Я тримаюся своєї релігії, сказав той, як ви своєї». [...]

Розділ другий

Гуронець, прозваний Простаком, дізнається про своїх батьків

Простак своїм звичаєм прокинувся ще на світанку на спів півня, якого в Англії й Гуронії називають «сурмачем дня». Був не такий, як чесне товариство, що вилежувалося марно на ліжках, аж поки сонце обійшло

половину свого кола, що не могло ні спати, ні вставати, що втрачало стільки дорогоцінних годин у цьому середньому між життям і смертю стані і потім ще скаржилося, що життя надто коротке.

Він виходив уже дві чи три милі, забив уже штук із тридцять дичини, коли, повернувшись, зустрів пана пріора і його скромну сестру, що проходилися в нічних ковпаках по садку. Він подав їм усю свою здобич і, витягнувши з-за сорочки маленький талісман, що завжди носив на шиї, попросив узяти його на подяку за добре вітання. «Це все, що я маю найціннішого, – сказав він їм. – Мене запевняли, що я буду завжди щасливий, поки носитиму на шиї цю маленьку дешицу, і я даю її вам, щоб ви завжди були щасливі».

Пріор і панна всміхнулися, зворушені Простаковою простосердечністю. Подарунок той складався з двох досить погано зроблених маленьких портретів, зв'язаних заяложеним ремінцем.

Панна де-Керкабон запиталася в нього, чи є в Гуронії малярі. «Ні, – сказав він, – цю дивничку дала мені моя годувальниця; чоловік її дістав це, перемігши й роздягнувши кількох канадських французів, з якими ми ворогували, от і все, що я про це знаю».

Пріор уважно розглядав ті портрети; він змінився на обличчі, схвилювався, руки йому затремтіли. – «В ім'я Божої матері Гори! – вигукнув він. – Мені здається, що це обличчя мого брата капітана і його жінки». – Панна, зворушено поглянувши на них, зважила так само. [...]

Простак сказав їм, що не знає ні батька, ні матері. Пріор, розумна людина, помітив, що в Простака є трохи бороди, тим часом, як він добре знав, що в гуронців її не буває: а Простакове підборіддя було кучеряве. – «Мій брат і невістка не з'являлися після експедиції проти гуронців 1669 року, мій небіж був тоді ще немовля; гуронська годувальниця врятувала йому життя й заступила матір!» – казав пріор. Коротко, по сотні запитань і сотні відповідей, пріор і його сестра зважили, що гуронець є їхній власний небіж. Вони обняли його, проливаючи сльози, а Простак сміявся, не мігши уявити собі, щоб гуронець був небіж пріора з Нижньої Бретані.

Зійшлося все товариство; пан де-Сент-Ів, великий фізіономіст, порівняв обидва портрети з Простаковим обличчям і дуже спритно зауважив, що той має очі материні, ніс пана капітана де-Керкабона, а щоки і батькові й материні.

Панна де-Сент-Ів, ніколи не бачивши ні батька, ні матері, запевняла, що Простак скидається на них достеменно. Всі дивувалися на волю провидіння й на пов'язання між подіями на цім світі. Врешті-решт, Простакове походження всі визнали за таке очевидне, встановлене, що він сам зважив, ніби доводиться панові пріорові небожем, що він не менш

радий мати за дядька його, ніж кого іншого. [...]

Розділ третій

Гуронець, признаний Простаком, повертається до віри

Пан пріор, бачачи, що він уже в похилому віці й що Бог послав йому на втіху небожа, забрав собі в голову передати тому своє пріорство, коли вдасться охрестити його й змусити в ченці постригтися.

У Простака була чудова пам'ять; від дужого нижньобретонського організму, зміцнілого в канадському кліматі, мав він таку тверду голову, що коли вдарити по ній, він ледве почував це, а що врізалось до неї – ніколи не стиралося: він ніколи нічого не забував. Його сприйнятливість була то більша й чистіша, що дитинство йому не обтяжували ті нісенітниці й дурниці, які пригнічують наше. Речі западали йому в розум не затьмарені. Нарешті, пріор постановив, щоб він читав Новий Заповіт. Простак проковтнув книжку з великою втіхою, але, не знаючи ні якої доби, ні в якій країні сталися всі події, описані в цій книзі, він не сумнівавсь, що за арену для них була саме Нижня Бретань, і заприсягався повідтинати ніс та вуха Кайяфі й Пилатові, якщо колись зустрине цих шахраїв.

Дядько його, в захваті від цих добрих намірів, згодом з'ясував йому факти. Він похвалив його ретельність, але довів йому, що ця ретельність ні до чого з тої причини, що люди ці померли вже близько тисячі шестисот дев'яноста років тому. Простак незабаром знав напам'ять мало не всю книжку. Інколи він висловлював заперечення, які ставили пріора в дуже скрутне становище. Кілька разів доводилося йому радитися з абатом де-Сент-Ів, а той, не знаючи, що відповісти, закликав одного єзуїта* з Нижньої Бретані, щоб закінчити гуронцеве навернення до віри.

Нарешті, благодать зійшла; гуронець пообіцяв стати християнином. [...]

Спочатку треба було висповідатися, і це було найважче. У Простака завжди була в кишені книжка, що дав йому дядько: там він не знайшов жодного апостола, що сповідався б, і тому правив своє. Пріор заткнув йому рота, показавши в посланні святого Якова меншого ці слова, що завдали стільки лиха еретикам: «Сповідайте ваші гріхи один одному». Гуронець замовк і висповідався в одного францісканця*. Скінчивши сповідь, він витяг францісканця зі сповідальні й, схопивши цього чоловіка дужою рукою, сів на його місце, а того поставив навколішки перед собою. «Ну, друже мій, сказано: «Сповідайте свої гріхи один одному». Я розповів тобі свої гріхи, і ти не вийдеш звідси, поки не розповіси мені своїх». Кажучи так, він уперся своїм широким коліном у груди супротивникові. Францісканець закричав не своїм голосом. На крик збіглися люди й побачили оглашеного. що душив ченця в ім'я святого Якова меншого. Проте радість охрестити гуроно-англійського нижньобретонця була така

велика, що на ці чудернацтва не звернули уваги; були навіть багато теологів, які думали, що сповідь не така вже й потрібна, бо хрещення заступає все.

Призначили день за згодою з єпископом із Сен-Мальо; він, будучи, можна гадати, влещений тим, що хреститиме гуронця, приїхав у пишному повозі в супроводі свого кліру*. Панна де-Сент-Ів, благословляючи Бога, надягла найкращу сукню й викликала з Сен-Мальо перукарку, щоб красуватися на церемонії. Суддя розпитувач прибіг разом з усією округою. Церкву розкішно оздобили. Але коли час настав повести гуронця до хрестильні, його не знайшли.

Дядько й тітка шукали його скрізь. Гадали, що він своїм звичаєм полює, і всі запрошені на свято розбіглися по сусідніх лісах і селях, та жодних звісток про гуронця!

Занепокоїлися, чи не повернувся він до Англії, згадували, що чули від нього, ніби він дуже любить цю країну. Пан пріор і його сестра, переконані, що нікого там не хрещено, тремтіли за душу свого небожа; єпископ спантеличився і ладен був повернутися; пріор і абат де-Сент-Ів були в розпачі. Суддя розпитував усіх перехожих із звичайною своєю поважністю, панна де-Керкабон плакала, панна де-Сент-Ів не плакала, але глибоко зітхала, що свідчило, мабуть, про її інтерес до таїнства. Вони сумно проходили вздовж верб і очеретів, що облямовували маленьку Ренську річку, коли раптом побачили посеред річки велику, досить білу постать, з двома схрещеними на грудях руками. Вони зойкнули й одвернулися, та незабаром цікавість переважила всі інші міркування, вони тихенько прокралися поміж очеретами і коли упевнилися, що їх не видно, захотіли побачити, що там робиться.

Розділ четвертий

Простака охрещено

Прибігли пріор і абат, допитуючися в Простака, що він там робить. «Чекаю, панове, на охрещення! – відповів Простак. – Ось уже годину сиджу я в воді по шию і це нечесно доводити мене до застуди!» – «Любий мій небоже, – сказав ніжно пріор, – у Нижній Бретані не так хрестяться; надягніть свою одежу і ходіть з нами». [...]

Хрестини відправили з усією пристойністю, усією пишнотою, усією можливою приємністю. Дядько й тітка передали абатові Сент-Ів і його сестрі честь бути за хрещених батька й матір Простакові. Панна де-Сент-Ів сяяла від радості: вона не знала, до чого приневолить її цей почесний титул, вона погодилася на цю честь, не передбачаючи фатальних наслідків. [...]

На хрестинах йому дали ім'я Геркулеса.

Розділ п'ятий

Простак закоханий

Треба визнати, що від цих хрестин починаючи, панна де-Сент-Ів пристрасно бажала, щоб єпископ зробив її учасницею ще одного якогось таїнства вкупі з Геркулесом-Простаком. Та що була вона добре вихована й дуже скромна, то не зважилася навіть перед собою визнати ці ніжні почуття; коли й прохоплювалася вона поглядом, словом, жестом, думкою. – огортала все це серпанком надзвичайно милої сором'язливості; була вона ніжна, жвава й мудра.

Коли єпископ од'їхав, Простак і панна де-Сент-Ів зустрілися, не думаючи, що вони шукають одне одного. Вони розмовляли, не уявляючи, що саме говорять. Простак перший сказав їй, що кохає її від усього серця і що прекрасна Абакаба, яку він божевільне кохав у своїй країні, й близько не схожа на неї. Панна відповіла йому з звичайною своєю скромністю, що про це треба швидше переговорити з паном пріором, його дядьком та з панною його тіткою, що від себе вона теж закине два слова своєму братові, абатові де-Сент-Ів, і що сподівається на загальну згоду.

Простак відповів їй, що не потребує будь-чиєї згоди; що йому видається надзвичайно смішним просити в інших про те, що треба зробити, і що коли дві сторони згодні, непотрібна третя, щоб погоджувати їх. – «Я ні з ким не раджуся, – сказав він. – коли хочу снідати, чи полювати, чи спати; я добре знаю, що в коханні не погано мати згоду особи, од якої хочеш його, та що це не в свого дядька й не в свою тітку я закоханий, то не до них я й удамся з цією справою, й коли ви вірите мені, зробіте так само з паном абатом де-Сент-Ів».

Можна уявити, що прекрасна бретонка вжила всієї делікатності свого розуму, щоб у пристойних висловах напоумити гуронця. Вона навіть гнівалася, потім швидко лагіднішала; одне слово, невідомо, чим би закінчилася ця розмова, якби, коли сонечко вже заходило, пан абат не забрав би своєї сестри до абатства. Простак покинув спати своїх дядька й тітку, що трохи потомилися були від церемонії й довгого обіду. Половину ночі він провів, складаючи гуронською мовою вірші до своєї коханої, бо відомо, що нема жодної країни на землі, де кохання не робило б з закоханого поета.

Другого дня, після сніданку, дядько так сказав йому при панні Керкабон. що була глибоко зворушена: «Хвала небові за те, що ви, любий мій небоже, мали честь стати християнином і нижнім бретонцем. Але цього недостатньо. я вже старенький; брат мій лишив тільки невеличкий клопоть землі, чого замало. У мене добре пріорство і коли б тільки ви захотіли стати дяком, як я сподіваюся, я б одписав вам пріорство й ви жили б собі, як схотіли, заспокоївши мою старість».

Простак відповів: «Дядьку мій! Нехай вам ідеться на все добре! Живіть якнайдовше! Я не знаю, ні що то значить бути дяком, ні що значить одписувати, та мені все буде добре, аби лиш мав я при собі панну де-Сент-Ів». – «Ах, Боже мій, небоже, що це ви мені кажете? То ви до нестями закохалися в цю прекрасну панну?» – «Так, дядьку». – «Леле! Небоже, вам неможливо одружуватися з нею». – «Це дуже можливо, дядьку, бо не тільки но вона стиснула мені руку, прощаючись, але й пообіцяла мені, що проситиме мене для шлюбу, і я напевне одружуся з нею». – «Це неможливо, кажу я вам, бо вона ваша хрещена мати; це страшений гріх, що хрещена мати стискає руку своєму хрещеникові. Не дозволено одружуватися з хрещеними матерями, закони божеські й людські противляться». – «Біс його візьми, дядьку, ви смієтеся з мене! Чому це заборонено одружитися зі своєю хрещеною матір'ю, коли вона молода й гарна? У тій книзі, яку ви дали мені, я не бачив, щоб було зле одружитися з дівчатами, які допомогли людям охреститися: я ввесь час бачу, що тут роблять безліч речей, яких нема в вашій книзі, й не роблять нічого, що там сказано. Признаюся вам, мене це дратує. Коли мене позбавлять прекрасної де-Сент-Ів під приводом моїх хрестин, запевняю вас, що я викраду її й розхрещуся».

Пріор засмутився, сестра його плакала.

«Любий брате, – сказала вона, – не треба, щоб наш небіж засудив себе на вічну муку, святий наш отець папа може дати йому дозвіл, і тоді він може бути по-християнському щасливий і з тією, яку кохає». Простак обняв тітку. «То хто ж цей чудесний чоловік. – сказав він, – що з такою добротою допомагає хлопцям і дівчатам у їхньому коханні! Я хочу зараз піти переговорити з ним».

Йому пояснили, хто такий є папа, і Простак був іще дужче здивований, ніж коли. «Нема й жодного слова про це в вашій книзі, любий мій дядьку; я мандрував, я плив океаном, та й ми живемо тут на березі океану, і от я покину панну де-Сент-Ів, щоб просити дозволу кохати її в тієї людини, що живе біля Середземного моря за чотири сотні миль звідсіля й якої мови я навіть не розумію. Це ж неймовірна дурниця. Зараз же біжу до пана абата де-Сент-Ів, який живе тільки за миллю звідси й ручуся вам, що одружуся з своєю коханою за один день».

Коли він говорив так, увійшов суддя, що своїм звичаєм запитав у нього, куди він іде. «Я йду одружуватися», – відповів Простак, вибігаючи. За чверть години він був у своєї прекрасної й любої нижньої бретонки, яка ще спала.

«Ах, брате мій, – сказала панна де-Керкабон пріорові, – ніколи ви не зробите з нашого небожа дяка».

Суддя був дуже незадоволений з тієї мандрівки. Він бо хотів, щоб

одружився його син із панною Сент-Ів, а син той був іще дурніший і ще незносніший, ніж батько.

Розділ шостий

Простак прибіг до своєї коханої й розлютився

Скоро Простак прибіг, запитавши в старій служниці, де світлиця його коханої, він дужим ударом штовхнув погано замкнені двері й кинувся до ліжка. Раптом збуджена панна де-Сент-Ів закричала: «Як? Це ви? Ах, це ви! Спиніться, що ви робите?» – «Я одружуюся з вами». – І він справді одружився б із нею, коли б вона не одбивалася з усією цнотливістю добре вихованої особи.

Простак не чекав таких жартів; і всі ці вивертки видавалися йому безглуздими. [...] ...абат хотів довести, що перевагу мусить мати закон умовний і що коли б поміж людей не було угод, закон природи мало не завжди був би природним розбишацтвом. – «Тут треба, – сказав він йому, – нотаріусів*, панотців, свідків, контрактів, дозволів». Простак відповів йому тим висновком, який завжди роблять дикуни: «То значить, ви дуже нечесні люди, раз із вами треба стільки пересторог». [...]

Повернувшись до пріора, Простак розповів все щиро, як це робив раз у раз. Він витерпів ті самі умовляння, які трохи вплинули на його розум і аж ніяк на почуття. Але другого дня, коли він хотів повернутися до своєї коханої, щоб обміркувати з нею закон природний і закон умовний, пан суддя з образливою радістю повідомив його, що вона в монастирі. «Добре. – сказав він, – я піду поговорити з нею в монастирі». – «Цього не можна». – сказав суддя. [...]

Розділ сьомий

Простак одбиває англійців

Охоплений чорною, глибокою меланхолією, Простак прогулювався берегом моря, з рушницею-двустволкою на плечах, великим палашем при боці, стріляючи вряди-годи на якогось птаха й відчуваючи спокусу прострелити себе. Але він ще любив життя через панну де-Сент-Ів. Отже він то кляв свого дядька, тітку, всю Нижню Бретань і своє хрещення, то благословляв їх, бо через них пізнав він ту, що кохав. Він постановляв піти й підпалити монастир, і зараз же спинявся, боячись спалити й свою кохану. Вітри зі сходу й заходу не так збурюють хвилі в Ла-Манші, як збурювалося його серце від протилежних намірів.

Він проступав великими кроками, не знаючи куди, коли почув звуки барабану; оддалік він побачив юрбу, половина якої бігла узбережжям, а друга тікала звідти.

Звідусіль лунали тисячі криків. Цікавість і відвага в одну мить похопили його до місця, звідки йшли ці вигуки і чотирма стрибками він

долетів туди. Начальник гарнізону, що вечеряв з ним у пріора, зараз же впізнав його; розкривши обійми, побіг він до нього: «Ах, це Простак, він битиметься за нас». – І солдати, що помирали від страху, підбадьорилися й теж закричали: «Це Простак! Це Простак!» – «Панове. – сказав він, – у чім справа? Чого ви такі налякані? Чи ваших коханих позабирано до монастирів?» – Тоді сотня зняковілих голосів закричала: «Хіба ви не бачите, що пристають англійці?» – «Гаразд. – відповів гуронець. – то браві люди; вони ніколи не пропонували мені стати дяком і ніколи не викрадали моєї коханої».

Начальник відповів йому, що англійці мають пограбувати абатство Гори, випити дядькове вино й, може, викрасти панну де-Сент-Ів; що маленький корабель, яким він приїхав до Бретані, на те й приходив, щоб обізнатися з берегами; що вони нападають, не оголосивши війни французькому королеві й що провінції загрожує небезпека. «А, коли так, то вони переступають природний закон. Дозвольте мені, бо я довго жив поміж них і знаю їхню мову, переговорити з ними. Я не вірю, щоб вони могли мати такі лихі наміри».

Під час цієї розмови англійська ескадра наблизилася. Гуронець побіг до берега, кинувсь у невеличке суденце, підплив, виліз на адміральське судно й запитав, чи правда тому, ніби вони прийшли зруйнувати країну, не оголосивши чесно війни. Адмірал і весь його корабель вибухнули голосним реготом; йому дали випити пуншу* й випровадили.

Покривджений Простак думав тільки про те, щоб добре битися проти своїх колишніх друзів за своїх земляків і за пана пріора. Звідусіль прибігали сусідні дворяни, і він приєднався до них. Було кілька гармат, Простак набив їх і, навівши одну по одній, стрелив із них. Англійці зійшли на берег; він побіг на них, убив трьох своєю рукою, поранив навіть адмірала, що сміявся з нього. Його мужність запалила відвагою загін. Англійці повернулися на кораблі, й на всьому березі залунали вигуки перемоги: «Хай живе король! Хай живе Простак!» – Кожен обіймав його, кожний намагався спинити кров із кількох завданих йому ран. [...]

У бою Простак підняв грубенького гаманця, повного гіней,* що його, мабуть, упустив адмірал; він був певен, що за цей гаманець може купити всю Нижню Бретань і, головне, зробити з панни де-Сент-Ів велику пані. Кожен переконував його поїхати до Версалю, щоб там здобути винагороду за свої послуги. Начальник загону, старші офіцери видали йому посвідчення про його поведінку. Дядько й тітка погодилися на небожеву подорож; без ніяких перешкод повинен він з'явитися перед королем, і саме це дало б йому чудесну славу в окрузі. Ці добрі люди додали до англійського гаманця чималий подарунок із своїх заощаджень. Простак казав сам собі: «Коли я побачу короля, попрошу в нього панну

де-Сент-Ів за дружину, і він напевне не відмовить мені!» – І от він виїхав під привітні вигуки всієї околиці напівзадушений обіймами, зрошений тітчиними сльозами, благословенний від дядька, доручаючи себе прекрасній Сент-Ів.

Розділ восьмий

Простак їде до двора. Дорогою він вечеряє з гугенотами

Простак поїхав Сомюрським шляхом у поштової колясці, бо тоді не було іншого сполучення. Приїхавши до Сомюру, він здивувався, заставши місто майже порожнім й побачивши, що багато родин вибираються звідти. Йому сказали, що шість років перед тим у Сомюрі було понад п'ятнадцять тисяч душ, а тепер там не більше як шість. Він не проминув поговорити про це з корчмарем. За столом було багато протестантів, одні з них гірко скаржилися, інші тремтіли від гніву, інші казали плачучи: «Nos dulcia linguimus arva, nos patriam fugimus». Не знаючи латині, Простак попросив з'ясувати йому ці слова, що означали: «Ми покидаємо наші милі села, ми тікаємо з нашої батьківщини». – «А чому тікаєте ви з вашої батьківщини, панове?» – «Тому, що хочуть, щоб ми визнали папу». – «А чому не визнаєте ви його? То й у вас нема хрещеної матері, з якою ви хотіли б одружитися? Мені казали, що це він дає на те дозвіл». – «Ах, пане, цей папа каже, що він господар усіх королівств». – «Але ж, панове, яка ваша професія?» – «Більшість із нас, пане, сукнарі й фабриканти». – «Коли б папа, – сказав Простак, – говорив, що він є господар ваших сукон і ваших фабрик, ви добре зробили б, не визнаючи його, а щодо королів, то це їхня справа; чого сюди втручаєтеся ви?» Тоді взяв слово один невеличкий чорний чоловічок і дуже розсудливо виклав скарги всього товариства. Він так енергійно казав про скасування Нантського едикту*, він так патетично оплакував долю п'ятдесятьох тисяч родин, що втекли, й п'ятдесятьох тисяч інших, яких навернули до віри драгуни, що Простак і собі облився сльозами.

«Чому, – сказав він, – такий великий король, що слава його доходить аж до гуронців. відмовляється від стількох сердець, що любили б його й од стількох рук, що служили б йому?» – «Це тому, що його ошукали, як і інших великих королів, – відповів чорнявий чоловік, – його запевняли, що скоро скаже він одне слово, усі люди думатимуть, як він, і що ми перемінімо релігію, як його музика Люллі за одну хвилину міняє декорації своїх опер. Він не тільки втратив уже п'ять чи шість тисяч дуже корисних людей, а ще й зробив з них ворогів, і король Вільгельм, що королює тепер в Англії, склав багато полків із цих самих французів, що битимуться проти свого монарха.

Таке нещастя тим дивовижніше, що теперішній папа, якому Людовік XIV дає на офіру частину свого народу, є йому відомий ворог. Протягом

дев'ятьох років між ними була люта суперечка; вона зайшла так далеко, що Франція вже сподівалася була побачити, як скинуть ярмо, що стільки років давало її на поталу цьому чужинцеві і передовсім, що йому не віддаватимуть грошей, які є головний рушій у справах цього світу. Та незабаром стало очевидно, що цього великого короля обдурили в його інтересах, як і в могутності його і що зробили замах на великодушність його серця».

Простак, дедалі більше зворушуючись, спитав, хто ті французи, що отак обдурили любого гуронця монарха. «Це єзуїти, – відповіли йому, – головний з них це отець де-ля-Шез, сповідач його величності. Треба сподіватися, що колись господь покарає його і його виженуть, як він вигонить нас! Чи є лихо, рівне нашому? Де-Лювуа звідусюди наслав на нас єзуїтів і драгунів». – «Добре, панове, – обізвася Простак, що більше не міг стримуватися, – я їду до Версалю, щоб дістати винагороду за свої послуги: я поговорю з паном де-Лювуа, – мені казали, що це він воює з свого кабінету, – я побачу короля, я доведу до його відома правду; неможливо, щоб він не навернувся до цієї правди, коли почує все; швидко я повернуся, щоб одружитися з панною де-Сент-Ів, і запрошую вас на весілля». Тоді ці добродії вирішили, що це якийсь великий пан, подорожує інкогніто* поштовою коляскою. А дехто вирішив, що королівський блазень.

За столом був переодягнений єзуїт, шпиг велебного отця де-ля-Шеза; він надіслав йому про все повідомлення, а отець де-ля-Шез сповіщав пана де-Лювуа. Шпигун написав про все. Лист і Простак трохи чи не одночасно дісталися до Версалю.

Розділ дев'ятий

Простак приїздить до Версалю. Як привітали його при дворі

Простак виліз із екіпажа на кухонному дворі і поспитав у носіїв портшезу*, о котрій годині можна бачити короля. Носії зареготали йому в вічі, достоту, як англійський адмірал; він і поставився до них, як до того: набив їх. Вони хотіли відплатити йому так само й, мабуть, сталася б кривава сцена, коли б не проходив начальник варті, бретонський дворянин, і не розігнав цей набрид. «Пане, – сказав йому мандрівник. – мені здається, що ви добрий чоловік; я небіж пана пріора з абатства Гори; я вигнав англійців і приїхав поговорити з королем: прошу вас провести мене до його світлиці». Гвардієць, зрадівши, що зустрів молодця з своєї округи, який, здавалося, був не в курсі двірських звичаїв, розповів йому, що так не розмовляють з королем і що треба відрекомендуватися панові де-Лювуа. «Гаразд, то поведіть мене до цього пана де-Лювуа, який, безперечно, відведе мене до його величності». – «З паном де-Лювуа, – обізвася гвардієць. – переговорити ще важче, ніж з його величністю, але я проведу вас до пана Олександра, першого військового урядовця; це

однаково, що ви говоритимете з міністром». Отже, вони пішли до цього пана Олександра і не могли пройти до нього, бо він мав справу з однією придворною дамою й дав наказ нікого не впускати. «Гаразд, – сказав гвардієць, – нічого не загинуло; ходімо до першого урядовця пана Олександра, це однаково, що ви говоритимете з самим міністром».

Украй зачудований, гуронець пішов за ним; з півгодини вони сиділи вдвох у маленькій передпокої. «Що це все означає? – сказав Простак. – Чи в цій країні всі люди невидимі. Куди легше битися в Нижній Бретані проти англійців, ніж у Версалі натрапити на ту людину, до якої маєш справу». Він розгони́в свою нудьгу, розповідаючи землякові про свої любовні справи; але виби́ла година, і гвардієць мусив іти на свій пост. Вони пообі́цяли один одному побачитися завтра, й Простак ще з півгодини сидів сам у передпокої, міркуючи про панну де-Сент-Ів і про те, як важко говорити з королем і першим урядовцем. Нарешті з'явився патрон. «Пане, – сказав йому Простак, коли б одбиваючи англійців, я чекав так довго, як змусили ви мене чекати вашої аудієнції*, вони пограбували були б Нижню Бретань, як схотіли». Ці слова образили урядовця; він сказав бретонцеві: «Чого ви просите?» – «Винагороди, сказав той, – ось мої документи». Він розклав перед ним усі свої свідоцтва, урядовець прочитав їх, і сказав, що, мабуть, йому дозволять купити собі лейтенантство. «Щоб я дав гроші за те, що одбив англійців? Щоб я платив за право вбити мене для вас, поки ви спокійно даєте отут свої аудієнції? Я гадаю, що ви хочете посміятися з мене. Я хочу щонайменше кавалерійський загін; я хочу, щоб король зробив так, щоб панна де-Сент-Ів вийшла з монастиря і щоб він оддав її за мене заміж; я хочу говорити з королем про ласку до п'ятдесятьох тисяч родин, які сподіваюся йому повернути; одне слово, я хочу бути корисний, щоб мене вжили для чогось і заохотили». – «Як звати вас, пане, що говорите так голосно?» – «О-о! – обізвався Простак. – То ви не прочитали моїх посвідчень! То такий з них отут зиск! Мене звать Геркулес де-Керкабон, мене охрещено, я живу в готелі «Блакитний Годинник» і я скаржитимуся на вас королеві». Урядовець зважив, як і люди з Сомюру, що він не зовсім здоровий на голову і не звернув на нього великої уваги.

Того самого дня велебний отець де-ля-Шез, сповідач Людовіка XIV, одержав листа від свого шпигуна, що обвинувачував бретонця Керкабона в тому, що він прихильний у серці своєму до гугенотів і засуджує поведінку єзуїтів. Пан де-Лювуа теж одержав листа від судді-розпитувача, що змалював Простака, як шалапута, що хоче палити монастирі й викрадати дівчат.

Прогулявшись у версальських садах, де аж занудився, Простак, повечерявши і по-гуронському і по-бретонському, ліг спати в солодкій надії побачити другого дня короля й дістати за дружину панну де-Сент-Ів,

мати принаймні кавалерійський загін і припинити переслідування проти гугенотів.

Він заколисував себе цими принадними думками, коли до його світлиці вдерся вартовий роз'їзд. Насамперед вони схопили його рушницю-двустволку й великого палаша.

Перелічивши, скільки в Простака грошей готівкою, його забрали до замку, що його король Карл V, син Жана II, загадав збудувати біля Сент-Антуанської вулиці й Турнельської брами.

Уявіть собі, який здивований був дорогою Простак. Спочатку він гадав був, що це ввижається йому вві сні: він сидів у якомусь заціпенінні; потім, охоплений раптом люттю, що подвоїла його сили, він ухопив за горло двох своїх проводирів, що були з ним у колясці, викинув із-за занавіски, сам кинувся за ними, тягнучи третього, що хотів його затримати; від зусилля він упав. Його зв'язали й поклали знову в коляску. «Так от вона, нагорода, – казав він, – тому, хто вигнав англійців з Нижньої Бретані! Що сказала б ти, прекрасна Сент-Ів, коли б побачила мене у такому становищі!»

Приїхали, нарешті, до місця, що мало бути йому за оселю, мовчки, як мертвого вносять до гробовища, внесли його до кімнати, де мали замкнути. Ту кімнату вже посідав один старенький відлюдник з Пор-Роялю, на ім'я Гордон, що животів там уже два роки. «Маєте, – сказав йому начальник варти, – ось я привіз вам товариша». І відразу ж замкнулися величезні засуви на масивних залізних дверях. Двоє в'язнів лишилися відокремлені від цілого світу.

Розділ десятий

*Простака замкнено в Бастилії з янсеністом**

Пан Гордон був бадьорий і спокійний старий, що визначався двома неабиякими прикметами: умів терпіти злигодні й потішати знедолених. Щиро та співчутливо підійшов він до свого товариша й сказав, обіймаючи його: «Хоч би хто ви були, що маєте жити зо мною вкупі в оцій домовині, будьте певні, що я завжди забуду за самого себе, аби тільки полегшити ваші муки в пекельній безодні, куди нас кинено. Любімо провидіння, що привело нас сюди, терпімо й сподіваймося». Ці слова вплинули Простакові на душу, неначе англійські краплі, що повертають до життя вмирущого, і він широко розплющив здивовані очі. [...]

Щодня розмова ставала цікавіша й повчальніша. Душі в'язнів прихилилися одна до одної. Старий багато знав, а молодий хотів багато чого навчитися. Протягом місяця він навчався геометрії, і проковтнув її; Гордон сказав йому читати фізику Рого, що була тоді в моді, і він мав досить розуму, щоб побачити там тільки неясність. [...]

Ця простосердість дуже спантеличила доброго чоловіка: він почув, що марно силкується виплутатися з цієї драговини, і він накопичив стільки слів, які, здавалося, мали зміст, але по суті не мали жодного, що Простакові стало школа його. Це питання вело просто до питання про походження добра й зла, й тоді довелося бідному Гордонові перейти до огляду Пандориної скриньки, Ормуздового яйця, яке розбив Аріман, ворожнечі між Тіфоном і Озірісом і, нарешті, первісного гріха, і вони бігали серед цієї глибокої п'тьми, ніяк не сходячися в думках. Та, врешті-решт, цей роман душ одвертав їхні погляди од споглядання власного лиха і якимись дивними чарами сила нещастя, розлитих у всесвіті, зменшувала почуття їхнього горя; вони не зважувалися скаржитись, коли все терпіло. [...]

Розділ одинадцятий

Як Простак розвиває свій геній

Читання звеличує душу, а освічений друг заспокоює її. Наш в'язень звеселяв себе цими двома вигодами, про які раніш і не підозрював. «Мене спокушає повірити в перевтілення. – говорив він, – бо я сам із тварини змінився на людину». На частину грошей, якими йому дозволили порядкувати, він склав собі вибрану бібліотеку. [...]

Розділ тринадцятий

Прекрасна Сент-Ів їде до Версалю

Та поки наш нещасливець більше освічував, ніж заспокоював себе, поки його довго пригнічений геній розвивався з такою силою й швидкістю, поки природа, удосконалюючись у ньому, мстилася на злій долі, – що сталося з паном пріором, з його доброю сестрою і з прекрасною відлюдницею Сент-Ів? Перший місяць там непокоїлися, на третьому тяжко засумували, їх хвилювали малообгрунтовані чутки, неправдиві здогади; наприкінці шостого місяця зважили, що він помер. Нарешті, пан і панна де-Керкабон дізналися з листа, якого написав до Бретані один королівський гвардієць, що якийсь схожий на Простака молодик приїхав увечері до Версалю, але вночі його схопили, і відтоді ніхто нічого про нього не чув.

«Леле, – сказала панна де-Керкабон, – наш небіж наробив дурниць і вп्लувався в якусь справу». [...]

Пріора зворушили слова його сестри. Він поїхав до Сен-Мальоського єпископа, що хрестив гуронця, і попросив у нього протекції та поради. Прелат висловився за подорож.

Тим часом клятий суддя напосідав зі шлюбом свого великого йолопа з прекрасною Сент-Ів, яку забрали вже з монастиря. Вона все ще кохала

свого хрещеника й ненавиділа чоловіка, якого їй сватали. Образа бути замкненою в монастирі збільшила її пристрасть, наказ одружитися з сином судді вивершив її. Жаль, ніжність і жах перевертали їй душу. Як відомо, кохання спритніше й сміливіше в молодій дівчини, ніж родинне почуття старого пріора та сорокалітньої тітки, тим більше, що Сент-Ів добре розвинула себе в монастирі романами, які читала потай.

Прекрасна Сент-Ів згадала про листа двірського гвардійця, писаного в Нижню Бретань, про якого багато говорили в окрузі. Вона постановила їхати сама, довідатися у Версалі, впасти до ніг міністрам, коли її чоловік у в'язниці, як говорили, і допоминатися правосуддя для нього. Не знаю, чому вона потай була переконана, що при дворі ні в чому не відмовлять вродливій дівчині, але вона не знала, чого це коштує.

Ухваливши таку постанову, вона втішилася, заспокоїлася, не відштовхувала вже свого недоумкуватого жениха, приймала навісного майбутнього свекра, лащилася до брата, сповнила дім радістю; потім у призначений для церемонії день вона потай вийшла з дому о четвертій годині ранку з невеличкими шлюбними подарунками й усім, що змогла забрати. [...]

їй спало на думку вдатися до одного з єзуїтів нижчого ступеня: там бо були вони для кожного становища в житті. Вони говорили: «Як Бог дав різну їжу різним породам тварин, так дав він королеві сповідача, якого всі шукачі дохідних місць називали головою галліканської церкви; потім ішли сповідачі принцес; міністри не мали сповідачів – вони були не такі дурні. Там були єзуїти для простого люду й передусім, єзуїти для покоївок, через яких дізнавалися про таємниці їхніх господиень, і то була неабияка посада». Прекрасна де-Сент-Ів звернулася до одного з цих останніх, якого звали отець Ту-а-Ту («до послуг усіх»). Вона сповідалася йому. Оповіла йому про свої пригоди, своє становище, свою небезпеку й благала його примістити її в якоїсь доброї побожниці, яка охоронила б її від спокуси.

Єзуїт одвів її до своєї вірної духовної дочки, дружини одного придворного чашника. Скоро вона опинилася там, вона подбала привернути собі віру цієї жінки й заприятелювати з нею; вона розпиталася про гвардійця-бретонця й попрохала його прийти до неї. Дізнавшись од нього, що її коханого схопили по тому, як він поговорив з першим урядовцем, вона побігла до цього урядовця: той пом'якшав, побачивши вродливу жінку, бо треба погодитися, що Бог створив жінок тільки на те, щоб освоювати чоловіків.

Розманіжившись, ця чорнильна душа розказала їй усе: «Ваш коханець у Бастилії й без вас він, може, буде там усе своє життя». Ніжна Сент-Ів знепритомніла. Коли вона отямилася, урядовець сказав їй: «Я не в

силі зробити щось добре людям, уся моя сила обмежується тим, щоб інколи зробити їм зле. Повірте мені, ідіть до пана де-Сен-Пуанжа, який робить і добре, і лихе: він брат у других і улюбленець пана де-Лювуа: цей міністр має дві душі; Сен-Пуанж є одна з них, пані дю-Френуа – друга; але її тепер немає в Версалі, – вам лишається благодати тільки названого ласкавця».

Прекрасна де-Сент-Ів, переходячи від невеличкої радості до величезного горя, від непевної надії до сумного страху, переслідувана від брата, обожнюючи свого коханця, витираючи сльози й знову їх ллюючи, тремтячи, знесилюючись і знову набуваючи мужності, побігла швиденько до пана де-Сен-Пуанжа. [...]

Розділ п'ятнадцятий

Прекрасна Сент-Ів опирається ніжним пропозиціям

Отже, ще ніжніша за свого коханця, прекрасна Сент-Ів пішла до пана де-Сен-Пуанжа з своєю подругою, в якій мешкала, закрившись обоє своїми вуалями. Перше, що вони побачили при дверях, був абат де-Сент-Ів, її брат, що виходив звідти. Вона злякалася, але побожна подруга заспокоїла її. «Раз він говорив проти вас, вам доконечно треба переговорити самій; будьте певні, що в цій країні обвинувачі завжди праві, коли не поквапитися знищити їх. До того ж, або я дуже помиляюся, ваша присутність важитиме більше, ніж слова вашого брата».

Коли трохи підбадьорити пристрасну коханку, вона не знатиме страху. Сент-Ів з'явилася на приймання; її молодість, її врода, її ніжні очі, зрошені кількома сльозинками, притягли до себе всі погляди; кожен підміністрів облесник забув на хвилину ідола влади, щоб подивитися на ідола краси. Сен-Пуанж провів її до кабінету, вона говорила зворушливо й гарно. Сен-Пуанж розчулився. Вона тремтіла; він заспокоїв її. «Прийдіть сьогодні ввечері, – сказав він їй, – ваша справа потребує, щоб її обмислити й обговорити на дозвіллі; тут надто багато людей, і вислухувати доводиться на швидку руку; мені треба ґрунтовно переговорити про все, що вас цікавить». Потім віддавши хвалу її вроді й почуттям, він порадив їй прийти о сьомій годині вечора.

Вона не проминула того: побожна подруга знову була з нею, але вона сиділа в салоні й читала «Християнського педагога», поки Сен-Пуанж і прекрасна Сент-Ів були в кабінеті. [...]

Вона впала навколішки й ридаючи просила в нього волі для відважного чоловіка, що кохав її. У такій позі врода її з'явилася в найкращім своїм вигляді. Вона була така гарна, що Сен-Пуанж, втративши сором, натякнув їй, що вона матиме успіх, коли йому першому віддасть те, що зберігає для свого коханого. Настрахана й засмучена Сент-Ів довго

вдавала, що не розуміє його: йому довелося висловитись ясніше: боязке й стримане на початку слово викликало дужче, за яким ішло нове, ще виразніше. Обіцяно не тільки скасувати наказ про його арешт, але винагороди, гроші, почесні, і що більше обіцьювано, то дужче зростало бажання не почути відмови.

Сент-Ів плакала, вона була обурена і, напівсхилившись на канапу, ледве вірила тому, що чує. Сен-Пуанж теж упав навколішки. Він був непоганий із себе і міг би не злякати не таке упереджене серце: але Сент-Ів ревно любила свого коханого й гадала, що буде жахливий злочин зрадити його навіть на те, щоб йому прислужитися. Сен-Пуанж подвоїв свої прохання й обіцянки; нарешті, він до того знетямився, що заявив, що це єдиний спосіб вивести з в'язниці чоловіка, до якого вона має таку міцну й ніжну прихильність. Ця дивовижна розмова затяглася. Побожниця в передній кімнаті, читаючи свого «Християнського педагога», говорила: «Боже мій! Що можуть вони робити протягом двох годин? Ніколи пан де-Сен-Пуанж не давав таких довгих аудієнцій; мабуть, він одмовляє бідній дівчині, раз вона й досі благає його».

Нарешті, її товаришка вийшла з кабінету зовсім розгублена. Вона не могла говорити, глибоко замислившись над вдачею великих і напів-великих, що так легко офірують волею чоловіків і честю жінок. [...]

Розділ шістнадцятий

Сент-Ів радиться з єзуїтом

Скоро прекрасна й засмучена Сент-Ів була в свого сповідача, вона оповіла йому, що один хтивий і могутній чоловік пропонував їй звільнити з в'язниці того, з ким вона має законно одружитися, і що він просив за те велику ціну; що їй страшенно огидна така зрада і що коли б ішлося про її власне життя, вона швидше наклала б на нього, ніж піддалася.

«От мерзенний грішник, – сказав їй Ту-а-Ту. – Ви конче повинні сказати мені ім'я цього негідника; це напевне якийсь янсеніст, я доповім про нього його велебності отцю де-ля-Шезові, який посадить його до тієї оселі, де тепер перебуває дорога вам особа, з якою ви маєте одружитися».

Бідна дівчина, довго ніяковіючи й дуже вагаючись, назвала йому, нарешті, Сен-Пуанжа.

«Пан де-Сен-Пуанж, – скрикнув єзуїт. – Ах! Дочко моя, це інша справа; він брат у других найбільшому з міністрів, якого ми тільки мали, добрий чоловік, оборонець доброї справи, добрий християнин; в його не може бути такої думки, ви його, мабуть, погано зрозуміли». – «Ах! Отче мій, я надто добре зрозуміла його; хоч би що я зробила – я загинула; я можу вибирати тільки між нещастям і безчестям. Або мого коханця буде похоронено заживо, або я не гідна буду жити; я не можу дати йому

загинути й не можу врятувати його».

Отець Ту-а-ту спробував заспокоїти її такими солодкими словами:

«...По-третє, коли мотиви чисті, вчинок не є лихий гріх, а нема нічого чистішого за те, щоб визволити свого чоловіка. По-четверте, в святій старовині ви маєте приклади, що можуть прекрасно допомогти вам у вашій поведінці. [...] Я не раджу вам нічого; ви розумні, – треба сподіватися, що ви будете корисні вашому чоловікові. Пан де-Сен-Пуанж чесний чоловік, він вас не ошукає; це все, що я можу вам сказати. Я молитиму за вас Бога і сподіваюся, що все станеться на найбільшу йому славу».

Прекрасна Сент-Ів, не менш злякана від єзуїтових розмов, ніж од підміністрових пропозицій, повернулася до своєї приятельки, їй хотілося смертю визволитися від жаху лишити в страхітному ув'язненні коханого, якого обожнювала, і від сорому визволити його ціною того, що мала найдорожчого, й що мало належати тільки цьому знедоленому коханцеві.

Розділ сімнадцятий

Вона гине від чесноти

Вона просила свою приятельку вбити її, але ця жінка, не менш поблажлива, ніж єзуїт, висловлювалася ще ясніше. «Леле, – казала вона, – рідко справи йдуть інакше в цьому дворі, такому гречному, такому галантному, такому вславленому: найменші й найзвичайніші посади дають часто тільки за таку ціну, якої вимагають од вас. [...]

Нарешті, після довгого опору, після ридань, зойків, сліз, знесилена в боротьбі, розгублена, вона мусила віддатися. В неї був єдиний засіб: обіцятися думати тільки про Простака, поки жорстокий чоловік безжально користався з безвихідного становища, що в ньому вона опинилася.

Розділ вісімнадцятий

Вона визволяє свого коханого й янсеніста

На світанку вона полетіла до Парижа з міністровим наказом. Важко змалювати те, що діялося в її серці під час подорожі. [...]

Її провели до начальника; вона показала свого наказа, ледве вимовивши кілька слів. Начальник, що полюбив свого в'язня, був дуже задоволений з його визволення. [...]

Розділ дев'ятнадцятий

Простак, прекрасна Сент-Ів і їхні родичі збираються до гурту

Великодушна й почесна зрадниця опинилася з своїм братом, абатом де-Сент-Ів, добрим пріором Гори й панною Керкабон; усі були однаково збуджені, але почуття їхні й становище були різні. [...]

Серед цієї розмови прийшов Простак, тримаючи за руку свого янсеніста. Тоді відбулася нова, цікавіша сцена; почалася вона ніжними обіймами з дядьком і тіткою; абат де-Сент-Ів схилився мало не до ніг Простакові, що вже не був Простаком. Двоє закоханих промовляли один до одного поглядами, що висловлювали всі почуття, які охоплювали їх; вірність, подяка сяяла на чолі в одного; смуток відбивався в ніжних, трохи розгублених поглядах другої; усі дивувалися, що вона домішує журбу до такої радості. [...]

Прекрасна Сент-Ів, пригнічена, відчуваючи нервові збудження, од якого задихалася, мусила лягти до ліжка; та, щоб нікого не засмутити, вона не сказала, як їй боляче, і, посилаючися тільки на втому, попросила дозволу відпочити, заспокоївши товариство втішним і приємним словом і кинувши на коханого погляд, од якого вогнем зайнялася його душа.

Вечеря, якої не звеселяла вона, була спочатку сумна. [...]

Але поки вони сиділи за столом, хвороба нещасної дівчини набула загрозливого характеру; кров її горіла, з'явилася велика лихоманка, вона потерпала, але не скаржилася, пильнуючи не засмутити радості гостям.

Брат її, знаючи, що вона не спить, підійшов до її ліжка і став у головах; його вразив її стан. Прибігли всі. Коханий з'явився слідом за братом. Він, безперечно, був засмучений і зворушений більше за всіх, але він умів уже до всіх щасливих дарунків, якими обдарувала його природа, приєднувати й стриманість, і почуття пристойності почало переважати в ньому над усім.

Одразу ж викликали сусіднього лікаря. То був один із тих, що одвідують своїх хворих хапаючись, плутають хворобу, яку бачать, з тою, яку ще мають побачити, вживаючи сліпого досвіду в науці, яку навіть цілком розумні й обмірковані дослідження не позбавляють від непевності й небезпеки. Він збільшив біль, поквапившись прописати модні тоді ліки. Мода навіть у медицині! Це манія, звичайна в Парижі!

Сумна Сент-Ів ще більше за лікаря допомагала тому, що хвороба ставала небезпечна. Душа її вбивала тіло. Сила думок, що хвилювали її, вносили в жили її отруту, небезпечнішу за найпекучішу лихоманку.

Розділ двадцятий

Прекрасна Сент-Ів помирає. Що потім сталося

Викликали іншого лікаря. Цей, замість допомогти природі й дати їй діяти в молодій людині, всі органи якої волають до життя, дбав тільки про те, щоб заперечувати товаришеві. За два дні хвороба стала смертельна: вона однаково люто охопила мозок, який уважають за вмістище розуміння, і серце, що є, мовляв, вмістилище пристрастей. [...]

Серед усіх цих сліз і страхів, коли загроза втратити дорогу дівчину сповняла всі серця, коли всі були засмучені, доповіджено про кур'єра від двора. Кур'єр? До кого? Чого? То було послання королівського сповідача

до пріора Гори. То не отець де-ля-Шез писав його, а брат Вадблед, його лакей, людина дуже значна в ту пору, той, хто сповіщав архієпископів про волю велебного отця, той, хто давав аудієнції, той, хто роздавав прибуткові посади, той, хто міг інколи наготовити наказу про арешт. Він писав абатові Гори, що його велебність дізналася про пригоду з його небожем, що його ув'язнення було тільки помилка, що такі невеличкі неласки трапляються часто, що на них не треба звертати уваги. І що, нарешті, він згоден, щоб він, пріор, відрекомендував завтра йому свого небожа, що він повинен привести з собою і добродія Гордона. що він, брат Вадблед, проводить їх до його велебності й до пана Лювуа, який мовить до них слово в своєму передпокої.

Він додав, що історію про Простака й про його бійку з англійцями розповіли королеві, що король напевне призоветь помітити його, коли проходитиме галерею, і, може, навіть хитне йому головою. Лист кінчався надією, якою тішили себе, що всі двірські дами поквапляться закликати його небожа до себе під час туалету, що чимало з них скажуть йому: «Добридень, пане Простаче» і що, безперечно, розмовлятимуть про нього на королівській вечері. Лист був підписаний так: «Прихильний до вас Вадблед, брат-езуїт».

Коли пріор прочитав листа вголос, його розлючений небіж, перемагаючи на хвилину свій гнів, нічого не сказав носієві, але вдавшись до свого товариша в біді, спробував, що він думає про таке поводження. Гордон відповів йому: «Це значить, що з людьми поводяться, як в мавпами: їх б'ють і змушують танцювати». Простак, якому під час великих душевних зворушень поверталася його природна вдача, розірвав листа на шматки й кинув їх кур'єрові в вічі: «Ось моя відповідь!» – Його настраханий дядько думав, що вже блискавка й двадцять наказів про арешт упадуть на нього: він швиденько побіг писати, він перепрошував, як міг, про те, що вважав за молоду запальність, і що було поривом великої душі.

Та суміші турботи захопили всі серця. Прекрасна й знедолена Сент-Ів відчувала вже, що надходить кінець; вона була спокійна, але тим жахливим спокоєм знесиленої природи, що більш не має сил змагатися. «О, любий мій коханцю. – сказала вона завмерлим голосом, – смерть покарала мене за мою нестійкість; але я помираю заспокоєна, бо знаю, що ви вільні; я кохала вас, зраджуючи, й кохаю вас, кажучи вам вічне – прощай». [...]

Коли настала фатальна хвилина, у всіх присутніх вихопилися сльози й зойки. Простак не панував над своїм розумом. У міцних духом почуття куди дужчі, ніж у душ ніжних. Добрий Гордон досить знав його, щоб боятися, як би, отямившись, він не вкоротив собі віку. Поховали всю зброю. Нещасливий молодик помітив це і сказав родичам та Гордонові, не

плачучи, не зітхаючи, не зворушуючись: «То ви гадаєте, що на землі є хтось, хто має право й змогу завадити мені заподіяти собі смерть?» [...]

Похмуре й страшне Простакове мовчання, тьмяні очі, бліді уста, що аж тіпалися, тремтіння цілого тіла викликали в душі тих, хто дивився на нього, ту суміш співчуття й страху, яка поневолює всі сили душі, спиняє всі розмови й виявляється тільки уриваними словами. Прибігла господиня і її родина, всі боялися його розпачу, не спускали його з ока, стежили за кожним його рухом. Вже крижане тіло прекрасної Сент-Ів перенесли до нижньої зали, далі від очей її коханого, а він, здавалось, іще шукав її, хоч був у тому стані, коли нічого не бачиш. [...]

Посеред цієї вистави смерті з'явився Сен-Пуанж з версальською приятелькою.

Його хвилинна пристрасть, тільки раз задоволена будши, перейшла в кохання; його вколело те, що від його добродіянь одмовилися. [...]

Він вийшов із коляски; перше, що стало йому перед очі, була труна. Він одвернув очі з тою огидою звиклого до насолоди чоловіка, який уважає, що його повинні берегти від кожного видовиська людського нещастя. Він хотів зійти сходами. Версальська дама з цікавістю поспитала, кого мають ховати; їй назвали ім'я панни де-Сент-Ів. Від цього імені вона зблідла й скрикнула. Сен-Пуанж озирнувся; здивування й смуток сповнили йому душу. Гордон був там з повними сліз очима; він припинив свої сумні молитви, щоб розповісти царедворцеві всю цю жахливу катастрофу; він говорив йому з тією владністю, яку надають людині сум і чеснота. Сен-Пуанж од природи не був лихий; потік справ і розваг підхопив його душу, яка ще не спізнала себе. Він не зазнав ще старості, од якої черствіють звичайно серця міністрів. Опустивши очі, слухав він Гордона, витер з них кілька слізок і здивувався, що виляв їх: він зазнав каяття.

«Я неодмінно хочу бачити, – сказав він, – того незвичайного чоловіка, про якого ви мені говорите; він зворушує мене мало не так само, як ця невинна жертва, до смерті якої я спричинився». Гордон провів його до кімнати, де пріор, Керкабонівна, абат де-Сент-Ів і кілька сусідів повертали до життя молодика, що знепритомнів.

«Я причина вашого лиха, – сказав йому підміністер, – я віддам своє життя, щоб виправити це». Перше, що спало Простакові на думку, було вбити його і потім себе. Йому нічого іншого не лишалося, але він не мав зброї і його пильнували.

Сен-Пуанж не падав на дусі від заперечення, за яким ішли докори, зневага, огида, що їх він цілком заслуговував і яких для нього не жалкували. Час пом'якшує все. Пан де-Лювуа, нарешті, зробив таки прекрасного офіцера з Простака, що з'явився в Парижі й у війську під іншим ім'ям; його похваляли всі чесні люди й він був водночас

безстрашний військовий і філософ.

Він говорив про цю подію, глибоко сумуючи, й проте йому розрада було говорити про неї; він ніжно шанував пам'ять про любу Сент-Ів аж до останньої хвилини свого життя. Абат де-Сент-Ів і пріор мали кожен прибуткові посади; добрій Керкабонівні більш подобалося бачити свого небожа у військовому ранзі, ніж у дяках. Версальська побожниця зберегла діамантові сережки й ще одержала гарний подарунок. Отець Ту-а-Ту мав скриньки шоколаду, кави, грудкового цукру, цукатів, разом з «Розмислами» преподобного отця Краузе й «Квітами святості», заведеними в сап'янові палітурки. Добрий Гордон до самісінької смерті якнайніжніше приятелював з Простаком; він теж посідав добру посаду й забув назавжди спокусливу благодать. За девіз він узяв собі: «Нещастя інколи йде на добре», а скільки чесних людей на світі можуть сказати: «У нещасті нема нічого доброго».

Пер. Л. Івченкова

Словник до твору

Аудієнція (від лат.) – офіційний прийом у високопоставленої особи.

Гугеноти (франц.) – прихильники кальвінізму у Франції 16 – 18 ст. (Кальвінізм – одна з протестантських релігійних течій).

Едикт (лат.) – 1) У Стародавньому Римі заява, що містила програму діяльності магістрату або службової особи (претора, консула). 2) Особливо важливий указ імператора чи короля.

Єзуїти (від лат.) – 1) Члени найреакційнішого католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», заснованого в 1534 р. для зміцнення іспанської влади і боротьби проти Реформації, які не гребували ніякими засобами для досягнення своєї мети.

Інкогніто (итал.) – 1) Таємно, не відкриваючи свого імені. 2) Особа, що криється під чужим ім'ям.

Клір (від грецьк.) у християнській церкві – сукупність священно- і церковнослужителів.

Льє (франц.) – старовинна французька одиниця відстані (4,444 км або 5,555 км), яка становить $1/25^\circ$ або $1/20^\circ$ дуги земного меридіана.

Метаморфоза (від грец.) 1) Перетворення однієї форми на іншу, видозмінення чогось.

Нотаріус (від лат.) – службова особа, яка засвідчує, оформляє різні юридичні акти (договори, заповіти, доручення тощо).

Прелат (лат.) – почесна назва вищого католицького духівництва (кардинала, архієпископа, єпископа), в англіканській церкві – титул архієпископа й єпископа.

ДЕНІ ДІДРО (1713 – 1784)

Видатний французький письменник, філософ-матеріаліст, драматург-новатор, автор філософських повістей і романів, теоретик літератури, фундатор реалістичного методу, організатор та редактор «Енциклопедії», запеклий противник церкви, переконливий атеїст, захисник та ідеолог середнього класу.

Народився у м. Лангре (провінція Шампань) у сім'ї майстра ножових хірургічних інструментів. З 11 років вчиться у єзуїтському колежі у м. Лангре, де отримує ґрунтовну освіту. У 15 років вступає у Паризький янсеністський колеж Даркур (за деякими даними він одночасно вчився у колежі Людовіка Великого). Цікавиться мовами, літературою, математикою, філософією. 1732 року за успіхи отримує звання магістра мистецтв. 1734–1744 роки – найважчий, водночас найбільш плідний період життя Дідро. Позбавлений опіки батьків через відмову стати священником, а пізніше юристом, він наполегливо займається літературою, математикою, зачитується творами Локка, Ньютона, Гоббса, Спінози, під великим враженням від «Філософських листів» Вольтера, з яких дізнається про демократичні зрушення в Англії. У цей час знайомиться з Руссо, їх об'єднують спільні погляди, захоплення теорією сенсуалізму.

З середини 40-х років береться за написання серйозних праць, у яких висловлює філософські, політичні та естетичні погляди, серед них: «Принципи моральної філософії» (1745), «Філософські думки», «Прогулянка скептика» (1746), «Лист про сліпих у повчання зрячим», «Лист про глухих і німих для науки тим, хто чує і говорить» (1749) та ін. Автор виявляє себе як противник релігії і будь-якої ідеалістичної філософії, визнає лише пізнання через безпосередні відчуття, віддає їм перевагу перед абстрактними ідеями, основними категоріями пізнання вважає досвід і розум. Ідеальна людина для Дідро – людина Просвітництва, яка прагне до знань, самовдосконалення, пізнання світу, при цьому керується розумом. Саме такою постає Сюзанна – головна героїня роману «Черниця». Заперечуючи у творі монастирське життя, Дідро утверджує свободу особистості, право кожного на щастя та реалізацію власного потенціалу.

На основі філософських формуються й естетичні погляди Дідро, висловлені у статтях «Прекрасне» (1751), «Салони» (1750-1780), низці праць про драму. Як теоретик побутової драми (або міщанської) закликає звертатися до реальних конфліктів, образів, правдиво зображати людей незнатного походження, їхній побут, звичаї, мораль. У власній творчості Дідро не вдалось реалізувати власні принципи у всій повноті. П'єси «Батько сімейства» (1751), «Позашлюбний син» (1757) не набули такої

слави і визнання, як прозові твори.

У філософських романах і повістях, серед яких «Черниця» (1760, вид. 1796), «Жак-фаталіст» (1773, вид. посмертно) та «Небіж Рамо» (1779, вид. посмертно), Дідро виявив себе в однаковій мірі як філософ, письменник, психолог, спостережлива людина, цікавий і дотепний оповідач. На відміну від Вольтера, не вводив фантастичні чи казкові елементи.

Помер 1784 року в Парижі.

Одним з найвизначніших перекладачів Дідро українською був Валер'ян Підмогильний. Твори французького письменника виходили також у перекладах В. Мухіна, Є. Старинкевича, І. Ковтунова, М. Іванова, Ю. Назаренка, М. Терещенка, І. Кошелівця.

ЧЕРНИЦЯ

Якщо маркіз де Круамар відповість мені, його відповідь стане першими рядками цього оповідання. Перед тим як написати йому, я про нього розвідала. Він – світська людина, відзначився по службі; літній, був одружений; має дочку і двох синів, яких любить і які люблять його. Родовитий, освічений, розумний, знається на мистецтві, на вдачу дуже своєрідний. Мені хвалили його чулість, честь і чесність. З того глибокого інтересу, що він виявив до моєї справи, і з усього того, що мені про нього казали, я побачила, що, звернувшись до нього, аж ніяк не схибила. Але годі сподіватися, що він візьметься змінити мою долю, не знаючи, хто я така. З цієї причини й постановила я перебороти своє самолюбство та огиду й розпочати оці записки, де без хисту й уміння, з дитячою простотою своїх літ і щирістю своєї вдачі змальовую частину свого нещастя. Може, заступник мій того зажадає, а може, й мені самій у голову спаде закінчити їх згодом, коли далекі події вже притлумляться в моїй уяві, – тоді, гадаю, цей короткий підсумок їх і глибоке враження, що залишиться від них на все моє життя, допоможуть мені досить чітко їх пригадати.

Батько мій був адвокат. З матір'ю він побрався вже в літах, і з нею мав трьох дочок. Достатку в нього було більше ніж треба, щоб їх добре влаштувати, та для цього він мусив би однаково любити їх, а сказати це про нього я аж ніяк не можу. Річ певна: розумом, обличчям, вдачею і здібностями я краща була від сестер, і це батькам моїм завдавало, як мені здавалося, прикрості. Ті переваги над сестрами, що дала мені природа й моя пильність, обертались для мене на джерело смутку, тому й бажала я ще з дитинства в усьому на них бути схожою, щоб і мене теж так, як їх, любили, жаліли, обдаровували та прощали. Коли скаже, було, хтось матері: у вас діти чарівні, то на мене ці слова ніколи не поширювались. Іноді я мала добру нагороду за ту несправедливість, але за похвалу, яку я діставала, мені було стільки клопоту, коли ми лишалися самі, що вже воліла я краще байдужості, образи навіть. Що більше прихильності виявляли до мене гості, то лихіші ставали батьки, коли гості розходились. О, скільки плакала я, що не народилася бридкою, грубою, дурною, гордовитою, одне слово, з усіма тими хибами, завдяки яким їх любили батьки! Я питала у самої себе: чому батько й мати, люди, зрештою, чесні, справедливі й побожні, такі несправедливі до мене? Сказати вам, пане? З окремих слів, якими спересердя прохопився батько, бо був він гнівливий, з деяких обставин, що належали до різних періодів мого життя з балачок між сусідами і слугами я здогадувалася про причину їхньої неласки до мене, і це, слід сказати, навіть трохи виправдовувало їх у моїх очах. Може, батько мій не зовсім певен був щодо мого народження, може, я нагадувала

своїй матері про якусь її провину, про невдячність людини, якій вона надто довірилася. Хіба я знаю? Та коли здогади ці й необгрунтовані, що я втрачаю, звіряючи їх вам? Це писання ви спалите, а я обіцяю спалити ваші відповіді.

На світ ми з'явилися одна по одній невдовзі, тож і дорослими стали всі троє разом. Нагодилися женихи. За старшою сестрою упадав один чарівний юнак. Я помітила, що накинув оком він на мене, а вона була весь час лише приводом, щоб з'являтися в нас. Я розуміла, яку біду може накликати на мене його увага, тому й розказала про це матері. Мабуть, за все моє життя я тільки це й зробила їй приємного, і ось яка була мені винагорода. Днів за чотири, у всякому разі днів за кілька, мені сказали, що для мене знайшли місце в монастирі, і наступного дня мене відвезли туди. Я так зле почувалася в батьківській господі, що ця подія мене не засмутила, і я пішла до монастиря св. Марії – то був мій перший монастир – дуже радо. Тим часом юнак, що залицявся до моєї сестри, скоро забув мене й одружився з нею. Звати його К***; він нотар, живе в Корбелі й живе поганенько. Друга моя сестра вийшла за Бомона, паризького торговця шовком, і живе з ним добре.

Коли сестри мої влаштувалися, я думала, що згадають і про мене і що я невдовзі вийду з монастиря. Мені було тоді шістнадцять з половиною. Сестрам дали чималий посаг. Я сподівалася, що й моя частина буде не гірша за їхню. У голові моїй роїлися принадні плани, аж ось мене покликали до приймальні. То був отець Серафим, духівник моєї матері. Був він і моїм духівником, тому й неважко було йому пояснити причину свого візиту: ішлося про те, щоб я взяла постриг. Я аж скрикнула на цю дивну пропозицію і сказала йому відверто, що ніякої прихильності до чернецтва не відчуваю.

– Тим гірше, – сказав він, – бо ваші батьки все віддали вашим сестрам, і вже не знаю, що вони можуть для вас зробити в теперішній своїй скруті. Поміркуйте, панно: муситимете або лишитися назавжди в цьому монастирі, або поїхати десь у провінційний, де вас приймуть за скромну плату. З нього ви вийдете тільки по смерті батьків, якої доведеться, може, й довго чекати...

Я гірко нарікала, обливалася слізьми. Настоятельку попередили, вона чекала мене біля приймальні. Годі казати, яка я була збентежена.

– Що це з вами, люба дитино? (Вона краще за мене знала, що трапилось.) Вам, я бачу, не по собі! Такий розпач – мені аж страшно! Може, батька або матір втратили?

«Якби ж то!» – хотілось мені відповісти, кинувшись їй у обійми, але я тільки скрикнула:

– Лишенько! Немає в мене ні батька, ні неньки... Я безталанна, яку

ненавидять і живцем хочуть отут поховати!

Вона дала утишитись моєму пориву, перечекала, поки заспокоюся. Я розказала їй ясніше, про що саме мені оповіщено. Вона нібито зворушилася, пожаліла мене, підбадьорила, щоб я не згоджувалась на те, до чого в мене немає нахилу, пообіцяла просити, умовляти, клопотатися.

Ох, пане, які ті настоятельки монастирські облудні!.. Ви про це й гадки не маєте.

Справді, вона написала. Вона знала, яка буде відповідь, показала мені її, і лише геть згодом я навчилася сумніватися в її щирості. Тим часом вийшов термін, що дали мені на роздуми. Вона прийшла сказати мені про це зі смутком, чудово вдаваним. Спочатку помовчала, потім кинула мені кілька співчутливих слів, що з них я зрозуміла вже й решту. Знову дала я волю розпачу, та це вже востаннє. Уміти стримуватись – то велике вміння! Потім вона сказала, справді таки, гадаю, плачучи:

— Так, ви покидаєте нас, дитино моя! Не побачимося вже, моє серденько... – та інше, чого я не почула. Я впала на стілець, мовчала, ридала, завмирала, схоплювалася, кидалася до стіни, виливала скорботу свого серця. Отаке зо мною коїлося, коли вона промовила:

— А чого б вам однієї речі не зробити? Слухайте, та тільки не кажіть, що я вам пораду давала. Покладаюсь на вашу непорушну скромність, бо нізащо у світі не хочу, щоб мені чим-небудь докоряли. Що від вас вимагають? Щоб ви взяли послушенство? А чому б вам і не взяти? До чого це вас зобов'язує? Ні до чого, ну, ще два роки з нами поживете. Не знати, хто помре, а хто житиме. Два роки – час чималий, за два роки багато що може трапитися.

І разом з облесною цією мовою – щедрі ласки, дружні нарікання, ніжне лукавство. Я знала, де я є, не знала, куди мене повезуть, і дала себе переконати. Тож вона написала батькові, її лист був гарний, кращого й не треба! Не потаїла вона ні моїх мук, ні горя, ні скарг. Запевняю вас, що й хитрішу від мене дівчину той лист ошукав би. Проте наприкінці в ньому писалось про мою згоду. Як хутко все приготували! Призначили день, пошили схиму. Настав момент церемонії, так що тепер між тими подіями я не помічаю ніякісінької перерви.

Забула вам сказати, що бачилася з батьками й не спинялася ні перед чим, щоб їх зворушити. Але вони були непохитні.

Напучував мене доктор Сорбонни, абат Блек, а постриг давав єпископ Алепський. Ця церемонія сама по собі вже невесела, а того дня була й зовсім сумна. Хоч мене й підтримували натовпом черниці, не раз, не раз підгиналися в мене коліна, і я мало не падала на приступки вітваря. Нічого не чула, нічого не бачила, у голові запаморочилось. Мене вели, я йшла, мене питали й відповідали за мене. Зрештою, жорстока церемонія

скінчилась, усі розійшлися, і я лишилася серед отари, до якої мене допіру прилучили. [...]

Якось уранці по відправі до мене зайшла настоятелька. Вона тримала листа. На обличчі в неї була туга й пригнічення; руки в неї опадали, здавалось, лист той був їм не під силу. Вона дивилася на мене, до очей їй мов би сльози підступали. Вона мовчала, я теж – вона чекала, щоб я перша заговорила. Мені хотілося, але я стрималася. Вона запитала, як я себе почуваю, сказала, що відправа була сьогодні дуже довга, що я трохи кашляла, що виглядаю недужою. На все це я відповіла:

– Ні, паніматко.

Вона все тримала листа в спущеній долу руці, розпитуючи, поклала його собі на коліна й напівзакрила рукою; потім, закинувши про мого батька, про матір і побачивши, що я про той папір нічого не питаю, сказала:

– Ось лист...

На цьому слові серце моє закалатало, і я додала уривчасто тремтячими устами:

– Він від матері?

– Так. Ось читайте...

Я трохи оговталася, взяла листа, почала читати досить твердо, та дедалі жах, обурення, гнів, злість – різні пристрасті забували в мені, голос мій змінився, обличчя мінилося, тіло смикалося. Іноді я насилу тримала той папір або так тримала, ніби хотіла подерти, а то міцно стискала, мов хотіла зібгати й геть викинути.

– Ну, дитино моя, що ми відповімо на це?

– Ви знаєте, паніматко.

– Ні, не знаю. Часи нещасливі, ваша родина зазнала втрат, справи ваших сестер розлагоджені, в однієї і в другої багато дітей. Коли віддавали їх, то всього збулися, а тепер зовсім занепадають, підтримуючи їх. Батьки вас улаштувати не можуть; ви пішли в послушниці, вони витратились, бо цей крок ваш давав надію. У світі поширилась чутка про ваше майбутнє чернецтво. Зрештою, завжди розраховуйте на мою допомогу. Я ніколи й нікого не втягала в чернецтво. То становище й Бог кличе нас, а долучати до його голосу й свій – небезпечно. Я не говоритиму до серця вашого, якщо благодать йому ще нічого не сказала. Досі я не можу докорити собі за чуже нещастя, то не з вас же починати, дитино моя, така люба мені! Я не забула, що перші кроки ви зробили з моєї намови, і не дозволю зловжити їх на те, щоб проти волі далі вас спонукати. Поміркуймо ж разом, порозуміймося. Ви хочете взяти чернецтво?

– Ні, паніматко.

– Не почуваєте ніякого нахилу до монастирського життя?

– Ні, паніматко.

– Не послухаєтесь батьків?

– Ні, паніматко.

– Чим же ви хочете бути?

– Чим хочете, тільки не черницею. Не хочу черницею бути, й не буду.

– Гаразд, не будете. Але подумаймо, що відповісти матері...

Ми обговорили відповідь. Вона написала й показала мені листа – він знову видався мені дуже гарним. Тим часом до мене прислали монастирського духівника, прислали й того доктора, що мене напучував, припоручили мене матері-послушниці, я побачилась була з єпископом Алепським, сперечалася зі святобливими жінками, що втрутилися в мою справу, хоч я й не знала їх, розмовляла раз у раз із ченцями та священниками, прийшов батько, сестри листа написали, наприкінці й мати з'явилася – я опиралася всьому. Проте призначили день мого постригу. Згоди моєї добивалися як і чим тільки можна, та, коли побачили, що годі її здобути, вирішили обійтися без неї.

Тоді замкнули мене в келію, наклали на мене мовчанку, відокремили від усіх, полишили на саму себе; і я ясно побачила, що мною задумали розпорядитися всупереч моїй волі. Проте становище моє було сумне – я не знала, скільки воно може тривати, чи кінчиться, не знала й того, що зі мною буде. У такій непевності я прийняла рішення, про яке ви, пане, судитимете, як самі захочете. Я не бачила нікого – ні настоятельки, ні матері-послушниці, ні товаришок своїх. Я покликала настоятельку й прикинулася, ніби схиляюся на волю батьків, але на думці мала покласти край цим утискам і прилюдно висловити свій протест проти задуманого насильства. Тож і сказала, що доля моя в їхніх руках, що розпоряджатися мною можуть по своїй волі, що коли вимагають від мене бути черницею, то я й буду. [...]

Тим часом настала страшна хвилина. Коли треба було вийти на місце, де я мусила виголосити свою обітницю, ноги в мене залякли. Дві товаришки взяли мене попід руки, я схилила голову на одну з них і поволоклася. Не знаю, що діялося в душі у присутніх, але вони бачили молоду мрущу жертву, яку несуть на олтар. Звідусюди вихоплювалися зітханьня й ридання, але серед них, я певна, не чути було ні батькових, ні материних. Усі стояли. Дехто з дівчат поставали на стільці, почепилися на ґратки. Настала глибока тиша, коли той, хто провадив церемонію, запитав:

– Маріє-Сюзанно Сімонен, обіцяєте казати правду?

– Обіцяю.

– Чи з власного бажання й доброї волі ви тут?

Я відповіла: ні, але черниці, що супроводили мене, сказали за мене: так.

– Маріє-Сюзанно Сімонен, чи даєте Богові обітницю чесноти, бідності й покори?

Я на мить завагалася: священник чекав, і я відповіла:

– Ні.

Він перепитав:

– Маріє-Сюзанно Сімонен, чи даєте ви Богові обітницю чесноти, бідності й покори?

Я відповіла йому твердіше:

– Ні, ні.

Він спинився й сказав мені:

– Отямтесь, дитино моя, і слухайте мене.

– Ви питаєте мене, – сказала я, – чи даю я Богові обітницю чесноти, бідності й покори. Я вас цілком зрозуміла й відповідаю – ні.

І, повернувшись до присутніх, серед яких здійснювався великий гамір, я дала знак, що хочу говорити. Гамір ущух, і я сказала:

– Панове, а надто ви, мої батьки, беру вас за свідків... На цьому слові одна з сестер спустила на ґратах завісу, і я побачила, що говорити далі річ марна. Черниці оточили мене, закидали докорами. Я слухала їх мовчки. Мене відвели до келії і замкнули.

Там, на самоті, поринувши в міркування, я почала заспокоюватися душею. Пригадувала свій учинок і не каялася. Бачила, що після бучі, що я вчинила, мене не зможуть надовго тут залишити, а може, й зовсім не зважаться віддати до монастиря. Я не знала, що зі мною зроблять, але найгірше мені було б стати черницею проти своєї волі.

Довгенько до мене ніхто й слова не промовив. Ті, що приносили мені їжу, заходили, ставили мені обід додолу й мовчки виходили. Через місяць мені дали світську одіж, монастирську я скинула. Прийшла настоятелька й сказала йти з нею. Я вийшла з нею за монастирську браму. Там я побачила карету, а в ній свою матір, що чекала мене. Я сіла навпроти неї, карета рушила. Якийсь час ми сиділи віч-на-віч, не мовлячи слова. Я спустила очі й не зважувалась глянути на неї. Не знаю, що діялося в мене в душі, та раптом я кинулася їй до ніг і схилила голову їй на коліна. Не казала нічого, тільки ридала й захлиналася. Вона грубо відіпхнула мене. [...]

Приїхали додому. Тут мене зразу ж повели до кімнатки, приготованої для мене. Я знову впала перед нею навколішки на сходах, схопила її за вбрання, але тільки на те й здобулася, що вона повернула до мене голову й глянула на мене, обурено ворухнувши головою, ротом і очима, – ви це уявите краще, ніж я зумію розповісти.

Я ввійшла до своєї нової в'язниці, де пробула півроку, щодня марно просячи ласки поговорити з нею, побачити батька чи написати йому. Мені приносили їсти, прибирали. У свята служниця водила мене до меси й мене

знову замикала. Я читала, працювала, плакала, співала іноді. Отак і збігали мої дні. Тільки те мене підтримувало, що я вільна і що моя доля, хоч яка вона тяжка, може змінитися. Але вирішено було, що я маю стати черницею, і я нею стала.

Така нелюдність, така затятість з боку батьків остаточно підтвердили мої здогади про моє народження – чимось іншим я не могла цього пояснити. Очевидно, мати боялася, щоб я не завела колись мови про розділ майна, щоб не зажадала своєї частки і не прирівняла себе як дитину нешлюбну до дітей законних. Але те, що було лише здогадом, обернулось на певність. [...]

Наступної суботи, надвечір, годині о п'ятій з половиною прийшла приставлена до мене служниця і сказала:

– Пані веліла вам одягтися... Через годину:

– Пані звеліла вам іти зі мною...

Коло воріт стояла карета. Сівши в неї разом зі служницею, я довідалась, що ми їдемо до Фейянського монастиря, до отця Серафима. Він нас чекав, був сам. Служниця лишилася, а я зайшла до приймальної. Сіла стурбована й цікава – що то він мені скаже? Ось що він сказав:

– Панно, ви зараз з'ясуєте для себе загадку суворого поведіння ваших батьків з вами. Я дістав на це дозвіл від вашої матері. Ви – розважлива, розумна, тверда на вдачу. Ви в такому віці, що вам можна звірити таємницю, навіть коли б вона вас і не торкалася. Давно вже умовляв я вашу матір розповісти вам те, про що ви зараз дізнаєтесь. Вона ніяк не могла на це зважитись – матері важко зізнатися перед дитиною у своїй великій провині. Ви знаєте її вдачу, таке приниження не пасує їй. Вона гадала, що й так зможе дійти свого, але помилилась і тепер гнівається. Вона згадала мою пораду й попросила мене сказати вам, що ви не дочка пана Сімонена. [...]

Я підвелася й заплакала. Побачила, що й він зворушився. Він лагідно підвів очі й провів мене. До мене підійшла служниця, що мене супроводила. Ми сіли в карету й повернулися додому.

Було пізно. Частину ночі я думала про те, що дізналася від отця Серафима, гадала про це й наступного дня. Батька в мене не було, матір відібрала у мене гризота; вжито заходів, щоб я не могла претендувати на права мого народження. До всього того – важке хатнє ув'язнення й ніякої надії, ніякого просвітку. Якби зі мною порозумілися раніше, коли ще сестри мої не повиходили заміж, то мене, може, залишили б дома. Люди у нас бували, і знайшовся б, мабуть, хтось, кому моя вдача, розум, врода й здібності стали б за достатній посаг. Ще й тепер це не була річ неможлива, тільки важчою стала після бучі, що я вчинила в монастирі – кожен розумів, що такої крайності сімнадцяти-вісімнадцятилітня дівчина може дійти тільки з дуже твердим характером. Чоловіки вихваляють цю рису,

але, здається мені, залюбки обходяться без неї в тих, кого обирають собі за дружину. Проте в цьому напрямі можна було спробувати діяти раніше, ніж зважитися на щось інше. Я вирішила відкритися з цим матері й попросила її на розмову. Вона погодилася.

Була зима. Вона сіла в крісло коло вогню. Обличчя її було суворе, погляд пильний, руки нерухомі. Я підійшла до неї, кинулась їй до ніг, попросила дарувати всі мої провини. [...]

– Так от, мамо, – сказала я, – верніть мені вашу ласку, верніть вашу присутність, верніть любов того, хто вважає себе моїм батьком.

– Він майже певен, що ти не його дитина, – сказала вона. – Щоразу, коли бачу тебе поруч нього, вислуховую потім від нього докори — докоряє він мені тим, що я грубо поводжуся з тобою. Проте не сподівайся від нього почуттів ніжного батька. Та й, скажу тобі правду, ти нагадуєш мені про зраду, про таку огидну невдячність з боку другого, що сама думка про неї мені нестерпна. Він стає весь час між мною і тобою, він бридкий мені, і ненависть до нього я мушу виливати на тебе.

– Як?! – скрикнула я. – Хіба я не можу сподіватися на те, що ви з паном Сімоненом не ставитиметеся до мене, як до чужої, яку ви з людяності прихистили?

– Не можеш. Доню, не псуй мені далі мого життя. Коли б у тебе не було сестер, я б знала, що робити, але в тебе їх двоє, і в обох численна родина. Давно вже погасла пристрасть, що підтримувала мене, сумління увійшло у свої права.

– Але той, кому я зобов'язана життям...

– Його немає. Він помер, не згадавши про тебе, і це ще найменший з його злочинів...

– У цьому місці вона аж змінилася на обличчі, очі її зайнялися, обличчя запалало обуренням. Вона хотіла говорити, але не могла вимовити й слова – так тремтіли їй губи. Вона сиділа, схиливши голову на руки, щоб приховати від мене свої жорстокі переживання. Якийсь час вона пробула в такому стані, потім підвелася, пройшла мовчки кілька раз по кімнаті, і, ледь стримуючи сльози, сказала:

– Потвора! Коли б його воля, він задушив би тебе в моєму лоні стражданнями, що завдавав мені, але Бог уберіг нас обох, щоб мати спокутувала свій гріх, народивши дитину. Доню, ти нічого не маєш і нічого не матимеш довіку. Ту дрібку, що я могла для тебе заробити, я вкрала у твоїх сестер – ось наслідки слабості! Сподіваюсь, проте, що не докорятиму собі, вмираючи, – твій посаг я заробила своєю ощадністю. Довірою свого чоловіка я не зловживала, але день у день відкладала те, що одержувала вряди-годи від його щедрот. Я продала все, що мала коштовного, і дістала від нього дозвіл по своїй волі розпоряджатися

одержаними грішми. Я любила гру, але не граю; любила вистави, але відмовила собі в них; любила товариство, але живу відлюдно; любила пишноту, але зреклася її. Якщо ти візьмеш чернецтво, як то є воля моя, і пана Сімонена, у тебе буде за посаг те, що я щоденно в себе відбираю.

– Але ж, мамо, – сказала я, – тут бувають ще добрі люди. Може, хтось і знайдеться, кому я сподобаюсь і хто не вимагатиме тих заощаджень, які ви призначили мені на влаштування.

– Про це не слід і думати. Твоя витівка тебе погубила.

– Хіба-таки немає ради?

– Ніякої.

– Та коли я й не знайду чоловіка, то чи так уже необхідно віддавати мене до монастиря?

– Доконче треба. Якщо тільки ти не хочеш, щоб я мучилась і страждала, аж поки склеплю очі. Я мусила так вирішити. Твої сестри тої страшної хвилини будуть коло мого ліжка. Подумай, чи зможу я побачити тебе серед них, яке враження справила б на мене твоя присутність у ті останні хвилини! Доню – бо ж ти дочка мені, хоч і проти волі – твоїм сестрам закон дав ім'я, яким ти зवेशся через мій гріх; не завдавай туги покутній матері, дай їй спокійно зійти в могилу, нехай зможе вона сказати сама собі, коли матиме стати перед великим суддею, що вона спокутувала свою провину, як могла. Чи ж зможе вона сподіватися, що по її смерті ти не спричинишся до розбрату в родині й не домагатимешся прав, яких не маєш.

– Будьте спокійні щодо цього, мамо, – сказала я. Хай прийде адвокат, хай складе акт зречення, і я підпишу все, що ви хочете. [...]

Я замкнулася у своїй маленькій в'язниці. Думала про те, що сказала мені мати. Уклякла й просила Бога, щоб він дав мені сили; молилася довго, припадала лицем до землі. Голос неба здебільшого хочуть почути тоді, коли не знають, на що зважитись, і він майже завжди радить нам скоритися. Так і я постановила. Від мене хочуть, щоб я була черницею – може, це також і воля Божа. Гаразд, буду! Якщо вже випадає мені бути нещасною, то чи не байдуже, де бідувати!.. Я попросила служницю, щоб вона сказала, коли батька не буде вдома. Наступного ж дня я попросила в матері побачення. Вона переказала мені, що пообіцяла панові Сімонену не бачитися зі мною, але я можу написати їй, і прислала мені олівця. Тож я написала на шматку паперу (цей фатальний папірець знайшовся, і його чудово проти мене використали):

«Мамо, мені гірко, що я завдала вам страждань, простіть мене, я вирішила покласти їм край. Порядкуйте мною, як знаєте. Коли хочете, щоб я взяла чернецтво, то бажаю, щоб така була й воля Божа...» [...]

Мене відвезли до Лшоншану. Супроводила мене мати. Я й не

попросила попроситися з паном Сімоненом. [...]

Отже, я в новому монастирі на іспиті і так, ніби це добровільно. Але що думаєте про це ви, пане, знаючи аж до цієї хвилини все, що сталося? На все це здебільшого не довелося посилатися, оскільки я сама вирішила зректися своєї обітниці – передусім, правді цій доказу немає, а по-друге, я сама себе очорнила – в мені побачили б лише примхливу дитину, яка ганьбить пам'ять батьків, щоб дістати волю. Проти мене був доказ, а на те, що мене могло б виправдати, я не могла ні посилатися, ні спиратися. Я не хотіла, щоб суддям бодай натякнули на таємницю мого народження. Дехто, не з юристів, радив мені притягти до справи мого й моєї матері духівника. Це було неможливо, а коли б і можливо, я цього не дозволила б. Але, до речі, щоб не забути самій і щоб ви не забули про це, бажаючи допомогти мені, – по-моєму, про мої музичні здібності й уміння грати на клавесині треба мовчати – цим я сама себе зрадила б. Не випадає мені пишатися талантами, шукаючи невідомості й спокою. Жінки мого стану не мають їх, тож і я не повинна їх мати. А коли доведеться покинути батьківщину, вони дадуть мені змогу існувати. Покинути батьківщину! Скажіть, чому думка про це мене лякає? Бо не знаю, куди їхати, бо я молода й недосвідчена, боюся злиднів, людей і гріха, бо жила я весь час під замком, і поза Парижем усе здається мені пустелею. Усе це, може, й не так, але так я почуваю. Та хай і не знаю я, пане, ні де подітися, ні до чого братися, проте гадаю, що в цьому ви мені допоможете.

Настоятельки в Льоншані, як і здебільшого по монастирях, міняються що три роки. Коли мене привезли, уряд очолювала пані де Моні – про неї можу сказати вам тільки добре, але її доброта й погубила мене. Це – розсудлива жінка, яка знає людське серце. Вона вибачлива, хоч цього й не потребував ніхто, – всі ми були її діти. Вона завжди бачила тільки ті провини, яких не можна було не помітити і які не дозволяли їй заплющити на них очі. Кажу про неї безсторонню. Свій обов'язок я виконувала пильно, і вона віддавала мені належне за те, що я не вчинила жодної провини, за яку вона мусила б мене карати чи прощати. Коли вона й відзначала кого, то тільки за заслуги. Не знаю, чи годиться мені після цього казати, що вона ніжно любила мене і я була не остання з її фавориток. Цим я, звичайно, велику хвалу собі віддаю – більшу, ніж ви можете гадати, не знаючи нашої настоятельки. Фаворитками інші із заздрощів називають настоятельчиних улюблениць. Пані де Моні я можу закинути хіба що ту хибу, що її прихильність до чесноти, благочестя, щедрості, ніжності, талантів і чеснот виявлялася надто відверто, а вона ж добре знала, що цим ще більше принижує тих, кому всього того бракувало. Мала вона також дар, звичайніший, мабуть, у монастирі, ніж у світі, – добре розбиратися в душах. Черниця, яка не сподобалася їй

відразу, не могла вже сподобатися ніколи. Вона майже відразу полюбила мене, і я відразу ж цілковито їй довірилася. Горе тим, кого їй не щастило зразу прихилити до себе! Ті були поганими, нездарними й самі мусили визнати це. Вона запитала мене про мою пригоду в монастирі св. Марії. Я розповіла їй усе, що оце написала вам, – і про народження своє, і про муки свої, нічого не втаїла. Вона пожаліла мене, розрадила, дала надію на краще майбутнє.

Тим часом минув термін мого іспиту, настав час узяти послушенство, і я взяла його. Послушенство своє я відбула без відрази. Ці два роки я проминаю, бо сумним у них для мене було лише таємне почуття, що я крок за кроком наближаюся до вступу в стан, для якого не була створена. [...]

Тим часом задзвонили дзвони. Я вийшла. Людей було небагато. Мене напучували – добре чи зле, не чула: той ранок в моєму житті ніби й не існував, бо скільки він тривав – не знаю. Не знаю ні що робила, ні що казала. Мабуть, мене питали, а я відповідала. Я давала обітницю, але нічогісінько не пам'ятаю, і черницею стала так само невмисне, як і зроблено мене християнкою. Увесь обряд мого постригу я зрозуміла не більше, як і обряд свого хрещення – з тією різницею, що один надає благодаті, а другий – лише обіцяє. Що ж, пане, чи ж більше, по-вашому, я зобов'язана, хоч і не протестувала в Льоншані так, як у монастирі св. Марії? Здаюся на ваш суд, здаюся на Суд Божий. Я була так глибоко пригнічена, що за кілька днів, коли мене оповістили, що я – в хорі, то я не зрозуміла, що воно значить. Я запитала, чи справді ж таки я взяла постриг, і захотіла побачити підпис моїх обітниць. До цих доказів треба було додати свідчення всієї громади й кількох сторонніх, запрошених на церемонію. [...]

Того року я зазнала три утрати: помер батько, чи той, кого вважали за мого батька, – він був у літах, багато працював і згас; померла настоятелька і моя мати. [...]

Матір Моні заступила сестра Христина. О пане, яка велика різниця між ними! Я казала вам, яка жінка була мати Моні. А в цієї вдача була дрібна, голова тісна й затуманена марновірством. Вона сповідувала нові вірування, радилася із сульпіціанцями та єзуїтами. Усіх фавориток своєї попередниці зненавиділа – вмить у монастирі пішли чвари, ненависть, обмова, звинувачення, наклепи й пересуди. Ми мусили розбиратися в богословських питаннях, у яких нічого не тямили, підписуватись під формулами, коритися дивним обрядам. Мати де Моні не схвалювала тих покутних вправ, що виконуються над тілом. Вона виморювала себе лише двічі за життя – один раз напередодні мого постригу і вдруге в подібних обставинах. Про такі спокути казала, що вони ніякої хиби не виправляють,

а тільки гордощів надають. Вона хотіла, щоб її черниці добре почували себе, були здорові тілом і ясні духом. Обійнявши уряд, вона передусім звеліла знести до себе всі волосяниці з канчуками й заборонила посипати страву золою, спати на голих дошках і мати в себе будь-яке таке знаряддя. Друга, навпаки, повернула кожній її волосяницю й канчука, а Старий і Новий Заповіт забрала. Фаворитки попереднього владування ніколи не бувають фаворитками наступного. До нової настоятельки я була байдужа, щоб не сказати гірше, з тієї причини, що стара мене любила. Але невдовзі я накликала ще більшу біду на себе вчинками, що ви назвете необачними або твердими, залежно від того, під яким саме поглядом подивитись на них.

По-перше, я геть віддалася горю, якого мені завдала смерть нашої першої настоятельки. При всякій нагоді хвалила її; спонукала порівнювати її з тією, що нами керувала, і порівняння ці для останньої були не на її користь; змальовувала стан у монастирі у минулі роки; нагадувала про той спокій, з якого ми тоді тішились, про вибачливість, яку мали до нас, про духовну й земну поживу, яку давали нам тоді, і вславляла звичаї, почуття і вдачу сестри де Моні. По-друге, я спалила свою волосяницю й викинула канчука; розповіла про це подругам і кількох заохотила зробити так само. По-третє, роздобула собі Старий і Новий Заповіт. По-четверте, відкинула всі партії, хотіла бути тільки християнкою, не прибираючи назви янсеністки чи моліністки. По-п'яте, суворо обмежилася монастирським статутом і не хотіла робити ні більше, ні менше. Отже, я не погоджувалась на жоден надобов'язковий вчинок, бо й обов'язкові здавалися мені надто суворими. Сідала до органу тільки у свята, співала лише тоді, коли була в хорі, не дозволяла, щоб надуживали моєю догідливістю й талантами й попихали мною скрізь і щоденно. Я прочитала статут, перечитала його, вивчила його напам'ять. Коли мені наказували щось таке, чого в статуті ясно не викладено чи й зовсім не було або суперечило йому, по-моєму, то я від цього твердо відмовлялась, брала книгу й казала:

– Ось ці зобов'язання я взяла, а інших не брала ніяких. [...]

Скаржитись на мене начальникам перестали, але подбали про те, щоб жилося мені тяжко. Заборонили черницям підходити до мене. Невдовзі я лишилась на самоті. Було в мене трохи подруг. Гадаючи, що вони порушують нишком постанову й навідують мене вночі або в заборонені години, бо вдень розмовляти зі мною не можуть, – нас почали вистежувати, застали мене то з одною, то з другою. Із цієї необачності зробили все, що хотіли, і покарали мене за неї жорстоко – присудили мені цілими тижнями вистоювати відправу навколішках, окремо від усіх посеред хору, жити хлібом і водою, сидіти замкненій у келії, виконувати в монастирі найгідкішу роботу. З тими, кого називали моїми спільницями, повелися не краще. Коли вини за мною не було, її мені накидали: давали

мені раз у раз несполучні накази й карали за невиконання їх, переставляли години відправи, трапези, змінiali потай від мене весь монастирський розпорядок, і, попри всю свою пильність, я щодня виходила винна й щодня мене карали.

Мені відваги не бракує, але ніяка відвага не встоїть проти жорстокості, самоти й пересліду. Дійшло до того, що мучити мене стало за гру, то була розвага півсотні душам, що об'єднались проти мене. Годі розповісти всі подробиці їхніх підступів: мені не давали спати, пильнувати, молитися. Одного дня крали в мене щось з одежі, другого – ключі й молитовника; псували замок, заважали щось добре зробити й нівечили те, що я робила добре; накидали мені всякі слова та вчинки, за все складали на мене провину, і життя моє стало нескінченною низкою дійсних чи вигаданих провин і кар. Моє здоров'я не витримувало таких довгих і жорстоких іспитів – я занепадала, журба і смуток змагали мене. Спочатку я шукала сили біля підніжжя олтарів і знаходила її іноді. Я вагалася між покорою і розпачем, то підлягаючи всій суворості своєї долі, то гадаючи гвалтовно звільнитися від неї. Край саду був глибокий колодязь: скільки разів я до нього ходила, скільки разів заглядала в нього! Поруч нього є лава кам'яна: скільки разів сідала я на неї, прихилившись головою до цямриння; скільки разів у збентеженні душевному підхоплювалася, наважившись кінчити свої муки!

Що мене стримало? Чому воліла я краще плакати, кричати голосно, топтати під ноги покривало, рвати на собі волосся, дряпати нігтями обличчя? Коли Бог не допустив, щоб я погубила себе, то чому Він не припинив знущання наді мною? Скажу вам річ, що видасться вам, певно, дуже дивною; а проте вона правдива – я цілковито певна, що моє вчащання до колодязя було помічене й мої вороги тішили себе надією, що колись я таки виконаю намір, що кипів у моєму серці. Коли я йшла в той бік, вони вдавали, що йдуть і дивляться зовсім у протилежний. Разів кілька я заставала хвiртку до саду відчиненою в години, коли вона мусила бути замкнена, надто ж тими днями, коли найбільше дошкуляли мені. Вони штовхали до крайності мою бурхливу вдачу й гадали, що я вже не володію собою. Та тільки зрозуміла я, що цей спосіб покинути життя є, так би мовити, наслідком мого розпачу, що мене до того колодязя за руку ведуть і що мені завжди буде до нього вільний шлях, я перестала цим перейматися; думки мої звернулися на інше: я спинялась у коридорах і дивилась, чи високо вікна; роздягаючись увечері, несвідомо пробувала, чи міцні в мене підв'язки; іноді відмовлялася їсти – виходила в трапезну, прихилилась спиною до стіни, спустивши руки, заплющивши очі, й не торкалась до страв, переді мною поставлених. У цьому стані я так забувалася, що всі черниці виходили, а я лишалася. Тоді всі навмисно

тихо розходились, а мене покидали. Потім мене карали за те, що спізнилась на відправу. Сказати вам? Мені остогидли мало не всі способи вкоротити собі віку, бо, здавалось, мене від них не стримували, а до них заохочували. Мабуть, нам не хочеться, щоб нас випихали із цього світу, бо напевно, мене вже не було б на ньому, якби вони вдавали, що затримують мене. Коли вкорочують собі життя, то цим хочуть, мабуть, іншим розпачу завдати, а коли це іншим на втіху, тоді життя тримаються. Ці порухи відбуваються в нас підсвідомо. Справді, якщо можливо пригадати мій стан тоді, коли я була біля колодязя, то я, здається, кричала в душі тим негідницям, що відходили геть, щоб сприяти злочинові: «Ступіть хоч крок до мене, виявіть хоч найменше бажання врятувати мене, підбіжіть затримувати мене, і будьте певні, що ви спізнитесь...» Справді, я жила тільки завдяки тому, що вони бажали моєї смерті. У світі ниці наміри мучити когось вщухають, а в монастирі – ніколи.

Отак мені було, коли я, гадаючи про своє минуле життя, подумала про скасування своєї обітниці. Спочатку мріяла про це побіжно. Де там мені, самотній, покинутій, безпорадній здійснити намір, такий важкий навіть тоді, коли б мені й не бракувало всякої допомоги! Проте ця думка мене заспокоїла. Мій розум упокорився, і я краще володіла собою – уникала кар і терплячіше зносила ті, що мені випадали. Цю зміну помітили, і вона всіх здивувала. Злостивість спинилась як стій, мов той полохливий ворог, що женеться за вами й до якого ви повертаєтесь обличчям у хвилину, коли він цього не сподівається. Про одне хочу вас, пане, запитати, – чому серед усіх згубних думок, що снуються в голові у зневіреної черниці, їй ніколи не спадає підпалити монастир? Ні в мене, ні в інших такої думки не було, хоч виконати її було найлегше: треба тільки у великий вітер винести свічку на горище, у дровітню чи коридор. Жоден монастир від пожежі не згинув; а проте під час такої події двері розчиняються і рятуються, хто може. Може, бояться небезпеки для себе й тих, кого люблять, і не хочуть разом із собою порятувати тих, кого ненавидять? Ця остання думка надто штучна, щоб бути правдивою.

Якщо про одне гадати, воно починає здаватися справедливим і навіть можливим – тоді почуваєш у собі силу. Для мене це було справою двох тижнів – мій розум дуже податливий. Про що йшлося? Треба було скласти заяву й дати її комусь переглянути. Зробити те й друге було небезпечно. Відколи в мені помітили перемену, почали стежити за мною пильніше, ніж будь-коли. Очей з мене не зводили, кожен крок мій тлумачили, кожне слово моє зважували. До мене підходили, хотіли вивідати, що в мене на умі, розпитували, вдавали співчуття і приязнь; закидали про минуле, трохи винували, прощали, сподівалися кращої поведінки, тішили мене щасливішим майбутнім. А проте заходили раз у

раз до мене в келію вдень і вночі з абиякої приключки – раптово, тихцем заглядали за заслону ліжка й виходили геть. У мене була звичка спати одягнутою, і ще одна – писати сповідь. У дні, на це призначені, я просила в настоятельки чорнила й паперу, і вона не відмовляла.

Отож я почекала дня сповіді, а тим часом складала в голові те, що мала заявити. Це було в скороченому вигляді все те, що я зараз вам написала, тільки викладала я все під прибраними іменами. Але я зробила три необачності: перше – сказала настоятельці, що маю багато що написати, тому попросила більше паперу, ніж дають звичайно; друге – заклопотавшись заявою, про сповідь забула, і третє – не склавши сповіді й не підготувавшись до цього релігійного акту, пробула в сповідальні лише хвилину. Усе це помітили і зробили з цього висновок, що взятий мною папір використано не на те, про що казала. Та коли він, ясна річ, не пішов мені на сповідь, то на що ж його повернуто? Навіть не знаючи про це занепокоєння, я відчула, що в мене не повинні знайти таке важливе писання. Спочатку я хотіла зашити його в головах або в матрац, потім сховати в одіж, закопати в садку, спалити. Ви уявити не можете, як поспішала я написати і як стривожилась, коли написала. Спочатку я заяву запечатала, потім сховала на грудях і пішла на відправу. Рухи мої зраджувало хвилювання, таке воно було велике.

Я сиділа коло однієї молоді черниці, яка любила мене. Я не раз бачила, що вона із жалем поглядала на мене й плакала. Зі мною вона не розмовляла, але, безперечно, страждала. Ризикуючи всім, що могло з того статися, я вирішила довірити їй свій папір. Під час молитви, коли всі черниці поставали навколішки, посхилялися й мов позникали за своїми ситцями, я тихенько видобула папір, подала їй за спиною; вона взяла й сховала на грудях. Це найважливіша послуга, яку вона зробила мені. Але я дістала від неї ще й інших багато: вона упродовж місяців непомітно усувала всі дрібні перешкоди, якими утруднювали мені обов'язки, щоб мати право карати мене: стукала мені у двері, коли був час виходити, виправляла те, що псували, ходила дзвонити й відповідати, коли треба було, з'являлася скрізь, де я мусила бути. Усього цього я не знала. [...]

Тим часом у моїй келії все обшукали, розпороли подушку й матраци, перетрусили все, що тільки можна; пройшли всюди, де я було ходила – до сповідальні, до церкви, до садка, до колодязя, до кам'яної лави. Частину цих пошуків я сама бачила, про решту здогадувалась. Не знайшли нічого, але лишилися певні, що таки є щось. Кілька днів мене й далі вистежували, ходили назирці, заглядали скрізь, але марно. [...]

Черниці схопили мене. Здерли з мене покривало, без сорому роздягли мене. На грудях у мене знайшли маленький портрет колишньої настоятельки, взяли його. Я благала, щоб дозволили мені ще хоч раз його

поцілувати, – відмовили. Накинули на мене сорочку, стягли панчохи, накрили мішком і повели, простоволосу й босу, коридорами. Я кричала, гукала на допомогу. Але дзвонили в дзвони, даючи знак, щоб ніхто не виходив. Я волила до неба, впала, мене поволокли. Коли стягли мене сходами, ноги мої були в крові, руки позаклякали. Становище моє могло зворушити й залізні душі. Тим часом грубим ключем відімкнули двері підземної темної комірки, де мене кинули на мат, напівзгнилий від вологи. Там я знайшла шматок чорного хліба, кухоль води і якусь брудну посудину. За подушку був той самий мат, скручений з одного кінця. На камені лежав череп і дерев'яне розп'яття.

Перша думка в мене була – щось зробити із собою. Я схопилася за горло, пошматувала зубами одягу, скажено кричала, вила диким звіром, билася головою об мури, геть уся закривавилася, силкувалася заподіяти собі смерть, аж поки виснажилася, а це невдовзі сталося. Отам пробула я три дні. Гадала, що все життя там буду. [...]

Я застудилася, становище моє було небезпечне, все тіло в мене заніміло – адже кілька днів я жила краплиною води та крихтою хліба. Гадала, що це вже терплю останню муку. Але цей хвилиний занепад тільки показує, яка сильна природа в молодому організмі – я одужала зовсім швидко, а коли вийшла, довідалася, що вся громада мала мене за хвору. Я знову почала виконувати монастирські обов'язки і посіла своє місце в церкві. Ні про свій папір, ні про молоду сестру, якій доручила його, я не забула. Я була певна, що вона не вжила на зло мою довіру, але наражається на небезпеку, зберігаючи мою записку. Згодом, за кілька днів по моєму виході з в'язниці, в хорі, в ту саму мить, як і тоді, коли я передала їй папірця, тобто коли ми поставали навколішки й позникали, схилившись, за ситцями, я почула, що мене тихенько смикають за сукню. Я простягла руку й дістала записку, в якій вона писала: «Як я турбувалася за вас! І що зробити з тим жахливим папером?..» Прочитавши, я скрутила папірця руками й ковтнула його.

Усе це трапилося на початку посту. Наближався час, коли з Парижа до Льоншана збирається добре й лихе товариство, цікаве до співу. Голос у мене тремтів, я трохи втратила його.

По монастирях, як ніде, дбають про свої найдрібніші інтереси, тому мені дали пільгу – трохи волі. Сестри, якими я керувала в хорі, могли підходити до мене без перешкоди, серед них і та, кому я доручила свою записку. Під час перерви, коли ми були в саду, я відвела її набік, змусила співати, і поки вона співала, сказала їй:

– У вас багато знайомих, а в мене нікого. Я не хочу, щоб ви через мене зазнали лиха! Мені краще вмерти, ніж накликати на вас підозру в тому, що ви допомогли мені. Подруго, ви загинули б, я знаю, а мене це не

врятувало б. Та коли б ви й порятували цим мене, я не хочу порятунку такою ціною.

– Облишмо це, – сказала вона. – Що я маю зробити?

– Передати в певні руки мою заяву якомусь вправному адвокатові так, щоб він не знав, з якого вона монастиря, і дістати від нього відповідь, яку ви передасте мені в церкві чи деінде.

– До речі, – спитала вона, – що ви зробили з моєю запискою?

– Будьте спокійні, я її ковтнула.

– Будьте й ви спокійні, я поміркую про вашу справу...

Зважте, пане, на те, що, поки вона говорила, я співала, а вона співала, поки я відповідала, отже, наша розмова перемішувалася зі співом. Ця молода черниця, пане, ще й досі в монастирі, її безпека у ваших руках. Коли б тільки довідались, що вона зробила для мене, то ніякі тортури її не минули б. Мені не хотілося б призвести її до в'язниці, я сама краще туди повернулася б. Спаліть же ці листи, пане. Коли відкинути той інтерес, що ви з ласки своєї виявляєте до моєї долі, у них не лишається нічого такого, щоб їх варт було зберігати.

Отак я писала вам тоді, – та лишенько! її вже немає, я залилася сама. Вона невдовзі додержала слова і повідомила мене про це нашим звичайним способом. [...]

На свою заяву я дістала відповідь від пана Манурі не сприятливу і не безнадійну. Перед тим як висловитись остаточно про мою справу, він зажадав силу пояснень, що їх важко було дати, не побачившись, тому я відкрила своє ім'я й попросила Манурі приїхати до Льоншану. Цим добродіям зрушитися важко, проте він приїхав. Ми розмовляли дуже довго, домовилися про листування, щоб його запити певно доходили до мене, а мої відповіді – до нього. Зі свого боку, я весь час, поки він провадив мою справу, використала на те, щоб прихилити до себе інших, зацікавити їх своєю долею і заручитися підтримкою. Я назвала себе й розказала про своє життя в батьківському домі, про муки в монастирі, про свій протест проти постригу, про перебування в Льоншані, про своє послушення, постриг і про жорстоке поводження зі мною з того часу, як я дала обітницю. Мене жаліли, запропонували допомогу. Зичливість, яку виявляли до мене, я попросила зберегти до того часу, коли буде в ній потреба, а докладніше не пояснювала. У монастирі ні про що не знали. Я дістала з Рима дозвіл просити про скасування обітниці. Це я негайно й зробила для всіх зовсім несподівано. Уявіть, як здивувалася настоятелька, коли їй подали від сестри Марії-Сюзанни Сімонен протест проти обітниці з проханням покинути чернецтво й вийти з монастиря, щоб розпорядитися собою по своїй волі. Я, звісно, завбачала, що натраплю на різні перешкоди – з боку законів, з боку монастиря й з боку сполошених зятів та сестер. У

їхніх руках було все родинне майно, а я, звільнившись, могла б заявити на нього серйозні претензії. Я написала сестрам, благала їх не чинити ніяких перепон моєму виходові з монастиря, зверталася до їхнього сумління, посилаючись на недобровільність своєї обітниці, пропонувала їм підписати акт зречення спадщини батьків, всіляко переконувала їх, що дію не з помсти. На їхні почуття я не зважала. Пропонований від мене акт не мав сили, якби був підписаний у чернецтві, а для них дуже непевним було, чи potwierджу я його на волі. Та чи й пасувало їм пристати на мої пропозиції? Хіба годилося їм покинути сестру без пристановища й грошей, а самим користуватися її майном? Що скажуть люди? Чи ж зможуть вони відмовити, якщо вона прийде просити в них шматок хліба? А коли їй заманеться вийти заміж, то хто може поручитися за її чоловіка? А коли ще діти в неї будуть... Треба всіма способами перешкоджати цій небезпечній спробі. Ось що вони скажуть і зроблять. [...]

Моя заява почала набувати у світі розголосу. Мені робили багато візитів: одні мені докори приносили, другі поради; ті хвалили мене, інші гудили. Я мала тільки один спосіб виправдатися перед усіма – розповісти про поведінку своїх батьків. А ви розумієте, якою скромною я мусила бути під цим поглядом. Відкритися цілковито я могла лише тим особам, які щиро до мене прихилились, та панові Манурі, що провадив мою справу. Коли мені страшно ставало мук, якими мені загрожували, у моїй уяві з усім своїм жахом з'являвся льох, де мене вже раз замикали, – я знала чернечу лють. Про свої страхи я оповіла панові Манурі, і він сказав мені:

– Зовсім уберегти вас від прикrostів неможливо. Ви їх матимете, та й мусили сподіватися їх. Треба озброїтись терпінням і підтримувати себе надією на те, що вони кінчатся. Щодо льоху обіцяю вам, що ви вдруге туди не потрапите ніколи. Це вже моя справа...

Справді, днів за кілька він приніс настоятельці наказу – дозволяти йому бачитися зі мною щоразу, коли він тільки цього зажадає. [...]

До мене поставились, як до окаянниці, намір мій визнали за віровідступництво, і всім черницям заборонили під страхом непослуху розмовляти зі мною, допомагати мені, підходити до мене й навіть торкатися до того, з чого я послуговувалася. Ці накази виконували суворо. Коридори в нас вузькі, в деяких місцях двоє можуть від сили розминутись – коли я йшла, а назустріч мені йшла друга черниця, то вона або повертала назад, або притискалась до муру, пригорнувши рукою покривало й одіж, щоб вони якось не діткнулися до моїх. Коли від мене треба було щось узяти, я ставила ту річ додолу, і її брали ганчіркою. Коли ж мені мали щось дати, то кидали мені. Коли яка черниця мала нещастя доторкнутися до мене, то вважала себе за споганену і йшла сповідатися та розгрішуватись до настоятельки. Лестоці, кажуть, ниці й підлі. Вони ще багато

жорстокіші й вигадливіші, коли мають на меті догодити своїми образами. Скільки разів згадувала я слова своєї небесної настоятельки де Моні: «Серед усіх створінь, що ви бачите навколо мене, таких слухняних, простих і лагідних, немає жодного, дитино моя, немає жоднісінького, що з нього я не могла б зробити лютого звіра. Нахил до цієї дивної метаморфози тим більший, чим молодшими потрапляють до келії і чим менше знають світське життя. Ці слова дивують вас. Нехай же боронить вас Бог дізнати на собі цю правду. Сестро Сюзанно, добра черниця та, що йде до монастиря спокутувати якийсь великий гріх». Мене звільнили від усіх обов'язків. У церкві залишали по одному порожньому місцю обабіч того, що я займала. У трапезній я сиділа за окремим столом. Мені нічого не подавали. Я мусила сама йти до кухні просити свою пайку. [...]

Отак жила я, поки тривав мій позов. Виходити до приймальні мені не зовсім забороняли. Відібрати моє право радитися із суддями та адвокатом не могли, проте він мусив кілька разів удаватися до погроз, щоб зі мною побачитись. На побачення мене завжди супроводила одна із сестер. Вона нарікала, коли я розмовляла тихо; обурювалась, коли я лишалась у приймальні надто довго, уривала мене, заперечувала, заважала мені. Переказуючи ці мої розмови настоятельці, перекручувала їх, криво тлумачила, накидала мені те, чого я й не казала. Що там! Дійшло того, що мене обікрали, повитягали в мене стільці, ковдри, матраци, не давали мені білизни. Одіж у мене подерлась, я лишилася майже без панчіх і черевиків. Я насилу могла роздобути води, не раз мусила сама ходити по неї до колодязя, того самого, що я про нього згадувала. Посуд мені перебили – тоді я мусила пити воду коло колодязя, бо не мала в чому принести її. Проходячи попід вікнами, я мусила або бігти, або сподіватись собі на голову помий. Кілька сестер плюнули мені в обличчя. Я стала брудна до гидоти. Сповідатися мені заборонили, щоб я, бува, не поскаржилась нашим духівникам. Якось на велике свято, здається на Вшестя, мені в келії забили чимось замок. Я не могла вийти до меси, та, мабуть, й інші відправи пропустила б, коли б не нагодився пан Манурі, якому спочатку казали, що не знають, де я поділася, що не бачили мене, що я службу Божу зовсім занедбала. Тим часом я, розхвилювавшись, зламала замок і прийшла під двері хору, що були замкнені, як і звичайно, коли я з'являлась не серед перших. Я лягла на землю, прихилившись головою і спиною до стіни, склавши на грудях руки, і так вийшло, що тілом своїм загородила прохід. Коли відправа кінчилась і черниці почали виходити, перша раптом спинилася, інші так само. Настоятелька здогадалась, у чому річ, і сказала:

– Ідіть по ній, це ж – труп.

Дехто послухався і стоптав мене ногами. Інші були не такі жорстокі.

Але жодна не зважилась простягти мені руку й підвести.

Під час моєї відсутності в мене викрали налож, портрет нашої фундаторки, інші благочестиві образи, розп'яття. У мене лишився тільки хрест, що я носила на чотках, та й той не надовго. Тож я жила в чотирьох голих стінах, у кімнаті без дверей, без стільця, стоячи або лежачи на сіннику, без найпотрібнішого посуду й мусила вночі виходити за природними потребами, а вранці мене винуватили, що я турбую монастирський спокій, блукаю, божеволію. Що келія моя не замикалась, то вночі до мене з галасом вдиралися, кричали, шарпали моє ліжко, били шибки, всіляко лякали мене. Галас чути було поверхом вище і поверхом нижче, і хто не входив до змови, ті казали, що в моїй кімнаті коїться щось дивне, що вони чули жалібні голоси, крики, брязкіт кайданів і що я розмовляю з привидами й нечистими духами, що я, певно, продала свою душу і що треба притьмом вибиратися з мого коридору. У чернечих громадах є недоумкуваті, таких навіть більшість – вони повірили в те, що їм про мене казали, не зважувались проходити повз мої двері, бачили мене у своїй затьмареній уяві з огидним обличчям, хрестилися при зустрічі зі мною, тікали геть, кричали:

– Відступися від мене, сатано! Боже, захисти мене!.. [...]

Тим часом мій позов розгортався. Сила людей усякого стану, статі й становища, людей мені не відомих, зацікавились моєю долею й клопотались за мене. Серед них і ви були, тож історію мого позову ви, мабуть, краще від мене знаєте. Під кінець я вже не могла бачитися з паном Манурі. Йому сказали, що я хвора. Він здогадався, що його дурять, але боявся, щоб мене не кинули в темну. Звернувся до архієпископства, та його не захотіли там вислухати. Туди вже повідомили, що я божевільна, а може, й гірше. Він удався до суддів і обстоював виконати наказ, що його давали настоятельці, за яким вона мусила дозволяти йому бачити мене живу чи мертву на першу ж його вимогу. Світські судді натиснули на церковних. Ті відчули, до яких наслідків може призвести цей інцидент, коли не піти назустріч, – це, мабуть, і пришвидшило приїзд вікарія, бо ці добродії, яким постійні монастирські чвари в печінках сидять, не поспішають звичайно втручатися в них – вони з досвіду знають, що їхній авторитет від того буде зневажений і скомпрометований.

Я скористалася з поради подруги, щоб покликати на допомогу Бога, зміцнити душу й підготувати свою оборону. У неба я просила лише того щастя, щоб мене допитали й вислухали безсторонньо – це щастя я дістала, але побачите, якою ціною. Коли мій інтерес був стати перед суддею безневинною і розсудливою, то настоятельці не менш важило показати мене лихою, нечестивою, винною і божевільною. Я збільшувала свій запал, а вони – свої підступи: їсти мені давали стільки, аби я з голоду не

померла, виснажували мене образами, збільшили навкруг мене жахи, позбавили мене зненацька нічного спочинку, пішло в діло все, що тільки може підтягти здоров'я й затьмарити розум, – то була така витончена жорстокість, що ви про неї й гадки не маєте. Міркуйте про решту ось із чого: одного дня я вийшла з келії, ідучи до церкви чи деінде, і побачила долі посеред коридору общеньки. Я нахилилась, щоб підняти їх і покласти так, щоб тій, хто загубив їх, легко було їх знайти. При світлі я не бачила, що ті общеньки мало не червоні. Я взяла їх і відразу впустила – на них лишилася вся шкіра з моєї понівеченої долоні. Уночі по тих місцях, де я мусила проходити, мені або під ноги ставили перешкоди, або чіпляли їх у рівень з головою. Раз у раз я ранилася – не знаю, як і зовсім не вбилася. Присвічувати я не мала чим і мусила йти, тремтячи, витягнувши вперед руки. Під ноги мені розкидали бите скло. Я твердо вирішила про все це розказати і слово своє більш-менш додержала. Двері до вигод я заставала замкненими й мусила сходити вниз кілька поверхів і бігти в глиб саду, коли хвіртка була відчинена, а коли ні... Ох, пане, які то лихі створіння – замкнені в монастирі жінки, коли вони певні, що догоджають своїй настоятельці у її мстивих бажаннях і служать Богові, доводячи вас до розпачу! [...]

А справи посувалися повільно. Пан Манурі подав першу заяву, яка вплинула мало. У ній було забагато розуму, не досить патетики й майже зовсім не було доводів. Але не адвокат, дуже вправний, був тому причиною. Я не хотіла, щоб хоч трохи постраждала репутація моїх батьків, не хотіла, щоб було ославлено чернецтво, зокрема монастир, де я страждала, щоб не було надто відразними фарбами змальовано моїх зятів та сестер. На мою користь свідчив лише мій протест, зроблений у першому монастирі, але в другому не повторений. Коли обороні поставлено такі тісні межі, а напад супротивника ніяких меж не визнає, топче під ноги правду і кривду, твердить і заперечує однаково зухвало, не спиняється ні перед звинуваченням, ні перед підозрами, – його перемогти важко, зокрема в судах, де звичка й утома не дозволяє майже ніколи розглянути сумлінно навіть найважливіші справи і де на такі заяви, як моя, політик завжди дивиться незичливо, боячись, щоб успіх однієї черниці, яка протестує проти обітниць, не заохотив до такого вчинку й безліч інших, – адже судді почувають потай, що як дозволити брамі цих в'язниць відчинитися перед однією нещасною, то до них рине юрба і виважуватиме їх. Нам пильнують відібрати відвагу й упокорити нас нашої долі, позбавивши надії на її зміну. Проте в добре керованій державі, по-моєму, мусило б навпаки бути – вступати в чернецтво важко, а виходити з нього легко. І чому не прирівняти цей випадок до багатьох інших, де брак якоїсь дрібної формальності знищує всю процедуру, навіть справедливу,

зрештою? Хіба монастирі такі вже сутні в державному устрої? Хіба встановив Ісус Христос ченців і черниць? Хіба церква аж ніяк не може без них обійтися? Навіщо женихові стільки божевільних наречених, а людській породі стільки жертв? Хіба ж таки не зрозуміють ніколи потреби звузити отвір безодень, що загрожують поглинути майбутні покоління? Чи варті всі бездушні молитви, читані там, хоч одного шеляга, поданого бідному зі співчуття? Чи може Бог схвалювати самотництво людини, яку він створив громадською? Чи може Бог дозволяти зухвалі обітниці людині, яку він створив такою непостійною, нетривалою? Чи може цих обітниць, противних загальному прагненню природи, додержати цілком хто-небудь, крім зле зорганізованих істот, у яких зародки пристрастів загинули і яких по праву можна було б помістити серед потвор, якби наші знання дозволяли нам внутрішню будову людини бачити так само легко й добре, як її зовнішню форму? Чи завмирають тваринні функції від усіх тих жалобних церемоній, що їх виконують при вступі в послушенство та чернецтво, коли чоловіка або жінку віддають у монастир, занапашаючи їх назавжди. Чи не збуджується в них, навпаки, у тиші, спонуці й неробстві сили, невідомі мирянам, захопленим безліччю розваг? Де ще побачить хто голови, опановані нечистими примарами, що їх переслідують і непокоять? Де ще побачимо глибоку нудьгу, блідість, охлялість, усі ці симптоми заскнілої і виснаженої природи? Де ще ночі тривожать зойки, а дні стікають безпричинними слізьми, що ллються від невідомого смутку? Де ще природа, обурена примусом, до якого вона не створена, ламає поставлені їй перепони, шаленіє, призводить життєві сили до розладу, що проти нього вже немає засобу? Де ще туга й злість понищили всі громадські прикмети? Де ще немає ні батька, ні брата, ні сестри, ні родича, ні друга? Де ще людина, вважаючи себе лише за хвилину й минуцу істоту, ставиться до найголовніших світських зв'язків, як мандрівець до пересічних речей – без прихильності? Де, як не в цій обітниці, поселилися ненависть, огида й марення? Де, як не тут, місце рабству й деспотизму? Де ніколи не вгасає лють? Де жевріють у тиші всі пристрасті? Де осередок жорстокості й цікавості?

«Історія цих притулків не знає, – казав потім пан Манурі у своїй захисній промові, а в іншому місці додавав: – Дати обітницю бідності – це зобов'язатися під присягою бути ледарем і злодієм; дати обітницю чесноті – це пообіцяти Богові постійно порушувати наймудріший і найважливіший з його законів; дати обітницю покори – це відмовитись від притаманної людської прерогативи – свободи. Додержувати цих обітниць – злочин; не додержувати – присягопорушення. Монастирське життя – життя фанатика й лицеміра». [...]

Пан Манурі подав другу заяву, що справила трохи більше враження.

Вживали всіх заходів. Я знову запропонувала сестрам, що полишу їм у цілковите й непорушне володіння батьківську спадщину. Був момент, коли позов мій обернувся якнайсприятливіше, і я сподівалась на волю. Тим жорстокіше було розчарування. Справу мою біло розглянуто на суді й програно. Уся громада довідалась про це, тільки я не знала. Зчинили галас, багато хто радів, покотилися балачки, почалися походеньки до настоятельки й черниць одна до одної. Я вся тремтіла, не могла ні сидіти в келії, ні вийти. Не було жодної подруги, до якої я могла б кинутися в обійми... О жорстокий ранок суду! Я хотіла молитися – не могла, ставала навколішки, зосереджувалась, починала молитву та невдовзі думка мимо моєї волі линула до суддів. Я бачила їх, чула адвокатів, зверталась до них, уривала свого оборонця, що кепсько, по-моєму, обстоював справу. Нікого із суддів я не знала, проте всіляко їх уявляла – тих зичливими, тих лиховісними, тих байдужими. [...]

До мене приходило кілька відвідувачів, але побачитись мені дозволили тільки з паном Манурі. Увійшовши до приймальні, я застала його в такому самому стані, як і сама була, коли приймала його посланця, – він стояв, схиливши на руки голову, руками спершись на ґратки. Я зрозуміла його, не сказала нічого. Він не зважувався ні глянути на мене, ні заговорити.

– Пані, – сказав він, – я писав вам, ви прочитали мого листа?

– Одержала, але не читала.

– Так ви не знаєте...

– Усе знаю, пане; про свою долю я здогадалась і скорилась їй.

– Як з вами поводяться?

– Покищо не думають про мене, але з минулого я бачу, що готує мені майбутнє. Єдина в мене є розрада – що без надії, яка підтримувала мене, не зможу ще раз витерпіти те, що перетерпіла, – помру. Моя провина не з тих, що їх прощають у чернецтві. Я не прошу в Бога зм'якшити серця тих, на чию волю він полишив мене. Прошу тільки, щоб він надав мені сили страждати, порятував від розпачу й невдовзі покликав мене до себе. [...]

– Чи можу я запитати вас про щось, пані?

– Питайте

– Чи не має таке глибоке горе якоїсь таємної причини?

– Ні, пане. Я ненавиджу самотнє життя, тепер ненавиджу і почуваю, що ненавидітиму довіку. Я не зможу підкоритися безглузду, якого повен день самотниці; це – плетиво нісенітниць, які я зневажаю; коли б могла зробити це, то зробила б; скільки разів пробувала я ошукати себе, перемогти – не можу. Я бажала, просила в Бога щасливої духовної тупості своїх товаришок, але не дістала її, Бог мені її не дав. Я все роблю погано,

кажу все не до ладу, брак покликання знати у всіх моїх учинках, це видно. Я щохвилини ображаю монастирське життя; мою нездатність називають гордощами, силкуються принизити мене. Провини й карі збільшуються без краю, цілі дні минають у тому, що я міряю очима височінь мурів.

– Я не можу повалити їх, пані, але можу щось інше.

– Не треба нічого, пане.

– Треба змінити монастир. Я за це візьмуся. Знову прийду до вас. Сподіваюся, що вас не сховають. Ви зразу ж матимете від мене звістки. Коли ваша згода, будьте певні, що мені пощастить витягти вас звідси. Якщо з вами надто суворо поведуться, не забудьте повідомити мені про це.

Коли пан Манурі пішов, було вже пізно. Я повернулася до келії. Невдовзі задзвонили до вечірні. Я прийшла одна з перших, пропустила черниць, знаючи, що мені належить лишатись коло дверей. Справді, настоятелька зачинила їх переді мною. За вечерею вона, ввійшовши, дала мені знак сісти долі посеред трапезної. Я скорилася, і мені дали хліба з водою, я з'їла трохи, зросивши його слізьми. Наступного дня радили раду; усю громаду скликали судити мене, і присудили: не мати годин спочинку, місяць вистоювати відправу на порозі хору, їсти долі посеред трапезної, три дні вряд прилюдно каятись, поновити постриг і обітницю, постувати через день і щоп'ятниці після вечірні вмертвляти плоть. Я стояла навколішках, спустивши покривало, коли мені зачитували цей вирок. [...]

П'ятого дня я поновила свою обітницю. За місяць я виконала решту покладеної на мене спокути, після цього життя моє в громаді потекло більш-менш звичайно: я знову посіла своє місце в хорі та трапезні й відбувала своєю чергою різні монастирські обов'язки. Але як я здивувалася, коли глянула на ту молоду подругу, що цікавилась моєю долею! Вона, здалося мені, так само змінилася, як і я, – схудла страшенно, була смертельно бліда, губи побіліли, очі майже погасли.

– Сестро Урсуло, – спитала я тихо, – що це з вами?

– Що зі мною? – відповіла вона. – Я люблю вас, а ви ще мене питаєте. Добре, що кара ваша скінчилася, а то померла б я.

Якщо у два останні дні прилюдного каяття я не поранила собі ноги, то тільки їй маю дякувати – вона нишком вимітала коридори й відкидала набік шматки скла. У ті дні, коли мені приречено постувати хлібом та водою, вона зі своєї пайки уривала частину, загортала в білу шматку й кидала мені в келію. На черницю, що мала мене на мотузці вести, кинули жеребок, і він якраз на неї випав, їй не забракло мужності піти до настоятельки й заявити, що вона воліє краще вмерти, ніж виконувати такий ганебний і жорстокий обов'язок. На щастя, ця дівчина була із шанованої родини. Вона мала велику пенсію, яку використовувала по волі настоятельки, і за кілька фунтів цукру та кави вона знайшла черницю, що

її заступила. Не смію думати, що на цю негідницю вдарила Божа рука – вона збожеволіла, її замкнули. Проте настоятелька живе, керує, мучить і почуває себе добре.

Звичайно, моє здоров'я не могло вистояти проти таких довгих і жорстоких іспитів – я захворіла. Отоді й виявила сестра Урсула всю свою приязнь до мене. Я завдячую їй життям. Порятунки цей не був добром для мене, вона сама мені це не раз казала, проте, коли чергувала в лікарні, робила мені які тільки можна послуги. В інші дні я теж не була занедбана завдяки її турботам про мене і тим невеличким подарункам, що вона роздавала черговим залежно від того, чи добре мене доглянуто. Вона просилася доглядати мене вночі, але настоятелька відмовила їй з тої причини, що для такої праці вона надто тендітна, – це було для неї великим горем. [...]

Пана Бувара завбачення справдилось: пропасниця зменшилась і зовсім зійшла з рясним потом. Я вже казала, що вистраждала в монастирі всі муки, які тільки можна пізнати, та й хвороба моя була тяжка. Сестра Урсула майже не відходила від мене. Коли я почала набиратися сили, вона геть знесиліла, травлення в неї розладилось, після полудня її обіймали млості, що тривали іноді чверть години. У цьому стані вона була немов мертва, погляд їй тьмарився, на чолі проступав холодний піт і, збираючись краплями, стікав по обличчю, їй ставало трохи легше, коли її розсупонювали й розстібали одягу. Коли вона опритомнювала, перша думка в неї була – шукати мене коло себе, і я була коло неї завжди. Іноді навіть, коли в неї лишалися якісь сили, вона водила рукою навкруг себе, не розплющуючи очей. Бажання в неї було цілком певне, бо дехто з черниць, спробувавши схилитись під дотик її руки, яка зразу й опадала нерухомо, не пізнаючи бажаного, казали мені:

– Сестро Сюзанно, то вона вас хоче, підійдіть же...

Я ставала навколішки, клала її руку собі на чоло, і рука так лишалась, аж поки вона опритомнювала, а, опритомнівши, вона казала мені:

– Ну, сестро Сюзанно, мені випадає іти, а вам лишитися. Я перша побачу її і розкажу про вас. Плакатиме вона, мене слухаючи (якщо є гіркі сльози, то є також і солодкі). І коли є любов на небесах, то чому б не бути й сльозам? – Тоді клала голову мені на плече, плакала ревно й казала: — Прощайте, сестро Сюзанно, подруго моя! Хто ділитиме ваші муки, коли мене не буде? Хто?.. Ох, друже любий, шкода мені вас! Я йду, почуваю це, я йду. Коли б ви була щаслива, як жаль було б мені покидати! [...]

От і сама лишилась я в монастирі, на світі, бо не знала нікого, хто мною цікавився б. Про адвоката Манурі не чула нічого. Гадала, що він оступився перед труднощами або за розвагами й справами в нього з голови

вийшли обіцянки, що він їх дав мені, і за це не дуже-то й сердилась на нього – я на вдачу вибачлива, усе можу простити людям, крім несправедливості, невдячності й немилосердя. Тож і вибачала, як тільки могла, адвокатові Манурі, усім світським людям, які виявили стільки прихильності під час мого позову і для яких я перестала існувати, і навіть вам, пане маркіз, – коли це до монастиря завітало наше церковне начальство.

Воно приїздить, ходить по келіях, розпитує черниць, править звіт за матеріальне й духовне врядування і, залежно від розуміння своїх обов'язків, усуває або побільшує безлад. Тож я побачила чесного й суворого панотця Ебера з його двома молодими й співчутливими супутниками. Видно, вони пригадали, в якому сумному стані я колись з'явилася перед ними. Очі їхні зволожились, і на обличчі в них я побачила зворушення й радість. [...]

Пан Манурі приїхав до Льоншана того самого вечора – я додержала дане архідіяконові слово, відмовилась говорити з ним. Наступного дня він прислав мені посланцем листа. Я листа взяла й послала нерозпечатаним панотцю Еберові. Це було у вівторок, як я пригадую. Я ввесь час нетерпляче чекала наслідку архідіяконової обіцянки й заходів пана Манурі. Минула середа, четвер, п'ятниця, а новин не чути було. Якими довгими видалися мені ці дні! Я боялася, щоб не трапилося якої перешкоди і все не звелось нанівець. Я не здобувала волі, тільки в'язницю свою переміняла, але й тим раділа. Одна щаслива подія збуджує в нас надію на другу – із цього, мабуть, і пішла приказка, що «щастя щастя водить».

Я знала товаришок, яких покидала, і була цілком певна, що з іншими полонянками мені житиметься не краще. Хоч які вони будуть, але не можуть бути ні лихішими, ні зловмиснішими. [...]

Архідіякона з його двома молодими церковниками, пані головиху та пана Манурі повідомили про мій приїзд, і вони зібралися в новій настоятельки. Дорогою черниця розповідала мені про монастир, а воротарка додавала, мов приспів, щоразу, як черниця вихваляла його:

– Це суцця правда...

Вона пишалася з того, що саме її послали по мене, й хотіла бути мені за приятельку, тому звірила мені деякі секрети й дала мені деякі поради щодо поведження. Ці поради, мабуть, до неї пасували, але до мене аж ніяк. Не знаю, чи бачили ви Арпажонський монастир: це чотирикутна будівля, що одним боком виходить на великий шлях, а другим – на поле й сади. З кожного вікна на першому фасаді виглядало дві-три черниці. З одного цього я довідалася про лад у монастирі більше, ніж з усього того, що розказала мені черниця та її товаришка. Мабуть, відомо було, якою каретою ми їхатимемо, бо всі ті запнуті голови вмить позникали, і я прибула до брами своєї нової в'язниці. Настоятелька вийшла до мене з

обіймами, поцілувала мене, взяла за руку й повела до монастирської зали, де вже було кілька черниць, а решта позбігалися.

Настоятельку цю звали пані ***. Не можу побороти в собі бажання змалювати її, перш ніж описати далі. Це – маленька, кругленька жінка, проте моторна й жвава. Голова в неї ніколи не тримається рівно на плечах, у вбранні завжди якийсь безлад. З обличчя вона не така вже й погана, очі в неї (одне з них, праве, вище й більше від другого) повні вогню й неувважності. Коли ходить, махає руками. Коли починає говорити, відкриває рота, перше ніж зібратися з думками, тому трохи запинається. Сівши, йорзає на кріслі, немов їй щось муляє, забуває всяку добропристойність, піднімає нагрудника, щоб почесати тіло, кладе ногу на ногу, питає нас, ви їй відповідаєте, а вона вас не слухає, говорить, збивається, спиняється, не знає, про що казала, гнівається, взиває вас дуркою, йолопкою, тупицею, якщо ви не наведете її на мову; іноді за панібрата з вами, навіть на ти звертається, а то владна й гордовита, аж зневажлива; моменти гідності короткі в неї: вона то вибачлива, то сувора, і в змінах її обличчя позначається вся химерність її розуму та нерівність вдачі. Тому в монастирі лад і безлад чергуються – бували дні, коли все переплутувалось: пансіонерки з послушницями, послушниці з черницями, коли починалася біганина з кімнати в кімнату, коли всі гуртом пили чай, каву, шоколад, лікери, коли службу Божу правили непристойно хапливо – і ось раптом серед цього розгардіяшу настоятелька міняється в обличчі, дзвонить дзвін, усі замикаються, розходяться, після галасу, криків і гармидеру западає найглибша тиша, так ніби все зненацька тут вимерло. Отоді хай черниця схибить хоч у будь-чому – настоятелька кличе її до себе в келію, суворо вимовляє їй, велить роздягтися й дати собі двадцять канчуків; черниця скоряється, роздягається, бере канчука, починає мордувати себе, та тільки вдарить себе разів кілька, настоятелька, розчулившись, вириває в неї спокутне знаряддя, починає плакати, каже, яка вона нещасна, що мусить карати, цілує черницю в чоло, очі, уста, плечі, голубить її, вихваляє:

– А яка в неї шкіра біла та ніжна! І повненька! Чудова шия! Чудова потилиця!.. Сестро Августино, та чи ти при розумі – соромитись! Спусти білизну, я ж жінка і твоя настоятелька. О, груди чудові! Які тверді! І щоб ото я дозволила шматувати їх наконечниками? Ні, ні, не буде цього...

Вона знову її цілує, підводить, сама одягає, говорить їй ніжні слова, звільняє від відправи й відсилає до келії. Лихо з такими жінками – ніколи не знаєш, чим їм догодиш, а чим прогніваєш, що треба робити, а чого уникати; правила немає ніякого, то годують до несхочу, то голодом морять, у монастирі заходить скрута, на попередження зважають мало, а то й зовсім не зважають. З настоятельками її вдачі або надто близький, або надто далекий буваєш, ні відстані, ні міри правдивої немає. З неласки

потрапляєш у ласку, з ласки – у неласку, не знаючи за що. Хочете, на дрібниці покажу вам загальний приклад її врядування? Двічі на рік вона бігала з келії до келії і веліла викидати за вікно всі пляшки з лікером, які знаходила, а днів за чотири сама присилала їх більшості своїх черниць. Оце такій жінці дала я врочисту обітницю покори, бо ж ми свої обітниці переносимо з монастиря в монастир. [...]

Я влаштувалася в келії, ходила ввечері до церкви, була на вечері, а потім відпочивала. Деякі черниці підійшли до мене, а деякі відсторонилися; одні сподівалися від мене заступництва перед настоятелькою, а других уже тривожила прихильність, яку вона до мене виявляла. Перші хвилини минули у взаємних похвалах, розпитуванні про монастир, що я покинула, вивідуванні моєї вдачі, нахилів, смаків, розуму – вас звідусюди мацають та все мережі на вас ставлять і з усього висновки роблять якнайвірніші. Наприклад, закинуть якесь обмовницьке слово й дивляться на вас; уривають раптом якусь розповідь і чекають, чи спитаєте ви, що далі сталося, а чи так обминете; ви щось звичайнісіньке скажете, а вони його чарівним називають, хоч і знають добре, що то абищиця; силкуються довідатись ваших найпотаємніших думок, розпитують, що ви читаєте, пропонують вам книги священні й світські, помічають, які ж ви вибрали; підохочують вас порушувати в дрібницях статут, звіряються вам, закидають про настоятельчині дивацтва, все це докупи збирають, переказують, облишають вас, знову до вас беруться, вивідують ваші думки про звичаї, благочестя, світ, релігію, монастирське життя, про все.

Із цих повторних спроб постає епітет, що вас характеризує, і то вже буде вам прізвисько; ото ж мене прозвали – Сюзанна потайна.

Першого ж вечора до мене навідалась настоятелька. Прийшла якраз, коли час був лаштуватися спати. Скинула з мене покривало й нагрудника, зачесала мене на ніч, сама й роздягла мене. Увесь час промовляла до мене ніжно, все голубила мене, аж мені трохи ніяково було – не знаю, чому саме, бо ні я в тих пестошах не вбачала нічого лихого, ні вона так само; та й тепер навіть, коли міркую про це, – що ж можна в них убачати? Проте, коли я сказала про це своєму духівникові, він до цієї фамільярності, що здавалась та й тепер здається мені безневинною, дуже серйозно поставився і пильно заборонив мені надалі такого допускатися. Вона поцілувала мене в шию, плечі, в руки, похвалила мою повність та зріст і поклала в ліжку, підіткнула ковдру з обох боків, поцілувала в очі, запнула заслону й пішла. Забула сказати вам, що вона дозволила мені лишитися в ліжку досхочу, бо гадала, що я втомилася. [...]

Настоятельчина прихильність до мене, бачила я, день у день зростала. Я весь час була у неї в келії або вона в мене. Бувало, тільки нездужається мені трохи, вона в лікарню клала мене, звільняла від

відправ, посилала рано спати, забороняла молитися вранці. У хорі, в трапезній, на відпочинку – скрізь вона добирала способу виявити мені свою приязнь. Коли траплявся в хорі вірш якогось пристрасного чи ніжного змісту, вона співала його, звертаючись до мене, або дивилася на мене, коли інший хто співав. У трапезній присилала мені щось смачненьке з того, що їй подавали, на відпочинку обіймала мене за стан, казала мені ніжні й гречні слова, З усього, що було даровано їй, я мала свою частку – із шоколаду, цукру, кави, лікерів, тютюну, білизни, хусточок. Зі своєї келії вона віддала мені естампи, посуд, меблі й усякі приємні й корисні речей, щоб я прикрасила свою келію. Тільки відлучалась я куди-небудь на хвилинку, вона майже завжди знаходила, повернувшись, якийсь дарунок. Я йшла подякувати їй, і вона така рада була, що й висловити годі – обіймала мене, голубила, на коліна мене садовила, розповідала про всякі монастирські таємниці й обіцяла, що, коли любитиму її, буду набагато щасливішою, ніж коли б жила серед мирян. [...]

Настоятельку починала мучити гризота. Вона втрачала свою веселість, спокій, марніла. Наступної ночі, коли всі спали й тихо було в монастирі, вона встала, поблукавши якийсь час коридорами, підійшла до моєї келії. Я сплю чутко, мені так і здалося, що то вона. Вона спинилась. Мабуть, прихилилась до дверей, і цього було досить, щоб розбудити мене, коли б я навіть спала, Я мовчала. Вслухалася, і мені вчувалося, ніби хтось жаліється, зітхає. Спочатку я затремтіла злегка, потім наважилась проказати «Ave». Замість того щоб відповісти, вона тихо відійшла. За якийсь час підійшла знову, знову почала жалітися та зітхати. Я ще раз проказала «Ave», вона і вдруге відійшла. Я заспокоїлась і заснула. Поки я спала, вона ввійшла, сіла поряд з моїм ліжком, відгорнула завісу, в руках тримала свічечку, якою освітлювала мені обличчя, і дивилась на мене. Щонайменше я зміркувала так з її постави, коли прокинулась і пізнала настоятельку. Я зразу схопилась. Вона побачила мій переляк і сказала:

– Заспокойтесь, Сюзанно, це я...

Я лягла на подушку й спитала:

– Що ви робите тут, паніматонько, о такій годині? Що привело вас сюди? Чому ви не спите?

– Не можу спати, – відповіла вона, – і не спатиму довго. Лихі сні мучать мене. Тільки сплющу повіки, так і постають мені в уяві страждання, що ви їх зазнали. Я бачу вас у руках тих недолюдків, бачу ваше розпатлане волосся, скривавлені ноги, бачу вас зі смолоскипом у руці, з мотузом на шиї, і здається мені, що вони життя вам мають укоротити. Я скидаюся уві сні, тремчу, холодний піт обливає мене геть усю, я хочу порятувати вас, кричу, прокидаюся і вже марно чекаю, щоб знову сон до мене прийшов. Отаке сталося мені цієї ночі. Я подумала – чи

не віщує мені небо про якийсь нещастя з моїм другом. [...]

Умить вона зачинила двері, погасила свічку й кинулась до мене. Обійнявши мене, сиділа на ковдрі коло мене. Обличчям вона припала до мого обличчя, її сльози змочили мої щоки. Вона зітхала й казала мені здушено й жалісно:

– Серденько, згляньтеся наді мною.

– Що це ви таке кажете, паніматонько? – спитала я. – Може, недобре вам? Що ж маю зробити?

– Я тремчу, – сказала вона, – трусить мене. Смертельний холод мене проймає.

– Може, встати й на ліжко пустити вас?

– Ні, – відказала вона, – зовсім не треба вам уставати: закотіть лише трохи ковдру, щоб я ближче до вас була. Я зігріюсь, мені стане краще.

– Це ж заборонено, паніматонько, – мовила я. – Що скажуть, коли дізнаються? Черниць, бачила я, і за менші провини карають. У монастирі св. Марії трапилося було, що одна черниця прийшла вночі в келію до другої, то була її подруга. Годі й сказати, що про це подумали. Духівник не раз питав мене, чи не пропонував мені хто коли-небудь спати зі мною, і пильно наказував мені не допускатися цього. Я навіть розказала йому, як ви голубили мене. Мені воно зовсім безневинним видається, але він іншої думки. Не знаю, як це я забула його поради. Я вирішила з вами про це поговорити.

– Серденько, – сказала вона, – навкруги все спить, ніхто нічого не знатиме. Тут я нагороджую і караю, і хоч що там каже духівник, а я нічого лихого не вбачаю в тому, щоб пустити до себе подругу, яку неспокій огорнув, яка прокинулася й прийшла вночі по холоду подивитися, чи безпечно її улюблениці. Хіба вам, Сюзанно, ніколи не доводилося спати в одному ліжку з вашими батьками чи сестрами?

– Ні, ніколи.

– А коли б трапилася така нагода, хіба вас мучила б за це совість?

– Хіба відмовили б ви, якби прийшла до вас стривожена, замерзла сестра й попросила місця коло вас?

– Гадаю, що ні.

– А хіба я не мати ваша?

– Так, але ж заборонено це.

– Друже, то я іншим забороняю, а вам дозволяю і прошу вас про це. Зогріюся хвилинку й піду. Дайте мені руку... – Я дала. – Ось доторкніться: я тремчу геть уся, я мов камінь...

І це була правда.

– Ох, паніматонько, – сказала я, – ви ж занедужаєте! Ось стривайте, я посунусь на край, а ви ляжете на тепле...

Я влаштувалася збоку, підняла ковдру, і вона лягла на моє місце. Ох,

як їй погано було! Вона тремтіла геть усім тілом, хотіла сказати мені щось, хотіла присунутись, але не могла ні говорити, ні зворухнутися. [...]

Надійшов час сповідатися. Я вже повинилась у перших ласках настоятельчиних; тоді духівник якнайпильніше заборонив мені допускатися їх надалі; але як відмовити в тому, що таку велику втіху дає людині, від якої цілком залежиш, і в чому сам не вбачаєш нічого лихого?

Цей духівник має відіграти велику роль у кінці моїх спогадів, тому вважаю за доречне познайомити вас із ним.

Це кордельєр, звати його отець Лемуан, років йому сорок п'ять, не більше. Рідко коли здибаєш таке гарне обличчя – воно в нього лагідне, ясне, відверте, привітне, приємне, коли він не думає, а коли думає, то морщить чоло, хмурить брови, опускає очі, стає суворий у поведженні. Не знаю двох більш різних людей, ніж отець Лемуан в олтарі і отець Лемуан у приймальні, отець Лемуан у приймальні сам чи він же – в товаристві. Такі, зрештою, усі особи чернечого стану, і я сама не раз ловила себе на тому, що, йдучи до ґраток у приймальні, раптом спинялась, поправляла покривало й пов'язку, надавала певного виразу обличчю, очам та роту, відповідно складала руки, відповідно трималася і йшла, прибирала скромного вигляду й додержувала його більш-менш довго – як до того, з ким я розмовляла. Отець Лемуан високий, гарної статури, веселий, дуже милий, коли незосереджений на тому, хто він є, чудово говорить, у монастирі про нього знають як про великого богослова, а в миру – як великого проповідника; його проповідями захоплюються. Його широкі знання не обмежуються духовною сферою: він прегарно співає, знає музику, історію, мови; він – доктор Сорбонни. Дарма що молодий, він перейшов уже головні ступені свого ордену. Гадаю, що він не інтриган і не честолюбець; священство любить його. Він попросив собі настоятельство в Етампському монастирі як спокійну посаду, де він міг зосередитися на деяких розпочатих ним студіях, і дістав його. У жіночому монастирі вибір духівника – справа великої ваги: на керівника потрібна людина впливова й визначна. Тому й зробили все, щоб залучити отця Лемуана, і таки залучили його, щонайменш за духівника екстраординарного.

Напередодні великих свят по нього посилали монастирську карету й привозили його. Треба було бачити, як хвилювалася вся громада, чекаючи його, як раділи, як замикалися всі, готуючись до сповіді, яких способів вигадували, щоб затримати його в монастирі якнайдовше.

Було це напередодні П'ятидесятниці. Його чекали. Я була схвилювана, настоятелька помітила це й почала мене розпитувати. Я не приховала від неї причину своєї тривоги. Тоді вона занепокоїлася, здається, більше ніж я, хоч вона й силкувалася не показати цього. Отця Лемуана вона назвала диваком, поглузувала з мого неспокою, спитала

мене, чи ж знає отець Лемуан про безневинність її та моїх почуттів і чи не докоряє мені чимось моє сумління. Я відповіла, що ні.

– Гаразд, – мовила вона, – я ваша настоятелька, ви повинні коритися мені, тож я наказую вам не говорити йому про ці дурниці. Вам нема чого й на сповідь іти, коли ви маєте сказати йому тільки цю дрібницю.

Тим часом отець Лемуан приїхав, і я вирішила піти до нього, коли він звільниться від тих, що найбільше квапилися до нього. [...]

Я пішла й сиділа в келії сумна, стурбована, замислена, не знала, що робити – чи піти до отця Лемуана наперекір настоятельці, чи від неї самої дістати розгрішення і чи причащатись мені завтра разом з усіма, а чи утриматися від причастя, хоч би що про це сказали. Аж ось увійшла настоятелька – вона була на сповіді, й отець Лемуан запитав її, чому це мене не видно, чи не захворіла я. Не знаю, що вона відповіла йому, тільки ж він чекав мене в сповідальні. [...]

Я висповідалась і змовчала, але духівник спитав мене, і я нічого не потаїла. Він поставив мені силу дивних запитань, що в них я нічого не розумію і зараз, коли згадую їх. До мене він поставився вибачливо, але про настоятельку висловився так, аж я затремтіла. Назвав її негідною, розпусною, лихою черницею, згубною жінкою, зіпсутою душею і наказав мені під страхом смертного гріха не лишатися ніколи наодинці з нею і не дозволяти їй ніяких пестошів. [...]

Дуже погано пригадую, пане, все те, що він казав мені. Тепер, коли порівнюю його слова так, як я їх вам оце переказала, з тим страшним ураженням, що вони справили на мене, то схожості не бачу ніякої. Але це через те, що вони тут незв'язні, порізнені, до того ж і бракує в них багато такого, чого я не запам'ятала, бо не розуміла цього виразно й не напинала та й не надаю ніякої ваги тому, на що він нарікав якнайгірше. Наприклад, що такого дивного вбачав він у сцені коло клавесину? Хіба немає людей, що на них музика справляє величезне враження? Мені самій казали, що від деяких арій, від деяких мотивів я змінююсь на обличчі – тоді я зовсім не при собі, не тямлю, що зі мною діється, але ж якщо то гріх? Чому ж не статися такому з моєю настоятелькою, яка попри свої безумства й несталість була, безперечно, однією з найчуліших жінок у світі? Вона не могла без плачу вислухати жодного, хоч трохи зворушливого оповідання; коли я розказувала їй свою історію, мені самій шкода її було, так вона журилася. Чому ж він не привинює їй тоді її співчутливість? А сцена вночі, кінця якої він чекав зі смертельним жахом... Певна річ, це людина занадто сувора.

У всякому разі, я достоту виконала його наказ, безпосередній наслідок якого він, мабуть, завбачав. Вийшовши зі сповідальні, я впала ниць перед олтарем. У голові моїй паморочилось від страху. Я пробула

там до вечері. Занепокоєна тим, що зі мною діється, настоятелька звеліла покликати мене, але їй відповіли, що я молюся. Вона кілька разів з'являлася на порозі хору, але я вдавала, що не помічаю її. Подзвонили на вечерю. Я ввійшла до трапезної, похапцем повечеряла, а коли вечеря скінчилася, відразу ж повернулася до церкви, до зали ввечері не вийшла, не пішла й до келії тоді, коли всі розходилися спати. Настоятелька знала, що зі мною сталося. Глупої ночі, коли в монастирі запала тиша, вона прийшла до мене. У моїй уяві постала та подоба, в якій показав мені її духівник, я задрижала, не зважилася глянути на неї, – мені здавалося, що побачу її з огидним обличчям, геть оповиту полум'ям, і я проказувала в душі: «Satana, vade getro, arage, satana. Заступи мене, Боже, прожени від мене цього демона». [...]

Я стала пригадувати те, що вона казала мені, просила Бога просвітити мене, поміркувала і, усе зваживши, вирішила, що хоч і однієї ми статі, але щось непристойне може бути, принаймні у способі, як вона виявляє свою приязнь; що отець Лемуан, людина сувора, перебільшує, мабуть, усе, але його порада уникати з обачності надмірної настоятельчиної фамільярності – це порада добра, і я постановила додержувати її.

Уранці черниці, зійшовшись до церкви, застали мене на моєму місці. Усі вони запричастилися на чолі з настоятелькою, і це до кінця переконало мене в її безневинності, але не змінило моєї постанови. До того ж багато чого бракувало, щоб я почувала до неї такий потяг, як вона до мене. Я мимоволі порівнювала її з моєю першою настоятелькою – яка різниця! Не було ні того благочестя, ні тієї поважності, ні тієї гідності, ні того запалу, ні того розуму, ні тієї любові до ладу.

Протягом небагатьох днів сталися дві великі події: по-перше, я виграла позов проти льоншанських черниць – їм присудили сплачувати монастиреві св. Євтропії, де я була, пенсію відповідно до мого вкладу; по-друге, у нас змінився духівник. Про це мені повідомила сама настоятелька.

Тим часом я ходила вже до неї тільки з кимось і вона вже не приходила сама до моєї келії. Вона завжди шукала мене, але я її уникала. Вона це помічала і докоряла мені. Не знаю, що саме діялося в її душі, але, мабуть, щось незвичайне. Уночі вона вставала й ходила коридорами, надто ж моїм. Я чула, як вона никає сюди й туди, спиняється коло моїх дверей, нарікає, зітхає. Я тремтіла й забивалась у ліжко. Удень, коли я була на прогулянці, в робітній кімнаті, в залі відпочинку, вона цілими годинами нишком поглядала на мене. Вона вистежувала мене скрізь: коли я йшла вниз сходами, вона чекала мене внизу, коли я виходила вгору, вона вгорі чекала. [...]

Проте недуга цієї жінки день у день ставала очевидною. Вона стала

сумна й поважна. Раптом зникла та веселість, що вирувала в ній, відколи я прибула до монастиря. У всьому запанував найсуворіший лад, службу Божу почали правити з належною гідністю, до приймальні майже зовсім перестали пускати сторонніх, черницям заборонено було вчащати одна до одної, якнайпильніше було відновлено вправи. Зібрань у настоятельки й частувань уже не було, за найлегші провини тяжко карали. До мене ще звертались іноді, щоб дістати пільгу, але я цілковито відмовилася будь за кого просити. Причина цього перевороту всім була відома. Старі черниці на це не сердились, а молоді лютували, поглядали на мене лихим оком, але я була спокійна за свою поведінку й на їхнє дратування та докори не зважала. [...]

Бідна настоятелька виходила тепер тільки під спущеним покривалом, до монастирських справ не втручалася, ні з ким не говорила, дуже часто радилася з новим духівником, якого прислали нам. Це був молодий бенедиктинець. Не знаю, чи він наклав на неї всі ті спокути, що вона чинила: вона тричі на тиждень постувала, виморювала себе, слухала службу Божу на найдальших стільцях. Коли ми, йдучи до церкви, проходили повз її двері, вона лежала долілиць й підводилася тільки тоді, коли не було вже нікого. Уночі вона виходила в сорочці, босоніж. Коли здибувала випадково сестру Терезу чи мене, то відверталась і припадала обличчям до стіни. Одного разу, вийшовши з келії, я побачила її простертою долі з витягнутими руками, і вона сказала мені:

– Ідіть, топчіть мене ногами, я кращого не варта.

За ті місяці, що тривала її недуга, уся громада мала час сама намучитись і мене зненавидіти. Не розповідатиму знову про нещастя черниці, яку ненавидять у монастирі, – тепер ви їх, певно, уявляєте. Я почувала, як поволі відроджується в мені огида до мого стану. Цю оgidу й свої страждання я звірила новому духівникові. Звали його отець Морель. Це людина палкої вдачі, йому років під сорок. Він вислухав мене нібито уважно й зацікавлено, побажав знати всі події мого життя, змусив мене розповісти найдрібніші подробиці про мою родину, про мої нахили, вдачу, про монастирі, де я була, про монастир, де я живу тепер, і про те, що сталося між настоятелькою і мною. Я не потаїла перед ним нічого. Поводженню настоятельки зі мною він, здається, не надав такої ваги, як отець Лемуан, – хіба що кілька слів про це кинув. Цю справу він уважав закінченою, а найбільше вразила його моя потайна нехіть до чернецтва. У міру того як я йому відкривалася, зростала і його відвертість. Якщо я йому сповідалася, то й він мені звірявся. Те, що він казав про свої страждання, цілком відповідало моїм власним – він уступив у чернецтво проти своєї волі, до свого стану почував таку саму оgidу й годен був не меншого жалю ніж я.

– Але, люба сестро, – казав він, – що ж удієш? Є одна

тільки рада: зробити своє становище якнайменше прикрим.

І потім дав мені ті самі поради, яких сам додержував. Вони були мудрі.

– Горя цим не уникнеш, – казав він, – просто скоряєшся йому. Люди в чернецтві щасливі лише тією мірою, якою з хреста свого роблять заслугу перед Богом. Тоді вони радіють, тоді вони йдуть назустріч мукам, і що гірші й частіші ці муки, то більша їм з того втіха. Вони ніби обмінюють своє теперішнє щастя на майбутнє, забезпечують собі небесне щастя за рахунок добровільної жертви – щастя земного. У найбільших стражданнях вони кажуть Богові: *amplius, domine* – ще більше, Господи, і Бог ніколи не полишає його в цій молитві. Та хоч і ми з вами страждаємо так само, як вони, але годі нам сподіватися тієї самої винагороди – у нас немає того єдиного, що надає стражданням вартості, – покори. Леле! Як можу я навіяти вам чесноту, якої вам бракує і якої я сам не маю? А без неї ми загинемо в другому житті, зазнавши великих нещасть і на землі. Ми серед спокут засуджуємо себе на вічні муки майже так само певно, як миряни серед утіх. Ми від усього відмовляємося, вони тішаться, а кара після цього життя нас одна чекає. Яке ж гірке становище ченця й черниці, що не мають покликання! А проте, це – наше становище, і змінити його ми не можемо. Нас узяли у важкі кайдани, якими мусимо ми безупинно дзвеніти без ніякої надії порвати їх. Спробуйте ж тягти їх, люба сестро. Ідіть, я ще прийду до вас.

За кілька днів він прийшов. Я бачилася з ним у приймальні й придивилася до нього зблизька. Він звірив мені до кінця своє життя, я йому своє. Близьких і подібних обставин у нього й у мене було дуже багато. Він зазнав майже таких самих родинних і релігійних переслідувань. Оповідання про його огиду до чернецтва не могло розвіяти мою власну огиду, проте воно справило на мене таке сильне враження, як, гадаю, і моє на нього. Подібність наших характерів поєднувалась із подібністю подій і обставин, тож що більше ми з ним бачилися, то більше подобалися одне одному. Історія його перебувань була історією моїх, історія його почуттів була історією моїх, історія його душі була історією моєї.

Коли ми вже досить наговорилися про себе, то повели розмову про інших, надто ж про настоятельку. Як духівник, він був дуже стриманий, але поза його словами я зрозуміла, що теперішній стан у цієї жінки довго не триватиме, що вона бореться сама із собою, але марно і що станеться щось одне: або вона повернеться до своїх перших нахилів, або збожеволіє. Мене страшенно кортіло дізнатися більшого. Він, безперечно, міг би просвітити мене в питаннях, які я ставила собі і на які ніяк не могла відповісти, але я не зважувалась його спитати, насмілилась тільки

довідатись у нього, чи знає він отця Лемуана.

– Знаю, – відповів він, – це людина шановна, дуже шановна.

– Він перестав бувати у нас.

– То правда.

– Чи не могли б ви мені сказати, як воно сталося?

– Мені дуже прикро було б, коли б це мало розголос.

– Можете покластися на мою скромність.

– Мабуть, про нього щось сказали архієпископові.

– Що ж могли сказати?

– Що він живе надто далеко від монастиря, що не завжди буває тоді, коли він там потрібен, що мораль у нього надто сувора, що є підстави підозрювати в ньому новаторські думки, що він сіє розбрат у монастирі й віддаляє черниць від настоятельки.

– А звідки ви це знаєте?

– Від нього самого.

– Так ви з ним бачитесь?

– Бачуся, він мені й про вас казав.

– Що саме?

– Що вас треба жаліти, що він не розуміє, як ви могли витримати всі страждання, яких зазнали, і що хоч він мав нагоду розмовляти з вами раз чи двічі, але гадає, що ви ніколи не зможете призвичаїтись до чернецтва; що він мав на думці...

Тут він раптом спинився, і я спитала:

– Що мав на думці?

Отець Морель відповів мені:

– Мені невільно докінчити, бо це справа надто великої довіри з його боку до мене...

Я не наполягала, тільки сказала:

– То правда, що саме отець Лемуан примусив мене далі триматись від настоятельки.

– Він добре зробив.

— Чому?

— Сестро, – відповів він, прибираючи поважного вигляду, – додержуйте його порад і постарайтесь не знати причини їх усе своє життя.

— Але мені здається, що коли б я знала небезпеку, то тим пильніше могла б уникати її.

— А може, й навпаки.

— Певно, ви дуже лихої про мене думки.

— Про ваші звичаї й безневинність я маю таку думку, яку й мушу мати. Але повірте, що є згубне знання, яке вас занапастило б, коли б ви набули його. Настоятельку злякала саме ваша безневинність. Якби ви

більше знали, вона менше шанувала б вас.

— Я вас не розумію.

— Тим краще.

— Хіба в близькості й ласках двох жінок може бути щось небезпечне?

Отець Морель не відповів нічого.

— Хіба я не така, якою вступала сюди?

Отець Морель не відповів нічого.

— Хіба я не була весь час така сама? Яке ж зло в тому, щоб любитися, говорити про це, виявляти це? Це ж так солодко!

— То правда, — мовив отець Морель і підвів на мене очі, які був опустив, поки я говорила.

— І хіба це звичайна річ по монастирях? Бідна моя настоятелька! Якого вона дійшла стану!

— Сумного стану. Боюся, щоб він ще не погіршав. Вона не створена для чернецтва. І так воно рано чи пізно буває, коли людина опирається природному потягу — через цей примус її пристрасті збочують і стають тим шаленішими, чим вони безглуздіші. Це — ознаки божевілья.

— Вона божевільна?

— Так, і дедалі стан її погіршуватиметься.

— І, по-вашому, така доля чекає всіх, хто вступив у чернецтво, не маючи до нього покликання?

— Ні, не всіх. Дехто помирає ще перед тим, як збожеволіти, дехто, у кого вдача гнучка, скоряється згодом, а декого якийсь час підтримують невиразні надії.

— Які ж надії можуть бути в черниці?

— Передусім надія зректися обітниць.

— А коли цієї надії вже немає?

— Тоді сподіванка на те, що колись брама лишиться незамкнена, що люди відкинуть навіженства — ховати живцем у домовинах молоді істоти, і монастирі будуть скасовані; що в монастирі пожежа станеться, що монастирські мури впадуть, що хтось порятує. Усі ці припущення рояться в голові, про них думають, дивляться без ніякого наміру, гуляючи в саду, чи ж дуже високі мури, а в келії беруться за ґратки й похитують злегка, ніби мимохіть. Якщо вікно на вулицю, то поглядають на неї, і коли там проходить хто-небудь, серце починає тріпотіти, зривається з уст глухе зітхання. Коли здійснюється якийсь заворушення, що про нього чутка долинає аж у монастир, знову-таки надіються; сподіваються хвороби, через яку можна зблизитися з ким-небудь або й поїхати лікуватись на води.

— Правда, правда! — скрикнула я. — Ви читаєте в глибині мого серця.

Я творила й досі творю собі ілюзії.

— І коли ці ілюзії зникають від роздумів, – адже цей рятівничий чад, що його серце напускає до розуму, час від часу розвіюється, – отоді бачать усю безодню своїх злигоднів, тоді ненавидять самих себе, ненавидять інших, плачуть, стогнуть, кричать, почувають, що наближається розпач. Тоді одні кидаються навколішки перед настоятелькою і в неї шукають розради; інші вклякають у келії або біля підніжжя олтарів і прикликають небо на допомогу; ще інші шукають глибокого колодязя, високих вікон, мотузки й знаходять їх іноді; дехто, промучившись довго, заходять у якесь отупіння й лишаються недоумками; хтось, у кого організм кволий і тендітний, поволі гине від виснаження, а в декого організм збурюється, уява тьмариться, і вони божеволіють. Найщасливіші з них ті, у кому ці утішні ілюзії відроджуються й колисають їх аж до могили; їхнє життя минає в змінах – то замилювання, то розпачу.

— А найнещасніші ті, – додала я, глибоко зітхнувши, – хто послідовно проходить усі ці етапи... Ох, панотче, як гірко мені від ваших слів!

— А чому?

— Я не знала себе, тепер знаю. Мої ілюзії будуть коротші. Хвилинами...

Я хотіла казати далі, але ввійшла одна черниця, потім друга, потім третя, четверта, п'ята, шоста, багато. Розмова стала загальною. Одні просто дивилися на духівника, інші слухали мовчки, опустивши очі; запитували його кілька разом, і всі вголос захоплювалися з мудрості його відповідей. Тим часом я відійшла в куток і поринула в глибоку задуму. Серед цих розмов, що в них кожна силкувалася показати себе й здобути перед іншими перевагу у святої людини якоюсь своєю значущістю, раптом почулися повільні кроки – хтось ішов, спиняючись уряди-годи й зітхаючи. Усі прислухались, пішов шепіт: «Це вона, наша настоятелька». Тоді всі замовкли й сіли колом. То справді була вона. Вона ввійшла; покривало спадало їй до пояса, руки були складені на грудях, голова похилена. Мене вона помітила першу, вмить підвела з-під покривала руку, затулила нею очі і, повернувшись трохи боком, другою рукою дала всім нам знак вийти. Ми мовчки вийшли, і вона лишилась наодинці з отцем Морелем.

Завбачаю, пане маркізе, що погані думки ви зараз про мене будете, та коли мені не сором того, що я зробила, чому ж мені червоніти, признаючись у цьому? Та й як викинути з цього оповідання подію, таку багату на наслідки? Треба сказати, що склад розуму в мене дуже дивний: коли щось може збудити вашу пошану чи збільшити ваше співчуття, тоді я пишу добре чи зле, але напрочуд швидко і легко; на душі в мене весело, вислови самі собою набігають, сльози ллються солодко, і мені здається,

ніби ви тут, ніби бачу вас, ніби ви мене слухаєте. А коли мушу, навпаки, показати себе перед вами в несприятливому вигляді, мені важко думати, вислови десь зникають, перо плутається, характер мого писання змінюється, і я пишу далі лише в потайній надії, що ви цих місць не читатимете. Ось одне з них:

Коли всі сестри розійшлися... «Ну, що ж ви зробили?» Ви не здогадуєтесь? Ні, для цього ви надто чесний. Я зійшла вниз навшпиньки, тихенько стала під дверима приймальні й підслухала, що там говорено. Це дуже погано, скажете ви... О, так, це дуже погано, сама знаю. Моє хвилювання, перестороги, яких я вживала, щоб мене було не помічено, мої часті зупинки, голос сумління, який щокроку наказував мені вернутися, – не полишали в цьому ніякого сумніву. Проте цікавість перемогла, і я пішла. Та коли погано підслуховувати розмову двох людей, які вважають, що вони наодинці, то переказувати її вам ще гірше! Оце знову одно з тих місць, яке я пишу в надії, що ви його не прочитаєте. Це, звісно, неправда, але я мушу себе в цьому переконувати.

Від першого слова, яке я почула по довгій мовчанці, я аж затрусилася. То було:

– Панотче, я проклята...

Я заспокоїлась. Я слухала, переді мною вже здійсмався серпанок, що повивав небезпеку, яка мені загрожувала, аж мене раптом покликали. Я мусила йти, тож і пішла, але – лишенько! – і так я почула забагато. Яка жінка, пане маркізе, яка жахлива жінка!..

Тут спогади сестри Сюзанни уриваються. Усе подальше являє собою лише нотатки про те, що вона гадала, мабуть, викласти в решті свого оповідання. Здається, настоятелька збожеволіла, і ті уривки, що я далі наводжу, стосуються саме її жалюгідного становища.

Після цієї сповіді кілька днів було в нас спокійних. До громади поверталась радість, і всі мене вітали з цим, хоч я й відкидала обурено ці вітання.

Вона мене вже не уникала, дивилася на мене, але моя присутність її вже, здавалось, не хвилювала. Я пильнувала за тим, щоб приховати від неї жах, який вона навіювала мені після того, як я з щасливої чи фатальної цікавості навчилася краще розуміти її.

Невдовзі вона стала мовчазна, казала тільки «так» і «ні», гуляла сама, відмовлялася від їжі. У неї почалася пропасниця, а пропасниця переросла в божевілля.

Лежачи самотою в ліжку, вона марила мною, говорила до мене, запрошувала підійти, зверталася до мене з найніжнішими словами. Почувши кроки коло келії, вона скрикувала:

– То вона йде, то її хода, я пізнаю. Гукніть же її... ні, ні, не треба.

Дивна річ – ніколи не траплялось, щоб вона помилилась і взяла когось іншого за мене.

Вона заходилася з реготу, а за мить розливалася слізьми. Сестри мовчки стояли круг неї, декотрі теж плакали. [...]

Іноді її ніби опановувало видовище різних тортур: вона бачила жінок з мотузкою на шиї і скрученими за спину руками; бачила їх зі смолоскипами в руці; прилучалась до тих, що відбували прилюдне каяття; їй увиждалось, що її на страту ведуть, і вона казала катові:

– Я заробила свою долю, заробила... Та коли б то ця мука була остання! Але вічність! Вічність вогню!

Я пишу тут тільки правду, і багато ще правдивого могла б написати, тільки не пригадую, та й сором мені бруднити ним ці сторінки.

Проживши кілька місяців у цьому сумному стані, вона померла. Яка смерть, пане маркізе! Я бачила її, бачила жахливий образ розпачу й злочину в його останню годину, їй виділись навкруги пекельні духи. Вони чекали, щоб схопити її душу, а вона казала здушено: «Ось вони, ось вони...» і, виставляючи проти них праворуч і ліворуч розп'яття, яке гримала в руці, вона вила, кричала: «Боже мій, Боже мій!..»

Сестра Тереза померла невдовзі по ній, і у нас з'явилася нова настоятелька, літня, гнівлива й забобонна. Мене звинувачують у тому, що я причарувала її попередницю – вона цьому діймає віри, і для мене знову починається лихо. Нового духівника теж переслідує начальство, і він переконує мене тікати з монастиря.

Утечу підготовлено. Між одинадцятою і північчю я вийшла до саду. Мені перекинули мотузку, я обв'язалася нею, вона порвалася, і я впала. Подерла собі ноги й страшенно забила попереки. За другим, за третім разом мене підняли на мур, я злізла вниз. Як же я здивувалася! Замість поштової карети, що нібито мала мене чекати, я побачила поганенького візника. Ось я й рушила на Париж із молодим бенедиктинцем. Невдовзі по його непристойному тону й вільностях, яких він допускався, я побачила, що зі мною не додержано жодної з умов, які були поставлені. Тоді я пошкодувала за келією і відчула весь жах свого становища.

Отут змалюю сцену на візнику. Що за сцена! Що за чоловік! Я кричу, візничий іде на допомогу. Скажена суетка між ним і ченцем.

Я в Парижі. Візник спиняється на якійсь вулиці коло вузьких дверей, що вели до темного й брудного коридору. Господиня зустріла мене й оселила на горішньому поверху в маленькій кімнатці, де я знайшла майже все потрібне. Приходила до мене жінка, що на першому поверсі жила. «Ви молода й, мабуть, нудьгуєте, панно. Ходімо до мене, там ви знайдете добре товариство чоловіків і жінок – не всі вони такі гарні, як ви, але майже всі такі молоді. У мене розмовляють, грають, співають, танцюють;

розважаємось, як тільки можна. Коли ви й закрутите голови всім нашим кавалерам, то присягаюсь вам, що наші дами не ревнуватимуть і не гніватимуться на вас... Приходьте ж, панно». Та, що казала мені отак, була вже літня, погляд мала ніжний, голос лагідний, говорила дуже вкрадливо.

Два тижні прожила я в цьому будинку, наражаючись на всі домагання мого віроломного викрадника й на всі бурхливі сцени непевного місця, а сама тільки шукала нагоди, щоб утекти.

Вона таки трапилась. Було пізно вночі. Коли б поблизу був мій монастир, я вернулася б до нього. Я бігла не знати куди. Мене спиняли чоловіки. Жах огорнув мене. Я впала непритомна від виснаження на порозі свічкової крамниці. Мене прихистили. Коли я опритомніла, я лежала на лихенькому ліжку, а коло мене стояло душ кілька. Мене спитали, хто я. Не знаю, що я відповіла. Мені дали служницю, щоб відвела мене додому. Я взяла її за руку, і ми пішли. Відійшли вже далеченько, коли дівчина спитала мене:

—Ви ж, певно, знаєте, панно, куди нам іти?

—Ні, дитино моя, мабуть, до шпиталю.

—До шпиталю? Хіба у вас дому немає?

—Лишенько, немає!

—Що ж ви таке зробили, що вас прогнали о такій порі! Та ось ми якраз коло святої Катерини, спробуймо, чи не можна зайти. У всякому разі, не бійтесь нічого, на вулиці не залишитесь, переночуєте в мене.

Я повернулася до свічкаря. Служниця перелякалася, коли вона побачила мої ноги, на яких я шкіру обдерла, як упала, тікаючи з монастиря. У неї я переночувала. Другого дня ввечері пішла знову до святої Катерини, пробула там три дні, а тоді мені заявили, що я мушу або до головного шпиталю йти, або взяти першу-ліпшу посаду.

Небезпека загрожувала мені у святій Катерині від чоловіків і жінок, бо саме сюди, як я довідалась згодом, міські розпусники й матрони ходять шукати пригод. Примара злиднів не додала ніякої сили грубим спокусам, яких я зазнала. Я продала своє манаття й купила відповідніше до мого становища.

Поступила на службу до пралі, де й зараз живу. Приймаю білизну й прасую. Робота важка й годують погано, жити погано, спати погано, зате ставляться до мене по-людськи. Чоловік візникує, жінка трохи сварлива, але, зрештою, добра. Зі своєї долі я була б задоволена, якби могла сподіватись, що матиму спокій.

Я довідалась, що поліція схопила мого викрадника й віддала до рук його начальства. Бідолаха! Його ще більше треба пожаліти, ніж мене; про його замах пішла поголоска, а ви не знаєте, як жорстоко карають ченців за розголошені провини – до кінця днів житлом йому буде в'язниця. Така

буде й моя доля, якщо мене спіймають. Але у в'язниці він проживе довше від мене.

Біль від падіння дається взнаки. Ноги в мене опухли, я не можу ходити. Працюю сидячи, бо стояти мені важко. А втім, хвилини свого одужання боюся: чим я відмовлюся тоді, щоб не виходити з хати? А скільки небезпеки чигає на мене, коли я з'явлюся на вулиці! Але, на щастя, я маю ще час. Мої родичі, певно, здогадуються, що я в Парижі, й, безперечно, вживають усіх заходів, щоб розшукати мене. Я надумала була покликати до себе на горище пана Манурі, порадитися з ним і йти за його порадами, але його вже немає.

Я живу в постійній тривозі – від найменшого шереху в будинку, на сходах, на вулиці мене охоплює жах, я тремчу, як листок, коліна мої підгинаються, робота падає з рук. Мало не всі ночі я очей не сплющила. Коли й сплю, то неспокійно: розмовляю, гукаю, кричу. Не розумію, як ті, з ким я живу, досі мене не розгадали.

Виявилось, що про мою втечу оголошено. Цього я й сподівалася. Одна з моїх товаришок сказала мені про це вчора, додавши до цього огидні подробиці й такі міркування, що від них розпач бере. На щастя, вона саме вішала на мотузках мокру білизну, повернувшись спиною до лампи, і моєї стурбованості не могла помітити; проте моя господиня, побачивши, що я плачу, сказала мені:

– Що це з вами, Маріє?

– Нічого, – відповіла я.

– Та чи ви така дурна, – додала вона, – щоб ото жаліти непутящу черницю, безсоромну й безвірну, яка з нікчемним ченцем зізналася й утекла з ним із монастиря? Мабуть, дуже вже ви співчутлива, їй треба було тільки пити, їсти, молитися Богу та спати, їй добре було, ну й сиділа б собі. Якби сходила разів три-чотири на річку в таку негоду, то не рипалася б.

На це я відповіла, що невідомо, що саме боліло тій черниці, та краще була б мовчала, бо вона додала:

– Ще б пак! Та то ж ледащо, її Бог покарає.

На цьому слові я схилилася над столом і не розгиналася, поки господиня не сказала мені:

– Що це ви, Маріє, замріялися? Поки спатимете, робота не зрушиться.

Монастирського духу в мене не було ніколи, це добре видно з мого вчинку, але в чернецтві я звикла до певних обрядів, які машинально повторюю, наприклад, задзвонить дзвін – я хрещуся або стаю навколішки. Постукають у двері – я кажу Ave. Спитають мене про щось, моя відповідь завжди кінчається: так, ні, паніматко, сестро. Зайде хтось чужий – я руки складаю на грудях і, замість привітатись, уклоняюся. Товаришки сміються

з мене й гадають, що то я на жарт удаю черницю, та недовго, мабуть, помилятимуться вони. Через свою необачність я зраджу себе, і тоді пропала.

Поспішіть допомогти мені, пане. Ви спитаєте, мабуть: що я можу зробити для вас? Ось що: гонор у мене невеликий. Мені треба місце покоївки, служниці чи просто наймички, аби лиш жити в безвісті на селі, десь у глухій провінції в чесних людей, що не знали б з великим світом. До платні байдуже мені: безпека, спокій та хліб з водою. Будьте цілком певні, що зі служби моєї будуть задоволені. У батьківській господі я навчилася працювати, у монастирі – коритись. Я молода, на вдачу дуже лагідна. Коли ноги мої загояться, у мене сили буде більше, ніж навіть треба для роботи. Я вмю шити, прости, вишивати й прати. Коли ще була в миру, я сама плела собі мереживо й хутко пригадала б це діло. Я до всього вдатна, ніякою працею не погребую. Маю голос, умю музики й так граю на клавесині, що могла б розважити якусь матір, схильну до цього, а то й учити її дітей. Тільки ж побоялася б зрадити себе цими ознаками добірного виховання. Коли б треба було навчитись робити зачіски, я маю смак до цього, взяла б учителя й здобула б незабаром цю невеличку вмлість. Якесь місце, пане, коли можливо, хоч яке-небудь, – оце все, що треба мені; більшого я й не бажаю. Щодо моєї моралі, то можете поручитись. Попри мою славу, я таки звичайна, благочестива навіть. Ох, пане, усі мої нещастя скінчилися б і я не мусила б людей боятися, коли б Бог не спинив мене. Скільки разів підходила я до глибокого колодязя, що край монастирського саду! Не кинулась я в нього тільки тому, що мені давали цілковиту волю вчинити це. Не знаю, яка доля мені призначена, та якщо я муситиму колись повернутися до монастиря, я ні за що не відповідаю – колодязі є повсюди. Згляньтесь наді мною, пане, і не готуйте самі собі на довгі роки гризоти.

Р. S. Мене гнітить утома, змагає жах, і спокій від мене тікає. Оці спогади, писані похапцем, я перечитала зараз на свіжу голову й помітила, що зовсім ненавмисне показувала себе в кожному рядку справді такою нещасною, якою була, але багато приємнішою, ніж воно є. Може, ми гадаємо, що люди до образу наших чарів чутливіші, ніж до малюнку наших страждань, і що звабити їх легше, ніж зворушити? Я надто мало знаю людей і саму себе вивчала не досить, щоб розібратись у цьому. Проте, коли маркіз, якому приписують такий витончений такт, дійде думки, що я звертаюся не до його добродійності, а до його пороку, – що ж він подумає тоді про мене? Ця думка бентежить мене. Справді, хибно було б приписувати особисто мені інстинкт, що властивий усій моїй статі. Я жінка, може, й трохи кокетна. Але природно й нелукаво.

Пер. Валер'ян Підмогильний

П'ЄР-ОГЮСТЕН КАРОН ДЕ БОМАРШЕ (1732-1799)

Публіцист і драматург-новатор, комедіограф, послідовник Мольєра, його творчість припадає на третій період розвитку Просвітництва – напередодні Французької революції (кінець правління Людовіка XV та роки правління Людовіка XVI).

Народився у сім'ї годинникаря, цьому ремеслу присвятив власну кар'єру, добився визнання, вдосконалюючи механічні годинники. Окрім того, наполегливо вивчав музику, мав хист до розмовного жанру, завдяки чому зумів проникнути до королівського двору – був годинникарем у короля Людовіка XV, а його дочок учив грі на арфі. При дворі став багатим, купив посаду дворянина та секретаря короля, був ініціатором великих торговельних та фінансових операцій. У літературі став відомим завдяки публіцистичній праці «Мемуари» («Чотири мемуари для ознайомлення зі справою П'єра Карона де Бомарше» (1773-1774), яку написав на основі власного досвіду, викривши тогочасне судочинство.

Вершиною творчості Бомарше є п'єса-трилогія про заповзятливого та кмітливого слугу Фігаро: «Севільський цирульник» (1775) «Шалений день, або Одруження Фігаро» (1780), «Злочинна мати, або Другий Тартюф» (1792). Спираючись на попередні здобутки жанру комедії, Бомарше створив новий її тип – комедію суспільно-політичну. Продовжуючи традиції Мольєра у сатиричності зображення дійсності, наповнює дію п'єс жвавистю, дотепністю, народністю, реалістичними сценами.

Щоб поставити на сцені «Весілля Фігаро», Бомарше довелося кілька років боротися з королівською владою. За цими п'єсами Моцарт і Россіні створили славнозвісні опери, а Наполеон назвав її «революцією в дії».

«Севільський цирульник» і особливо «Весілля Фігаро» йшли на сцені багатьох українських театрів (перша постановка – в театрі ім. І. Франка, 1920 р.). Переклади творів здійснювали Г. Юра, В. Самійленко, С. Тобілевич.

ШАЛЕНИЙ ДЕНЬ, АБО ОДРУЖЕННЯ ФІГАРО

КОМЕДІЯ

ПЕРЕДМОВА

Я пишу цю передмову не для безплідних міркувань про те, гарну п'єсу я поставив у театрі чи ні. Час для таких міркувань вже минув. Моя мета – ретельно вивчити (а це я маю робити за будь-яких обставин), чи не написав я твору, гідного осудження.

Неможливо змусити людину створити комедію, яка була б схожа на інші. І якщо я, через, як мені здавалось, поважні причини, відійшов від надто второваного шляху, то чи слід осуджувати мене за це, як це чинили деякі критики, на підставі правил, яких я не дотримуюся? [...]

Що ж спричинило такий дикий галас? А ось що. Замість того, щоб викрити якийсь один порочний характер, скажімо, Гравця, Честолюбця, Скупаря, Лицеміра, що налаштувало б проти автора лише один табір ворогів, автор вибрав спосіб вільного написання комедії, або швидше склав такий план, який дав йому можливість піддати критиці низку зловживань, згубних для суспільства. Проте, оскільки в очах освіченого цензора це не є недоліком п'єси, то всі мої цензори, схваливши її, вимагали поставити її на сцені. Врешті-решт, мені довелося поступитись, а ось могутні цього світу з величезним обуренням побачили на сцені

П'єсу, де слуга – на що це схоже! –
Не хоче віддати дружину вельможі.

(Годен)

[...] бажаючи лише потішити французів, а не викликати сльози у їх дружин, я зробив свого злочинного коханця юним вельможею того часу, марнотратним, який любить позалицятися до жінок, навіть дещо розпусним, як майже всі тодішні вельможі. Але який ще докір можна кинути вельможі, не образивши їх усіх, як не докір у надмірному залицянні? Хіба не з цим докором вони можуть легше за все погодитись? Звідси я бачу, як багато з них соромливо червоніють (і це дуже благородно з їх боку!), визнаючи, що я маю рацію.

Отже, збираючись зробити свого вельможу негативним персонажем, я, при тому, із поваги й великодушності не приписав йому жодного з пороків, властивих черні. Ви скажете, що я і не міг цього зробити, що це порушило б будь-яку правдоподібність. Та оскільки я цього не зробив, то визнайте за моєю п'єсою бодай це достоїнство.

Вада, якою я наділив сеньйора, сама по собі не викликала б жодного комізму, якби я задля більших веселощів не протиставив йому більш тямущого представника своєї нації, справжнього Фігаро, який, захищаючи Сюзанну, як свою власність, знущається над намірами свого пана і

пресмішно висловлює своє обурення, що той насмілюється змагатися з ним у хитрощах – з ним, неперевершеним майстром у такому фехтуванні.

Таким чином, з доволі запеклої боротьби між зловживанням владою, забуттям моральних правил, марнотратством, зручною нагодою, всім тим, що є найпривабливішим у мистецтві спокуси, з одного боку, та душевним запалом, дотепністю, всіма засобами, які скривджений підлеглий здатен протиставити цьому натиску, – з другого, в моїй п'єсі виникає кумедна низка випадковостей, в силу яких *чоловік-спокусник*, розсерджений, втомлений, змучений, наміри якого весь час зазнають повного краху, змушений тричі впродовж одного дня падати до ніг своєї дружини, а дружина через свою доброту, поблажливість та чутливість вибачає йому; втім, так вчиняють усі дружини. Що ж у цій моралі заслуговує на ваші докори, панове?

Мабуть, ви вважаєте, що вона надто легковажна і не виправдовує мого урочистого тону? У цьому випадку ось вам більш строга мораль, яка у моїй п'єсі теж впадає в очі, хоча ви її і не шукали: сеньйор, настільки розпусний, що заради своїх примх готовий розбестити всіх своїх підлеглих і тішитись невинністю своїх юних васалок, врешті-решт, як і граф Альмавіва, стає посміховиськом для своїх слуг. Найбільш виразно автор зобразив це у п'ятій дії, коли розлючений Альмавіва, бажаючи поглумитися над зрадливою дружиною, вказує садівнику на альтанку й кричить: «Йди туди, Антонію, і приведи безчесну жінку, яка осоромила мене, до її судді», а той йому відповідає: «А все ж таки є, чорт забирай, справедливість на цьому світі! Ви ж, ваша вельможносте, самі тут стільки бешкетували, що тепер слід було б і вас!..»

Цей глибокий повчальний зміст відчувається у всьому творі. Якби автор вважав за потрібне довести своїм супротивникам, що, незважаючи на суворість уроку п'єси, він все ж таки висловив до винного більше поваги, ніж можна було сподіватись від його нещадного пера, то він звернув би їх увагу на те, що, повсюди зазнаючи невдач, граф Альмавіва завжди залишається осоромленим, але не приниженим.

Дійсно, якби графиня вдавалася до хитрощів, щоб приспати його ревність і зрадити йому, то, зробившись через це теж негативним персонажем, вона вже не могла б змусити чоловіка впасти до її ніг, не принизивши його в наших очах. Якби дружина мала цей згубний намір – розірвати священні пута, автору справедливо докоряли б за те, що він зображує зіпсовану мораль: адже ми міркуємо про мораль тільки з того, як поведуться жінки, чоловіків ми не так глибоко поважаємо, а тому й не пред'являємо їм особливих вимог у цій тонкій справі. Але крім того, що графиня дуже далека від такого огидного наміру, з п'єси цілком розуміло, що ніхто й не збирається обдурити графа – кожен хоче лише завадити

йому обдурити всіх. Чесність мотивів – ось, що виключає тут будь-яку можливість докорів. Одне те, що графиня бажає лише повернути собі любов чоловіка, кожного разу надає його душевному сум'яттю зміст, безсумнівно, глибоко моральний, але аж ніяк не наповнює його чимось принизливим.

Щоб ця істина була вам особливо онаочненою, автор протиставив не дуже лагідному чоловікові найчеснішу з жінок, найчеснішу від природи і за своїми переконаннями.

За яких обставин ви вперше бачите цю жінку, покинуту своїм палко коханим чоловіком? У той критичний момент, коли її прихильність до чарівної дитини, її хрещеника, загрожує перетворитися на небезпечний потяг, якщо тільки вона піддасться відчуттю образи, яке підігріває цю прихильність. Лише для того, щоб краще показати наскільки сильне в неї відчуття обов'язку, автор змушує її деяку мить вагатись між цим відчуттям обов'язку та прихильністю, що народжується. О, як накиннулися на нас за цей легкий драматичний прийом, як звинувачували нас в аморальності! В трагедіях усі королеви та принцеси палають пристрастю і більш-менш вдало гамують її – це дозволено, а ось у комедіях звичайній жінці не можна боротися зі щонайменшою слабкістю. О, могутній *вплив назви!* О, обґрунтованість та послідовність думок! Залежно від жанру сьогодні засуджують те, що ще вчора схвалювалося. А тим часом обидва жанри мають одну й ту ж основу: нема чесноти без жертви.

Я насмілюся звернутися до вас, юні нещасливці, яких зла доля з'єднала з Альмавівою. Хіба ваші біди не змушують вас де-не-де забувати про чесноти, доки нездоланна прихильність не змусить вас стати на їх захист, саме тому, що вона надто явно намагається розвіяти їх? У моїй героїні зворушує не скорбота від усвідомлення того факту, що чоловік розлюбив її. Цьому егоїстичному горю ще далеко до чесноти. Що дійсно подобається нам у графині, так це її чесна боротьба з потягом, що тільки-но зароджується в її душі і який вона засуджує, а також із законним відчуттям образи. Всі ті зусилля, які вона робить над собою тільки заради того, щоб її невірний чоловік повернувся до неї, і які надають особливої цінності болісним жертвам, які вона приносить, а жертви ці – її прихильність та її гнів, – усе це не слід враховувати лише для того, щоб плескати її перемозі: вона і так зразок усіх чеснот, приклад для інших жінок і предмет, гідний любові чоловіків.

Особливе співчуття у творі, який я захищаю, викликає графиня, проте й решта в ньому зображено у такому ж дусі. [...]

Чому Сюзанна, дотепна, кмітлива та весела камеристка, також має право на наше співчуття? Тому що вона, незважаючи на те, що її переслідує могутній спокусник, який має необмежені можливості для

одержання перемоги над дівчиною її стану, не вагаючись, повідомляє про наміри графа двом особам, які найбільш зацікавлені у постійному контролі за її поведінкою: своїй пані і своєму нареченому. Бо у всій її ролі, чи не найдовшій у п'єсі, нема жодної фрази, жодного слова, яке б не випромінювало цнотливості і вірності своєму обов'язку. Лише раз вона дозволяє собі вдатися до хитрощів, але робить це заради своєї пані. А їй відомо, що графиня цінує її відданість і не сумнівається в чесності її намірів.

Чому вільності, які дозволяє собі Фігаро щодо свого пана, не обурюють, а тішать мене? Тому що він, на відміну від слуг, які зазвичай зображуються в п'єсі, не є негативним персонажем. Тільки-но стає зрозумілим, що він хитрує зі своїм паном лише для того, щоб уберегти кохану дівчину й врятувати свою власність, і, побачивши, як він вдається до різних хитрощів та відводить від себе небезпеку безчестя, вибачаєш йому все.

Отже, за винятком графа та його поплічників, усі в моїй п'єсі вчиняють так, як мусять вчинити. Якщо ж ви не вважаєте їх за порядних людей лише тому, що вони погано говорять один про одного, то це цілком невірне. Подивіться на порядних людей нашого часу. Вони все життя тільки цим і займаються. У нас настільки прийнято лаяти тих, хто відсутній, що я, постійно їх захищаючи, дуже часто чую за спиною шепіт: «Чорт зна, що таке! У ньому сидить дух сперечання: він про всіх добре відгукується».

Врешті-решт, мабуть, мій паж обурює вас? Чи не в цьому другорядному персонажі ховається та аморальність, яку намагаються побачити в основі мого твору? О, витончені критики, невичерпні дотепники, інквізитори заради моральності, які рішуче закреслюють те, над чим розмірковували понад п'ять років, будьте бодай раз справедливі на відміну від усіх інших! Тринадцятирічна дитина при першому сердечному трепеті готова захопитися всім, не розбираючись, дитина, яка обожнює, бо це так властиво її щасливому віку, створіння, яке здається їй створінням небесним і яке за примхи долі виявилось її хрещеною матір'ю... Хіба може вона викликати обурення? Улюбленець усіх у замку, живий, пустотливий, палкий, як і всі розумні діти, він через свою надмірну непосидючість кілька разів випадково порушує злочинні наміри графа. На що б не звертало увагу це юне дитя природи, все не може не хвилювати його. Мабуть, він вже не дитина, але ще й не чоловік. Я навмисно обрав цей період у його житті, щоб він, привертаючи до себе увагу, водночас нікого не змушував червоніти. Свої невинні відчуття він настільки ж невинно вселяє в інших. [...]

Повчальність твору в цілому та окремих його місць у поєднанні з

духом незламних веселошів, який розлитий у п'єсі, доволі живий діалог, за невимушеністю якого не можна побачити, скільки важкої праці він потребував, а якщо додати ще хитросплетену інтригу, мистецтво якої постійно сховане, яка весь час заплутується та розплутується, супроводжуючись чисельними комічними ситуаціями, цікавими й різноманітними картинами, які тримають увагу глядача у напрузі, але й не втомлюють його впродовж усієї вистави, яка триває понад три з половиною години (жодний письменник не наважиться на таку спробу), – що ще залишалося робити заздрісникам, яких усе це дратувало? Нападати на автора, переслідувати його усною, письмовою та друкованою лайкою, що постійно й робилось. Вони не гребували нічим, доходили навіть до відвертого наклепу. Вони намагалися згубити мене в очах тих, від кого залежить у Франції спокій громадянина. [...]

ДІЙОВІ ОСОБИ

Граф Альмавіва, великий корехідор Андалузії.

Графиня, його дружина.

Фігаро, камердинер графа і домоправитель.

Сюзанна, перша камеристка графині і наречена Фігаро.

Марселіна, економка.

Антоніо, садівник, дядько Сюзанни, батько Фаншетти.

Фаншетта, дочка Антоніо.

Керубіно, перший паж графа.

Бартоло, севільський лікар.

Базиль, учитель клавесина, який дає уроки графині.

Дон Гусман Бридуазон, суддя.

Дубльмен, писар, секретар дона Гусмана.

Судовий пристав при засіданні.

Гріп-Солейль, молодий пастух.

Молода пастушка.

Педрильйо, графський ловчий.

Гурт слуг.

Гурт селянок.

Гурт селян.

Дійові особи без реплік.

Сцена в замку Агуас-Фрескас за три милі від Севільї.

ДІЯ П'ЯТА

СЦЕНА ІІІ

Фігаро (сам, проходиться в темряві і говорить найпохмурішим тоном). Жінка! Жінка! Жінка! Створіння слабке й ошуканське!.. Ні одна створена звірина не може йти наперекір своєму інстинкту; чи в тебе інстинкт тільки до обдурювання?.. Після того, як вона уперто мені відмовляла, як я наполягав перед її панею; в хвилину, коли вона дає мені слово, посеред самої церемонії... Він сміявся, читаючи листа, ошуканець! А я, мов той дурень!.. Ні, пане графе, ви її не дістанете.. не дістанете. Що ви великий пан, то гадаєте собі, що й великий геній!.. Шляхетність, багатство, ранг, становище; усе це робить таким гордим! Що ви вчинили для того, щоб мати те все добро? Ви завдали собі труду народитися і нічого більше; в іншому – людина доволі звичайна! Коли ж я, біс його батькові, загубившись у темному натовпі, мусів розгорнути більше винахідливості і розважливості на те тільки, щоб існувати, ніж укладено за сто літ для управління цілою Іспанією. І ви хочете боротися... Хтось іде... Це вона... Ні, нема нікого. Нічка до диявола темна, і от я виконую тут дурний обов'язок чоловіка, хоч і став ним тільки наполовину! (Сідає на лавку). Чи є що-небудь чудніше, ніж моя доля? Син не знати чий, вкрадений бандитами; вихований у їхніх звичаях, я враз відчув до них несмак і хочу пройти шляхом чесної людини, і всюди мене відпихають! Вивчаю хімію, фармацію, хірургію, і, незважаючи на покровительство великого пана, ледве отримав у руки ланцет ветеринара! Утомившись засмучувати хвору скотину, і, замість того щоб узятись за ремесло протилежне, я кидаюся сторч головою у театр: було б мені пов'язати собі камінь на шию! Я komponую комедію зі звичаїв гарему. Іспанський автор, гадаю, може ганити Магомета без вагання. Раптом посланець... не знаю звідки, жаліється, що я ображаю в своїх віршах Високу Порту, Персію, частину Індійського півострова, цілий Єгипет, королівства Барку, Тріполі. Туніс, Алжир і Марокко; і от мою комедію гублять для приємності магометанських князів, що з них ні один, гадаю, не вміє читати і що дають нам штурханці, обзиваючи нас «християнськими собаками». Не можуть принизити розум, то мстяться тим, що його потурають. – Мої щоки позападали; мій термін вийшов. Я заздалегідь бачив судового пристава з пером за вухом і, здригаючись, я наважився: слухалося питання про природу багатства, і оскільки нема конечної потреби мати речі, щоб про них розумувати, то, не мавши ані шеляга, я написав про значення грошей і про їх чистий прибуток. Незабаром я побачив, сидячи у бричці, як опустився переді мною місток кам'яної в'язниці, де, увіходячи в неї я залишив надію і свободу. (Встає). Хотів би я тоді потримати в руках одного з тих володарів на чотири дні, таких легковажних до того зла, що вони велять робити; тоді, як грізна немилість прожене з нього хміль

гордощів, я б йому сказав... що видрукувані дурниці набирають силу тільки там, де обмежують свій обіг; що без свободи осуду не може існувати принадна похвала; і що тільки маленькі люди бояться маленьких брошур. (*Сідає знову*). Коли ж їм набридло незначного нахлібника, мене одного дня викидають на вулицю; і як треба мати обід, хоч і не сидиш уже у в'язниці, я знову нагострюю своє перо і питаю в кожного, які є на черзі справи. Мені кажуть, що за час мого економічного усамітнення в Мадриді встановилася система вільного продажу виробів, навіть сягає виробів друкованих, і щоб я тільки не говорив у своїх писаннях про владу, про релігію, про політику, про мораль, ні про значних осіб, ані про поважні товариства, ні за оперу, ні за інші спектаклі, ні за будь-кого, до чогось причетний, – про все інше я можу писати зовсім вільно під наглядом двох або трьох цензорів. – Щоб скористатися з цієї милої свободи, я оголошую періодичний орган, і, бажаючи бути оригінальним, я його називаю «Некорисний журнал». Тю! На мене зараз неначе тисяча газетних чортів понакидалися. Мені заборонено, і я от знову без роботи! Я мав кинутися в безнадію; мені підшукали посаду, але на лихо, я був не здатний до неї: був потрібний рахівник, а прийнято танцюриста. Мені залишалося тільки красти, я зробився банкометом при грі в фараона. Тоді, добрі люди, я починаю вечеряти в будинках осіб, так званих порядних; чемно відчиняють переді мною свої двері, забираючи собі три чверті прибутку. Я міг би видертися нагору, я навіть почав розуміти, що на те, щоб добре заробляти, володіти більшою спритністю, ніж обізнаністю. Але оскільки кожний грабував навколо мене, вимагаючи, щоб я був чесний, то довелося іще раз упасти. Тим разом я наважився залишити тутешній світ, і двадцять футів води мали відділити мене від нього, коли якийсь добродійний дух покликав мене до моєї давньої діяльності. Я беру знову мій футляр і мій англійський ремінь, і залишаючи міський дим тим дурням, що ним годуються, а сором кидаючи посеред шляху, бо він надто важкий для пішого, я переходжу циркульником від міста до міста і нарешті живу без клопоту. Один великий пан приїздить у Севілью; він мене впізнає, я влагоджую йому шлюб. І щоб заплатити мені за те, що моїми клопотами має дружину, він хоче перехопити мою! Інтрига, буря з цього приводу; я готовий кинутись у безодню, і в хвилину, коли мав одружитися зі своєю матір'ю, з'являються мої батьки одне за одним. (*Устав розпалюючись*). Сперечаються; це ви, це він, це я, це ти; ні, це не ми; е! але хто ж? (*Знов раптом сідає*). О, дивний ряд подій! Як це зі мною сталося? Чому ці речі, а не інші? Хто призначив їх на мою голову? Змушений проходити шляхом, яким я пішов, не знаючи того, так саме як і вийду, не хотівши, я накидав на нього стільки квіток, скільки дозволила мені моя веселість. Я ще кажу моя веселість, а тим часом не знаю, чи вона моя, як і все інше, і

навіть що таке це «я», яким я заклопотаний: збір невизначених часток; потім злиденна дурна істота; маленьке жваве звірятко; хлопець гарячий до втіхи, що жадає веселого життя, справляє всяке діло, аби жити; тут пан, а там слуга, по тому, як подобається фортуні; честолюбний заради гонору, працьовитий з крайньої потреби, але й лінивий... до самозабуття! Добрий промовець, коли грозить небезпека, поет для відпочинку, музика при нагоді, закоханий, як нападе божевілля. Я все передивився, всього переробив, все пережив. Потім омана зникла, і – розчарований, і геть то розчарований!.. Сюзон! Сюзон! Сюзон! Якої ти мені завдаєш муки!.. Я чую ходу... хтось іде. Ось хвилина перелому. (*Відходить до першої куліси зі свого правого боку*). [...]

СЦЕНА XII

Бартоло, Марселіна, Бридуазон.

Марселіна (*до Бридуазона*). Добродію, вислухайте мою справу.

Бридуазон (*з суддівському убранні, трохи заїкається*). Ну, поговоримо про неї словесно.

Бартоло. Це обіцянка шлюбу.

Марселіна. З додатком грошової позики.

Бридуазон. Ро-озумію, et cetera.

Марселіна. Ні, добродію, без етцетери.

Бридуазон. Ро-озумію добре: ви одержали гроші?

Марселіна. Ні, добродію, то ж я йому позичила.

Бридуазон. Розумію добре. Ви-и вимагаєте свої гроші?

Марселіна. Ні, добродію, я вимагаю, щоб він одружився зі мною.

Бридуазон. Е, розумію, розумію дуже добре. А він хоче вас узяти?

Марселіна. Ні, добродію, ото ж і весь процес.

Бридуазон. Чи ви думаєте, що я не розумію цього процесу?

Марселіна. Ні, добродію. (*До Бартоло.*) До чого ми прийшли? (*До Бридуазона.*) То це ви будете нас судити?

Бридуазон. А хіба ж я ку-упив свій уряд для чого іншого?

Марселіна (*зітхнувши*). Як погано, що посади у нас продаються.

Бридуазон. Так. Зро-обили б краще, коли б давали їх нам задурно. Проти кого ви су-у-удитесь?

СЦЕНА XIII

Бартоло, Марселіна, Бридуазон, Фігаро (входить, потираючи руки).

Марселіна (*показує на Фігаро*). Добродію, проти цього нечесного чоловіка.

Фігаро (*дуже весело до Марселіни*). Я вам, може, заважаю? Його вельможність повернеться зараз, пане раднику.

Бридуазон. Я десь ба-ачив цього хлопця.

Фігаро. У вашої дружина, в Севільї, мене викликали до її послуг,

пане раднику.

Бридуазон. В я-акий час?

Фігаро. Трохи менше, як за рік перед народженням вашого молодшого сина. Дуже гарна дитина, я пишаюся з того.

Бридуазон. Так, це на-айкращий з усіх. Ка-ажуть, що ти тут баламутиш?

Фігаро. Пан добрий, надто добрий до мене. Це тільки дрібниця.

Бридуазон. Обітниця шлюбу? А, бідний дурнику!

Фігаро. Добродію...

Бридуазон. Чи він бачив мого секретаря, цей добрий хлопчина?

Фігаро. Чи не писаря Дубльмена?

Бридуазон. Так, бо він їсть з двох ясел.

Фігаро. Їсть! Я поручуся, що він жере. О, так, я бачив його ради при справі, коли приходив до нього за витягом і, зрозуміла річ, ще й за додатком до витягу.

Бридуазон. Тре-еба виконувати форми.

Фігаро. Безперечно, добродію, суть справи належить сторонам, відомо, що позиваються, тоді як форма є власністю суду.

Бридуазон. Цей хлопець не такий дурний, як я вважав спочатку. Ну, друже, оскільки ти так багато знаєш, ми подбаємо про твою справу.

Фігаро. Пане, я покладаюся на вашу справедливість, хоч ви й з нашого судівництва.

Бридуазон. Га?.. Так, я з судівництва. Проте якщо ти винен і не платиш?..

Фігаро. Це, пан бачать добре, так само, ніби я й не був винний.

Бридуазон. А-а вже ж. Га! Що це він каже?

СЦЕНА XIV

Бартоло, Марселіна, граф, Бридуазон, Фігаро, судовий пристав.

Пристав (*іде перед графом, кричить*). Панове! Його вельможносте!

Граф. Ви в суддівськiм одязі тут, пане Бридуазоне! Це тільки хатня справа, міська одежа і то була б занадто святковою.

Бридуазон. Це ви надто добрі, пане графе. Але я ніколи не виступаю без нього; бо-о форма, бачите, форма! Той, хто сміється з судді в короткому вбранні, тремтить, як тільки побачить прокурора в мантиї. Форма, форма!

Граф (*до пристава*). Відчиніть залу засідань.

Пристав (*відчиняє, кричить*). Засідання!

СЦЕНА XV

Ті, що були раніше. Антоніо, слуги замкові, селяни й селянки в вяткових костюмах; граф сідає у велике крісло; Бридуазон на стільці збоку; писар на табуреті за своїм столом; судді, адвокати на лавках, Марселіна біля Бартоло; Фігаро на іншій лавці; селяни й слуги стоять іззаду.

Бридуазон (до Дубльмена). Дубльмене, перечитайте опис справ.

Дубльмен (читає папір). «Благородний, преблагородний, безмірно благородний дон Педро Жорж, гідальго, барон де Лос-Альтос, Монтес Ф'єрос і інших монтес проти Алонзо Кальдерона, молодого драматичного автора. Справа про мертвонароджену комедію, яку жоден не визнав за свою і спихає на другого».

Граф. Вони праві обидва. Здіймається з черги. Якщо вони напишуть удвох нову п'єсу, щоб вона відзначилася трохи в великім світі, наказ, щоб гідальго дав їй своє ім'я, а поет свій талант!

Дубльмен (читає другий папір). Андре Петруччіо, хлібороб, проти провінціального збирача податків. Йдеться про самовільний примус.

Граф. Справа не моєї компетенції. Я краще служитиму моїм васалам, захищаючи їх перед королем. Минайте цю.

Дубльмен (бере третій; Бартоло і Фігаро встають). Барб-Аар-Рааб-Мадлен-Ніколь-Марселіна де Верт-Алльюр, дівчина повнолітня (Марселіна встає й уклоняється) проти Фігаро... Ім'я хрещене не зазначено.

Фігаро. Анонім.

Бридуазон. А-анонім? Що-о це за святий?

Фігаро. То мій патрон.

Дубльмен (пише). «Проти аноніма Фігаро». Стан?

Фігаро. Шляхтич.

Граф. Ви шляхтич? (Писар пише.)

Фігаро. Якби небо схотіло, я був би сином князя.

Граф (до писаря). Далі.

Пристав (пищить тоненьким голосом). Тихо, панове!

Дубльмен (читає). «Справа спротивлення шлюбіві згаданого Фігаро з боку згаданої де-Верт-Алльюр. Лікар Бартоло виступає за позивальницю, а вищезгаданий Фігаро сам за себе, якщо суд дозволить проти звичаю і судівничого права».

Фігаро. Звичай, пане Дубльмен, часто є злом. Трохи вчений клієнт завжди краще знає свою справу, ніж певні адвокати, що приють на холоді, кричать на всі заставки, і, знаючи все, крім справи, так само мало клопотані тим, що зруйнують клієнта, як і набриднуть аудиторії й присплять панів, а потім пиндючаться, наче вони скомпонували oratio pro Murena. Я розповім справу в кількох словах. Панове...

Дубльмен. От уже наговорили багато зайвого, бо ви не позивач і

маєте тільки захищатися. Підійдіть, лікарю, і прочитайте обіцянку.

Фігаро. Еге ж, обіцянку!

Бартоло (*натягнувши окуляри*). Вона виразна.

Фігаро. Треба побачити.

Дубльмен. Тихо ж панове.

Пристав (*пищить*). Тихо!

Бартоло (*читає*). «Я, що нижче підписався, посвідчую, що одержав від панни і т. д... Марселіни де Верт-Алльюр, в замку Агуас-Фрескас дві тисячі карбованих пістрів готівкою, які я їй поверну за вимогою в тому ж замку, та й оженюся з нею на знак вдячності і т. д! Підписано коротко «Фігаро». Мій висновок: виплатити описану суму і виконати обіцянки, з виплатою коштів на судові витрати. (*Промовляє*). Панове... Ніколи ще цікавішої справи не піддавано під розгляд суду: і від Александра Великого, який пообіцяв шлюб прекрасній Фалестриді...

Граф (*перебиває*). Перш ніж іти далі, адвокате, слід встановити істинність документа?

Бридуазон (*до Фігаро*). Що ви за... що ви заперечите на прочитане?

Фігаро. Що є, панове, лукавство, помилка чи неухважність у тому способі, яким прочитано документ, бо в тексті не сказано: «яку суму я їй поверну та й оженюся з нею», але: «яку суму я їй поверну або оженюся з нею»; це велика різниця.

Граф. Як стоїть в акті: чи та й, чи або?

Бартоло. Там та й.

Фігаро. Там або.

Бридуазон. Дубльмене, прочитайте самі.

Дубльмене (*бере папір*). І це буде певніше, бо сторони часто перекручують читаючи. (*Читає*). «Е-е-е-панна е-е-е-де Верт-Алльюр»... ага! «яку суму я їй поверну за вимогою в тому ж замку та й... або... та й.. або»... Тут нечітке слово... посаджено ляпку.

Бридуазон. Ляпку? А, знаю я ці ляпки.

Бартольдо (*промовляючи*). Я наполягаю, що тут сполучник з'єднувальний та й, який зв'язує відповідні члени речення: «я заплачу панні та й одружуся з нею».

Фігаро (*промовляє*). Я наполягаю, що це сполучник роздільний або ж, який розділяє ці члени речення: «я заплачу панні, або ж я з нею одружуся». Коли ви буквоїд, то я ще більший. Якщо він заговорить по-латинському, то я по-грецькому, я його зажену на слизьке.

Граф. Як судити в такій ситуації?

Бартоло. Щоб покінчити з тим і не мудрувати зі словом, припустимо, що там «або ж».

Фігаро. Прошу це внести до протоколу.

Бартоло. І ми не заперечуємо. Такий слабкий викрут не врятує винного. Розгляньмо запис у такій формі: «Яку суму я їй поверну в тому ж замку, або ж я маю одружитися з нею». Це так само, ніби хто сказав: «Я мушу лягти в ліжку, або я дуже хворий», чи інакше: «бо я дуже хворий». Так що: «заплачу, або маю одружитися», значить: «через те, що маю повинність одружитися».

Фігаро. Зовсім ні. Фраза звучатиме: «Або хвороба вас уб'є, або лікар». Це безперечно. Другий приклад: «Або ви нічого путящого не напишете, або дурні вас осудять». Зрозуміло. Чи пан Бартоло думає, що я забув синтаксис? Отож, «я заплачу в тому ж замку, без коми, або маю одружитися».

Бартоло (*швидко*). Кома.

Фігаро (*швидко*). Її там немає. Немає, панове, або я маю одружитися.

Бартоло (*дивлячись у папір, швидко*). Кома, панове.

Фігаро (*швидко*). Її не було, панове. Врешті, хіба чоловік, що одружується, має потребу платити?

Бартоло (*швидко*). Так, ми одружимося з поділеними маєтками.

Фігаро (*швидко*). А ми з поділеним ліжком, якщо тільки шлюб не є формальною розпискою.

(Судді встають і пошепки радяться.)

Бартоло. Чудні зобов'язання!

Дубльмен. Тихо, панове!

Пристав (*пищить*). Тихо!

Бартоло. Такий шахрай називає це сплачуванням боргів!

Фігаро. Чи це ваша справа, адвокате, що ви захищаєте?

Бартоло. Я захищаю цю панну.

Фігаро. Можете далі плести нісенітниці, але перестаньте лаятись. Коли, боячись запалу позивачів, суди терпіли те, що зветься треті особи, вони не мали на увазі, щоб ці помірковані оборонці зробилися безкарно упривілейованими нахабами. Це означає понижувати найповажнішу інституцію.

(Судді все радяться потиху.)

Антоніо (*до Марселіни*). Що вони там так довго бурмочуть?

Марселіна. Купили головного суддю, він підкупує другого, і я програю свій процес.

Бартоло (*тихо, похмуро*). Я боюсь того.

Фігаро (*весело*). Тримайся, Марселіно!

Дубльмен (*встає, до Марселіни*). Ах, це вже занадто! Я вас викриваю і заради честі суду прошу, щоб перш ніж розглядати іншу справу суд висловився з приводу цієї.

Граф (*сїдає*). Ні, писарю, я не висловлюсь з приводу моєї власної

образи: іспанський суддя не матиме чого червоніти за ексцеси, допустимі хіба що в азіатському суді; доволі інших зловживань. Я маю намір усунути один із таких недоліків, мотивуючи вам свій присуд: кожний суддя, що відмовляється від цього, є великий ворог законів. Чого може вимагати позивачка? Шлюбу, коли не буде виплати. Одне й друге разом – це вже забагато.

Дубльмен. Тихо, панове!

Пристав (*пищить*). Тихо!

Граф. Що нам відповість звинувачуваний? Що він хоче зберегти волю своєї особи. Це йому дозволено.

Фігаро (*з радістю*). Я виграв.

Граф. Та коли текст говорить: «яку суму я сплачу за першою вимогою або одружуся і т. д.», то суд присуджує відповідачеві сплатити позивачеві дві тисячі грубих піастрів готівкою, або ж одружитися з нею сьогодні (*встає*).

Фігаро (*остовпілий*). Я програв.

Антонію (*радісно*). Препишний присуд!

Фігаро. Чим саме?

Антонію. Тим, що ти не будеш моїм небожем. Щира дяка, ваша вельможносте!

Пристав (*пищить*). Розходьтєся, панове!

(*Народ виходить.*)

Антонію. Піду ж розкажу все моїй небозі.

СЦЕНА XVI

Граф (ходить туди-сюди), Марселіна, Бартоло, Фігаро, Бридуазон.

Марселіна (*сідає*). Ах! Я можу дихати вільно!

Фігаро. А я задихаюся.

Граф (*убік*). Принаймні я помстився. Від цього стає легше.

Фігаро (*убік*). А той Базиль, що повинен був виступити проти шлюбу Марселіни, куди він пропав! (*До графа, що відходить*). Ваша вельможносте, ви нас покидаєте?

Граф. Все вже розсуджено.

Фігаро (*до Бридуазона*). А цей пузан радник...

Бридуазон. Я пу-узан!

Фігаро. Авжеж. І я не одружуся з нею, бо я таки шляхтич. (*Граф зупиняється.*)

Бартоло. Ви одружитесьь.

Фігаро. Без згоди моїх благородних батьків?

Бартоло. Назвіть, покажіть їх.

Фігаро. Нехай дадуть мені трохи часу. Я вже близький до того, щоб їх віднайти. П'ятнадцять уже літ я їх шукаю.

Бартоло. Хвалько! Він якийсь найда.

Фігаро. Втрачена дитина, лікарю, чи скоріш украдена дитина.

Граф (*вертається*). Украдена, втрачена! А докази? Він ще кричатиме, що його кривдять.

Фігаро. Ваша вельможносте, коли б мережані пелюшки, гаптована ковдра і золоті речі, знайдені на мені розбійниками, не показали б мого високого роду, то та дбайливість, із якою мені зробили на тілі відзнаки, доволі показує, який я був дорогий син; і цей ієрогліф на моїй руці... (*хоче заголити праву руку*).

Марселіна (*встаючи хутко*). Шрам на правій руці?

Фігаро. Відкіля ви знаєте, що я повинен його мати?

Марселіна. Боже! Це ж він!

Фігаро. Так, це я.

Бартоло (*до Марселіни*). Хто ж він?

Марселіна (*хутко*). Це Еммануель.

Бартоло (*до Фігаро*). Тебе були украли цигани?

Фігаро (*гаряче*). Поблизу від якогось замку. Добрий лікарю, якщо ви повернете мене моїй шляхетній родині, скажіть ціну цій послугі; купи золота не зупинять моїх благородних батьків.

Бартоло (*показуючи на Марселіну*). Ось твоя мати.

Фігаро. Годувальниця?

Бартоло. Твоя рідна мати.

Граф. Його мати?

Фігаро. Поясніть мені.

Марселіна (*показує на Бартоло*). Ось твій батько.

Фігаро (*в розпуці*). Ой, ой, леле!

Марселіна. Хіба тобі природа не підказала цього тисячу разів?

Фігаро. Ніколи.

Граф (*убік*). Його мати!

Бридуазон. Це ясно, тепер він з нею не одружиться.

Бартоло. Ані я!

Марселіна. Ні ви! А син ваш? Ви ж присягались мені!

Бартоло. З дурного розуму! Коли б такі спогади до чогось нас зобов'язували, довелось би переженитися на всіх.

Бридуазон. Коли б на це звертали у-увагу, то ніхто б ні з ким не женивсь.

Бартоло. Відомі гріхи сумної юності.

Марселіна (*все більше запалюючись*). Так, сумної, і більш сумної, ніж хто думає. Я не буду заперечувати моїх провин і помилок: цей день занадто ясно свідчить про них... Але дуже тяжко каятися і спокутувати свій гріх після тридцятилітнього скоромного життя. Я народилася на світ, щоб бути чесною і розсудливою, і я стала такою, оскільки обставини

дозволяли мені керуватися моїм власним розумом. Але в роки ілюзій і молодих мрій, недосвідченості і тяжких злиднів, коли спокусники вас переслідують, а біда пригнічує, як може боротися дівчина з кількома ворогами заразом? І той, хто нас судить суворо, може, сам звів колись з десяток таких нещасних!

Фігаро. А такі вони всі. Найбільш грішні – найменш великодушні; це закон.

Марселіна (*гаряче*). Які ви, чоловіки, невдячні. Ви знищуєте своїм призирством бідні жертви своєї же розпусти, – це вас треба карати за помилки нашої молодості; вас і поставлених вами суддів, гордих правом нас судити, які своєю злочинною байдужістю відбирають у нас всяку можливість чесного життя! Чи існує який певний шлях для нещасних покинутих дівчат? Вони мали б природне право на всяке жіноче рукоділля, – ні! І на цю роботу приймають тисячі мужчин.

Фігаро. Навіть солдатів учать гаптувати!

Марселіна (*схвильовано*). Навіть у найвищих колах ви вшановуєте жінку лише глузливою повагою. Приваблюючи нас фальшивим блиском цієї поваги, ви робите з нас насправді своїх прислужниць. Коли йдеться про наше майно, нас вважають за неповнолітніх, проте за наші помилки нас карають з усією суворістю. Ваше поводження з нами огидне й жорстоке.

Фігаро. Вона каже правду.

Граф (*убік*). Та й ще й яку правду!

Бридуазон. Що для нас, сину мій, відмова чи образа несправедливого чоловіка? Не оглядайтеся, звідкіля ти прийшов, а дивись, куди ти йдеш; тільки це важливо для кожного. Через кілька місяців твоя наречена не залежатиме ні від кого. Вона обере тебе, я ручуся. А тоді живи собі на щастя між дружиною і матір'ю, які тебе ніжно любитимуть. Будь до них ласкавий, вибачливий, сину мій, будь щасливий, веселий, вільний і добрий для всіх людей – і тоді нічого не треба буде більше для щастя твоєї матері!

Фігаро. Золоті слова, матінко! І я тієї ж думки! Яка дурниця, справді! Тисячі тисяч років крутиться земля, і в цьому океані вічності, де я випадково зачерпнув якихось нікчемних тридцять років, які вже не вернуться, чи варто собі морочити голову, щоб дізнатися, кому я цим зобов'язаний? Тим гірше для того, хто цим журиться. Марнувати отак своє життя у вічних сварках і бійках без відпочинку, як ті нещасні коні на річці, що вічно тягнуть барку і не спочивають навіть тоді, коли спиняються!.. Ми зачекаємо.

Граф (*убік*). Дурна пригода, що мене збиває з пантелику.

Бридуазон (*до Фігаро*). А ва-ваше дворянство, а замок? Ви брехали

перед судом.

Фігаро. Той суд мало не змусив мене зробити славетну дурницю! І ще після того, як я двадцять разів мало не забив через ті прокляті сто екю добродія, що тепер виявляється моїм батьком. Але коли вже небо урятувало мою чесноту від цієї небезпеки, мій батьку, прийміть моє перепрошення... А ви, мамо, обніміть мене... найбільш по-материнськи, як тільки зможете. *(Марселіна кидається йому на шию.)*

СЦЕНА XVII

Бартоло, Фігаро, Марселіна, Бридуазон, Сюзанна, Антоніо, граф.

Сюзанна *(прибігає, з гаманцем у руці).* Ваша вельможносте, зачекайте, нехай вони не одружуються, я заплачу пані тим посагом, що дала мені моя пані.

Граф *(убік).* До біса пані! Здається, що всі змовилися. *(Виходить.)*

СЦЕНА XVIII

Бартоло, Антоніо, Сюзанна, Фігаро, Марселіна, Бридуазон.

Антоніо *(бачачи, що Фігаро обіймає свою матір, говорить до Сюзанни).* Еге ж, заплатиш! Дивись, дивись!

Сюзанна *(обертається).* Я бачу досить. Ходім, дядю.

Фігаро *(зупиняє її).* Ні, не йди, будь ласка. Що ти бачиш?

Сюзанна. Що я дурна, а ти підлий.

Фігаро. Ані те, ані друге.

Сюзанна *(гнівно).* І що ти одружишся з нею з доброї волі, раз милуєш її.

Фігаро *(весело).* Я її милую, але не одружуся. *(Сюзанна хоче вийти, Фігаро її утримує.)*

Сюзанна *(б'є його по щоці).* Ви дуже нахабні, що смієте мене втримувати!

Фігаро *(до товариства).* Це й є справжнє кохання? Перш ніж покинеш нас, благаю, подивись добре на цю дорогу жінку.

Сюзанна. Дивлюся.

Фігаро. І яка вона тобі здається?

Сюзанна. Гидюча!

Фігаро. Нехай живуть ревності! Вона не торгується.

Марселіна *(простягаючи руки).* Обійми свою матір, моя гарна Сюзаннето. Той недобрий, що мучить тебе, мій син.

Сюзанна *(біжить до неї).* Ви – його мати! *(Кидаються в обійми одна до одної.)*

Антоніо. То це тільки зараз?..

Фігаро. ...що я довідався.

Марселіна *(в нестямі).* Ні, моє серце, пориваючись до нього, помилялось тільки щодо мотиву. Це до мене рідна кров промовляла.

Фігаро. А до мене, мамо, добрий розум, що був мені за інстинкт,

коли я вас не хотів, бо я зовсім не мав до вас ненависті, свідок тому гроші...

Марселіна (*віддає йому папір*). Вони твої. Візьми свою записку, це твій посаг.

Сюзанна (*кидає йому гаманець*). Візьми ще й це.

Фігаро. Дуже дякую.

Марселіна (*в нестямі*). Бувши досить нещасливою дівчиною, я мала стати найогиднішою з дружин; і от я тепер найщасливіша мати! Обійміть мене, мої діти, обоє; я з'єднаю у вас всю мою ніжність. Я щаслива, як тільки можу бути. Ах, діти мої, як я вас любитиму!

Фігаро (*розчулений, жваво*). Перестань, дорога мамо, перестань! Чи хочеш ти, щоб втопилися у сльозах мої очі – уперше в житті? Принаймні, вони з радощів. Але який я дурний? Я мало не засоромився їх, як почув, що вони течуть проміж моїх пальців, подивися (*показу розставлені пальці*), і я по-дурному їх стримував! Геть собі, сороме! Я хочу сміятися й плакати разом. Не почуввають двічі того, що я відчуваю. (*Він обіймає матір з одного боку, Сюзанну з другого.*)

Марселіна. О, мій друже!

Сюзанна. Дорогий друже!

Бартоло, Антоніо, Сюзанна, Фігаро, Марселіна, Бридуазон.

Бридуазон (*втираючи хусткою очі*). Ну, значить, і я ду-урний теж?

Фігаро (*нестямно*). Тепер я можу викликати на бій смуток. Нападай тепер на мене, коли смієш, між цими двома дорогими жінками.

Антоніо (*до Фігаро*). Досить уже телячих ніжностей, коди ваша ласка. У справі шлюбу в родині шлюб батьків повинен іти попереду, ви знаєте. А ваші – чи подали вони один одному руку?

Бартоло. Мою руку! Бодай вона всохла, перш ніж я подам її матері такого шахрая!

Антоніо (*до Бартоло*). То ви так як вітчим, а не рідний батько? (*До Фігаро.*) У такому разі, любчику, більш ні слова.

Сюзанна. Ах, дядечку...

Антоніо. Чи маю я віддати дочку нашої сестри за того, хто не є нічиєю дитиною?

Бридуазон. Хіба це може бути, дурню? Завжди людина є чиймсь дитям.

Антоніо. Тарара!.. Він її ніколи не матиме. (*Виходить*).

СЦЕНА XIX

Бартоло, Сюзанна, Фігаро, Марселіна, Бридуазон.

Бартоло (*до Фігаро*). І шукай тепер, хто б тебе прийняв за сина (*хоче вийти*).

Марселіна (*біжить, хапає Бартоло за поперек і притягає його*).

Стійте, лікарю, не тікайте!

Фігаро (*вбік*). Ні, певно, всі дурні Андалузії вирвалися, щоб затримати мій нещасний шлюб.

Сюзанна (*до Бартоло*). Добрий татку, це ж ваш син!

Марселіна (*до Бартоло*). Розумний, талановитий, гарний.

Сюзанна, Бартоло, Марселіне, Фігаро, Бридуазон.

Фігаро (*до Бартоло*). І не коштував вам ні шеляга.

Бартоло. А сто екю, що в мене взяв?

Марселіна (*милуючи його*). Ми так будемо про вас дбати, татку!

Сюзанна (*теж милуючи його*). Ми так вас кохатимемо, таточку!

Бартоло (*розчулений*). Тату! Добрий тату, таточку! Отже, я ще дурніший, ніж добродій (*показує на Бридуазона*). Я даю себе вести, як дитина. (*Марселіна і Сюзанна його обіймають*). Е, ще я не дав згоди. (*Повертається*). А що ж сталося з його вельможністю?

Фігаро. Біжімо до нього, вирвімо від нього останнє слово. Якщо він задумав якусь іншу інтригу, доведеться все починати з початку.

Усі (*зараз*). Біжімо! Біжімо!

(Виходять і витягають Бартоло.)

СЦЕНА XX

Бридуазон (*сам*). Ще дурніший від добродія. Такі речі можна казати собі самому, але... В ци-их міс-цях люди не дуже чемні (*виходить*). [...]

Пер. Володимир Самійленко

НІМЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

ГОТГОЛЬД ЕФРАЇМ ЛЕССІНГ

(1729 – 1781)

Видатний німецький просвітитель, поет і драматург, критик, теоретик літератури, мислитель, борець за національне мистецтво, засновник, класичної німецької літератури.

Народився у Саксонії (містечко Каменц) у сім'ї пастора – освіченої людини, знавця декількох мов. Навчався у “княжій школі”, пізніше – Ляйпцігському університеті спочатку на богословському факультеті, а відтак – медичному. Закінчив навчання 1752 р. у Берліні, отримавши ступінь “магістра вільних наук”. У Ляйпцігу – найбільшому культурному центрі Німеччини – ставить першу самостійну комедію “Молодий учений” (1748), пробує себе в жанрі оди, епіграми, пісні.

1748 року переїжджає в Берлін, де стає професійним журналістом і літератором, популяризує ідеї англійських та французьких просвітителів. 1753-1755 рр. виходить перше зібрання творів Лессінга, він стає відомим у літературних і читацьких колах. Уже у перших творах проглядаються естетичні, суспільно-політичні й філософські погляди автора, а саме: боротьба проти монархічно-феодальної верхівки у політиці, за національну єдність, у естетиці – проти застарілих абстрагованих класицистичних прийомів та засобів, за наближене до природи мистецтво.

У 50-х роках Лессінг вдається до жанру байки, створює власну теорію жанру, полемізуючи з Лафонтеном. 1755 року виходить п'єса “Міс Сара Сампсон”, яка вважається першою міщанською драмою у німецькій літературі. Драмі передувала праця “Міркування про сльозливу і зворушливу драму” (1754), в якій закладені теоретичні принципи нового жанру.

60-і роки – найбільш плідний період творчості Лессінга, він стає членом-кореспондентом Берлінської Академії наук, відтак отримує пост секретаря губернатора Сілезії, маючи змогу більше часу приділяти літературній діяльності. 1766 року у Берліні виходить перша частина естетичного трактату Лессінга «Лаокоон, або про межі живопису та поезії», у якій, аналізуючи відмінності між мистецтвом живопису та поезії, утверджує принципи нової реалістичної естетики, відмінної від класицистичної, висуває вимоги наближення літератури до реального життя з його колізіями, суперечностями, динамікою.

1767 року пише комедію “Мінна фон Барнгельм, або солдатське щастя”, у якій засуджує Семилітню війну, протестує проти політичного й духовного роз'єднання Німеччини.

1767 року Лессінг переїжджає з Берліна в Гамбург, стає постійним літературним співробітником і консультантом гамбурзького театру, пише працю “Гамбурзька драматургія” (1769). У трактаті, виступивши як театральний критик і теоретик драми, розвиває і конкретизує принципи нового театру. На їх основі створює міщанську трагедію “Емілія Галотті” (1772) – вершинному творі письменника. П’єса возвеличує громадянську мужність представників бюргерського середовища, які віддали перевагу смерті перед рабським існуванням, деспотизму феодального середовища.

1780 р. виходить у світ драма “Натан Мудрий”, в основі якої – проблеми релігійної толерантності. Останньою працею є богословський трактат “Про виховання роду людського”.

Твори Лессінга в Україні переклали Є. Попович, Л. Федоришин, М. Годованець, Б. Гавришків.

ЕМІЛІЯ ГАЛОТТІ

Трагедія на п'ять дій

Дійові особи

Емілія Галотті.
Одоардо Галотті – батько Емілії
Клавдія Галотті – мати Емілії
Гетторе Гонзага – принц Гвасталли.
Марінееллі – камергер принца.
Камілло Рота – один із радників принца.
Конті – художник.
Граф Аппіані.
Графиня Орсіна.
Анжело, Пірро і кілька слуг.

Дія перша

Дія відбувається в кабінеті принца.

Ява перша

Принц за письмовим столом, на якому багато листів і паперів; він перебігає очима деякі з них.

Принц. Скарги, нескінченні скарги! Прохання, нескінченні прохання! Нудні справи, а нам ще й заздять! Звичайно, якби ми могли всім допомогти, то, може, нам справді було б чого заздрити. Емілія? (*Він розпечатує ще одного листа й читає підпис*). Так, Емілія, але Емілія Брунескі – не Галотті. Не Емілія Галотті! Чого вона хоче, та Емілія Брунескі? (*Читає*). Багато просить, дуже багато. Але її звать Емілією Задовольнити! (*підписує і дзвонить; входить камердинер*). Чи в приймальній є вже хтось з моїх радників?

Камердинер. Немає нікого.

Принц. Я надто рано взявся до справ. Сьогодні так гарно на дворі. Поїду на прогулянку. Маркіз Марінееллі буде мене супроводити. Хай його покличуть.

Камердинер виходить.

Не можу більше працювати. Я був такий спокійний, чи принаймні вважав себе спокійним. Раптом читаю, що якась-там Брунескі зветься Емілією, – і мій спокій де й дівся!

Камердинер (*заходить знов*). По маркіза послано. А ось тут лист від графині Орсіни.

Принц. Від Орсіни? Поклади його сюди.

Камердинер. Її гінець чекає.

Принц. Я пошлю відповідь, коли в цьому буде потреба. Де вона тепер? У місті? Чи в своїй віллі?

Камердинер. Вона вчора прибула до міста.

Принц. Тим гірше... Тим краще, хотів я сказати, бо коли так, то гінцеві нема чого взагалі чекати.

Камердинер виходить.

Моя дорога графине! *(З гіркотою, беручи до рук листа)*. Можна вважати, що лист прочитано! *(Відкладає листа)*. Мені, правда, здавалося, що я кохаю її, та чого там тільки нам не здається! Може, я й справді кохав її. Та коли це було!

Камердинер. *(Заходить ще раз)*. Художник Конті просить вашої ласки...

Принц. Конті? Гарзд, нехай зайде. Він мене трохи розважить. *(Встає)*.

Ява друга

Конті, принц.

Принц. Доброго ранку, Конті. Як справи? Що поробляє мистецтво?

Конті. Мистецтво, принце, шукає хліба.

Принц. Воно не повинно цього робити, ні в якому разі, особливо в моєму невеликому володінні. Але митець, звичайно, повинен відчувати бажання до праці.

Конті. Бажання до праці? Він працює залюбки. Та коли доводиться працювати понад міру, то митець перестає бути митцем.

Принц. Йдеться не про те, скільки картин митець намалює, а про те, скільки праці він вкладе в кожну. Хай їх буде мало, але добре намальовані. Гадаю, ви прийшли не з порожніми руками, Конті?

Конті. Я приніс портрет, який ви веліли мені намалювати, ласкавий пане. І приніс ще один, намальований без вашого відома, бо він заслуговує, щоб ви подивилися на нього...

Принц. Чий же то портрет? Щось не пригадую собі...

Конті. Графині Осіни.

Принц. Ага! Але ж це досить давнє замовлення.

Конті. Наші прекрасні дами рідко знаходять вільний час для нас, малярів. Минуло вже три місяці, а графиня зважилася позувати мені один-однісінький раз.

Принц. Де ж картини?

Конті. В приймальні, зараз я принесу їх.

Ява третя

Принц.

Принц. Її портрет! Та хай буде! Адже її портрет – не вона сама. До того ж може статися, що в портреті я побачу те, чого не знаходжу більше

у ній самій. А втім, мені анітрохи не хочеться там чогось шукати. Набридлиий маляр! Підозрюю навіть, що вона його підкупила. Нехай! Коли б завдяки новому образу, намальованому новими фарбами, на новому тлі, вона знову посіла місце в моєму серці – я, здається, справді зрадив би цьому. Кохаючи графиню, я був завжди такий спокійний, такий веселий, такий безтурботний. А тепер я завжди в тривозі. І все ж – ні, і ще раз ні! Добре мені тепер чи погано, але так мені більше подобається.

Ява четверта **Принц, Конті**

з портретами; один з них він обертає лицем до крісла.

Конті (*ставить перед принцем другий портрет*). Прошу вас, принце, взяти до уваги межі нашого мистецтва. Багато найпринадніших ознак краси зовсім недосяжні для нього. Станьте отут!

Принц. (*глянувши на портрет*). Чудово, Конті, справді чудово! Тобто чудове ваше мистецтво, ваш пензель. Але портрет далекий від правди, Конті, дуже далекий від правди!

Конті. Оригінал, здається, був іншої думки. А втім, я відійшов од правди не більше, ніж цього вимагає мистецтво. Мистецтво мусить відтворювати образ таким, яким його уявляла собі пластична природа, якщо вона існує: без тих хиб, що неминуче постають через опір матеріалу, без тих втрат, що їх завдає руйнівна дія часу.

Принц. Художник, що вміє думати, гідний вдвічі більшої поваги. Але оригінал, кажете, незважаючи на це, заявив...

Конті. Даруйте, принце. Оригінал – особа, яку я повинен шанувати. Я не мав наміру сказати про неї щось недобре.

Принц. Ну, як собі хочете. То що сказав оригінал?

Конті. „Я рада, – мовила графиня, – якщо я не бридкіша за цей портрет”.

Принц. Якщо не бридкіша? О, пізнаю оригінал!

Конті. І мовила це з таким виразом, якого, звичайно, і натяку в цьому портреті немає.

Принц. Оце я й мав на думці, саме в цьому я й бачу разючий відхід від правди. О, знаю я той гордий, насмішкуватий вираз, що міг би спотворити навіть обличчя Грації! Не заперечую, що гарні уста, ледь скривлені іронічною посмішкою, часто здаються ще кращими. Але не забудьте – ледь скривлені, щоб посмішка не обернулася на гримасу, як у нашої графині. І очі мають стежити за глузливими устами, але, звичайно, не такі очі, як у нашої графині. І навіть не такі, як на цьому портреті.

Конті. Ласкавий пане, я просто вражений...

Принц. Чим? Все, що мистецтво могло добути з оцих великих,

витрішкуватих, залякких і нерухомих, як у медузи, очей графині, ви, Конті, сумлінно з них добули. Я кажу – сумлінно? При меншій сумлінності вийшло б ще сумлінніше. Бо, скажіть самі, Конті, хіба можна з цього портрета скласти уявлення про вдачу графині? А так мало б бути. Гордість ви обернули в гідність, іронію – в усмішку, нахил до понурої мрійливості – в лагідну меланхолію.

Конті. *(трохи роздратовано).* Е, мій принце, – ми, художники, розраховуємо на те, що готовий портрет застане коханця таким же палким, яким він був тоді, коли його замовляв. Ми малюємо закоханими очима, і тому оцінювати нас повинні тільки закохані очі.

Принц. Гаразд, Конті: то чому ж ви не прийшли з ним на місяць раніше? Відставте його. Ну, а що ще ви принесли?

Конті. *(бере другий портрет, але ще не повертає його лицем).* Це також жіночий портрет.

Принц. То я волів би... взагалі не дивитися на нього. Бо з ідеалом, який живе отут *(показує на чоло)*, чи, вірніше, отут *(показує серце)*, він однаково не зрівняється. Я бажав би, Конті, захоплюватися вашим мистецтвом у картинах на інші сюжети.

Конті. Є, звичайно, мистецтво, яким можна більше захоплюватися, але, напевно, немає оригіналу, що був би вартий більшого захвату, ніж цей.

Принц. Б'юсь об заклад, Конті, що це повелителька самого художника. *(Конті обертає картину).* Що я бачу? Це ваш твір, Конті? Чи витвір моєї уяви? Емілія Галотті!

Конті. Як, принце, ви знаєте цього ангела?

Принц *(намагається опанувати себе, але не зводить очей з картини).* Зовсім трохи! Лише настільки, щоб упізнати. Кілька тижнів тому я зустрів її в супроводі матері на одній вечірці. Після того я бачив її тільки в церквах, де не дуже-то личить задивлятися на когось. І знаю також її батька. Але він не належить до моїх друзів. Власне, він найбільше опирався моїм домаганням на Сабіонеттську провінцію. Старий вояка, гордий і суворий, проте чесний і добрий!

Конті. То батько! А тут перед нами його дочка...

Принц. Їй-богу, викапана Емілія! *(Все ще не зводячи очей з портрета).* Вам, звичайно, відомо, Конті, що найбільше хвалять художника тоді, коли, дивлячись на його твір, забувають про похвалу.

Конті. А проте я не дуже задоволений цим своїм твором. І в той же час дуже задоволений своїм незадоволенням. Ах, чому ми не можемо малювати безпосередньо очима! Скільки втрачається на довгому шляху від ока – через руку – до пензля! А проте ще раз кажу: я знаю, що в портреті втрачено, і як воно втрачено, і чому ця втрата була неминучою, і це сповнює мене гордістю, я пишаюся цим більше, ніж усім тим, що мені

вдалося віддати. Бо ті втрати більше, ніж здобутки, переконують мене, що я справді великий художник; от лише моя рука не завжди буває рукою великого художника. Бо чи не правда, принце, що Рафаель все одно був би найбільшим генієм у живопису, коли б, на лихо, народився без рук? Адже так, принце?

Принц. *(який тільки тепер одірвав погляд від картини).* Що ви сказали, Конті? Про віщо ви спитали?

Конті. Пусте! Звичайнісінька балаканина! Я побачив у ваших очах усю вашу душу. Мені подобаються такі душі і такі очі.

Принц *(з удаваною байдужістю).* То ви, Конті, справді ставите Емілію Галотті поряд з найпершими красунями нашого міста?

Конті. Що? Поряд? Поряд з найпершими в нашому місті? Та ви глузуєте з мене, принце. Або ж увесь цей час ви бачили так само мало, як і чули.

Принц. Любий Конті *(знову втуплює очі в портрет),* хіба можна довіряти власним очам? Насправді тільки художник здатен судити про красу.

Конті. І кожне окреме відчуття мало б чекати на присуд художника? У монастир того, хто хоче від нас повчитися, що таке краса! Одначе мушу вам усе ж признатися, любий принце, що одною з найбільших утіх у моєму житті було те, що Емілія Галотті згодилася мені позувати. Її голова, обличчя, чоло, очі, уста, підборіддя, шия, груди, стан, уся її постать стали для мене відтоді єдиним об'єктом вивчення жіночої вроди. Портрет, для якого вона позувала, забрав із собою її батько. Але ця копія...

Принц *(рвучко обертається до нього).* Що, Конті? Невже ви її комусь пообіцяли?

Конті. Я малював її для вас, принце, якщо тільки вона вам сподобалась.

Принц. Чи вона мені сподобалась? *(Усміхаючись).* Гадаю, Конті, що буде найкраще, коли і я вивчатиму жіночу вроду з об'єкта, з якого її вивчаєте ви. А той портрет візьміть назад... замовте для нього раму.

Конті. Гарзд!

Принц. Якнайкращу, якнайрозкішнішу, яку тільки зможе зробити різьбяр. Той портрет висітиме в галереї. А оцей залишиться тут. З ескізом так не церемоняться; його навіть не вивішують, а воліють тримати під руками. Я вдячний вам, Конті, дуже вдячний. І, як уже сказано, в моїх володіннях мистецтво не повинно шукати хліба, поки він є в мене самого. Пошліть, Конті, до мого скарбника, і нехай він, під вашу розписку, заплатить вам за обидва портрети стільки, скільки ви зажадаєте. Скільки ви зажадаєте, Конті.

Конті. Боюся, принце, щоб потім мене не мучила думка, що таким

способом ви хочете винагородити не стільки мистецтво, скільки щось інше.

Принц. О ревнивий художнику! Ні, ні! То чуєте, Конті: скільки зажадаєте.

Конті виходить.

Ява п'ята

Принц.

Принц. Скільки зажадає!.. (*Звертаючись до портрета*). Яку б суму я за тебе не дав – вона завжди буде недостатньою. О дивний витворе мистецтва, невже ти справді став моєю власністю? Коли б здобути ще й тебе, чудесний шедевре природи! Скільки зажадаєте за нього, поштива нене? Скільки жадаєш ти, старий буркуне! Кажі ж! Кажіть же! Найкраще я купив би тебе, чародійко, в тебе самої! Ці очі, такі принадні й цнотливі! Ці уста! А ще коли вони промовляють! Коли всміхаються! Ці вуста! Хтось іде. Я ще надто тебе ревную. (*Ставить портрет до стіни*). Напевне, Маріселлі. Краще б я не посилав по нього! Це був би для мене надзвичайний ранок!

Ява п'ята

Маріселлі, принц.

Маріселлі. Даруйте, ласкавий пане. Я не сподівався, що мене так рано покличуть.

Принц. Я хотів поїхати на прогулянку. Ранок був такий чудовий. Але він минув, і мені вже не хочеться. (*Трохи помовчавши*). Що чувати, Маріселлі?

Маріселлі. Важливих новин немає, наскільки мені відомо. Графиня Орсіна прибула вчора до міста.

Принц. Вона вже надіслала нам своє ранкове вітання (*показує листа*) чи щось подібне! Мене це зовсім не цікавить. Ви розмовляли з нею?

Маріселлі. Авжеж, бо я, на жаль, її повірник! Та коли мені знов доведеться стати повірником дами, якій заманеться вас щиро й глибоко покохати, принце, то я...

Принц. Не зарікайтесь, Маріселлі!

Маріселлі. Так? Справді, принце, все це може статися? О, то графиня, виходить, трохи має рацію.

Принц. В тому-то й річ, що вона зовсім не має рації! Зважаючи на моє одруження з Массанською принцесою, що незабаром відбудеться, я змушений спершу цілком занедбати всі такі зв'язки.

Маріселлі. Коли б ішлося тільки про це, то Орсіні, звичайно, довелось б скоритися своїй долі, як ви, принце, скорилися своїй.

Принц. А моя доля, безперечно, набагато суворіша, ніж її. Моє серце – жертва нікчемних інтересів держави. Їй же треба тільки забрати

собі своє серце, а не віддавати його проти волі.

Маріеллі. Забрати? Нащо його забирати, питає графиня, коли це тільки дружина, яку принц вибрав не з любові, а заради політики? Поряд з такою дружиною завжди знайдеться місце й для коханої. Вона не боїться, що її витіснить така дружина...

Принц. А нова кохана. Ну й що? Сподіваюся, ви не будете вважати це злочином, Маріеллі.

Маріеллі. Я? О, не змішуйте мене, дорогий принце, з нерозумною жінкою, чії слова я передаю... передаю із співчуття до неї. Бо вчора, сказати правду, вона зворушила мене, як ніколи. Їй нітрохи не хотілося говорити про свої взаємини з вами. Намагалася вдавати з себе зовсім спокійну і врівноважену. Але серед звичайнісінької розмови в неї раз у раз прохоплювалися слова і натяки на іншу, і це зраджувало, що її серце страждає. З дуже веселим виглядом вона розповідала про дуже сумні речі і, навпаки, про дуже смішні випадки – з дуже поважним виразом обличчя. Вона шукає розради в книгах, і я боюся, що вони її доконають.

Принц. Власне вони й завдали першого удару її вбогому глуздові. Але ж ви, Маріеллі, не збираєтеся вернути мене в її обійми за допомогою того, що мене найбільше відштовхнуло від неї? Якщо вона втрачає розум од любові, то вона раніше чи пізніше втратила б його і без любові. Але облишмо її. Поговорімо про щось інше! Невже в місті зовсім нічого не сталося?

Маріеллі. Майже нічого. Адже вінчання графа Аппіані, яке відбудеться сьогодні, навряд чи можна назвати подією.

Принц. Графа Аппіані? А з ким же? Чому ж я нічого не знав про його заручини?

Маріеллі. Їх тримали під великим секретом. Та й не було підстав зчиняти багато галасу. Вас це розсмішить, принце. Але сентиментальним людям вічно так ведеться! Любов завжди збиткується над ними. Його зуміла піймати в свої тенета дівчина без маєтків і без становища – трохи вродою, а ще більше цнотливістю, благородством почуттів, дотепністю... і не знаю вже чим!

Принц. Тому, хто може так цілковито, не рахуючись ні з чим, віддатися почуттям, які в нього викликали цнотливість і врода, тому гадаю, варто швидше позаздрити, аніж поспівчувати. І хто ж ця щаслива? Бо незважаючи на все, Аппіані – мені добре відомо, що ви, Маріеллі, не любите його, як, зрештою, і він вас, – незважаючи на все, він вельми достойний юнак, вродливий, багатий, людина виняткового благородства. Мені дуже хотілося б прихилити його до себе. І я подумаю, як це зробити.

Маріеллі. Якщо вже не запізно. Бо, наскільки я чув, у нього немає наміру домагатися успіху при дворі. Він хоче вирушити зі своєю

дружиною на свої лани в П'ємонті, і там, у Альпах, полювати на сарн і приручати бабаків. Тай що йому лишається робити? Адже тут, після такого одруження на нерівні, для нього все скінчено. Відтепер до найкращих родин двері йому зачинені...

Принц. Бодай вас із вашими найкращими родинами! В яких панує церемонність, нудьга, вимушеність, а часто й убогість. Але назвіть же мені ту, якій він приносить цю велику жертву.

Маріеллі. Це якась Емілія Галотті.

Принц. Що ви сказали, Маріеллі? Якась...

Маріеллі. Емілія Галотті.

Принц. Емілія Галотті? Не може бути!

Маріеллі. Цілком певно, ласкавий пане.

Принц. Ні, кажу вам, це щось не те, цього не може бути. Ви переплутали імена. Родина Галотті велика. Це може бути Галотті, але не Емілія Галотті, не Емілія!

Маріеллі. Емілія Галотті!

Принц. Тоді, напевне, є ще одна, з таким самим іменем і прізвиськом. Адже ви самі сказали – якась Емілія Галотті. Про ту справжню тільки дурень міг би так висловитися.

Маріеллі. Ви не володієте собою, ласкавий пане, хіба вам відома ота Емілія?

Принц. Питати належить мені, а не вам, Маріеллі. Яка Емілія Галотті? Дочка полковника Галотті, що має маєток поблизу Сабіонетти?

Маріеллі. Так, вона.

Принц. Яка мешкає тут, у Гвасталлі, зі своєю матір'ю?

Маріеллі. Так, вона.

Принц. Недалеко від церкви Всіх Святих?

Маріеллі. Так, вона.

Принц. Одне слово... *(Кидається до портрета і подає його Маріеллі).* Дивіться! Ця? Ця Емілія Галотті? Скажіть ще раз своє прокляте „так, вона” і встроміть кинджал мені в серце!

Маріеллі. Так, вона!

Принц. Катюго! Ця Емілія Галотті стане сьогодні...

Маріеллі. Графінею Аппіані!

*Принц вириває в нього з рук портрет
і відкидає його вбік.*

Вінчання відбудеться таємно у батьківському маєтку поблизу Сабіонетти. В обідню пору туди вирушають мати, дочка, граф і, можливо, дехто з друзів.

Принц *(розпачливо падає в крісло).* Коли так, то я загинув. Коли так,

то я не хочу жити!

Маріеллі. Що з вами, ласкавий пане?

Принц (*знову накидається на нього*). Зраднику! Що зі мною? То слухайте: я кохаю її, я обожаю її. Знайте ж тепер! Шкода, що ви давно вже про це дізналися, ви всі, кому так хочеться, щоб я ніколи не вирвався з ганебних пут шаленої Орсіни! Але що ви, Маріеллі, ви, хто так часто запевняв мене у своїй щирій дружбі – о, володарі не мають друзів і не можуть їх мати! – як ви могли так зрадливо, так лукаво аж до цієї хвилини таїти небезпеку, яка загрожувала моєму кохання? Якщо я прощу вам це коли-небудь, то хай мені бог не простить жодного з моїх гріхів!

Маріеллі. Я навряд чи зміг би добрати слів, принце, навіть коли б ви й дозволили мені висловити свій подив. Ви кохаєте Емілію Галотті! Можу в свою чергу заприсягнутися: коли я хоч що-небудь знав, хоч трохи здогадувався про це ваше кохання, то хай я буду проклятий на небі і на землі! Саме у цьому я намагався переконати й графиню Орсіну. І вона скеровувала свою підозру зовсім в інший бік.

Принц. Тоді даруйте, Маріеллі (*кидається йому в обійми*), і поспівчуйте мені.

Маріеллі. Отож-то, принце! Ось до чого довела ваша скритність! „Володарі не мають друзів і не можуть їх мати!” А ви подумали, чому? Бо вони не бажають їх мати. Сьогодні вони вшановують нас своїм довір'ям, діляться з нами своїми найпотаємнішими прагненнями, відкривають нам усю свою душу, а завтра ми знову для них чужі, наче вони ніколи й словом не перемовлялися з нами.

Принц. Ох, Маріеллі, чи ж міг я довірити вам те, в чому боявся признатися самому собі?

Маріеллі. Та, мабуть, ви не побоялися признатися в цьому тій, що винна у цих стражданнях, правда ж?

Принц. Їй? Усі мої зусилля вдруге порозмовляти з нею були даремні.

Маріеллі. Ну, а першого разу...

Принц. Я розмовляв з нею... ох, збожеволіти можна! Скільки мені вам розповідати? Хіба не бачите, що я тону, то навіщо ж ви розпитуєте, як це зі мною сталося? Рятуйте мене, коли можете, і тоді питайте.

Маріеллі. Рятувати? Хіба вам потрібен порятунок? Те, що ви, ласкавий пане, не встигли висловити Емілії Галотті, висловіте тепер графині Аппіані. Річ, яку не можна набути з перших рук, купують із других – і така річ часто коштує набагато дешевше.

Принц. Облиште жарти, Маріеллі, облиште, бо...

Маріеллі. Звичайно, вона тоді і набагато гірша.

Принц. Ви нахабнієте!

Маріеллі. До того ж граф має намір покинути цей край. Справді,

треба шукати іншого виходу...

Принц. А чи він є? Любий, дорогий Маріеллі, знайдіть його для мене. Що зробили б ви, коли б опинилися на моєму місці?

Маріеллі. Передусім, на дрібницю дивився б як на дрібницю. І сказав би собі, що я кінець кінцем володар! А це ж щось та значить!

Принц. Не зваблюйте мене до насильства, бо я не бачу, як тут можна було б скористуватися з нього. Сьогодні, кажете? Вже сьогодні?

Маріеллі. Кажу: ще тільки сьогодні. А не можна змінити лише того, що вже сталося. *(Трохи подумавши)*. Чи ви згодні дати мені свободу дій, принце? Згодні схвалити все, що я робитиму?

Принц. Я згоден на все, Маріеллі, на все, аби тільки запобігти її шлюбу.

Маріеллі. То не будемо гаяти часу. Вам краще не залишатися в місті. Їдьте негайно в Дозало, до своєї вілли. Там поблизу проходить дорога до Сабіонетти. Якщо мені не пощастить негайно відсторонити графа, то я... Але ні, я певний, що він підіймається в цю пастку. Адже ви, принце, збираєтеся вирушити до Масси посла з приводу вашого одруження? Тож хай цим послом і буде граф Аппіані, з умовою, що він поїде сьогодні ж. Ви мене розумієте?

Принц. Чудово! Пришліть-но мені його туди. Ідіть же, поспішайте. Я негайно сідаю в карету.

Маріеллі виходить.

Ява сьома

Принц.

Принц. Негайно ж! Негайно ж! Куди ж він подівся? *(Шукає очима портрет)*. На підлозі? Це вже занадто! *(Підіймає його)*. А чи не подивитись мені на нього ще раз? Ні, зараз не можу. Навіщо троюдити й без того глибоку рану? *(Відставляє портрет)*. Хіба я мало мучився, зітхав, – більше, ніж мені годилося б, але зовсім не діяв! Ще трохи, і я через сентиментальну бездіяльність утратив би все! А що, коли вже все втрачено? Коли Маріеллі нічого не зробить? Хіба можна покладатися тільки на нього? Пригадую собі, що в цю пору *(зиркає на годинник)*, якраз у цю пору побожне дівча щоранку ходить слухати месу до домініканського костьолу. Чи не спробувати поговорити там із нею? Але сьогодні, сьогодні, в день свого шлюбу... сьогодні їй буде не до меси, вона думатиме про інші справи. А втім, хто зна... Це все ж таки нагода. *(Дзвонить)*.

*Поки він квапливо гортає на столі папери,
входить камердинер.*

Звеліть подати карету! Нікого ще нема з моїх радників?

Камердинер. Є Камілло Рота.

Принц. Нехай заїде.

Камердинер виходить.

Аби тільки він не затримав мене. Тепер мені ніколи! Зате іншим разом я ладен і вдвічі довше слухати всі його міркування. Десь тут був лист тієї Емілії Брунескі. (*Шукає його*). Ось він. Але, люба Брунескі, якщо твоя заступниця...

Ява восьма

Камілло Рота з паперами, принц.

Принц. Заходьте, Рота, заходьте. Ось тут усе, що я розпечатав сьогодні вранці. Мало втішного! Самі побачите, які зробити розпорядження в тій чи іншій справі. Візьміть усе.

Камілло Рота. Добре, ласкавий пане.

Принц. Є тут прохання якоїсь Емілії Галот... Брунескі, хотів я сказати. Я, правда, вже написав, щоб його задовольнили. Одначе йдеться не про дрібницю... тож почекайте трохи з виконанням. Зрештою, можете й не чекати, як захочете.

Камілло Рота. Тут не досить того, як я захочу, ласкавий пане.

Принц. Що там іще? Є щось на підпис?

Камілло Рота. Треба підписати смертний вирок.

Принц. Залюбки. Де ж він? Мерщій давайте!

Камілло Рота (*остовпівши, втупив очі в принца*). Я сказав: смертний вирок.

Принц. Чую, чую. Уже можна було підписати. Я поспішаю.

Камілло Рота (*шукає в своїх паперах*). Я, мабуть, не взяв його з собою!.. Пробачте, ласкавий пане? але це може почекати до завтра.

Принц. Ну, от! Забирайте всі ці папери, мені ніколи. Завтра, Рота, порозмовляємо довше! (*Виходить*).

Камілло Рота (*хитаючи головою, збирає папери*). Залюбки? Смертний вирок залюбки? Такої хвилини я не зважився б подати його на підпис, коли б навіть ішлося про вбивцю мого єдиного сина. Залюбки! Залюбки! У мене аж мороз іде по спині від цього жахливого „залюбки"! (*Виходить*). [...]

Дія четверта

Ява сьома

Графиня Орсіна, Одоардо Галотті.

Орсіна (*якийсь час придивляється до полковника мовчки й співчутливо, а він до неї – трохи зацікавлено*). Що він там шепотів вам, нещасний чоловіче?

Одоардо (*про себе, але так, що й вона його чує*). Нещасний?

Орсіна. Я певна, що правди він вам не сказав, а тим наче тої, яка на вас чекає.

Одоардо. Чекає на мене? Хіба не досить того, що я вже знаю, мадам?

Але все-таки скажіть, скажіть!

Орсіна. Ви нічого не знаєте.

Одоардо. Нічого не знаю?

Орсіна. Добрий і милий батьку! Чого б я тільки не дала, щоб ви були моїм батьком! Даруйте! Адже нещасні так охоче горнутья одне до одного. Я щиро б хотіла розділити з вами ваш біль і гнів.

Одоардо. Біль і гнів? Мадам! Та я забув... кажіть далі, будь ласка.

Орсіна. А ще як це ваша єдина дочка, єдина дитина! Зрештою, єдина чи ні – нещасна дитина завжди єдина.

Одоардо. Нещасна? Мадам! Та що від неї вимагати? Але, клянуся богом, божевільні так не говорять.

Орсіна. Божевільна? То ось що він нашіптував вам про мене! А втім, цілком можливо, що ця його брехня ще найближча до правди. Я відчуваю, що так воно й є! І повірте мені, повірте: хто за деяких обставин не втрачає глузду, той не має чого втрачати...

Одоардо. Що все це означає?

Орсіна. Тільки не зневажайте мене! Бо й у вас же є глузд, дідусю, і у вас він є. Про це каже мені рішучий і поважний вираз вашого обличчя. І у вас є глузд, та мені досить сказати одне слово – і у вас його не стане.

Одоардо. Мадам! Мадам! Я втрачу його раніше, ніж ви скажете мені це слово, якщо ви не скажете його негайно. Скажіть же мені його! Скажіть! Бо як не скажете, то ви не належите до тих шляхетних божевільних, яких ми повинні, співчуваючи їм, глибоко поважати. Ви просто дурна жінка. Тому ви й не маєте того, чого у вас ніколи й не було.

Орсіна. Ну то слухайте! Що вам відомо, хоч ви і впевнені, що знаєте все? Що Аппіані поранено? Тільки поранено? Аппіані помер!

Одоардо. Помер? Помер? Ну, жінко, ви вже порушуєте нашу домовленість. Ви хотіли позбавити мене глузду, а тим часом крадете мені серце.

Орсіна. Це тільки початок! А тепер далі. Нареченого вбили, а наречену, вашу дочку, гірше, ніж убили.

Одоардо. Гірше? Гірше, ніж убили? Але разом з тим, певне, і вбили? Бо тільки одне, по-моєму, гірше від смерті...

Орсіна. Ні, разом з тим не вбили. Ні, добрий батьку, ні! Вона жива, вона жива. Вона тільки тепер і заживе по-справжньому. Розкішним життям! Так гарно і так весело, немов у казці – звичайно, до якогось часу.

Одоардо. А де ж те слово, мадам, де ж те одне-однісіньке слово, що має звести мене з розуму! Промовте його! Не розводьте свою краплю отрути в цілому відрі! Я хочу почути тільки це єдине слово! Мерщій!

Орсіна. Так от, зв'яжіть-но самі одне з другим! Уранці принц

розмовляв з вашою дочкою під час меси, а пополудні вона вже на його віллі... на його віллі, призначеній для розваг.

Одоардо. Розмовляв з нею під час меси? Принц з моєю дочкою?

Орсіна. Та ще як невимушено! Як палко! Домовлялися, либонь, про щось важливе. А втім, навіть краще, коли про все домовлено: справді краще, коли ваша дочка добровільно прийшла сюди рятуватися! Бо тоді, бачите, це все ж таки не насильне викрадення, а тільки невелике підступне вбивство.

Одоардо. Наклеп! Диявольський наклеп! Я знаю свою дочку. Якщо сталося підступне вбивство, то сталося й викрадення. *(Гнівно роздивляється навколо, люто переступає з ноги на ногу).* Ну, Клавдіє! Ну, матінко! Чи ж ми не дочекалися радості! О, який він ласкавий, цей принц! О, яка нам випала шана!

Орсіна. Що, подіяло, дідусю? Правда ж?

Одоардо. Отже, я стою біля входу в розбійницьке кубло. *(Розгортає поли свого сюртука і бачить, що не взяв з собою зброї).* Дивуюся, як я в поспіху не забув ще й рук! *(Обмацує всі кишені, немов чогось шукає).* Нічого! Зовсім нічого! Ніде!

Орсіна. Ага, зрозуміла! Цим я можу вам допомогти! Я дещо взяла з собою. *(Дістає кинджал).* Беріть мерщій, а то ще хтось нас побачить! Могла б дати й щось інше – отруту. Але отрута годиться лише для нас, для жінок, а не для чоловіків. Беріть же! *(Вкладає йому в руку кинджал).* Беріть!

Одоардо. Спасибі, спасибі. Люба дитино, хто ще раз скаже, що ти божевільна, той матиме справу зі мною.

Орсіна. Захуйте його! Мерщій захуйте! Мені не було нагоди використати його. Зате вам така нагода неодмінно трапиться: не пропустіть же її, якщо ви чоловік. Я... я тільки жінка, а все ж прибула сюди з рішучим наміром! Ми, дідусю, можемо звіритися одне одному в усьому. Бо ми обоє скривджені, скривджені тим самим спокусником. Ох, коли б ви знали, коли б ви тільки знали, як глибоко, як невимовно, як незбагненно глибоко він мене образив і ображає далі... то ви змогли б, справді змогли б, забути про свою кривду. Чи ви знаєте мене? Я – Орсіна, обдурена, покинута Орсіна... Покинута, можливо, тільки через вашу дочку. Та хіба вона тут винна? Невдовзі покинуть і її. А потім і ще когось! І ще когось! *(Неначе в захваті).* О, яка чудова картина! Якби ми колись усі, всі, цілий гурт покинутих, перетворившись на вакханок, на фурій, могли щільно оточити його й роздерти, пошматувати його тіло, перебрати його нутроші, щоб знайти серце, яке цей зрадник кожній з нас обіцяв, але жодній так і не дав! Га! Ото було б свято! Ох і свято!

Ява восьма

Ті самі й Клавдія Галотті.

Клавдія (*входить і озирється; побачивши свого чоловіка, швидко кидається на нього*). Я здогадалася! Ох, наш захиснику, наш визволителю! Ти тут, Одоардо? Ти тут? Я здогадалася про це з їхнього перешіптування, з їхніх мін. Що тобі сказати, коли ти ще нічого не знаєш? І що тобі сказати, коли вже знаєш усе? Але ми не винні. Я не винна. Твоя дочка не винна. Не винні, ні в чому не винні!

Одоардо (*побачивши дружину, намагається опанувати себе*). Добре, добре. Заспокойся, тільки заспокойся і відповідай мені. (*До Орсіни*). Не тому, мадам, що в мене могли б бути ще якісь сумніви. Граф помер?

Клавдія. Помер.

Одоардо. Чи правда, що сьогодні вранці принц розмовляв з Емілією під час меси?

Клавдія. Правда. Але коли б ти знав, як це її перелякало; який у неї був розгублений вигляд, коли вона прийшла додому...

Орсіна. Ну що, збрехала я вам?

Одоардо (*гірко усміхаючись*). Мені б і не хотілося, щоб це була брехня! Зовсім не хотілося б!

Орсіна. Ну як, божевільна я?

Одоардо (*лютуючи, ходить туди й назад*). О, далєбі, і я ще теж не збожеволів!

Клавдія. Ти звелів мені бути спокійною, і я послухалася. Найдорожчий мій, чи дозволиш і мені звернутися до тебе з проханням...

Одоардо. Чого ти хочеш? Хіба я не спокійний? Хіба можна бути спокійнішим, ніж я тепер? (*Робить зусилля на собою*). Чи Емілія знає, що Аппіані помер?

Клавдія. Вона ще не встигла про це дізнатися. Але боюся, що вже здогадується про це, бо його ж немає...

Одоардо. І вона побивається за ним, голосить...

Клавдія. Уже ні. Перестала: таку вже має вдачу, ти ж її знаєш. Вона найлякливіша і водночас найрішучіша в нашій родині. Завжди безпорадна проти перших вражень; проте досить їй хоч на хвилю задуматися, і вона вже не лякається нічого й готова на все. Вона тримає принца на такій відстані, вона розмовляє з ним таким тоном... Влаштуй лише, Одоардо, так, щоб ми швидше поїхали звідси.

Одоардо. Я приїхав верхи. Що ж нам робити? До речі, мадам, ви, мабуть, вертаєтесь до міста?

Орсіна. Авжеж.

Одоардо. Чи не були б ви такі ласкаві і не забрали б із собою мою дружину?

Орсіна. А чому ж? Залюбки.

Одоардо. Клавдіє (*відрекомендовує їй графиню*), це графиня Орсіна, дуже розумна жінка, моя приятелька і доброчинниця. Тобі доведеться з нею поїхати, щоб негайно вислати по нас карету. Емілії не слід вертатися до Гвасталли. Я заберу її з собою.

Клавдія. Але ж... але ж... мені так не хочеться розлучатися з своєю дитиною.

Одоардо. Хіба тут не буде батька? Адже мене допустять, нарешті, до неї. Не заперечуй! Ходімо, ласкава пані. (*Пошепки до Орсіни*). Ви ще почуєте про мене. Ходімо, Клавдіє. (*Виводить її*).

Дія п'ята

Сцена та сама.

Ява перша

Маріеллі, принц.

Маріеллі. Сюди, ласкавий пане, з цього вікна ви зможете його побачити. Він ходить по галереї туди й сюди. Ось він завертає, йде сюди. Ні, знову повернув назад. Він ще, мабуть, не дійшов якоїсь певної думки. Але вже набагато спокійніший... Чи тільки здається таким. Зрештою, нам однаково! Звичайно! Хоч би що там йому наговорили жінки, він навряд чи зважиться повторити це вголос. Баттіста чув, що дружина має негайно вислати йому сюди карету. Бо він приїхав верхи. Будьте певні: опинившись перед вами, він уклінно й покійно дякуватиме вашій ясновельможності за ласкаву опіку, якою ви вшанували тут його родину після того сумного випадку, прохатиме, щоб ви й надалі не позбавляли ні його, ні дочки своєї ласки, потихеньку відвезе її до міста і з глибокою покорою чекатиме того моменту, коли ваша ясновельможність знову почне цікавитися його нещасною улюбленою донькою.

Принц. Ну, а як він не буде таким лагідним? Я майже певний, майже певний, що не буде. Надто добре я його знаю. А що, коли він тільки змовчить про свою підозру, затамує свою лють, і замість того, щоб відвезти дочку до міста, забере її з собою? І затримає її в себе? Або ж навіть запроторить до якогось монастиря за межами моїх володінь? Що тоді?

Маріеллі. Страх робить кохання далекоглядним. Справді! Я певен, що так не буде...

Принц. А все-таки! Що тоді? Яка нам тоді користь з того, що нещасний граф наклав своїм життям?

Маріеллі. Навіщо злякано озиратися на всі боки? Вперед! Ось гасло переможця, якому байдуже, хто падає навколо нього: ворог чи друг. А коли б і так! Коли б цей старий заздрісник і справді захотів би зробити те, чого ви, принце, побоюютесь? (*Розмірковуючи*). Нічого! Я надумав, що

зробити! Він може тільки захотіти, та й годі. Далі він не піде. Але ми не повинні спускати його з очей! *(Знов наближається до вікна)*. Ще трохи – і він застукав би нас зненацька! Він іде сюди. Поки що ми не покажемося йому. Спершу послухайте, принце, що нам треба зробити в тому випадку, якого ми побоюємося.

Принц *(погрозливо)*. Але, Маріеллі!..

Маріеллі. Це зовсім невинна річ!

Ява друга

Одоардо Галотті.

Одоардо Галотті. Ще й досі тут нікого немає? Тим краще, буду спокійніший. Бо ніщо не заслуговує такої зневаги як по-юнацькому запальна голова із сивим волосся! Я так часто повторював це, і все ж таки дав себе розгнівати. І кому? Ревнивій жінці, що збожеволіла з ревнощів. Що спільного між ображеною чеснотою і розпустою, що жадає помсти? Я повинен рятувати дочку. А за тебе, мій сину... мій сину! Плакати я не вмів ніколи, а тепер уже пізно вчитися... За тебе помститься хтось зовсім інший! З мене досить, що твій убивця не натішиться наслідками свого злочину. Нехай це мучить його більше, ніж злочин. І коли пересиченість та огида поженуть його від одного бажання до другого, нехай спогад про те, що цієї одної він усе ж таки не зміг зазнати, отруїть йому всі інші! Нехай у кожному сні закривавлений наречений проводить свою кохану до його ложа, а коли він, не злякавшись крові, простягне до неї свою пожадливу руку, то нехай почує раптом глузливий регіт пекла і прокинеться!

Ява третя

Маріеллі, Одоардо Галотті.

Маріеллі. Де ви ділися, пане? Де?

Одоардо. Чи була тут моя дочка?

Маріеллі. Її не було, але був принц.

Одоардо. Хай пробачить мені. Я проводжав графиню.

Маріеллі. Ну?

Одоардо. Шляхетна дама!

Маріеллі. А де ваша дружина?

Одоардо. Поїхала з графинєю, щоб негайно вислати нам карету. Хай тільки принц пробачить мені, що ми з дочкою так довго затримуємося тут.

Маріеллі. Навіщо такі церемонії? Хіба принцеві не було б приємно особисто відвезти їх обох, матір і дочку, до міста?

Одоардо. Дочка принаймні була б змушена відмовитись від такої честі.

Маріеллі. Чому?

Одоардо. Вона більше не вернеться до Гвасталли.

Маріеллі. Не вернеться? Чому?

Одоардо. Бо граф помер.

Маріеллі. Тим паче...

Одоардо. Вона поїде зі мною.

Маріеллі. З вами?

Одоардо. Зі мною. Адже ж кажу вам, що граф помер. Якщо ви про це ще не знаєте. Що їй тепер робити в Гвасталлі? Вона поїде зі мною.

Маріеллі. Певна річ, що тільки від батькової волі залежатиме, де житиме дочка. Але тим часом...

Одоардо. Що тим часом?

Маріеллі. Вам доведеться, пане полковник, погодитися на те, щоб її відвезти до Гвасталли.

Одоардо. Мою дочку? відвести до Гвасталли? А навіщо?

Маріеллі. Навіщо? Самі зважте...

Одоардо (*спалахує*). Зважте! Зважте! Я зважую, що тут нічого зважувати. Вона повинна поїхати і поїде зі мною.

Маріеллі. О пане, навіщо нам про це сперечатися? Можливо, я помиляюся і вважаю за необхідне те, що насправді не таке вже й необхідне. Принц зуміє краще все з'ясувати. Хай він і вирішує. Зараз я його приведу.

Ява четверта

Одоардо Галотті.

Одоардо Галотті. Як? Ніколи в житті! Наказувати мені, де має перебувати моя дочка? Не пускати мене до неї? Хто так звелів? Хто зважився на таке? Той, кому тут все дозволено, що б тільки йому не заманулося? Гаразд, та хай же він побачить, що я собі дозволю, хоч і не маю на це права! Сліпий тиране! Я готовий позмагатися з тобою. Той, хто нехтує законом, такий самий могутній, як і той, хто не підвладний законові. Ти цього не знаєш? Виходь же, нарешті, виходь! Чи ти ба! Знову, знову гнів затуманює мені розум. Чого я скипів? Адже те, через що я лютую, ще тільки має статися. Придворний підлесник може наговорити чого завгодно! Мені не треба було перебивати його базікання! Я почув би тоді ще, чого їй треба, на його погляд, повернутися до Гвасталли! І міг би тепер обміркувати відповідь. Та чи я й так не зможу їм заперечити? А коли й справді не зможу, коли її... Хтось іде. Спокійно, сивий юначе, спокійно!

Ява п'ята

Принц, Маріеллі, Одоардо Галотті.

Принц. Ах, мій любий, доброчесний Галотті, потрібен був аж такий випадок, щоб ви з'явилися до мене. Так просто ви б не приїхали сюди.

Але я не дорікаю вам!

Одоардо. Ласкавий пане, я вважаю, що в усіх випадках непристойно набиватися своєму володареві. Кого він знає, того й сам покличе, коли матиме в цьому потребу.

Навіть і за цей прошу пробачення...

Принц. Шкода, що цієї гордої скромності не мають деякі інші люди! Але до діла! Ви, мабуть, хочете побачити свою дочку. Вона знову злякалася, бо раптом розлучилася з ніжною матір'ю. Навіщо ви її відіслали? Я дожидався хвилини, коли шановна Емілія цілком заспокоїться, щоб обох їх урочисто відвезти до міста. Ви наполовину зіпсували мені цю врочистість, але зовсім позбавити себе такої нагоди я не дам.

Одоардо. Забагато ласки! Дозвольте мені, принце, вберегти мою нещасну дитину від усяких образ, що чекають на неї в Гвасталлі і з боку співчутливих друзів, і з боку зловтішних ворогів.

Принц. І все ж таки буде жорстоко позбавляти її солодких образ співчутливих друзів. Що ж до образ зловтішних ворогів, любий Галотті, то я вже сам з вашого дозволу подбаю про те, щоб вони до неї не дійшли.

Одоардо. Принце, батьківська любов неохоче ділиться своїми турботами. Я, мабуть, знаю, що за таких обставин найкраще личить моїй дочці. Втеча від світу... Монастир... І чим швидше, тим краще.

Принц. Монастир?

Одоардо. А тим часом хай оплакує свою долю при своєму батькові.

Принц. Щоб така врода зів'яла в монастирі? Невже одна-однісінька зневіра має зробити нас запеклими ворогами світу? Але батькові, звичайно, ніхто не сміє наказувати. Везіть свою дочку, Галотті, куди вам завгодно.

Одоардо (до Маріеллі). Ну, мій пане?

Маріеллі. Який зухвалий тон!

Одоардо. Нітрохи.

Принц. Про що ви сперечаєтесь?

Одоардо. Ні про що, ласкавий пане, ні про що. Ми лише розмірковуємо про те, хто з нас двох помилився щодо вас.

Принц. Як це? Поясніть, Маріеллі.

Маріеллі. Мені дуже прикро, що я змушений опиратися ласці свого володаря. Але дружба наказує мені звернутись до нього передусім як до судді...

Принц. Яка дружба?..

Маріеллі. Адже вам, ласкавий пане, відомо, як щиро я любив покійного графа, як тісно сплелися наші душі...

Одоардо. Вам це відомо, принце? Тоді ви єдиний знаєте про це.

Маріеллі. Він сам обрав мене своїм месником...

Одоардо. Вас?

Маріеллі. Запитайте свою дружину. „Маріеллі” – це було останнє слово, яке граф сказав перед смертю! І яким тоном! Яким тоном! Тож нехай мене вічно переслідує цей жахливий тон, якщо я не зроблю все від мене залежне, щоб знайти й покарати його вбивць!

Принц. Розраховуйте на мою якнайбільшу підтримку.

Одоардо. І на мої якнайпалкіші побажання. Це добре, дуже добре! Але що далі?

Принц. Я теж хотів би це запитати, Маріеллі.

Маріеллі. Є підозра, що на графа напали не розбійники.

Одоардо (*уципливо*). Невже? Справді?

Маріеллі. Що якийсь суперник звелів усунути його з дороги.

Одоардо (*гірко*). Он як! Суперник?

Маріеллі. Саме так.

Одоардо. Ну, тоді... хай бог покарає підступного вбивцю!

Маріеллі. Суперник, який до того ж втішався взаємністю...

Одоардо. Що? Втішався взаємністю? Що ви кажете?

Маріеллі. Лише те, про що кажуть люди.

Одоардо. Втішався взаємністю? Взаємністю моєї дочки?

Маріеллі. Цього, безперечно, не було. І навіть не могло бути. Я не повірив би в цей наклеп навіть тоді, коли б почув його од вас. Але все-таки, ласкавий пане, плітки, хай навіть які обґрунтовані, хоч і не можуть похитнути вагу правосуддя... одне слово, тут не можна обійтися без допиту чарівної красуні.

Принц. Авжеж, цілком слушно.

Маріеллі. А де ж її ще можна допитати, як не у Гвасталлі?

Принц. Тут ви маєте рацію, Маріеллі, цілковиту рацію. Справді, це міняє справу, любий Галотті. Хіба ні? Самі бачите...

Одоардо. О так, я бачу. Я бачу те, що бачу. Боже, боже!

Принц. Що з вами?

Одоардо. І чому ж я не передбачив того, що бачу тепер! Ось що мене дратує: більше нічого. Отже, вона повинна вернутися до Гвасталли. Тоді я відвезу її до матері і сам теж залишуся в Гвасталлі доти, поки не відбудеться найсуворіше слідство і її не виправдають. Бо хто зна (*з гіркою посмішкою*), хто зна, чи правосуддя не визнає за потрібне допитати ще й мене.

Маріеллі. Цілком можливо! В таких випадках правосуддя воліє зробити зайве, аніж не зробити необхідного. Тож я навіть побоююся...

Принц. Чого? Чого побоюютесь?

Маріеллі. Що матері поки що не дозволять бачитися з дочкою.

Одоардо. Не дозволять бачитися?

Маріеллі. Що доведеться відокремити матір від дочки.

Одоардо. Відокремити матір від дочки?

Маріеллі. Від дочки і від батька. Правила допиту рішуче вимагають дотримуватися цих запобіжних заходів. І хоч мені дуже прикро, ласкавий пане, але я мушу настійно просити вас, щоб принаймні над Емілією ви встановили особливий нагляд.

Одоардо. Особливий нагляд? Принце! Принце! А втім, нехай. Авжеж! Цілком слушно: особливий нагляд! Так, принце? Так? О яке хитре правосуддя! Чудово! *(Поспішно засовує руку до кишені, в якій лежить кинджал).*

Принц *(підходить до нього, улесливо).* Заспокойтесь, любий Галотті...

Одоардо *(убік, виймаючи з кишені порожню руку).* Це заговорив його ангел-охоронець!

Принц. Ви помилились, ви не зрозуміли його. Слово „нагляд”, мабуть, викликає у вас уявлення про в’язницю.

Одоардо. Дозвольте мені уявити в’язницю, і я буду спокійний!

Принц. Ні слова про в’язницю, Маріеллі! Тут легко поєднати суворість законів із повагою до незганьбленої цноти. Коли вже неодмінно треба, щоб Емілія перебувала під особливим наглядом, то я знаю, де їй личить бути. В домі мого канцлера, і не заперечуйте, Маріеллі! Я сам відвезу її туди і передам одній із найдостойніших жінок. Хай вона опікає її і несе за неї повну відповідальність. Ви заходите надто далеко, Маріеллі, справді надто далеко, домагаючись більшого. Адже ви знаєте, Галотті, мого канцлера Грімальді і його дружину?

Одоардо. Ще б пак! Знаю також і милих дочок цієї шляхетної пари. Хто ж їх не знає? *(До Маріеллі).* Ні, мій пане, не погоджуйтесь на це. Коли Емілія мусить бути під наглядом, то її необхідно замкнути до найглибшого підземелля. Наполягайте на цьому, будь ласка. Я дурень із цим своїм проханням! Старий блазень! Справді, вона мала рацію, та добра сівіла: „Хто за певних обставин не втрачає глузду, в того немає чого втрачати!”

Принц. Я вас не розумію... Любий Галотті, хіба я можу зробити щось більше? Змиріться з цим, я вас прошу. Так, так, у домі мого канцлера! Тільки там; і я особисто відвезу її туди. І якщо там не зустрінуть її з надзвичайною повагою, то моє слово нічого не варте. Але не турбуйтеся. На цьому все й закінчиться! Запевняю вас! Ну, а самі ви, Галотті, ви можете робити що завгодно. Можете податися слідом за нами до Гвасталли, а можете вернутися до Сабіонетти – як вам захочеться. Було б смішно давати вам накази... А тепер до побачення, любий Галотті! Ходімо, Маріеллі, уже смеркає.

Одоардо *(який досі стояв у глибокій задумі).* Як? Невже мені не дозволять побачитися з моєю дочкою? Навіть і тут? Адже я погоджуюсь на все; я ладен визнати, що ваша ухвала чудова. Певне ж, дім канцлера – притулок цноти. О, ласкавий пане, відвезіть же туди мою дочку, тільки

туди. Але спершу я все ж таки дуже хотів би побачитися з нею. Вона ще не знає про смерть графа. Їй важко буде збагнути, чому її розлучають з батьками. Для того, щоб розтлумачити їй все належним чином, для того, щоб заспокоїти перед розлукою, я мушу побачитися з нею, ласкавий пане, мушу побачитися з нею.

Принц. Ну, то ходімо...

Одоардо. О, дочка теж не полінується вийти до батька... Тут, віч-на-віч, ми швидко поговоримо. Лише пришліть її до мене, ласкавий пане.

Принц. Ну що ж! О Галотті, чому б вам не стати моїм другом, моїм порадником, моїм батьком.

Принц і Марінеллі виходять.

Ява шоста

Одоардо Галотті.

Одоардо Галотті (*дивиться їм услід; трохи згодом*). А чому ж ні? Від щирого серця! Ха-ха-ха! (*Нестямно озирється*). Хто тут сміється? Далєбі, в мене таке враження, що це я сам. Все вірно! Треба розвеселитися! Гра наближається до кінця. Так або так! А що... (*Обриває мову*). Що, як вона справді змовилася з ним? Що, коли все це звичайний фарс? І вона не заслуговує того, що я намірився зробити для неї? (*Пауза*). Намірився зробити для неї? А що, власне, я намірився для неї зробити? Чи в мене вистачить сміливості признатися собі в цьому? Я зважився на це в думці, бо тільки в думці і можна зважитись на таке. Це жах! Геть! Геть! Не буду чекати на неї. Ні! (*Зводить очі до неба*). Хто штовхнув її, невинну, в цю безодню, той нехай і витягає її звідти. Навіщо йому моя допомога? Геть! (*Хоче йти, але помічає Емілію, що наближається до нього*). Уже пізно! Ох, йому потрібна моя рука, потрібна.

Ява сьома

Емілія, Одоардо.

Емілія. Як? Ви тут, тату? І самі? А де матуся? Її тут немає? А граф? Його теж тут немає? І ви такі схвильовані, тату?

Одоардо. А ти така спокійна, доню?

Емілія. Вас це дивує, тату? Або не втрачено нічого, або втрачено усе. Хіба не однаково, чи ми самі зберігаємо спокій чи нас змушують його зберігати?

Одоардо. А котрий із цих випадків стався тепер? Як ти гадаєш?

Емілія. Гадаю, що усе втрачено... і ми мусимо зберігати спокій, тату.

Одоардо. І ти спокійна лише тому, що мусиш бути спокійною? Хто ж ти така? Дівчина? І моя дочка? Тоді чоловік... батько має соромитись перед тобою... Але скажи мені, що ти хочеш сказати своїм „усе втрачено“?

Ти маєш на увазі вбивство графа?

Емілія. І те, через що його вбито! Через що! Ах, тату, виходить, що все-таки сталася та жахлива подія, яку я вчитала із заплаканих, нестямних очей моєї матері? Де моя мати? Куди вона ділася, тату?

Одоардо. Ми наздоженемо її... якщо взагалі поїдемо слідом за нею.

Емілія. Чим скоріше, тим краще. Бо коли графа вбито, через це... через це... то ми не повинні залишатися тут ні хвилини! Тікаймо, тату!

Одоардо. Тікаймо? А що це нам дасть? Твій викрадач не випустить тебе з рук.

Емілія. Не випустить з рук?

Одоардо. До того ж він розлучить тебе з матір'ю і зі мною.

Емілія. Я буду в його руках сама? Ніколи в світі, тату. Бо як ні, то ви не мій батько. Я буду сама в його руках? Ну що ж, залишайте мене, залишайте. Хочу побачити, хто зможе мене втримати... змусити... хто та людина, що здатна змушувати інших.

Одоардо. Я гадав, що ти спокійна, доню.

Емілія. Так воно і є. А що, по-вашому, означає бути спокійною? Сидіти згорнувши руки? Терпіти те, чого не слід терпіти? Миритися з тим, з чим не можна миритися?

Одоардо. О, коли ти так розмірковуєш! Дозволь тоді обняти тебе, доню! Я не раз казав, що природа хотіла створити в жінці свій шедевр. Але взяла не той матеріал – він виявився м'якшим, ніж потрібно. Все ж інше у вас краще, ніж у чоловіків. О, коли ти така спокійна, то і я знову стаю спокійний! Дозволь обняти тебе, доню! Уяви собі тільки: під приводом судового слідства – яка диявольська вигадка! – він забирає тебе від нас і везе в дім Грімальді.

Емілія. Мене забирає? Мене везе? Хоче мене забрати, хоче мене відвезти? Хоче! Хоче! Нібито ми не маємо своєї волі, тату!

Одоардо. Я так скипів, що вже простягнув був руку по цей кинджал (*дістає його*), щоб одному із них... ні, обом!.. пронизати серце.

Емілія. Ради бога, тату, не треба! Для лиходіїв це життя – все, що вони мають. Мені, тату, дайте цей кинджал, мені.

Одоардо. Доню, це не шпилька для волосся.

Емілія. Тоді хай шпилька обернеться в кинджал! Мені однаково.

Одоардо. Як? Могло б дійти аж до такого? Не смій, не смій! Отямся! Адже і в тебе лише одне життя.

Емілія. І невинність теж одна!

Одоардо. Вона недосяжна ні для якого насильства...

Емілія. Але не для спокуси. Насильство! Хто не здатен опертися насильству? Те, що зветься насильством, – дрібниця. Спокуса – ось справжнє насильство! Таж моя кров, тату, і палка, і молода, як і в інших. І

почуття мої також живі. Я не ручаюсь ні за що. Я ні в чому не впевнена. Я знаю дім Грімальді. Це дім веселоців. Я була там одну годину з матусею, що не спускала мене очей, і то в моїй душі знялася дивна бентежність, яку ледве вдалося вгамувати тривалою покутою, уроками релігії. Релігії! І якої релігії! Щоб уникнути зла, не страшнішого за це, тисячі людей кидалися у вир і стали святими! Дайте мені, тату, цей кинджал, дайте!

Одоардо. О, коли б ти знала, що це за кинджал!..

Емілія. То що, як не знаю! Невідомий друг – теж друг. Дайте мені його, тату, дайте!

Одоардо. А якщо дам тобі його... бери... *(Дав їй кинджал).*

Емілія. Ось так! *(Хоче встромити кинджал собі в груди, але батько вириває його у неї з рук).*

Одоардо. Дивись, як хапається! Ні, він не для твоєї руки.

Емілія. Справді, я повинна шпилькою... *(Підіймає руку і шукає у волоссі шпильку, але намагає троянду).* І ти ще тут? Я не хочу тебе! Тобі не місце у волоссі такої... якою мій батько хотів би мене бачити!

Одоардо. О доню!..

Емілія. О тату, невже я вгадала вашу думку? Але ні, навряд чи ви хочете цього, бо ви б не зволікали так довго!.. *(З гіркотою в голосі, обриваючи пелюстки троянди).* Колись, правда, був один батько, який, рятуючи свою дочку від ганьби, прошив їй серце крицею, що трапилася йому під руку тієї миті, і вдруге подарував їй життя. Але такі вчинки можливі були тільки колись! Тепер немає вже таких батьків!

Одоардо. Є доню, є! *(Пронизує її кинджалом).* Боже, що я вчинив!

Вона заточується і він підхоплює її в обійми.

Емілія. Зірвали троянду, перш ніж буря знівечила її пелюстки. Дайте я поцілую вашу батьківську руку.

Ява восьма

Ті самі, принц, Маріеллі.

Принц *(входячи).* Що це? Емілії погано?

Одоардо. Їй добре, дуже добре!

Принц *(наближаючись).* Що я бачу? Який жах!

Маріеллі. Горе мені!

Принц. Жорстокий батьку, що ви вчинили!

Одоардо. Зірвав троянду, перш ніж буря знівечила її пелюстки. Правда ж доню?

Емілія. Не ви, тату... Я сама... сама...

Одоардо. Ні, не ти, доню, не ти! Не йди на той світ з неправдою. Не ти, доню! Твій батько, твій нещасний батько!

Емілія. Ах... тату... *(Вмирає, він обережно кладе її додола).*

Одоардо. Рушай в останню путь! Ну от, принце! Чи вона ще подобається вам? Чи й досі розпалює вашу хіть? І досі? Не зважаючи на цю кров, що волає про помсту? *(Після паузи)*. Ви, мабуть, дождаетесь, що буде далі? Певне, гадаєте, що я оберну крицю проти себе самого і все закінчиться, як у банальній трагедії? Помиляєтеся, пане! *(Жбурляє кинджал йому під ноги)*. Ось він – кривавий свідок мого злочину! А я піду і сам зажадаю свого ув'язнення. Я піду і дождатиму вас, як свого суддю. А потім там, на небі, дождатимуся вас перед обличчям того, що судитиме всіх нас!

Принц *(деякий час мовчить, нажахано і розпачливо дивлячись на труп Емілії; до Марінеллі)*. Онде кинджал! Візьми його. Ну? І ти ще вагаєшся, негіднику? *(Виринає з його рук кинджал)*. Ні, твоя кров не повинна змішатися з цією кров'ю. Іди і навіки щезни з моїх очей! Іди, сказав я! Боже, боже! Невже мало того, що володарі, на превелике лихо, так само люди, як усі? Невже треба, щоб ще й дияволи прикидалися їхніми друзями?

Пер. Богдан Гавришків

ФРІДРІХ ШИЛЛЕР **(1759 – 1805)**

Видатний німецький поет, драматург, автор балад, мислитель, критик, теоретик літератури, представник руху «Буря та натиск», напряму «веймарський класицизм».

Народився у м. Маарбах (герцогство Вюртемберг) у сім'ї офіцера – учасника семилітньої війни. За розпорядженням герцога навчається у військовій академії (1773–1780), спочатку на юридичному, пізніше – медичному факультетах. Незважаючи на заборони та утиски, в академії переймається бунтівними настроями, захоплюється забороненою літературою – поезією Клопштока, драмами штюрмерів (Гете, Клінгера, Герстенберга), спадщиною Шекспіра та Руссо. Перші вірші публікує під псевдонімом у місцевому журналі. У цей період формується власна філософська концепція «морального ідеалізму».

У 1781 році пише драму «Розбійники» (поставлена на сцені «Національного театру» в Мангеймі – курфюршество Пфальц – у 1782 р.), яка приносить авторові театральний та літературний успіх. У творі у художній формі виражає власні філософські та морально-етичні погляди, що збігаються з програмою штюрмерів.

1782-1787 – роки поневірянь Шиллера, він таємно покидає Вюртемберг, поселяється у помісті прихильниці його таланту поміщиці Генрієти фон Вельцоген. Там створює міщанську трагедію «Луїза Міллер» (1782), яку згодом перейменовує на «Підступність і кохання». У цей період закінчує драму «Змова Фієско в Генуї», пише трактати «Про сучасний німецький театр» (1782) та «Театр як моральний заклад» (1784). 1787 р. виходить у світ драма «Дон Карлос», яка свідчить про перелом у творчості митця, його відхід від бунтівних настроїв.

1787-1805 рр. – веймарсько-ієнський період у житті Шиллера. З 1789 року за протекцією Гете він викладає в Ієнському університеті, захоплюється філософією Канта, під її впливом розробляє власну естетичну концепцію, яку формулює у працях «Листи про естетичне виховання», «Про наївну та сентиментальну поезію». На початку 90-х років Шиллер отримує від герцога Саксен-Веймарського дворянське звання, переїжджає у Веймар, одружується зі своєю прихильницею Шарлотою фон Ленгефельд, у нього два сини і дві дочки. З 1794 р. – початок тісних взаємин Шиллера з Гете, вони задумують спільні творчі плани, ведуть тісну переписку, яка стане основним джерелом естетичної і філософської думки напряму «веймарський класицизм». Шиллер відмовляється від бунту попереднього періоду, бачить спасіння світу у красі, звертається до античності. Останнє десятиліття – час створення основних історичних драм: «Валленштейн» (1796-1799), «Марія Стюарт» (1800), «Орлеанська діва» (1801), «Мессінська наречена» (1803),

«Вільгельм Телль» (1804), у яких прагне зрозуміти людину в її цілісності як господаря власної долі.

Після тривалої перерви бурхливо розвивається поетична діяльність Шиллера. Ним створено ряд поетичних шедеврів, які увійшли до скарбниці світової поезії: «Митці» (1788), «Прогулянка», «Боги Еллади», «Дума про дзвона» (узагальнює цілі епохи у розвитку людства). У пізній ліриці часто звучать мотиви трагізму, розчарування, сумнівів, розбіжності між життям і мрією, що поєднувало Шиллера з романтиками.

Першим перекладачем поезій Шиллера українською мовою був у 1830-их рр. Й. Левицький, далі його твори перекладали П. Куліш, Б. Грінченко, А. Могильницький, М. Маркович, О. Навроцький, О. Левицький, О. Кониський, О. Пчілка, Б. Тен, М. Лукаш, С. Гординський та ін. Драми Шиллера українською мовою перекладали: В. Кміцикевич («Вільгельм Телль», 1887), Є. Горницький («Орлеанська Діва», 1889), Б. Грінченко («Марія Стюарт» і «Вільгельм Телль», 1896), О. Черняхівський («Розбійники», 1911), Ю. Назаренко («Підступність і кохання»), М. Лукаш («Розбійники», «Вільгельм Телль»), Я. Цурковський («Розбійники»).

ПІДСТУПНІСТЬ І КОХАННЯ

Міщанська трагедія

Дійові особи:

Президент фон Вальтер при дворі німецького князя.

Фердінанд, його Син, майор.

Гофмаршал фон Кальб.

Леді Мілфорд, князева фаворитка

Вурм, особистий секретар президента.

Міллер, міський музикант, або – як їх подекуди називають – дудар.

Його дружина.

Луїза, його донька.

Софі, камеристка леді Мілфорд.

Камердинер князя.

Інші другорядні особи.

Дія перша

Ява перша

Кімната в будинку музиканта.

Міллер підводиться з крісла і відставляє віолончель. За столом сидить Міллерова дружина ще в нічному убранні і п'є каву.

Міллер (*швидко ходячи по кімнаті*). Годі! Це вже не жарти. Про мою дочку й барона піде поговор. На мій дім упаде ганьба. Довідається президент, і ...одне слово, я покажу цьому офіцерикові на двері.

Міллерова дружина. Ти не принаджував його до свого дому, не набивався зі своєю дочкою.

Міллер. Не принаджував до свого дому, не набивався з дівчиськом? Хто на це зважатиме? Я господар у себе вдома... Мені слід було суворіше ставитись до дочки. Мені треба було добре вичитати майорові або відразу ж сповістити про все його вельможність – пана татуся. Я мав знати – молодого барона трохи полають, та й по всьому, а скрипалеві буде лихо.

Міллерова дружина (*сьорбає каву з чашки*). Дурниці! Пусте! Що з того може статися? Хто може тобі чимось дорікнути? Ти тільки й знаєш свою музику, та ще напитуєш собі учнів, де тільки трапиться.

Міллер. Але скажи мені, що з цих походеньок вийде? Одружитися з дівчиськом йому не дадуть, – про шлюб не може бути й мови, а зробити з неї якусь... прости господи... Е ні, даруйте! Коли такий панок, що повештався по всіх усядах, звиклий до солоденького, скуштував бозна й чого, то й не диво, що його знов потягло на лагоминку. І ти хоч як пильнуй, май хоч сім пар очей, щоб стежити за кожним її кроком, він у тебе під носом задурить дочці голову, зведе її, а сам – шукай вітра в полі. І от дівчину навіки знеславлено,

сидітиме вона без пари або, якщо вподобає слизьку стежку, й далі піде нею. *(Б'є себе кулаком по лобі)*. Господи милосердний.

Міллерова дружина. Боронь боже нас від такого!

Міллер. Самим треба боронитися. Чого ще можна чекати від такого вітрогона? Дівчина вродлива, струнка... ніжки у неї гарні. Під дахом у неї може бути що завгодно. Нікого це не обходить, що там у жіноцтва на горищі, аби тільки, з ласки божої, на нижньому поверсі все до ладу було. Придивиться наш шелихвіст до тих ніг – і поїхало... В нього очі спалахують як у того Роднея, – коли він зачує француза, то на всіх вітрилах мчить уперед, ніякого спину йому не буде, і... та я й не дорікаю йому. Людина є людина. Хто-хто, а я це знаю.

Міллерова дружина. Почитав би ти, які чудові записочки пише пан майор твоєї дочці. Боже мій! З них як божий день ясно, що його вабить тільки її прекрасна душа.

Міллер. Аякже! Правду кажеш. Наздогад буряків, щоб дали капусти. Хто на тіло оком накидає, той завжди вихваляє прекрасну душу й добре серце. Хіба я не те саме робив? А коли вже серця порозуміються, то й тіла беруть із них приклад; як пани – так і челядь. А винен, бачте, срібний місяць, бо звів їх, мовляв.

Міллерова дружина. Подивився б ти, які розкішні книжки присилає пан майор до нас. Твоя дочка мало не молиться на них.

Міллер *(свистить)*. Овва! Молиться! Ну й сказала. Звичайна натуральна страва надто груба для витонченого шлунка їхньої милості. Спочатку пан майор уміло переварить її в пекельній, чумній кухні белетристики. У грубу цю погань! Дівчина набереться з неї бозна-яких химер, кров у неї заграє, як від шпанських мушок, і прощай тоді та крихта побожності, яку батько й так ледве підтримував у ній. У грубу, кажу тобі! Дівчина забиватиме собі голову казна-чим; ширятиме думками по якихось химерних світах, аж поки відщурається рідної оселі, забуде її, почне соромитись, що її батько – скрипаль Міллер, і врешті позбавить мене надії на чесного, роботящого зятя, який міг би стати мені щирим помічником. Ні, хай мене бог покарає, коли я допущу до цього! *(Схоплюється, палко)*. Куй залізо, поки гаряче... А майорові... майорові я дам відкоша. *(Іде до дверей)*.

Міллерова дружина. Будь же розважливий, Міллер! Скільки нам перепало самих тільки коштовних подарунків...

Міллер *(вертається і зупиняється перед нею)*. То це плата за честь моєї дочки? Та йди ти під три чорти, мерзенна звіднице! Краще я візьму скрипку й піду жебрати, гратиму за тарілку гарячої страви, краще розіб'ю свою віолончель і носитиму нею гній, аніж спокушуся на гроші, задля яких моя єдина дитина пожертвує душею і небесним блаженством. Кинь пити каву прокляту й нюхати табаку, і не треба буде торгувати доччиною

вродою. А я був ситий і завжди мав на собі добру сорочку ще до того, як оцей спритний гульвіса втерся до моєї господи.

Міллерова дружина. Не треба так перти навпростець! Лець що – і вже спалахнув. Я тільки кажу, що не слід гнівити пана майора, бо він – президентів син.

Міллер. У цьому і вся сіль! Тому, саме тому треба сьогодні ж покласи цьому край. Якщо президент порядний батько, то він мені ще й подякує. Почисть мій червоний плюшевий камзол, я піду до його вельможності. Скажу йому: “Синові вашої вельможності впала в око моя дочка. Стати дружиною синові вашої вельможності вона не гідна. Але щоб стати полюбовницею сина вашої вельможності – для цього моя дочка надто дорога, от і все!.. Моє прізвище – Міллер”. [...]

Ява третя

Ті, що й були. Луї за Міллер входить з книжкою в руці.

Луїза *(кладає книжку, підходить до Міллера і потискує йому руку).*
Доброго ранку, любий тату!

Міллер *(тепло).* Чудово, Луїзо! Я радий, що ти не забуваєш про всевишнього. Будь завжди така, і він тебе не покине.

Луїза. О тату, я велика грішниця... Він приходив, мамо?

Міллерова дружина. Хто, доню?

Луїза. Ах, я забула, що, крім нього, є ще люди... У мене з голови все повилітало... Він не приходив? Вальтер?

Міллер *(зажурено й поважно).* А я гадав, що моя Луїза лишила це ім'я в церкві?

Луїза *(тільки дивиться на нього).* Я розумію вас, тату, відчуваю, як ви мов ножем проймаєте моє сумління, але вже запізно... Немає в мені колишньої побожності, тату. Небо і Фердінанд роздирають мою скривавлену душу, і я боюсь... боюсь. *(Після паузи).* Але ж ні, татусю! Коли, захопившись картиною, ми забуваємо про митця, то це для нього найвища похвала. Хіба, тату, богові не приємно, що я забуваю навіть про нього, коли радію найкращому його створінню?

Міллер *(невдоволено опускається на стілець).* От маєте! А все через ті безбожні книжки!

Луїза *(підходить стривожена до вікна).* Де ж він тепер? Вельможні панночки бачать його, чують. А я – проста, забута дівчина. *(Лякається своїх слів і підбігає до батька).* Але ні, ні! Що я кажу? Пробачте мені! Я не нарікаю на долю. Мені так мало треба... тільки думати про нього... А це ж нікому не вадить. Я була б рада своє коротке життя видихнути легеньким лагідним вітерцем, щоб освіжити йому обличчя... Якби цвіт моєї юності... став фіалкою... хай би він наступив на неї, щоб вона могла покійно вмерти під його

ногою! Мені й цього, тату, було б досить! Коли якась комашка гріється в сонячному промінні, то хіба ж горде, величне сонце каратиме її за це?

Міллер (*зворушений, відкидається на спинку стільця й затуляє обличчя руками*). Слухай, Луїзо! Я віддав би всі ті дні, що мені ще залишилося прожити, аби тільки ти ніколи не бачила майора.

Луїза (*злякано*). Що ви сказали? Що?.. Ні, ви не те думаєте, любий тату. Хіба ви не знаєте, що Фердінанд – мій, що його створено для мене, послано мені на радість вітцем усіх закоханих. (*Стоїть замислившись*). Коли я побачила його вперше... (*натхненно*) то вся спалахнула, кров застугоніла в моїх жилах, кожна її хвиля промовляла, кожен мій подих шепотів: “Це він!” І серце моє, пізнавши його, погодилось: “Це він!” І цілий світ лунав для мене тими словами і радів разом зі мною... Тоді... о, тоді в душі моїй благословилося на світ. Тисячі юних почувань розпукли в моєму серці, як з настанням весни – квіти на землі-матінці. Я не помічала довкола себе світу, проте, пригадую, що він був, як ніколи, прекрасний. Я забула про бога і водночас ніколи ще так не любила його.

Міллер (*швидко підходить до неї, пригортає до своїх грудей*). Луїзо... мила, люба дитино! Візьми мою стару, нікчемну голову... візьми все, все! Але майора... бог мені свідок... я ніколи не зможу тобі дати. (*Виходить*).

Луїза А я й не хочу його тепер, тату. Моє життя – така мізерна крапля часу, немов росинка... Сама мрія про Фердінанда жагуче вип’є її. Я зрікаюся його в цьому житті. А тоді, мамо, тоді, коли зникнуть усі поділи, коли злетить з нас ненависне станове лушпиння... і коли люди будуть тільки людьми... я принесу з собою саму лишень свою безвинність. Але тато часто казав, що, коли прийде господь, коштовності й пишні титули подешевшають, а серця подорожчають. Я стану тоді багата. Сльози вважатимуть там за подвиги, а високі думки – за предків. Отоді стану я вельможною, мамо. Чим же він тоді буде вищий від своєї дівчини?

Міллерова дружина (*схоплюється*). Луїзо! Майор! Він перестрибнув через паркан. Де б мені сховатися?

Луїза (*тремтячи*). Та лишайтесь тут, мамо!

Міллерова дружина. Боже! На кого я схожа! Сором! Я не наслідуюсь показатися в такому вигляді його милості. (*Виходить*).

Ява четверта

Входить Фердінанд фон Вальтер. Він кидається до Луїзи. Вона, пополотнівши, знесилено опускається в крісло. Фердінанд зупиняється перед нею. Якусь хвилину вони мовчки дивляться одне на одного. Пауза.

Фердінанд. Ти така бліда, Луїзо?

Луїза (*підводиться й припадає до його грудей*). Нічого! Нічого! Адже ти зі мною. Все минулося!

Фердінанд *(бере її руку, підносить до вуст)*. Чи ти ще кохаєш мене, Луїзо? Моє серце таке, як і вчора, а твоє? Я прилетів сюди подивитися, чи ти весела, щоб і собі піти звідси повеселілим... А ти сумна!

Луїза. Ні, ні, коханий.

Фердінанд. Скажи мені правду! Ти невесела! Я бачу наскрізь твою душу, прозору, як цей діамант чистої води. *(Показує на свій перстень)*. На ньому не може з'явитися плямки, якої б я не помітив, а на твоєму обличчі не промайне жодної думки, якої б я не побачив. Що з тобою? Кажі швидше! Коли я знаю, що це дзеркало ясне, то для мене весь світ незахмарений. Чого ти зажурена?

Луїза *(якусь мить дивиться на нього мовчки і значуще; з тугою)*. Фердінанде! Фердінанде! Коли б ти знав, як гарно стає простій дівчині після твоїх слів!

Фердінанд. Що таке? *(Здивовано)*. Дівчинко моя, слухай! Звідки в тебе такі думки? Ти – моя, Луїзо! Хто сказав тобі, що цього не досить? Бачиш, невірна, яка ти холодна до мене. Коли б ти любила мене всією душею, то не мала б часу думати про нашу нерівність. Коли я поруч з тобою, то не думаю, а тільки дивлюся на тебе; коли ж я сам, то лише мрію про тебе. А ти така розважлива в коханні? І тобі не соромно? Кожну мить, яку ти витратила на тугу, вкрадено у твого милого.

Луїза *(схопивши його за руку, хитає головою)*. Ти хочеш приспати мене, Фердінанде, хочеш відвернути мої очі від тієї безодні, яка неодмінно поглине мене. А я пробую зазирнути в майбутнє... Голос слави... твої наміри... твій батько... моє незначне походження... *(Злякавшись своїх слів, випускає його руку)*. Фердінанде! Меч занесено наді мною й над тобою! Нас хочуть розлучити!

Фердінанд. Хочуть розлучити? *(Схоплюється)*. Звідки в тебе це передчуття, Луїзо? Нас хочуть розлучити? Хто може розірвати союз двох сердець або роз'єднати звуки одного акорду?.. Я – дворянин... Подумай, що старше – грамота про моє дворянство чи світова гармонія? Хіба мій герб важить більше, ніж ухвала неба, яку я читаю в очах Луїзи: “Ця жінка створена для цього чоловіка?” Саме тому, що я син президента. Що ж, як не любов, може полегшити мені тягар проклять, які впадуть на мене через те, що батько мій грабує країну?

Луїза. О, як я боюсь його... твого батька!

Фердінанд. А я не боюсь нічого... нічого!.. Аби тільки ти не розлюбила мене. Нехай перешкоди стоять між нами, як гори, я, немов по сходах, злечу по них в обійми моєї Луїзи! Бурі, наслані лихою долею, тільки роздмухають вогонь моїх почуттів, небезпеки нададуть ще більшої зваби моїй Луїзі... Забудь про страх, моя кохана! Я сам... я сам оберігатиму тебе, як казковий дракон – підземне золото. Довірся мені! Я

буду для тебе ангелом-охоронцем. Я сам стану між тобою й долею, прийматиму за тебе будь-яку муку, збережу для тебе кожную краплю з келиха радощів і принесу її тобі в чаші любові. *(Ніжно обіймає її)*. Спираючись на цю руку, моя Луїза легко пройде через усе життя; небо прийме тебе назад іще кращою, ніж пустило в цей світ, і з подивом визнає, що лише кохання надає душам найвищої краси...

Луїза *(вирвавшись з його обіймів, дуже схвильовано)*. Годі! Прошу тебе, замовкни! Якби ти знав!.. Облиш мене... ти не знаєш, що твої надії, як фурії, шматують моє серце. *(Хоче йти)*.

Фердінанд *(затримує її)*. Луїзо! Чому ти така? Що сталося?

Луїза. Я перестала мріяти і була щаслива. А тепер, тепер!.. Віднині мені не знати спокою... Палкі бажання, я знаю, закиплять у моїй душі... Іди. Хай бог простить тобі! Ти запалив пожежу в моєму юному, безжурному серці. І вона ніколи, ніколи не згасне. *(Вибігає)*.

Фердінанд мовчки іде за нею.

Ява п'ята

Зала в домі президента.

Входять президент з орденським хрестом на шиї, з зіркою на грудях і секретар Вурм.

Президент. Глибоке почуття? У мого сина?.. Ні, Вурм, я цьому ніколи не повірю!

Вурм. Якщо дозволите, ваша вельможність, я доведу!

Президент. Що він залицяється до тієї нікчемної міщаночки, нашіптує їй усякі слівця, може, навіть базікає про кохання, – це все людське, всяке буває, я вважаю, що його можна вибачити. Але... До того ж, як ви кажете, вона дочка якогось музиканта?

Вурм. Дочка вчителя музики Міллера.

Президент. Гарненька?.. Хоч це й так зрозуміло.

Вурм *(жваво)*. Блондинка дивовижної вроди, що могла б позмагатися з першими придворними красунями, я не перебільшую.

Президент *(сміється)*. То он воно що, Вурме? Догадуюся, вона й вам упала в око... Але бачте, голубе мій, те, що мій син упадає за тим дівчиськом, вселяє в мене надію, що й дами не будуть його цуратися. Отже, він зможе дечого добитися при дворі. Дівчина, як ви кажете, вродлива? Мені подобається, що в мого сина є смак. Він морочить голову тій дурненькій міщаночці, що в нього серйозні наміри? Тим краще. Отже, в нього досить дотепності, щоб прокласти собі стежку брехнею. Він і президентом зможе стати. Якщо він доможеться в неї свого – чудово! Це означає, що він має щастя. Коли ж цей фарс закінчиться появою здорового онука – ще краще! Я вип'ю тоді зайву пляшку малаги за добрий розквіт

мого родовідного дерева й заплачу штраф за зведення дівчиська.

Вурм. Аби тільки, ваша вельможність, вам не довелося пити ту пляшку задля власної розради.

Президент (*поважно*). Затямте собі, Вурм, що коли вже я раз повірив, то вірю твердо, а коли розгніваюсь, то шаленію... Я згоден вважати за жарт, що ви намагалися певним чином нацькувати мене. Ви б хотіли здихатись свого суперника – вірю від щирого серця. А через те, що вам не так легко було б змагатися з моїм сином в очах тієї дівчини, то ви хотіли б скористатися батьком як ляпачкою для мух, – це мені теж зрозуміло... А те, що у вас такий дивовижний хист до крутійства, мене навіть захоплює. Тільки, голубе мій, не раджу вам дурити і мене. Попереджую: ваше крутійство повинно мати межі й не підривати моїх принципів.

Вурм. Вибачте, ваша вельможність! Коли б тут і справді, як ви гадаєте, були ревності, то їх виказав би хіба що мій погляд, а не язик.

Президент. А я вважаю – краще, щоб їх зовсім не було. Дурнику, що вам до того, дістанете ви монету зразу з монетного двору чи від банкіра? Беріть собі за приклад тутешнє дворянство. Навмисне чи ні, а проте в нас рідко коли беруть шлюб, щоб принаймні з півдесятка гостей, а то й слуг, задалегідь не виміряли б уже геометричним способом той рай, що чекає на жениха.

Вурм (*вклоняється*). В цьому випадку я волю залишитися міщанином, ваша вельможність!

Президент. До того ж найближчим часом ви матимете нагоду помститися своєму суперникові за кривду. Кабінет саме прийняв ухвалу, що оскільки прибуває нова княгиня, леді Мілфорд про людське око має отримати відставку і, щоб та відставка скидалась на правду, вийти заміж. Вам відомо, Вурме, якою мірою моє становище залежить від впливу леді Мілфорд і що найсильніша пружина моєї могутності – то вміння пристосуватись до пристрастей нашого князя. Він шукає партію для леді Мілфорд. Може об'явитися хтось інший, що піде на цей торг і разом з дамою здобуде собі довір'я володаря, стане для нього незамінною людиною. Отже, щоб князь лишився в тенетах моєї сім'ї, Фердінанд має одружитися з леді Мілфорд. Ясно вам?

Вурм. Так ясно, що аж очам боляче. Принаймні видно, що ваша вельможність найперше п р е з и д е н т, а вже потім батько. Якщо майор виявиться таким же слухняним сином, як ви для нього – ніжним батьком, то ваші вимоги можуть зустріти опір.

Президент. На щастя, я ніколи ще не боявся за успіх своїх намірів, коли міг сказати: так повинно бути! Як бачите, Вурм, ми знов повернулися до того, з чого почали. Сьогодні ж іще до обіду сповіщу своєму синові про його одруження. З виразу його обличчя я побачу – підтверджу-

ються ваші підозри чи їх слід відкинути.

Вурм. Даруйте мені, ваша милість. Обличчя в нього буде напевне похмуре, але ще хто зна від чого: чи то через ту наречену, яку ви в нього відбираєте, чи то через ту, яку ви йому пропонуєте. Чи не могли б ви вдатися до сильнішого випробування? Виберіть йому найбездоганнішу партію в усьому герцогстві, і якщо він погодиться, то можете тоді відпровадити секретаря Вурма хоч і на три роки до каторги.

Президент. *(кусає губи).* От чорт!

Вурм. Запевняю вас, це так! Її мати, дурна як пень, усе мені виплескала.

Президент *(ходить туди й сюди, намагаючись погамувати свій гнів).* Гаразд! Сьогодні ж таки спробую.

Вурм. Тільки не забудьте, ваша вельможність, що майор – син мого господаря.

Президент. Його не зачеплять, Вурме!

Вурм. І що я допоміг вам позбутися небажаної невістки, а ця послуга...

Президент. Вимагає взаємної послуги – допомогти вам одружитися? Згода, Вурме?

Вурм *(кланяється, задоволений).* Довіку ваш служник, ласкавий пане! *(Хоче йти)*

Президент. Але те, що я довірив вам тільки-но, Вурме! *(Грізно)* Якщо ви пробовкнетесь...

Вурм *(Сміється).* То ваша вельможність розголосить, що я фальшував папери! *(виходить)*

Президент. Ти в моїх руках! Я тримаю тебе на твоєму ж шахрайстві, як жука-рогаля на нитці.

Камердинер *(входить)* Гофмаршал фон Кальб.

Президент. Якраз до речі... Преси!

Камердинер виходить [...]

Ява сьома

Фердінанд. Президент. Вурм, який невдовзі виходить.

Фердінанд. Ви наказали, батьку...

Президент. На жаль, я змушений робити це щоразу, коли хочу мати втіху побачити свого сина... Залиште нас самих, Вурме! Фердінанде, останнім часом я спостерігаю за тобою і не помічаю в тобі вже тієї юнацької ширості і жвавості, що досі так тішила мене. Якась дивна туга затьмарює твоє обличчя. Ти уникаєш мене, уникаєш свого товариства. Пхе! Юнакові твоїх літ можна скоріше пробачити десять гулянок, ніж один-єдиний напад такої туги. Залиш її для мене, любий мій! Дозволь мені

влаштувати своє щастя і ні про що інше не думай, тільки сприймай мої наміри. Підійди і обійми мене, Фердинанде!

Фердинанд. Ви сьогодні дуже ласкаві, тату!

Президент. Тільки сьогодні, шельмо?.. І це “сьогодні” ти вимовляєш отак скривившись? (*Урочисто*) Фердинанде! Задля кого пішов я небезпечною стежкою до серця нашого князя? Задля кого я навіки розлучився з сумлінням і небом? Слухай, Фердинанде... я розмовляю зі своїм сином... кому я звільнив місце, усунувши мого попередника? Цей вчинок тим глибше крає мені серце, чим старанніше силкуюсь я сховати ножа від людських очей? Слухай же, Фердинанде! Задля кого я все це зробив?

Фердинанд (*відступає з жахом*). Невже задля мене, тату? Не на мене ж має впасти кривавий відблиск того злочину? Всемогутній боже! Краще було б зовсім не з'являтися на світ, ніж стати приводом для такого лиходійства.

Президент. Що? Що таке? Але дарма, твоя голова повна романтичних вигадок... Фердинанде! Я хочу поговорити спокійно, зухвалий хлопчиську... Отак ти віддячуєш за мої безсонні ночі? За невсипущі турботи? За те, що мене вічно жалить скорпіон сумління? На мене впаде тягар відповідальності. Прокляття, кара божа – все впаде на мене. Ти дістанеш своє щастя з других рук. Злочин не заплямовує спадкоємця.

Фердинанд (*піднімає правицю до неба*). Урочисто зрікаюся спадщини, яка нагадуватиме мені про страхітливий злочин батька!

Президент. Слухай, хлопче, не гніви мене! Якби й я так міркував, ти все життя плазував би в поросі.

Фердинанд. А все ж, тату, це набагато краще, ніж плазувати навколо трону!

Президент (*тамуючи гнів*). Гм!.. Ти не розумієш свого щастя. Туди, куди багато інших, хоч як докладають сил, а не можуть видряпатися, ти піднісся за іграшки, немов у сні! У дванадцять років ти – прапорщик! У двадцять – майор! Я домігся цього у князя. Ти скинеш військовий мундир і вступиш до міністерства. Князь говорив мені про посаду таємного радника при службу в посольстві... про надзвичайні відзнаки. Перед тобою відкривається прекрасне майбутнє. Рівний шлях до трону, а потім і на самий трон. Якщо тільки є сенс міняти справжню владу на її зовнішні ознаки. Хіба тебе це не приваблює?

Фердинанд. Ні, бо моє уявлення про велич і щастя не зовсім таке, як ваше... Вашого щастя рідко хто може досягти, не знищивши ближнього. Заздрість, страх, прокляття – ось ті похмурі дзеркала, в яких являється велич володаря. Сльози, прокльони, розпач – ось та жахлива трапеза, якою втішаються оті уславлені щасливіці. Вони підводяться від неї сп'янілі і так, хитаючись, і відходять у вічність до божого престолу. Мій ідеал щастя

скромніший, він у мені самому! В моєму серці – всі мої бажання!

Президент. Майстерно! Неперевершено! Прекрасно! Після тридцятирічної перерви я знову на першій лекції!.. Шкода тільки, що моя голова в п'ятдесят літ уже тупувата до навчання. Проте щоб не марнувався такий рідкісний талант, я дам тобі пару, і ти зможеш перед нею досхочу вправлятися в цих пишномовних дурницях. Ти повинен зважитись... сьогодні ж зважитись на одруження.

Фердінанд (*вражений, відступає*). Тату!

Президент. Не треба мені твоєї подяки. Я послав леді Мілфорд візитну картку від твого імені. Не гаючи часу, їдь до неї і скажи, що ти її наречений.

Фердінанд. До леді Мілфорд, тату?

Президент. Ти ж її знаєш?

Фердінанд (*в нестямі*). Чи є в державі хоч один ганебний стовп, який би її не знав! Але я, мабуть, смішний, що сприймаю всерйоз ваші жарти, любий тату? Чи ви хотіли б бути батьком негідника-сина, який одружиться з привілейованою блудницею?

Президент. Не тільки хотів би! Я й сам посватався б до неї, коли б вона побажала вийти за п'ятдесятирічного... Чи ти б не схотів бути сином негідника-батька?

Фердінанд. Ні! Боронь боже!

Президент. Це зухвальство, слово честі, яке я вибачаю тільки тому, що воно таке незвичайне...

Фердінанд. Прошу вас, тату, не залишайте мене довше в цій непевності, чи я можу далі називати себе вашим сином?

Президент. Чи ти сказився, хлопче? Яка людина сповна розуму не захоче такої честі – посісти третє після володаря місце в країні?

Фердінанд. Ви стаєте для мене загадкою, тату! Ви називаєте честю... ч е с т ю... поділяти з князем те, в чому він втрачає подобу людини?

Президент вибухає сміхом.

Смійтеся, тату, мені байдуже! Як я дивитимусь у вічі найбільшому ремісникові, що бере у посаг за своєю дружиною принаймні незганьблене тіло? Як я дивитимусь у вічі всім? Князеві? Блудниці, яка в моїй ганьбі хоче змити тавро на своїй честі?

Президент. Де ти в біса нахапався цього, хлопче?

Фердінанд. Заклинаю вас небом і землею, тату! Занапаستивши свого єдиного сина, ви зробите його нещасним, але самі не станете від того щасливим. Візьміть моє життя, якщо це допоможе вашій кар'єрі. Ви дарували мені його, я не завагаюсь ані на мить, щоб пожертвувати його цілком вашій величі! Але мою честь! Якщо ви відбираєте її, то ви були легковажні й нечесні, даючи мені життя, і я проклинатиму батька як

звідника.

Президент (*приятно попліскуючи його по плечу*). Браво, любий сину! Тепер я бачу, що ти справжній мужчина і гідний найкращої жінки в країні. Вона буде твоєю. Сьогодні ж таки опівдні ти заручишся з графинею фон Остгейм.

Фердінанд (*знов уражений*). Що за тяжка година! Моє бідолашне серце не витримає.

Президент (*кидаючи на нього допитливий погляд*). Сподіваюся, проти цього твоя честь не заперечуватиме?

Фердінанд. Ні, тату. Кожного іншого Фрідеріка фон Остгейм могла б зробити найщасливішим! (*Сам до себе, вкрай збентежений*). Те, до чого його злість не доторкнулася ще в моєму серці, шматує його добрість.

Президент (*все ще не зводячи з нього очей*). Я чекаю на твою вдячність, Фердінанде!

Фердінанд (*кидається до нього і палко цілує йому руку*). Тату! Ваша ласка зворушує мене. Тату! Я вам надзвичайно вдячний за ваш добрий намір. Ваш вибір бездоганний, але... я не можу... я не маю права... пожалійте мене... я не можу кохати графіню!

Президент (*відступає на крок*). Ага! Тепер я тебе піймав, хлопче! Ти таки піддався на цей гачок, хитрий облуднику! Отже, не задля честі відмовляєшся ти од леді Мілфорд? Йдеться не про особу, ти взагалі не хочеш одружуватись?

Фердінанд стоїть мов скам'янілий, потім схоплюється і хоче бігти. Куди? Стій! Отак ти шануєш батька?

Майор повертається

Леді сповіщено про тебе. Я дав князеві слово. Всі в місті й при дворі знають про це. Якщо ти зробиш мене брехуном, хлопче... перед князем, перед леді, перед цілим містом...зробиш мене брехуном в очах двору... дивись, хлопче... або якщо я довідаюсь про якісь твої походеньки! Стривай-но! Чого це раптом ти так пополотнів?

Фердінанд (*білий як сніг, весь тремтить*). Як? Що? Та нічого, тату!

Президент (*вступивши в нього страшний погляд*). І коли тут щось є... і коли я знайду, чим викликаний твій опір... Тоді бережись, хлопче! Навіть підозра доводить мене до сказу! Йди негайно! Зараз почнеться вахтпарад. Тільки-но дадуть пароль, ти з'явишся до леді. Все князівство тремтить переді мною. Подивимось, чи здолає мене впертий син. (*йде і знову повертається*). Чуєш, хлопче, ти будеш там або стережися мого гніву! (*Виходить*).

Фердінанд (*отямлюється від тяжкого заціпеніння*). Пішов? Невже це був батьків голос?... Так!.. Я піду до неї... Піду туди... розкажу їй дещо, поставлю перед нею дзеркало... О мерзенна! Коли ти й після цього домагатимешся моєї руки, то лицем усього дворянства, війська і народу...

хоч би і озброїлась усією гординою своєї Англії... я тебе знехтую... я, німецький юнак! (*Швидко виходить*).

Завіса [...]

Дія друга
Ява третя

Ті, що й були, і Фердінанд фон Вальтер.

Фердінанд (*злегка вклоняється*). Якщо я невчасно, ласкава пані...

Леді (*помітно хвилюється*). Зовсім ні, пане майор

Фердінанд. Я прийшов з наказу мого батька...

Леді. Я дуже зобов'язана йому.

Фердінанд. Я маю сповістити вас, що ми з вами одружуємось... Таке доручення мого батька.

Леді (*полотніс і тремтить*). Не вашого власного серця?

Фердінанд. Міністри і звідники про це ніколи не питають!

Леді (*так боязко, що їй бракує слів*). А ви самі нічого не хочете до цього додати?

Фердінанд (*кидаючи оком на камеристку*). Дуже багато, міледі!

Леді (*дає знак Софі, й та виходить*). Може, сядете на софу?

Фердінанд. Моя мова буде коротка, міледі.

Леді. Отже?

Фердінанд. Я людина честі.

Леді. Я вмю цінувати це.

Фердінанд. Я лицар.

Леді. Найкращий у країні.

Фердінанд. І офіцер!

Леді. Ви називаєте те, що є і в інших. Чому ж замовчуєте ті переваги, які властиві тільки вам?

Фердінанд (*холодно*). Тут вони мені не потрібні.

Леді (*з дедалі більшим острахом*). Але ж як я повинна розуміти цю передмову?

Фердінанд (*повільно і з притиском*). Як опір моєї честі, якщо вам заманеться домагатись одруження зі мною.

Леді (*спалахнувши*). Що це означає, пане майор?

Фердінанд (*спокійно*). Це голос мого серця, герба і шпаги!

Леді. Шпагу дав вам князь.

Фердінанд. Мені дала її держава рукою князя. Серце дав мені бог. А гербові вже півтисячоліття!

Леді. Ім'я монарха...

Фердінанд (*запально*). Хіба монарх може порушувати закони людства чи карбувати вчинки, як він карбує монети? Він і сам не може піднятися

вище честі, проте може заткнути їй рота своїм золотом! Він може прикрити свою ганьбу горностаєвою мантиєю. Прошу вас, годі про це, міледі... Йдеться не про знехтування якихось перспектив, не про предків, не про цю шпагу, не про те, що говоритимуть при дворі! Я ладен через усе це переступити, аби тільки ви переконали мене, що нагорода не гірша від самої жертви.

Леді (*з болем, відступаючи від нього*). Пане майор! Такого я не заслужила!

Фердінанд (*бере її за руку*). Пробачте! Ми розмовляємо тут без свідків... Обставини, які звели нас сьогодні... і ніколи більше не зведуть... дають мені право, змушують мене не приховувати від вас мого найпотаємнішого почуття!.. Я не здатен зрозуміти вас, міледі. Ви вродлива і розумна, вас міг би покохати кожен чоловік, а ви зважились віддатися князеві, який бачить у вас тільки жінку. І ця жінка не соромиться пропонувати іншому чоловікові своє серце?

Леді (*схвильовано дивиться йому в вічі*). Кажіть усе!

Фердінанд. Ви називаєте себе британкою! Даруйте мені, я не можу повірити, що ви британка! Вільна дочка найвільнішого в світі народу, занадто гордого, щоб вихваляти чужу добродішність, не піде в найми до чужої розпусти!.. Не може бути, щоб ви були британкою. Або ж серце цієї британки настільки ж дрібне, наскільки шляхетна й смілива та кров, що тече в жилах Британії!

Леді. Ви скінчили?

Фердінанд. Мені можуть відповісти, що це жіноча пиха, пристрасть, темперамент, нахил до розваг! Часто траплялося, що добродішність переживала честь! Не раз жінки, які йшли шляхом найбільшої ганьби, згодом своїми благородними вчинками мирили з собою світ і підносили своє огидне ремесло, використовуючи його для добра іншим. Але звідки ж цей жахливий гніт у країні, якого досі ніколи не було?.. Це все робилось задля того, щоб прибрати до рук князівство. Я скінчив.

Леді (*лагідно і велично*). Це вперше, Вальтере, до мене насмілились звернутися з такими словами, і ви єдина людина, якій я на них відповім... Ви відкидаєте мою руку, і за це я ціную вас. Ви ганьбите моє серце, і я прощаю вам. Проте я не вірю, що ви справді так думаєте. Той, хто насмілюється так ображати жінку, для якої досить однієї ночі, щоб знищити його вщент, той мусить або відчувати велику душу цієї жінки, або... бути божевільним... Ви перекладаєте на мене вину за спустошення країни, – хай простить вам це всемогутній бог, що колись і вас, і мене, і князя поставить віч-на-віч. Але ви образили в мені англійку, і на такі докори моя вітчизна повинна дати відповідь!

Фердінанд (*спирається на свою шпагу*). Я прагну почути її.

Леді. Отже, вислухайте те, чого я, крім вас, ще нікому не довіряла! Я

не авантюристка, Вальтере, за яку ви мене маєте! Я могла б похвалитися перед вами своїм походженням, бо в мені тече княжа кров. Я з роду нещасного Томаса Норфолка, який пожертвував собою заради Марії Шотландської. Мого батька, першого королівського скарбника, звинуваченого в злочинних зв'язках з Францією, за присудом парламенту проклято і страчено. Усі наші маєтки дісталися державі. Нас самих вигнали з країни. Моя мати померла в день страти. Я, чотирнадцятирічна дівчина, втекла до Німеччини з нянькою, взявши з собою скриньку з коштовностями й оцей фамільний хрест. Востаннє благословивши мене, мати перед смертю повісила його мені на шию!

Фердінанд, замислившись, дивиться на леді вже не так суворо.

(Вона розповідає далі, все більше хвилюючись). Хвора, беззахисна, без імені й без коштів чужинка, сирота, приїхала я до Гамбурга. Я нічого не вміла, лише трохи розмовляла по-французькому, трохи плела і грала на клавесині. Проте я звикла їсти з золота й срібла, спати під шовковими ковдрами, бачити, як десятеро слуг поспішають виконати моє найменше бажання, вислухувати компліменти знатних осіб вашої статі. Шість років минуло в сльозах. Була продана остання коштовна брошка. Нянька померла. І тоді доля привела вашого князя до Гамбурга. Я саме гуляла берегом Ельби, дивилася на річку й саме почала думати про те, що глибше – вода чи мої страждання... Князь побачив мене, і пішов назирці за мною, вистежив, де я живу, впав мені до ніг і заприсягнувся, що він мене кохає. *(Замовкає з хвилювання, потім веде далі з сльозами в голосі).* Усі картини щасливого дитинства знову постали переді мною в привабливому сяйві... Безпросвітне майбутнє здалося чорним, як могила... Серце жагуче запрагло іншого серця... і я схилилась йому на груди *(одбігаючи від Фердінанда)*. Тепер проклинайте мене!

Фердінанд *(дуже зворушений, поспішає за нею і затримує її)*. Міледі! О боже! Що я чую? Що я наробив? З жахом дивлюсь я на свій вчинок. Ви вже не зможете мені пробачити!

Леді *(вертається, намагаючись опанувати себе)*. Слухайте далі. Хоч князь і скористався моєю беззахисністю і юністю, в мені чіпалася кров Норфолків: “Ти, вроджена княгиня, Еміліє, стала коханкою?” Гордість і доля боролися в моєму серці, коли князь привіз мене сюди, і враз перед моїми очима постало моторошне видовище!.. Хтивість можновладців цього світу – невиситима гієна, яка жадає все нових і нових жертв. У цій країні вона шаленіла вже давно, розлучала наречених, розривала навіть священні подружні зв'язки, підточувала тихе родинне щастя, віддавала на поталу згубній чумі юне, недосвідчене серце. І учениці, конаючи в муках, з піною на устах проклинали імена своїх учителів... Я стала поміж ягням і тигром, у хвилину пристрасті домоглася в князя присяги, й оті жахливі жертви припинились.

Фердінанд (*дуже збентежений, ходить по залі*). Ні слова більше, міледі! Досить!

Леді. За цією сумною порою почалася ще сумніша. Двір і сераль кишіли тоді покидьками з Італії. Легковажні парижанки загравали зі страшним володарем, а народ спливав кров'ю від їхніх примх... Ті жінки дочекалися свого кінця! Вони в мене на очах зійшли нінащо, бо я вмiла кокетуванням досягти куди більшого, ніж усі вони. Я перебрала кермо влади від тирана, який розiмлів у моїх обіймах. Твоя вітчизна, Вальтере, вперше відчула на собі людську руку і довірливо схилилася на мої груди! (*Замовкає і ніжно дивиться на нього*). І от тепер єдиний чоловік, на думку якого я зважаю, змушує мене вихвалитися і спалювати мою скромну доброчесність на вогнищі самозамилування! Вальтере, я відмикала в'язниці, шматувала смертні вирокі і часто скорочувала жах вічної каторги. На невігойні рани я намагалась пролити цілющий бальзам, я стирала на порох могутніх беззаконників, сльозою коханки не раз рятувала програну справу невинного. Ох, юначе, яка то була для мене втіха! З якою гордістю моє серце відкидало скарги моєї князівської крові!.. І от прийшла людина, єдина, яка могла б мене за все винагородити, людина, яку моя нещаслива доля, може, й послала мені в нагороду за колишні страждання, людина, яку я, охоплена пекучою тугою, вже пригортала в мріях...

Фердінанд (*перебиває її, глибоко вражений*). Це занадто! Занадто! Це суперечить нашій умові, міледі. Ви мали виправдатись переді мною, а натомість робите мене злочинцем. Пожалійте... благаю вас... пожалійте моє серце, яке шматують сором і палке каяття...

Леді (*бере його за руку*). Тепер або ніколи! Довго й героїчно я трималась... але ти мусиш нарешті відчути тягар цих сліз. (*Ніжно*). Слухай, Вальтере! Невже й тепер, коли нещасну жінку, охоплену жагучим, непереборним коханням, нестримно вабить пригорнутися до тебе... Вальтере!.. Невже й тепер ти кинеш холодне слово "честь"?.. Або ця нещасна жінка, пригнічена усвідомленням своєї ганьби... відчувши огиду до пороку, героїчно піднісшись на голос чесноти, отак... кинеться в твої обійми (*обіймає його, говорить благально й урочисто*), і ти її врятуєш, повернеш до бога, або (*одвертаючи від нього обличчя, глухим, тремтячим голосом*) їй доведеться забути твій образ і, на поклик безмежного розпачу, знову покiрно кинутися в iще брудніше болото пороку...

Фердінанд (*випручується з її обіймів, дуже збентежений*). Ні, присягаюся всемогутнім богом! Я не можу цього витримати... Міледі, я мушу... небо і земля вимагають од мене цього... Я мушу признатися, міледі!

Леді (*відступаючи од нього*). Не тепер! Не тепер, ради всього святого... Не цієї страшної миті, коли моє пошматоване серце кривавиться тисячею ран... Чи то буде смерть, чи життя... я не можу... не хочу цього слухати!

Фердінанд. Ні, ні, ласкава пані! Ви повинні мене вислухати. Те, що я вам зараз скажу, зменшить мою провину, це буде палке прохання вибачити мені. Я помилився щодо вас, міледі. Я сподівався... я бажав знайти вас гідною моєї зневаги. Я прийшов сюди, твердо вирішивши образити вас і заслужити вашу ненависть. Для нас обох було б щастям, якби мій намір здійснився! *(Якусь мить мовчить, а потім каже тихо і несміливо)*. Я кохаю, міледі... кохаю просту дівчину з міщан... Луїзу Міллер, дочку музиканта.

Леді блідне й відвертається од нього; він веде далі жвавіше.

Я знаю, на що йду та коли навіть розважність примусить замовкнути пристрасть, то тим голосніше озветься обов'язок. Винен я. Я перший порушив золотий сон її невинності, я заколисав її серце сміливими надіями і по-зрадницькому лишив його на поталу бурхливій пристрасті... Ви нагадаєте мені про моє становище, про моє походження, про погляди мого батька... Але я кохаю. Моя надія тим більша, чим глибша прірва між природою і умовностями. З одного боку – мої наміри, з другого – упередження! Побачимо, що переможе – забобони чи людяність.

Леді тим часом відходить у найдавший куток кімнати й затуляє обличчя руками. Він іде за нею.

Ви хотіли мені щось сказати, міледі?

Леді *(з виразом глибокого страждання)*. Нічого, пане фон Вальтер! Нічого, тільки те, що ви занапали себе, мене й ще третю особу.

Фердінанд. Ще й третю?

Леді. Ми всі троє не будемо щасливі. Нам доведеться стати жертвами квапливості вашого батька. Я ніколи не володітиму серцем чоловіка, який віддав мені свою руку лише з примусу.

Фердінанд. З примусу, міледі? Віддав з примусу? І все ж віддав? Невже ви можете взяти руку без серця? Ви здатні відібрати в дівчини людину, яка для неї – цілий світ? Ви здатні одірвати від дівчини коханого, яка й для нього – цілий світ? Ви, британка, якою я хвилину тому захоплювався! Ви здатні на це?

Леді. Бо я мушу вчинити так. *(Суворо й значуще)*. Моя пристрасть, Вальтере, поступилася б перед ніжністю до вас. Але моя честь не дозволяє мені зробити цього. Про наш шлюб говорить уся країна. Всі очі, всі стріли людського глуму спрямовані на мене. Я нічим не змию з себе ганьби, якщо підданець князя знехтує мене! Змагайтеся зі своїм батьком! Обороняйтесь, як можете. Я ні перед чим не зупинюся! *(Швидко виходить)*.

Майор стоїть остовпілий. Пауза. Потім він прожогом вискакує у бічні двері.[...]

Дія третя
Ява перша

Зала в домі президента. Входять президент і секретар Вурм

Президент. Усе провалилось.

Вурм. Я й побоювався цього, ласкавий пане. Примус завжди тільки озлоблює мрійників, але ніколи їх не навертає.

Президент. А я покладав великі надії на цей задум. Я міркував так: коли дівчину буде зганьблено, то він, як офіцер, мусить відступитися.

Вурм. Чудово. Але слід було б її справді зганьбити.

Президент. А про те, як добре передумати, мені не треба було піддаватися. То була просто погроза, якої він, мабуть, не виконав би.

Вурм. Не кажіть. Роздратована пристрасть здатна на будь-яку божевільну вихватку. Ви казали, що пан майор завжди був невдоволений вашим урядуванням. Я вірю цьому. Переконання, які він виніс із академії, зразу здалися мені підозрілими. Навіщо ті фантастичні мрії про велич душі й благородство при такому дворі, де найвища мудрість полягає у вмінні бути одночасно і великим, і малим! Він надто юний і палкий, щоб йому сподобався неквапливий, звивистий шлях підступності. Зачепити його можна тільки чимсь великим і незвичайним.

Президент (*похмуро*). Але чим це велемудре зауваження може зарадити нашій справі?

Вурм. Воно допоможе вашій вельможності знайти рану, а може, й підкаже спосіб лікування її. Пробачте, але людині з такою вдачею не можна було ні довіряти своїх таємниць, ні доводити до того, щоб вона стала вашим ворогом. Пан майор зневажає ті засоби, що допомогли вам стати при владі. Можливо, що досі тільки синівське почуття тримало в ньому на припоні язик зрадника. Дайте йому привід позбутися цього почуття, переконайте його, раз по раз нападаючи на його пристрасть, що ви не такий уже й ніжний батько, і в його серці переважають обов'язки патріота. Так, уже саме дивне бажання принести правосуддю таку незвичайну жертву могло б спокусити його на те, щоб самому скинути батька.

Президент. Вурме... Вурме... Ви підводите мене до страшної прірви.

Вурм. Я хочу вас од неї відвести, ласкавий пане. Чи можу я говорити щиро?

Президент (*сідуючи*). Як злочинець зі своїм поплічником!

Вурм. Отже, ви, пробачте мені, здається, завдячуєте своє президентство гнучкості досвідченого придворного. То чому ж ви не виявили її як батько? Я пригадую, як щиросердо ви умовляли колись свого попередника зіграти партію в пікет і до півночі сиділи в нього, подружньому попиваючи бургундське, хоч тієї ж ночі мала вибухнути міна й висадити бідолаху в повітря... Нащо ви показали синові, хто його ворог? Йому зовсім не треба було знати, що мені відомі його любовні справи. Вам слід було підкопатися під цей роман з боку дівчини і вберегти серце

свого сина! Ви діяли б тоді, як розумний генерал, що атакує ворога не в центрі, а намагається роз'єднати його загони!

Президент. Як же це зробити?

Вурм. Дуже просто. Та й не всі ще карти бито. Забудьте на деякий час, що ви батько. Не змагайтесь з пристрасстю, яка тільки зростає від опору. Дозвольте мені, на її ж власному теплі, виплекати хробака, який її підточить.

Президент. Вельми цікаво.

Вурм. Або я погано розуміюся на барометрі душі, або пан майор такий самий шалений в ревнощах, як і в коханні. Збудіть у ньому підозру до дівчини – байдуже, справедливу чи ні. Одного грана дріжджів досить, щоб почала шумувати вся бочка.

Президент. А де взяти той гран?

Вурм. Ось ми й дійшли до головного... Насамперед, ласкавий пане, поясніть мені, чим ви ризикуєте, якщо майор і далі відмовлятиметься вволити вашу волю, і чи для вас дуже важливо покласти край цьому романові сина з міщанкою і одружити його з леді Мілфорд?

Президент. І ви ще питаєте, Вурме? Якщо цей шлюб майора з леді не відбудеться, я ризикую своїм впливом, коли ж я спробую присилувати майора, то ризикую головою!

Вурм (*жваво*). А тепер ласкаво прошу вислухати мене. Пана майора ми обплутаємо хитрощами. А проти дівчини використаємо всю вашу владу. Ми продиктуємо їй любовну записку до третьої особи і спритно підкинемо цю записку майорові.

Президент. Дурниці. Ніби вона так одразу й погодиться підписати собі смертний вирок!

Вурм. Муситиме, якщо ви дасте мені цілковиту волю. Я знаю наскрізь це добре серце. В неї тільки двоє смертельно вразливих місць, які ми й використаємо, щоб узяти собі в спільники її сумління, – батько та майор. Останній не гратиме тут ніякої ролі; тим легше буде нам скористатися музикантом.

Президент. Як, наприклад?

Вурм. Ви самі, ваша вельможність, розповідали мені, який бешкет він учинив у себе вдома, тож немає нічого легшого, як пригрозити йому судом. Особа князевого улюбленця й охоронця печатки – це, певною мірою, тінь його ясновельможності. Той, хто образив праву руку князя, зневажив і його самого. Принаймні я зможу так залякати того зухвальця, що він стане м'який, як глина.

Президент. Але... ті погрози повинні й лишитись тільки погрозами.

Вурм. Безперечно... Нам аби лише затиснути їх у кулак, більше нічого не треба робити. Отже, ми тихенько посадимо музиканта... А якщо

буде потреба, то прихопимо й матір. Дочці говоритимемо про суворий вирок, про ешафот, про довічне ув'язнення і натякнемо, що визволити може тільки одне – її лист.

Президент. Добре! Добре! Тепер я розумію.

Вурм. Вона любить свого батька, можна сказати, до нестями. І ось його чекає кара на смерть. Принаймні в'язниця... Дівчину мучить сумління, вона в усьому звинувачує себе... До того ж вона розуміє, що майор для неї втрачений... Нарешті руки в неї зовсім опускаються. Я цього доможуся, будьте певні. І тоді вона, хоч-не-хоч, потрапляє в пастку.

Президент. А мій син? Хіба він одразу ж не довідається про це? І хіба не оскаженіє ще більше?

Вурм. Це вже мій клопіт, ваша вельможність!.. Батько й мати будуть випущені не раніше, ніж уся сім'я складе урочисту присягу тримати все в таємниці і не зрадити обману.

Президент. Присягу? Що та присяга важить, дурню?

Вурм. Для нас із вами нічого не важить, ваша вельможність! Але для таких, як вони, присяга – це все. Гляньте тепер, як спритно ми з вами досягнемо мети. Дівчина втрачає майорове кохання і своє чесне ім'я. Батько й мати після такої халепи заспівають іншої, стануть поступливі і ще й спасибі скажуть, коли я запропоную дочці свою руку, щоб зняти з неї неславу.

Президент (*сміється, хитаючи головою*). Здаюсь, дурисвіте! Сам чорт не сплете таких тенет. Учень перевершує свого вчителя. Тепер питання: кому має бути адресована записка? На кого б спрямувати синову підозру?

Вурм. Звичайно, на того, хто залежно від рішення вашого сина, може все виграти або все програти!

Президент (*трохи подумавши*). Я можу назвати тільки гофмаршала.

Вурм (*знижує плечима*). Мені, коли б я був на місці Луїзи Міллер, він би не припав до вподоби.

Президент. А чому? Дивно! Одягнений, як лялечка, пахне Eau de mille fleurs і мускусом, що не слово, то впасти можна, і всього цього не досить, щоб здобути прихильність якоїсь там дівулі з міщанської родини! О друже! Ревнощі не такі перебірливі! Я пошлю по гофмаршала. (*Дзвонить*).

Вурм. А поки ваша вельможність порозмовляє з гофмаршалом і накаже арештувати скрипаля, я піду й складу любовного листа.

Президент (*підходячи до письмового столу*). Як складете, дасте мені прочитати.

Вурм виходить. Президент сідає й пише.

Входить камердинер. Президент підводиться і дає йому папір.

Цей наказ про арешт треба негайно віднести до суду... Нехай хто-небудь попросить до мене гофмаршала.

Камердинер. Його милість щойно під'їхали сюди.

Президент. Тим краще. Але скажи там, нехай судовики діють обережно, щоб не сталося заворушення.

Камердинер. Слухаю, ваша вельможність!

Президент. Розумієш? Щоб усе зробили нишком.

Камердинер. Добре, ваша вельможність. *(Виходить)*. [...]

Ява четверта

Кімната в домі Міллера. Луїза і Фердінанд.

Луїза. Не говори мені нічого, прошу тебе! Я не вірю вже в щасливі дні. Усі мої надії розвіялися.

Фердінанд. А мої зросли! Мій батько розлючений. Він використає проти нас усю свою зброю, остаточно уб'є в мені синівські почуття. Синівського обов'язку я вже не відчуваю. Гнів і розпач вирвуть у мене чорну таємницю убивства, яке він учинив. Син віддасть батька до рук катові. Це найстрашніше... А найстрашніше потрібне було, щоб моє кохання зважилось на відчайдушний стрибок... Слухай, Луїзо! Думка, велика й смілива, як моя пристрасть, нуртує в моїй душі... Ти, Луїзо, я, і наше кохання! Хіба не замкнено в цьому колі все небо? Чи тобі потрібне щось четверте?

Луїза. Замовкни! Годі! Я блідну від того, що ти хочеш сказати.

Фердінанд. Нам з тобою нічого більше не треба від світу, то навіщо ж випрохувати його схвалення? Навіщо ризикувати там, де ми нічого не виграємо, а можемо все втратити? Хіба твої очі не сятимуть так само ніжно, коли погляд їхній відбиватиметься не в Рейні, а в Ельбі чи то в Балтійському морі? Моя вітчизна там, де любить мене Луїза. Сліди твоїх ніг у дикій піщаній пустелі мені дорожчі за величний стародавній собор на батьківщині. Нащо нам міська пишнота? Де б ми не були, Луїзо, сонце сходитиме й заходитиме, – а це таке видовище, перед яким блідне найсміливіша уява митця. Хоч ми не матимем храму, де можна було б помолитися богові, зате ж ніч огорне нас натхненним мерехтінням, мінливий місяць закликатиме нас покаятись, зірки на священній небесній бані молитимуться разом з нами! Хіба нам можуть набриднути розмови про наше кохання? Про саму лише усмішку моєї Луїзи можна говорити цілі століття, а поки я досліджу, що викликало ці її сльози, закінчиться й сон мого життя.

Луїза. А хіба в тебе нема інших обов'язків, крім кохання?

Фердінанд *(обнімає її)*. Твій спокій – найсвятіший з них!

Луїза *(дуже поважно)*. Тоді замовкни й залиш мене. У мене старий батько, йому скоро шістдесят років, усе його добро – єдина дочка, та, що

стоїть перед тобою, і його не мине президентова помста.

Фердінанд (*перебиває її*). Він поїде з нами. Не заперечуй, кохана. Я продам свої коштовності, позичу ще грошей на батькове ім'я. Розбійника не гріх пограбувати,—хіба його скарби не кривавиця вітчизни? Рівно о першій годині ночі сюди під'їде екіпаж. Ви швидко сядете в нього, і ми втечемо.

Луїза. А навздогін нам – прокляття твого батька? Необачний! Навіть прокляття вбивці має силу, його вислухує небесний суддя, хай воно мовлене і злодієм на тортурах. А нас, утікачів, воно переслідуватиме нещадно, як примара, од моря до моря!.. Ні, коханий! Якщо я тільки злочином можу втримати Фердінанда, то в мене ще вистачить сили тебе втратити.

Фердінанд (*стоїть нерухомо, похмуро шепоче*). Справді?

Луїза. Втратити!.. О, яка безмежно страшна ця думка! Така страшна, що може зламати безсмертний дух і погасити яскраві рум'янці радощів на щоках... Фердінанде! Тебе втратити? Але ж утрачають лише те, чим володіли, а твоє серце належить твоєму станові. Мої прагнення були блюзнірством, і я з жахом зрікаюся їх.

Фердінанд (*з перекирвленим обличчям, кусаючи нижню губу*). Ти зрікаєшся їх?

Луїза. Ні! Глянь на мене, любий Вальтер. Не скрегочи так зубами. Іди! Твоя мужність згасає – хай же я своїм прикладом надихну тебе. Я хочу показати тобі, що здатна стати героїнею: я поверну батькові втікача-сина, відмовлюсь від зв'язку, який похитнув би підвалини суспільства і зруйнував би одвічний лад. Я злочинниця, бо плекала у своєму серці зухвалі, безглузді бажання. Моє нещастя буде мені карою, тож лиши хоч приємну, втішну оману, що це моя жертва. Невже ти позбавиш мене цієї насолоди?

Фердінанд неухважно, в нестямі бере скрипку і пробує на ній заграли.

Раптом рве струни, розбиває інструмент об підлогу і вибухає реготом.

Луїза. Вальтер! Боже праведний! Що з тобою? Опануй себе! Нам треба бути мужніми, бо це хвилина розлуки. В тебе добре серце, любий Вальтер. Я знаю його. Твоє кохання живлюще, як саме життя і безмежне, як сама безконечність. Подаруй його шляхетній, достойнішій за мене, і вона не заздритиме найщасливішим жінкам у світі. (*Стримуючи сльози*). Ми не повинні більше бачитись... Марнослава, обдурена дівчина виплаче своє горе на самоті, її сльози нікого не засмутять. Безрадісне і мертво моє майбутнє... А проте іноді я вдихатиму пахощі зів'ялих квіток минулого. (*Відвернувшись, подає йому тремтячу руку*). Прощайте, пане фон Вальтер!

Фердінанд (*отямившись від приголомшення*). Я залишаю батьківщину, Луїзо! Ти й справді не поїдеш зі мною?

Луїза (*сідає в глибині кімнати і затуляє обличчя руками*). Обов'язок наказує мені залишитись і терпіти.

Фердінанд. Ти брешеш, гадюко! Тебе тримає тут щось інше!

Луїза (*з глибокою душевною мукою*). Думайте, як хочете... Може, так вам буде легше...

Фердінанд. Холодні міркування про обов'язок у відповідь на палку любов! І ти хочеш обдурити мене цією казкою?.. Тебе тримає тут інший коханець. Ну, то горе тобі і йому, якщо підтвердиться моя підозра! (*Швидко виходить*). [...]

Дія четверта

Ява четверта

Фердінанд (*після довгої паузи, під час якої на обличчі в нього проступає страшна думка*). Загинув! Так, нещасна! Я загинув. І ти теж. Так, присягаюся богом! Якщо я загинув, загинула й ти... О всесвітній судія! Не вимагай її в мене! Ця дівчина моя. Я поступився тобі всім світом за неї, відмовився од усього твого чудового створіння. Залиши мені цю дівчину! Всесвітній судія, мільйони душ волають до тебе, щоб ти звернув на них свій милосердний погляд... мені ж дозволь діяти самому, всесвітній судія! (*У розпачі, ламаючи руки*). Невже всемогутній творець, у якого є все, поскупиться на одну душу, та ще й найгіршу з усього створеного? Ця дівчина моя! Я був колись її богом, тепер стану дияволом! (*Жахливим поглядом втуплюється перед собою*). Цілу вічність бути, сплівшись тілами, з нею на пекельному колесі... очі в очі, волосся в обох стоїть сторч... наш глухий стогін зливається в одне... і я все шепчу їй ласкаві слова, все нагадую її присягання... Боже! Боже! Жахливий шлюб – але вічний! (*Поривається йти*). [...]

Ява сьома

Луїза Міллер боязко входить і зупиняється на чималій відстані од леді; леді обертається до неї спиною і якийсь час пильно розглядає її в дзеркалі, що стоїть навпроти.

Луїза (*після паузи*). Ласкава пані, я чекаю ваших наказів!

Леді (*обертається до Луїзи і киває головою відчужено і стримано*). А! Ви тут? Це ж ви, напевне, і є мамзель... мамзель... Як же вас звати?

Луїза (*трохи ображено*). Мого батька звати Міллер, а ваша вельможність посилали по його дочку.

Леді. Так! Так! Я пригадую... Бідна скрипалева дочка, про яку недавно була мова. (*Після паузи, тихо*). Дуже мила, але не красуня. (*Голосніше до Луїзи*). Підійдіть ближче, дитино моя! (*Знову тихо*). Очі, які знають, що таке сльози. Як я люблю такі очі! (*Голосно*). Ближче... ще ближче... Люба дитино, ти начебто боїшся мене!

Луїза (*гордо, рішучим тоном*). Ні, міледі! Я зневажаю думку юрби.

Леді (*про себе*). Гляньте-но!.. І зарозумілості набралася від нього. (*Вголос*). Мені рекомендували вас, мамзель. Кажуть, ви дечого навчилися і вмієте поводитись... Що ж, я ладна цьому вірити... І нізачо в світі не схотіла б піймати на брехні вашого полум'яного заступника.

Луїза. Проте я не знаю нікого, міледі, хто прагнув би знайти мені заступницю.

Леді (*бундючно*). Прагнув би задля своєї протеже чи задля заступниці?

Луїза. Це для мене занадто мудро, ласкава пані!

Леді. У неї більше лукавства, ніж можна чекати від такого одвертого обличчя! Вас звать Луїза? А скільки вам років, дозвольте запитати?

Луїза. Минуло шістнадцять.

Леді (*швидко підводиться*). Усе ясно! Шістнадцять років! Перший голос пристрасті! Перший срібний звук, що освячує ніким ще не торкані клавікорди... Що може бути спокусливіше? Сідай, я на тебе не маю зла, люба дівчино... І він теж кохає вперше... Не дивно, що перші промені тієї ясної вранішньої зорі знайшли одне одного. (*Дуже привітно, беручи її за руку*). Добре, я подбаю про твоє щастя, люба. А решта все тільки солодкі мрії, які швидко минають. (*Поплескавши Луїзу по щоці*). Моя Софі виходить заміж. Ти заступиш її місце... Шістнадцять років! Цей вік недовго триває...

Луїза (*цілує її шанобливо руку*). Дякую за ласку, міледі, але я змушена відмовитись.

Леді (*обурено відсахується*). Ото яка вельможна дама!.. Звичайно дівчата вашого стану вважають за щастя, коли влаштовуються на службу в панів. На що ви сподіваєтесь, дорога моя? Чи ваші пальці надто ніжні для роботи? Чи ви тому такі вперті, що маєте гарненьке личко?

Луїза. Моє личко, ласкава пані, не від мене, як і моє походження.

Леді. Чи, може, ви гадаєте, що завжди будете молодою? Бідолахо, хто тобі нав'яв таку думку? Хоч би хто він був... він посміявся і з тебе, і з себе. На цих щоках недовго цвістимуть рум'янці. Те, що тобі в дзеркалі здається тривким і вічним, – лише тонкий шар сухозлотиці, який рано чи пізно пристане до рук твого кавалера. Що ж ми тоді робитимемо?

Луїза. Жалітимем кавалера, міледі, який тільки тому купив діамант, що йому здалося, ніби він у золотій оправі.

Леді (*удає, ніби не почула цих слів*). Дівчина вашого віку завжди має одночасно двоє дзеркал – справжнє і того, хто до неї залицяється. Приємні лестощі другого злагіднюють сувору відвертість першого. Одне показує на бридкі сліди віспи. «То зовсім не віспа, – каже друге, – а ямки грацій!» А ви, любі діти, вірите першому лише тоді, коли воно промовляє те саме, що й друге, кидаєтесь від одного до другого доти, доки, врешті, свідчення

обох не переплутаються у вас у голові... Чого ви так дивитесь на мене?

Луїза. Даруйте, пані! Але мені стало шкода вашого чудового, яскравого рубіна, який, мабуть, не знає, що його власниця так гостро виступає проти суєтності.

Леді (*червоніючи*). Не відкручуйтесь, пустухо! Якби ви не сподівалися на свою вроду, то нізащо не відмовилися б від місця, де ви тільки й могли б навчитися добрих манер і позбутися своїх міщанських забобонів?

Луїза. І своєї міщанської невинності, міледі?

Леді. Які дурниці! Навіть найбільший джигун не насмілиться запідозрити нас у чомусь ганебному, якщо ми самі не дамо приводу для цього. Покажіть, яка ви є! Поводьтесь чесно, з гідністю, і я певна, що ваша юність витримає всі спокуси.

Луїза. Дозвольте мені, ласкава пані, взяти це під сумнів. Палаці деяких дам часто бувають місцем дуже нескромних розваг. Де візьметься в дочки бідного скрипаля така мужність, щоб кинутись у вогнище чуми і не злякатись, що зачепить і її? Хто повірить, що леді Мілфорд вічно тримає в себе скорпіона, який жалить її сумління, що вона платить гроші за таку розкіш – кожної миті червоніти з сорому?.. Я з вами відверта, ласкава пані... Чи приємно вам буде бачити мене, коли ви поспішатимете на забаву? Чи не буде для вас нестерпною моя присутність, коли ви повернетесь додому?.. О ні, краще хай нас роз'єднають цілі країни, хай між нами потечуть моря!.. Будьте передбачливі, міледі! Можуть настати години протверезіння, хвилини виснаження, змії каяття заворушаться у ваших грудях, і тоді яка буде мука для вас читати на обличчі своєї служниці радісний спокій, що ним невинність винагороджує чисте серце! (*Трохи відступає*). Ще раз, ласкава пані, дуже прошу мені пробачити!

Леді (*вельми схвильована ходить по кімнаті*). Жахливо, що вона це каже мені! А ще жахливіше, що це правда! (*Підходить до Луїзи і пильно дивиться їй у вічі*). Дівчино, ти мене не перехитруєш! Загальних міркувань не висловлюють так палко. За твоїми повчаннями ховається особистий інтерес, і через те служба саме в мене здається тобі особливо неприємною, через те в твоїх словах стільки запалу... І я повинна з'ясувати (*погрозово*), що то за інтерес.

Луїза (*стримано, з гідністю*). Ну й що ви з'ясуєте? А коли ваш зневажливий удар п'ятою збудить ображеного хробака, якому творець дав для захисту від кривди ще й жало?.. Я не боюся вашої помсти, міледі! Бідолашній грішниці, яка стоїть перед ганебною колодою, байдуже, хоч би й увесь світ загинув. Нешастя моє таке велике, що навіть моя відвертість не може його збільшити. (*Після паузи, дуже суворо*). Ви бажаєте підняти мене з порогу, де мені судилося бути за моїм походженням. Я не хочу

доскіпуватись, чим я заслужила цю дивну ласку. Хочу тільки запитати, що спонукало міледі вважати мене за дурне дівчисько, яке соромиться свого походження? Що дало вам право дбати про моє щастя, ще не знаючи, чи схочу я прийняти його з ваших рук?.. Я навіки відмовилась од думки про земні радощі. Я змирилася з тим, що моє щастя було таке нетривале. Навіщо ж ви знову нагадуєте мені про нього? Коли сам господь ховає свій променистий вид від погляду тих, кого створив, щоб і найстарший серафим не жахнувся й не збляк перед ним, то чому люди хочуть бути такими жорстоко-милосердними? Чому це, міледі, вашому хваленому щастю так потрібно, щоб горе заздрило йому й захоплювалось ним? Чи вашій насолоді необхідна оправа з розпачу? О, то краще я буду сліпою, це примирить мене з жорстокою долею. Комашина почуває себе в краплині води такою щасливою, немовби то царство небесне, але вона радіє й тішиться лише доти, поки їй не розкажуть про океан, де плавають кораблі й кити! А ви ж хочете, щоб я була щасливою? *(Після паузи раптом підходить до леді й несподівано запитує її)*. А ви щасливі, міледі? *(Та швидко і схвильовано відступає од неї, Луїза йде за нею і прикладає руку їй до грудей)*. Чи й це серце таке саме безтурботне, як звичайно в людей вашого стану? І коли б ми зараз могли помінятися з вами – серце на серце і доля на долю... і коли б я по-дитячому невинно... і коли б я звернулась до вашої совісті... коли б я запитала вас, як матір... то чи порадили б ви мені помінятись?

Леді *(дуже схвильована, кидається на софу)*. Нечувано! Незбагненно! Ні, дівчино, ні! Ця велич у тебе не від природи і не від батька, бо в ній надто багато молодечого запалу. Не заперечуй. Я відчуваю в ній іншого вчителя.

Луїза *(пильно і проникливо дивлячись їй у вічі)*. Я дивуюся, міледі, що ви аж тепер згадали про цього вчителя, хоч у нас раніше було готове для мене місце.

Леді *(схоплюється)*. Цього вже не можна витримати! То слухай же, однаково від тебе нічого не приховаєш. Я знайома з ним, я знаю все, знаю більше, ніж я хотіла б знати! *(Раптом замовкає, потім із запалом, який поволі зростає майже до нестями)*. Але посмій тільки, нещасна, посмій і тепер ще кохати його чи бути його коханкою!.. Та що я кажу? Посмій тільки думати про нього чи бути однією з його думок! Чи ти розумієш, нещасна, що я всемогутня... я страшна... Богом присягаюся: ти загинула!

Луїза *(твердо)*. І безповоротно, міледі, якщо ви примусите його кохати вас.

Леді. Я розумію тебе... але йому не обов'язково мене кохати! Я подолаю цю ганебну пристрасть, угамую своє серце і розтрощу твоє... Я розділю вас прірвами і скелями; як фурія, пронесусь по вашому небі. Моє ім'я сполохає ваші поцілунки, як примара лякає злочинців, твій юний,

квітучий стан зів'яне в його обіймах і розпадеться, як мумія... Я не можу бути з ним щаслива, але й ти не пізнаєш щастя. Знай же, нещасна! Зруйнувати чуже блаженство – це теж блаженство.

Луїза. Блаженство, якого вас уже позбавлено, міледі. Не зводьте наклепу на своє власне серце. Ви не здатні виконати того, чим мені погрожуєте! Ви не здатні мучити створіння, яке не зробило вам ніякого зла, хіба що почувало те, що й ви. Але я ладна полюбити вас за цей спалах, міледі.

Леді (отямившись). Де я? Де я була? Що я виказала? Кому виказала? О Луїзо, благородна, велична, божественна душе! Прости несамовиту... Я не зачеплю на тобі й волосинки, дитино моя! Кажі, що ти хочеш! Вимагай! Я носитиму тебе на руках, буду твоєю подругою, сестрою. Ти бідна... Глянь! *(Скидаючи кілька діамантів).* Я продам ці коштовності, свій одяг, коней, карети... Хай буде все це твоє, тільки зречися його!

Луїза (відступає, вражена). Що ж це вона, глузує з мого розпачу чи й справді непричетна до цього нелюдського задуму? О, коли так, то я ще можу вдати з себе героїню і своє безсилля обернути в заслугу. *(Якусь мить стоїть, глибоко замислившись, потім підходить ближче до леді, бере її за руку і дивиться на неї пильно й значуще).* Беріть його собі, міледі! Я добровільно віддаю вам людину, яку пекельними гаками одірвали від мого скривавленого серця... Може, ви й самі того не знаєте, міледі, але ви зруйнували рай двох закоханих, ви розлучили два з'єднані богом серця, розтоптали істоту, що була така сама люба господові, як і ви, що її він створив для радощів, як і вас, істоту, що славила його, як і ви, і ніколи вже славити не буде... Міледі! І останнє тріпотіння розчавленої комашини долинає до вуха Всевишнього! Він не може бути байдужим, коли вбивають створені ним душі. Тепер майор ваш! Тепер, міледі, візьміть його собі! Киньтеся в його обійми! Тягніть його до віттаря... Тільки не забувайте, що ваш шлюбний поцілунок урве примара само-вбивці... Бог мене не осудить... Я не можу інакше! *(Вибігає).* [...]

Дія п'ята Ява перша

Кімната в домі музиканта. Смеркає. Луїза нерухомо сидить у найтемнішому кутку кімнати, схиливши голову на руки. Тривала мовчанка. Входять Міллер з ліхтарем, боязко присвічує ним по кімнаті, потім, так і не помітивши Луїзи, кладе капелюха на стіл і ставить ліхтар додолу.

Міллер. Тут її немає. Тут теж немає... Усі вулиці я вибігав, усіх знайомих обійшов, розпитував коло всіх міських брам, ніде не бачили моєї дитини. *(Помовчавши).* Потерпи, бідний нещасний батьку! Почекай до ранку. Може, тоді твою одиначку приб'є до берега... Господи! Господи! Якщо я навіть обожнював дочку дужче, ніж годилося б, то й тоді кара

надто тяжка, небесний отче, надто тяжка! Я не хочу нарікати, небесний отче, але кара надто тяжка! *(Сідає в глибокій скорботі на стілець).*

Луїза *(озивається з кутка).* О так, бідний мій батьку! Звикай заздалегідь до втрати.

Міллер *(схоплюється).* Ти тут, моя дитино? Це ти? Але чому ж ти сама і сидиш без світла?

Луїза. Саме тому, що сиджу без світла, я й не сама. Коли навколо стає зовсім темно, до мене приходять найкращі гості.

Міллер. Хай бог боронить! Тільки сова й нечиста совість люблять темряву. Світла бояться гріхи та злі духи.

Луїза. Та ще вічність, тату, яка розмовляє з душею без посередників.

Міллер. Дитино моя, дитино! Що ти кажеш?

Луїза *(підводиться і виходить наперед).* Я тяжко боролася. Ви знаєте це, тату. Бог дав мені силу. Тепер моя боротьба скінчилася! Тату, нас, жінок, вважають ніжними і тендітними! Не вірте цьому більше. Ми лякаємось павука, але радо візьмемо в свої обійми чорну потвору, що зветься тлінням. Знайте це, тату. Ваша Луїза весела!

Міллер. Ох, доню! Краще б ти ридала, мені легше було б на тебе дивитись.

Луїза. Як же я перемудрю його, тату! Як я обдурю тирана! Любов хитріша і сміливіша за злобу, той чоловік із нікчемною зіркою на грудях цього не знав... О, вони спритні, доки мають справу тільки з головою, та досить їм зіткнутися з серцем, і лиходії втрачають розум. Він присягою думав ствердити свій обман! Присяга, тату, зв'язує живих, але смерть розтоплює й залізні ланцюги таємниць! Фердінанд пізнає свою Луїзу! Чи не передали б ви цієї записки, тату? Будьте такі ласкаві!

Міллер. Кому, доню моя?

Луїза. Дивне запитання! Безконечність і моє серце разом не можуть умістити єдиної думки про нього... Кому ж мені ще писати?

Міллер *(стривожено).* Слухай, Луїзо! Я розпечатаю листа!

Луїза. Як хочете, тату... Але ви в ньому нічого не зрозумієте. Літери лежать там, як холодні трупи, і оживають лише для очей кохання.

Міллер *(читає).* „Тебе зраджено, Фердінанде! Нечувані підступи розірвали спілку наших сердець, але страшна присяга скувала мені уста, а твій батько скрізь порозставляв своїх шпигунів. Проте коли в тебе вистачить мужності, коханий, я знаю третє місце, де не зв'язує жодна присяга і де не дістане жоден шпигун”. *(Перестає читати і пильно вдивляється в доччине обличчя).*

Луїза. Чого ви так дивитесь на мене? Дочитуйте ж, тату!

Міллер. „Але треба мати велику мужність, щоб пройти темний шлях, якого тобі не освітить ніхто, крім твоєї Луїзи і бога. Ти повинен

весь стати любов'ю і облишити тут усі свої надії, всі свої бурхливі бажання. Тобі нічого не треба брати з собою, крім свого серця. Наважишся – то рушай у дорогу, коли дзвін на кармелітській башті виб'є дванадцяту годину. Побойшся – тоді викресли слово «сильний», яке визначає твою статтю, бо тебе осоромила дівчина”. *(Кладе записку, довго дивиться скрушеним поглядом перед себе, нарешті повертається до Луїзи й каже тихим, здавленим голосом).* Де ж це третє місце, доню?

Луїза. Ви не знаєте його? Справді не знаєте його, тату?.. Дивно! Це місце змальовано так, що Фердинанд його знайде.

Міллер. Гм! Не розумію тебе.

Луїза. Я зараз не можу підібрати для нього якоїсь гарної назви. Не лякайтесь, тату, якщо я назву його неприємним словом. Це місце... О, чому не любов придумувала імена! Вона дала б йому найкраще. Третє місце, любий тату... але дайте мені договорити до кінця... Третє місце – це могила.

Міллер *(хитаючись, іде до крісла).* О боже!

Луїза *(підходить до нього і підтримує його).* Не бійтесь, тату! Страшне тільки саме слово. Відкиньте його, і тоді це – шлюбне ложе, над яким ранок стелить свій золотий килим і весна розсипає різнобарвні гірлянди. Тільки неприкаяний грішник може називати смерть скелетом – це чарівне, гарненьке хлоп'ятко, таке саме квітуче, яким малюють бога кохання, але не таке підступне... Це тихий, послужливий геній, який простягає руку знеможеній мандрівниці душі, щоб їй легше було переступити через безодню часу, який відмикає їй казковий палац вічної краси, привітно киває їй головою і зникає.

Міллер. Що ти надумала, доню?.. Ти хочеш накласти на себе руки?

Луїза. Ви не так кажете, тату. Піти зі світу, де я страждала... Перенестись туди, куди мені так кортить... хіба це гріх?

Міллер. Самогубство – найтяжчий гріх, дитино моя... Єдиний гріх, якого вже не можна спокутувати, бо в ньому поєднуються смерть і злочин.

Луїза *(закам'янівши).* Жахливо!.. Але ж це буде не так швидко. Я кинуся в річку, тату, і, йдучи на дно, проситиму всемогутнього, щоб він простив мені.

Міллер. Це однаково, що каяття злодія, який надійно приховав крадене. Доню, доню! Не зневажай бога в ту хвилину, коли він тобі найбільше потрібен. О, ти вже й так дуже далеко зайшла! Ти перестала молитись, і милосердний господь відступився від тебе!

Луїза. Хіба кохати – це злочин, тату?

Міллер. Якщо ти любиш бога, то кохання ніколи не доведе тебе до злочину... Ти прибила мене горем, моя дитино! Так прибила, що, може, я вже й не підведуся до самої могили... Та я не хочу ще й додавати тобі муки. Доню, в мене тільки-но вихопилось одне слово. Я думаю, що тут

нікого немає. Ти підслухала мене, та й чого мені критися від тебе? Ти була моїм кумиром! Слухай, Луїзо, якщо ти ще хоч трохи любиш батька... Ти була для мене всім! Тепер ти належиш не тільки сама собі. Втративши тебе, я також усе втрачаю. Глянь, голова моя вже сивіє. До мене потроху наближається той час, коли нам, батькам, стає потрібен той капітал, який ми вклали в серце своїх дітей. Невже ти ошукаєш мене, Луїзо? Невже ти забереш із собою увесь батьків скарб?

Луїза (*цілує йому руку, глибоко зворушена*). Ні, тату! Я покину світ вашою великою боржницею, але у вічному житті сплачу свій борг з надлишком.

Міллер. Гляди, щоб ти не помилилася в обрахунках, моя дитино! (*Дуже поважно й урочисто*). Хто зна, чи ми там зустрінемося... Бач, як ти зблідла! Моя Луїза розуміє й сама, що я не зможу наздогнати її на тому світі, бо я не так поспішаю туди, як вона.

Луїза нажахано кидається йому в обійми. Він міцно пригортає її до грудей і благально веде далі.

О доню, доню! Пропаша, а може, й утрачена вже доню! Вислухай щире батьківське слово! Я не можу встежити за тобою. Я відберу в тебе ножа, а ти можеш занастити себе дротиком для плетіння. Я сховаю від тебе отруту, а ти задушишся разком намиста... Луїзо, Луїзо, я тільки ще можу застерегти тебе... Невже ти не боїшся, що твоя зрадлива мрія втече від тебе, коли ти опинишся на страшному мості від часу до вічності? Невже ти наважишся, ставши перед престолом всевишнього, збрехати: «Заради тебе, господи, я прийшла сюди», – а тим часом грішними очима шукати свого смертного кумира? А якщо той тлінний кумир твоєї душі, що вже стане таким же хробаком, як і ти, звиваючись у ногах твого судії, тієї непевної миті викриє твою безбожну брехню і покине тебе із зрадженими надіями, щоб ти сама вимолювала у творця милосердя, яке той нікчемний аби вимолив хоч собі, – що тоді? (*Голосніше і наполегливіше*). Що тоді, нещасна? (*Пригортає її міцніше, дивиться на неї пильно і проникливо, потім швидко випускає її з обіймів*). Більше я не знаю, що тобі казати... (*Піднявши праву руку*). Боже правий! Більше я за цю душу перед тобою не відповідаю. Роби, доню, що хочеш. Принести своєму красеневі жертву, від якої звеселиться нечиста сила і відступиться од тебе ангел-охоронець! Іди! Бери на себе всі гріхи, бери і цей останній, найстрашніший, і якщо тягар буде й тоді ще залегкий, додай моє прокляття... Ось ніж... Простроми своє серце і (*ридаючи, кидається геть*) батькове також.

Луїза (*схоплюється і доганяє його*). Тату, тату! Стривайте! Ніжність приневолює ще жорстокіше, ніж лютість тирана! Що мені робити? Я не витримаю! Що ж мені робити?

Міллер. Якщо поцілунки твого майора печуть дужче, ніж батькові сльози... то вмри!

Луїза *(після болісної боротьби, рішуче)*. Тату! Ось моя рука! Я хочу... Боже мій, боже! Що я роблю? Чого я хочу? Тату, присягаюся... Горе мені, горе! Я всюди винна... Тату, хай буде по-вашому!.. Фердінанд... Бог мені свідок! Однак я знищу й останню згадку про нього. *(Рве свого листа)*.

Міллер *(сп'янілий від радощів, кидається їй на шию)*. Пізнаю свою дочку! Поглянь! Ти зреклася кохання, зате зробила щасливим батька. *(Сміючись і плачучи, пригортає її)*. Дитино! Дитино! Я був не вартий цього дня в своєму житті! І за що бог мені, такому нікчемі, послав цього ангела?.. Луїзо, раю мій! О боже! Я мало розуміюся на коханні, але яка, либонь, мука його зректися!.. Це вже я можу збагнути!

Луїза. Тільки їдьмо з цього краю, тату! Геть з міста, де мої подруги глузують з мене і де навіки зганьблено моє добре ім'я. Геть, геть від того місця, де все мені нагадує про втрачене щастя. Геть, якнайдалі звідси!..

Міллер. Куди схочеш, доню. З ласки господа нашого хліб родить скрізь, і знайдуться люди, що слухатимуть мою гру. Так, хай воно все провалиться! Я покладу на музику оповідь про твоє горе і співатиму про дочку, яка з пошани до батька розбила своє серце. Ми ходитимемо з цією баладою від дверей до дверей, і нам не гіркий буде шматок хліба з рук тих, хто заплаче від неї. [...]

Ява третя

Фердінанд і Міллер. Обидва мовчки ходять якийсь час, кожен із свого боку кімнати.

Міллер *(зупиняється нарешті і тужно дивиться на майора)*. Любий бароне, може, вам трохи полегшає, коли я признаюся вам, що мені щиро жаль вас.

Фердінанд. Годі про це, Міллер. *(Знов ходить)*. Я вже навіть не пригадую, як я потрапив до вашого дому, Міллер. З якої нагоди?

Міллер. Як, пане майоре? Та ви ж хотіли, щоб я вас вчив грати на флейті. Невже ви забули?

Фердінанд *(швидко)*. Я побачив вашу дочку!

Знову мовчанка.

Ви не додержали слова, друже. Ми домовлялися, що наші уроки минатимуть спокійно і нікого, крім мене, на уроках не буде. Ви обдурили мене і продавали мені скорпіонів. *(Помічає хвилювання Міллера)*. Ні, тільки не лякайся, старий! *(Зворушений, обнімає його)*. Ти не винен!

Міллер *(витираючи очі)*. Бог всевідущий знає, що я не винен!

Фердінанд *(знов починає ходити по кімнаті, поринувши в похмурі думки)*. Дивно, ох, як дивно грає нами бог. Неможливо збагнути його наміри. На його тонких, ледь помітних нитках часто висять страшні тягарі. Коли б людина знала, що, вкусивши це яблуко, вона вкусить смерть... Гм!.. Коли б вона це знала! *(Швидко ходить, потім, дуже схвилюваний, міцно бере*

Міллера за руку). Чоловіче! Я надто дорого плачу тобі за тих кілька уроків на флейті... але й ти нічого не виграєш... Ти також втрачаєш... можливо, все. (*Пригноблений, відходить од нього*). І забаглось мені вчитися гри на флейті! Краще б мені таке ніколи не спадало на думку!

Міллер (*намагаючись приховати хвилювання*). Щось довго немає лимонаду... Даруйте мені, я піду гляну...

Фердінанд. З цим можна не поспішати, любий Міллер! (*Про себе*). Особливо батькові... Побудьте тут... що я хотів запитати?.. Ага! Луїза – ваша єдина дочка? У вас, крім неї, більше немає дітей?

Міллер (*тепло*). Немає, бароне... Та мені більше нікого й не треба. Ця дівчина така, що заволоділа всім батьковим серцем. Скільки було в мене любові, я всю віддав дочці.

Фердінанд (*глибоко вражений*). О!.. А й справді, гляньте, що там з тим лимонадом, шановний Міллер!

Міллер виходить. [...]

Ява шоста

Ті, що були. Луїза входить з лимонадом.

Луїза (*подає майорові склянку на тарілці; очі в неї червоні, заплакані, голос тремтить*). Скажіть, якщо він заслабкий.

Федінанд (*бере склянку, ставить її і швидко обертається до Міллера*). О мало не забув! Можна щось попросити вас, дорогий Міллере? Чи не зробили б ви мені невеличкої послуги?

Міллер. Хоч тисячу. Що накажете?

Фердінанд. Мене чекатимуть дома до столу. На жаль, у мене поганий настрій. Я просто не можу зараз показатися на люди. Чи не сходили б ви до мого батька вибачитись за мене?

Луїза (*перелякана, швидко перебиває*). Я ж можу піти.

Міллер. До президента?

Фердінанд. Не до нього самого. Передайте моє доручення комусь із служників у гардеробній... А щоб вам повірили, нате мій годинник. Я ще буду тут, як ви повернетесь... Почекайте, поки вам дадуть відповідь.

Луїза (*дуже боязко*). А може, все-таки я б пішла!

Фердінанд (*до Міллера, який хоче йти*). Стривайте, це ще не все! Ось лист до мого батька, який мені передали сьогодні ввечері. Може, якась невідкладна справа... Віддайте за одним заходом і його...

Міллер. Гаразд, бароне!

Луїза (*горнеться до батька, не тямлячись з переляку*). Тату, ну хіба б я не впоралася з цим!

Міллер. Як же ти підеш сама? Надворі темна ніч, доню! (*Виходить*).

Фердінанд. Присвіти батькові, Луїзо! (*Поки вона проводить Міллера*

з свічкою, він підходить до столу й висипає отруту в склянку з лимонадом). Так, вона повинна померти! Повинна! Всевишні сили дають мені згори свою жахливу згоду, суд божий стверджує мій вирок, ангел-охоронець одступився від неї.

Ява сьома

Фердінанд і Луїза.

Вона повільно повертається зі свічкою, ставить її на стіл і зупиняється на протилежному від майора боці, похиливши голову, і тільки інколи, боязко й крадькома, скося позирає на нього. Він стоїть з іншого боку сцени й нерухомо дивиться поперед себе. Сцена починається довгою мовчанкою.

Луїза. Якщо ви бажаєте зіграти зі мною, пане фон Вальтер, то я сяду до клавесина. *(Відкриває інструмент).*

Фердінанд не відповідає. Пауза.

За вами ще програна партія в шахи. Чи не бажаєте зіграти, пане фон Вальтер?

Знову пауза.

Пане фон Вальтер, гаманець, що я вам обіцяла вигаптувати... я вже почала. Чи не бажаєте глянути на візерунок?

Знову пауза.

Ох, яка я нещасна!

Фердінанд *(у тій самій позі).* Може, й так.

Луїза. Я не винна, пане фон Вальтер, що так погано вас розважаю.

Фердінанд *(зневажливо сміється).* Звичайно, винен тільки я, що такий по-дурному скромний.

Луїза. Я знала, що нам тепер не можна залишатися вдвох. Тому я так злякалася, коли ви відіслали мого батька, признаюсь вам. Пане фон Вальтер, мені здається, що ці хвилини будуть для нас обох однаково нестерпні. Якщо дозволите, я піду запрошу сюди кого-небудь зі своїх знайомих.

Фердінанд. Певне, так і зроби! А я запрошу своїх.

Луїза *(спантеличено дивиться на нього).* Пане фон Вальтер!

Фердінанд *(уїдливо).* Нічого розумнішого й не придумаєш у такому становищі, слово честі. Ми обернемо цей прикрий дует у веселу вечірку і взаємними компліментами винагородимо себе за химерне кохання.

Луїза. Ви сьогодні дуже веселі, пане фон Вальтер.

Фердінанд. Такий веселий, що боюсь, чи не побіжать хлопчачки на ринку слідом за мною! Ні, справді, Луїзо! Твій приклад захоплює мене, будь мені вчителькою. Тільки дурні базикають про вічне кохання. Вічна одноманітність набридає, лише зміна дає справжню втіху... Гаразд, Луїзо! Я з цим згоден. Давай будемо пурхати від роману до роману, валятися в бруді, ти тут, я там... Може, я знову знайду втрачений спокій у якомусь

будинку розпусти, може, після цього веселого бігу наввипередки ми, два зотлілих кістяки, приємно вражені несподіваною зустріччю, вдруге пізнаємо одне одного, і, мов у комедіях, знайдемо одне в одному справжні риси, й визнаємо, що в нас спільна мати, а огида й сором навіть утворять гармонію, на яку не спромоглося найніжніше кохання.

Луїза. Ох, юначе, юначе! Ти вже й так нещасний, невже ти хочеш ще й заслужити своє нещастя?

Фердінанд (*люто, крізь зуби*). Я нещасний? Хто це тобі сказав? Ти надто черства, щоб самій щось відчувати... То як же ти можеш оцінити почуття іншого?.. Нещасний, кажеш? О! Це слово могло б розлютити мене навіть у могилі! Ти знала, що я буду нещасний. Смерть і прокляття! Знала, а проте зрадила мене. Дивись, гадюко! Це була єдина змога здобути моє прощення, але своїм зізнанням ти підписала собі вирок. Досі я міг виправдати твій злочин наївністю, моя зневага мало не врятувала тебе від помсти. (*Поквапливо хапає склянку*). Отже, ти не була легковажна, не була дурна, ти була самим дияволом. (*П'є*). Лимонад видихався, як твоя душа. Покуштуй!

Луїза. О небо! Недарма я боялася цієї зустрічі.

Фердінанд (*владно*). Покуштуй!

Луїза неохоче бере склянку і п'є. Як тільки вона підносить склянку до рота, Фердінанд одвертається, враз блідне і поспішає в найдальший куток кімнати.

Луїза. Лимонад добрий.

Фердінанд (*не обертаючись, тремтить від жаху*). На здоров'я!

Луїза (*поставивши склянку*). О, коли б ви знали, Вальтер, як жорстоко ви ображаєте мою душу.

Фердінанд. Гм!

Луїза. Настане час, Вальтер... .

Фердінанд (*знову виходить наперед*). О! З часом ми вже покінчили.

Луїза. Колись згадка про сьогоднішній вечір каменем ляже вам на серце...

Фердінанд (*починає ходити швидше, стає ще неспокійніший, кидає геть шарф і шпагу*). Прощай, державна службо!

Луїза. Боже мій! Що з вами?

Фердінанд. Мені гаряче й тісно... Так буде легше.

Луїза. Випийте лимонаду! Випийте! Він вас освіжить.

Луїза (*з виразом глибокої любові хоче його обняти*). Це ти про свою Луїзу, Фердінанде?

Фердінанд. Ще б пак... Яке в повії добре серце! А втім, вони всі такі.

Фердінанд (*відштовхує її од себе*). Геть! Геть! Не дивись на мене ласкавими, ніжними очима! Я можу піддатися їм. З'явись у своїй жахливій

люті, гадюко! Кидайся на мене, єхидно!.. Вистав напоказ усі свої огидні кільця, звивай до неба свої хребці. З'явися в усій тій потворності, в якій тебе бачило пекло!.. Тільки не вдавай ангела... тільки не ангела... Запізно... Я мушу розчавити тебе, як змію, або збожеволію з розпачу... Зглянься!

Луїза. О, до чого в нас дійшло!

Фердінанд (*розглядаючи її збоку*). Який чудовий витвір небесного митця... Хто б подумав... Та й як можна було подумати? (*Хочає її руку і піднімає вгору*). Я не притягаю тебе до суду, творець небесний, але чому твоя отрута влита в таку чудову посудину?.. Як може розпуста ховатися за такими ніжними ангельськими рисами?.. Диво дивне!

Луїза. Як тяжко слухати це й мовчати!

Фердінанд. І цей солодкий, мелодійний голос... Як можуть породжувати таку милозвучність розірвані струни? (*Дивиться на неї захопленими очима*). Усе таке гарне, таке гармонійне, таке божественно досконале! Хоч з якого боку глянь, видно, що господь творив її з любов'ю. Їй-богу здається, немовби весь світ виник тільки для того, щоб всемогутній створив на радощах цю перлину... Отже, тільки вкладаючи їй душу, бог помилився? Чи можливо, щоб ця обурлива повтора з'явилася на світ бездоганною? (*Швидко відходить од неї*). Чи, може, бог помітив, що з-під різця виходить ангел, і, похапцем виправляючи помилку, дав йому найгірше серце?

Луїза. О, впертий зухвалець! Замість визнати свою нерозважність, він докоряє господові.

Фердінанд (*ридаючи, кидається їй на шию*). Ще раз, Луїзо! Ще раз, того дня, коли ми вперше поцілувалися, коли ти прошепотіла „Фердінанде” і коли перше „ти” зірвалося з твоїх розпашілих уст... О, тоді здавалося, що та мить таїла в собі, як у бруньці, нескінченну, невимовну втіху... Тоді перед нашими очима, як чудовий травневий день, простяглася вічність, і золоті тисячоліття, вбрані, мов наречені, промайнули перед нашою душею. Тоді я був щасливий! О Луїзо, Луїзо, Луїзо! Навіщо ти мені це заподіяла?

Луїза. Плачте, плачте, Вальтер! Жаль ваш буде справедливіший до мене, ніж ваше обурення.

Фердінанд. Ти помиляєшся. Це не ті сльози, це не та тепла, цілюща роса, що тече бальзамом на душевні рани і знов починає обертати нерухоме колесо почуття. Це поодинокі, холодні краплі, зловісне останнє «прощай» мого кохання. (*З грізною урочистістю, поклавши руку їй на голову*). Це сльози по твоїй душі, Луїзо... Сльози по найкращому створінню господа, до якого він не виявив своєї безмежної ласки і так легковажно занедбав його... О, мені здається, що весь світ мав би вбратися в жалобу, вражений тим, що в ньому відбувається! Не дивно, що люди гинуть і втрачають рай, та коли чума лютує серед ангелів, то в усій природі треба

оголосити траур.

Луїза. Не доводьте мене до краю, Вальтер. У мене не менше душевної сили, ніж у кожного, але й вона не може витримати нелюдського випробування. Ще одне слово, Вальтер, і ми розлучимось. Жахлива доля заплутала мову наших сердець. Коли б я зважилась розтулити уста, Вальтер, я могла б сказати тобі таке... могла б... Але жорстока доля скувала мій язик, як і моє кохання, і ось тепер ти поводишся зі мною, як з підлою розпусницею, а я мушу терпіти.

Фердінанд. Ти добре почуваш себе, Луїзо?

Луїза. Чому ти питаєш?

Фердінанд. Бо мені було б тебе шкода, якби ти пішла звідси з цією брехнею на устах.

Луїза. Благаю вас, Вальтер.

Фердінанд *(дуже хвилюючись)*. Ні! Ні! Така помста була б занадто сатанинською! Ні! Боронь боже! Я не хочу переносити цього на той світ... Луїзо! Ти любила гофмаршала? Ти вже не вийдеш з цієї кімнати.

Луїза. Питайте що хочете. Я більше нічого не відповім. *(Сідає)*.

Фердінанд *(суворіше)*. Подбай про свою безсмертну душу, Луїзо! Ти любила гофмаршала? Ти вже не вийдеш з цієї кімнати.

Луїза. Я більше нічого не відповім.

Фердінанд *(страшенно схвильований падає перед нею навколішки)*. Луїзо! Ти любила гофмаршала? Не встигне ще догоріти ця свічка, як ти стоятимеш... перед богом!

Луїза *(злякано схоплюється)*. О господи! Що це? Мені справді стає погано. *(Знов опускається в крісло)*.

Фердінанд. Вже? Ви, жінки, – вічна загадка! Ваші тендітні нерви витримують такі злочини, які руйнують самі підвалини людства, а мізерна крихта миш'яку звалює вас із ніг.

Луїза. Отрута! Отрута! О боже!

Фердінанд. Боюся, що так. Твій лимонад приправлено в пеклі. Ти випила його за смерть.

Луїза. Смерть! Смерть! Боже! Господи милосердний! Отрута в лимонаді... Смерть... О, спаси мою душу, милостивий боже!

Фердінанд. Це головне. Я також його про це благаю.

Луїза. А моя мати... мій батько... Спасителю! Мій бідний, нещасний батько! Невже нема порятунку? Така молода... і немає порятунку! Невже мені зараз доведеться йти на той світ?

Фердінанд. Порятунку немає, тобі доведеться зараз іти на той світ! Але не турбуйся, ми рушимо в цю подорож разом.

Луїза. Фердінанде, і ти? То ця отрута, Фердінанде... від тебе? О боже, прости йому... Боже милосердний, зніми з нього гріх...

Фердіананд. Свої рахунки з ним зводь... Боюся, що в тебе вони заплутані.

Луїза. Фердіананде! Фердіананде! О, тепер я вже не можу мовчати... Смерть... смерть звільняє від усіх присяг... Фердіананде! На небі й на землі немає нікого нещаснішого за тебе! Я вмираю невинною, Фердіананде!

Фердіананд (*перелякано*). Що вона каже? Адже в таку подорож не беруть з собою брехні.

Луїза. Я не брешу... не брешу... Тільки єдиний раз збрехала за ціле своє життя... Ох! Який крижаний холод проходить по моїх жилах... Коли я писала листа до гофмаршала...

Фердіананд. А! Цей лист! Хвалити бога! До мене знов повернулася мужність.

Луїза (*її язик починає терпнути, пальці судомно сіпаються*). Цей лист... Опануй себе... ти почувеш страшні слова... Моя рука писала те, що проклинали моє серце... Того листа продиктував твій батько.

Фердіананд стоїть, немов закам'янілий, потім після довгої, мертвої паузи, нарешті падає, наче громом прибитий.

О, яке тяжке непорозуміння... Фердіананде!.. мене примусили... Прости... Твоя Луїза воліла б умерти... Але мій батько... він був у небезпеці... Вони діяли хитро.

Фердіананд (*схоплюється, з жахом*). Хвалити бога, я ще не відчуваю отрути! (*Вихоплює шпагу*).

Луїза. (*дедалі слабшає, опускається на підлогу*). Леле! Що ти задумав? Це ж твій батько...

Фердіананд (*з виразом нестримної люті*). Вбивця і батько вбивці!.. Хай і він іде за нами! Щоб гнів вічного судії впав тільки на винного. (*Хоче вибігти*).

Луїза. Спаситель мій, умираючи, прощав... Хай він благословить тебе і його... (*Вмирає*).

Фердіананд (*швидко повертається, помічає її останній передсмертний рух і в тяжкому відчаї припадає до померлої*). Зажди! Зажди! Не відлітай од мене, ангеле небесний! (*Хпає її руку й відразу ж випускає*). Холодна, холодна і вогка! Душа її вже там. (*Знову схоплюється*). Боже моєї Луїзи! Змилуйся! Змилуйся над найпідлішим з убивць! То була її остання молитва! Вона й мертва і знадлива, і прекрасна! Зворушена смерть пожаліла її чарівне личко. Її лагідність не була машкарою, бо не зійшла з неї і в смертну годину. (*Після паузи*). Але що це? Чому я нічого не відчуваю? Невже моя молода сила мене врятує? Марно й пробувати! Я не послухаюсь її (*Хпає склянку*).

Ява остання

Фердіананд, президент, Вурм і слуги, охоплені жахом, убігають до

кімнати, а потім з'являється *М і л л е р*, що веде з собою люд і судових виконавців. Вони в глибині кону.

Президент (з листом у руці). Сину, що це? Я ніколи не повірю...

Фердінанд (кидає йому склянку під ноги). То поглянь, убивце!

Президент відсахується. Усі завмирають. Страхітливе мовчання.

Президент. Сину мій, навіщо ти мені це заподіяв?

Фердінанд (не дивлячись на нього). О так, звичайно! Мені слід було спершу спитати державного діяча, чи цей вчинок не переплутає йому карт?.. Ти надумав ревнощами розірвати союз наших сердець. Визнаю – дивовижно хитрий підступ!.. Майстер усе розрахував, шкода тільки, що розгніване кохання – не лялька, яку можна смикати за дротину.

Президент {божевільними очима озирається навколо}. Невже тут нема нікого, хто пожалів би невітного батька?

Міллер (кричить за сценою): "Впустіть мене! Ради бога! Впустіть мене!"

Фердінанд. Ця дівчина – свята... Відповідати за неї вам доведеться перед кимось іншим. (Відчиняє двері Міллерові, який убігає з натовпом і судовиками).

Міллер (з невимовним жахом). Моя дитина! Моя дитина! Отрута... Я чув, тут хтось отруївся... Доню моя! Де ти?

Фердінанд (ставить його між президентом і трупом Луїзи). Я не винен. Подякуй ось йому.

Міллер (падає біля мертвої додолу). О господи Ісусе!

Фердінанд. Кілька слів, тату! Мені нелегко буде їх вимовити. У мене підло вкрадено життя, і вкрали його ви. Я вже тремчу, ніби стою перед богом, а проте я ніколи не був злочинцем. Хоч би що мені судилося у вічному житті, ваша доля буде інша... Але я вчинив убивство (грізно підвищивши голос), убивство, і не сподівайся, що я сам понесу цей тягар до найвищого судії. Врочисто перекладаю на тебе найбільшу й найстрашнішу його частину, а чи ти донесеш її, дивися сам. (Підводить його до Луїзи). Глянь, нелюде! Помилуйся жахливими наслідками твоєї винахідливості! На цьому позначеному смертельною мукою обличчі написано твоє потворне ім'я, і ангели-месники прочитають його... Хай цей образ відхиляє запону твого ліжка, коли ти спатимеш, і подає тобі свою холодну, мов крига, руку... Хай цей образ постане перед твоєю душею, коли ти вмиратимеш, і урве твою останню молитву... Хай цей образ стане біля твоєї могили, коли ти воскресатимеш із мертвих... І поруч самого бога, коли він тебе судитиме. (Непритомніє, слуги підтримують його).

Президент (охоплений страхом, здіймає руки до неба). Не я, всеправедний суддя, не я відповідаю перед тобою за ці душі, а він! (Іде до

Вурма).

Вурм (*здригаючись*). Я?

Президент. Ти, проклятий! Ти, сатано! Ти, ти дав мені цю гадючу пораду... На тобі й лежить відповідальність. Я вмиваю руки.

Вурм. На мені? (*Починає огидно реготати*). Смішно! Смішно! Тепер я принаймні довідався, як чорти віддячують за послугу... На мені, дурний злочинцю? Хіба це був мій син? Хіба я був твій володар? На мені лежить відповідальність? Ха! І ти кажеш таке перед цим трупом?.. Та досить лише глянути на нього, і вже кров холоне в жилах... На мені лежить відповідальність? Нехай же я тепер загину, але й ти загинеш разом зі мною... Гей, люди! Кричіть на вулицях, що сталося вбивство! Збудіть правосуддя! Виконавці, в'яжіть мене! Ведіть мене звідси! Я викрию такі таємниці, що в тих, хто їх почує, мороз піде поза шкірою. (*Хоче йти*).

Президент (*зупиняючи його*). Ти не зробиш цього, навіжений!

Вурм (*ляскаючи його по плечу*). Ще й як зроблю, друже! Ще й як зроблю! Що я навіжений, це правда... Через тебе знавіснів... От я й діятиму тепер як навіжений! Пліч-о-пліч з тобою піду на ешафот! Пліч-о-пліч з тобою піду в пекло! Мене тішить, падлюко, що я буду засуджений разом з тобою!

Його виводять.

Міллер (*що досі в німому розпачі лежав, припавши головою до колін Луїзи, швидко підводиться і кидає в ноги майорові гаманця*). Отруйнику! Забери своє прокляте золото! Ти хотів купити в мене мою дитину? (*Вибігає з кімнати*).

Фердінанд (*уриваним голосом*). Біжіть за ним! Він у розпачі... Гроші збережіть для нього... Це моя страшна віддяка... Луїзо!.. Луїзо!.. Я йду... прощайте... Дайте мені померти біля цього вівтаря!..

Президент (*отямившись від важкого заціпеніння, до сина*). Сину! Фердінанде! І жоден погляд не впаде більше на розчавленого лихом батька?

Майора кладуть поруч Луїзи.

Фердінанд. Богові милосердному належить мій останній погляд.

Президент (*у страшній муці падає перед ним*). Творіння і творець покидають мене... І жоден твій погляд, моя остання втіхо, більше не впаде на мене?

Фердінанд, умираючи, подає йому похололу руку.

(Швидко підводиться). Він простив мене! (*До інших*). Тепер віддаю себе до ваших рук! (*Виходить, судові виконавці рушають за ним*).

Завіса

Пер. Борис Тен

РУКАВИЧКА

Перед своїми клітками зі львами,
Чекаючи на бій звірячий скоро,
Король великий Франц сидів з пажами,
Оточений придворними, як псами,
А дами на балконі стали в коло.

Лише король киває довгим пальцем,
Здригнулась брама – вийшов лев величний,
Повільно озирнувся, мов у танці,
І потягнувся, позіхнув на Франца,
І ліг на землю начебто на вічно.

Тоді король киває пальцем знову –
Повільно відчинилась друга брама,
Звідтіль плигає стрімко тигр здоровий;
Уздівши лева, він гарчить, та згодом,
Як кішка, лиш муркоче, лігши справа.

Король киває пальцем знов і знов,
В подвійній брамі – двоє леопардів,
Жене їх шал, жорстокість, лють і кров,
Зчепились з тигром за таких умов,
Та лев встає – і тиша, як на старті.

Тут з дамської альтанки, зверху, з ложі
Між тигром й львом упала рукавичка,
Глузливо Кунігунд велить Делоржу:
“Нехай кохання ваше допоможе
Дістати річ, що так для мене звична”.

І лицар впевнено ввійшов у центр звіринця,
І рукавичку пальцем підчепив.
На нього всі дивились, як на принца:
У поглядах – побожність і уклінність,
А він вже повертався до рядів.

В усіх устах йому хвала лунала,
В очах у Кунігунд – кохання вічне,
Та не проймає лицаря омана:

“Не треба ні подяки, ані слави!” –
І кинув рукавичку їй в обличчя.

Пер. Ольга Ніколенко

РИЦАР ТОГЕНБУРГ

“Вас я, рицарю, вважайте,
Як сестра, люблю,
За кохання ж не благайте,
Не робіть жалю.
Ми із вами щирі друзі,
Добре мені так...
Чом же серце ваше в тузі,
Не збагну ніяк”.

Серце з болю затерпіло,
Він себе впиня...
Пригорнув востаннє милу,
Скочив на коня.
Бойову зібрав дружину
І подавсь на схід,
У далеку Палестину,
В хрестовий похід.

У бою на військо враже
Йшов він напролом,
Маяв спереду плюмажем
Сріберний шолом.
Вже ім'я його грозою
Стало для поган,
Та нема ніде загою
Для сердечних ран.

Рік терпів, а більш несила...
Військо прощай!
Ви несіть мене, вітрила,
Знову в рідний край,
Де моя витає мрія,
Де цвіте мій цвіт,
Де зоря моя зоріє,
Де світа мій світ!..

От у браму, як бувало,
Стука пілігрим,
Та на відповідь упало
Слово ніби грім:
“Вже Христові заручилась
Та, що тут жила,
Від учора посвятилась,
Постриг прийняла”.

Кинув він свій замок риний,
Предків надбання,
Зацурав свій меч побідний
І свого коня...
Мов чужая чужаниця,
З Тогенбурга йде,
Покрива волосяниця
Тіло молоде.

У долину він спустився,
Зладив собі скит
Там, де монастир світився
З-поза темних віт,
І від рання до смеркання
Сам-один сидів,
В серці тихе сподівання
Безнастанно грів.

Все глядів самозабутньо
І чекав водно,
Поки брязне ледве чутно
Милої вікно,
Поки личко янголине
З'явиться у нім,
Поки гляне у долину
Поглядом ясним.

А тоді,бувало, ляже,
Втішений засне,
Адже завтра, в думці скаже,
Знову світ свіне...
Так сидів він довгі роки
І чекав водно,
Поки час настане,поки
Брязне те вікно,

Поки личко янголине
З'явиться у нім,
Поки гляне у долину
Поглядом ясним...
Раз уранці, до схід сонця,
Він сидів – мерцем,
Повернувшись до віконця
Благісним лицем.

Пер. Микола Лукаш

ІВІКОВІ ЖУРАВЛІ

В Коринф, на свято бігу й співу,
Куди безжурно й гомінливо
Плив грецький люд з усіх округ,
Спішився й Івік, божий друг.
Дав Аполлон йому зарання
Натхненний співорочий дар;
Тепер до Істму на змагання
Із Регіума йшов пісняр.

Уже з гори йому замріли
Акрокоринфа мури білі;
В священний Пойсейдонів гай
Ввіходить з трепетом хожай.
Ніде нікого в темнім лісі,
Лише у небі журавлі,
Що сірим шнуром простяглися
Десь до теплішої землі.

“Чолом, супутники крилаті,
Мої по морю провозаті!
Прикмета ця мені ясна –
Нам доля випала одна.
Мандруєм ми здаля в надії
Притулок дружній десь найти;
Хай гостелюбний Зевс укріє
Нас од напасті й лихоти!”

І рушив він вперед бадьоро,
Та от зненацька серед бору
Два душогуби як змигнуть
Йому перепинили путь.
Оборонявшись з принуки,
Недовго вистояв віщун.
Бо не до лука мав він руки,
А до тендітних лірних струн.

Людей, богів дарма взиває,
Рятунку нівідкіль немає,
І голос завмира в глуші –
Ніде навколо ні душі...
”Отак із світом розлучиться
Я мушу тут, на чужині?
Ніхто за мене не помститься
І не заплаче по мені!”

Упав. Аж ось понад ялини
Знов ключ лопоче журавлиний;
Із-за смертельної імли
Він чує їх “курли-курли”.
“О журавлі! Коли нізвідки
Нема рятунку, прошу вас,
Мого убивства будьте свідки...” –
Гукнув, і зір його погас.

Знайшли небавом мертве тіло,
Й коринфський приятель здуміло
(Хоч і збагнітувано труп)
Впізнав того, хто серцю люб.
“Не ждав я зустрічі такої,
Уста співочії мовчать..
А я ж гадав вінком із хвої
Славетні скроні увінчать”.

І радощі гучного свята
Тяжка охмарила утрата:
Не стало славного співця,
Жаль огорнув усі серця.
І вже юрбою до притана

Обурений подався люд –
Хай мста звершиться невблаганна,
Убивцеві кривавий суд!

Та як серед такого тлуму,
Де люду, як на морі шуму,
Серед такої многоти
Сліди злочинця віднайти?
Чи то розбійник був затятий,
Чи, може, ворог потайний?
Лиш Геліос те може знати,
Що осяває круг земний.

Він може, тут десь, між товпою,
Іде зухвалою ступою,
Його шукає правда мста,
А він з убивства користа.
Чи в храмі у жертовну ватру
Куріння докида блюзнір,
Чи, може, суне до театру
У гомінкий ввілявшись вир?

Набився вщерть театр просторий,
Аж чути як тріщать підпори;
Вже дійство починать пора,
І люд шумить, мов море гра.
Як хвиля, лави заливає,
Пойма за ступенем ступінь,
Хисткими вінцями сягає
Аж ген у неба голубінь.

Зійшлося на урочисте свято
Там еллінських племен багато.
З яких лиш не було країн:
З Авліди, Спарти, із Афін,
З Фокіди й Азії Малої,
З близьких і дальних островів...
Всі слухають у неспокої
Похмурий спів, що хор завів.

Поважно й строго він круг кону
Іде по давньому закону,
Зірнувши десь із глибини.
Що за створіння? Хто вони?
Не ходять так земні істоти,
Уроджені із смертних лон!
То все мов велетні супроти
Постави й зросту людських жон.

Плахиття чорне їм круг стану,
І смолоскипи хмуρο й тьмяно
В безм'язих палахтять руках,
Безкровні лиця сіють жах,
А там де всякий земнорідний
Волосся має над чолом,
У них лиш змії та єхидни
Отруйним вихряться клубком.

По колу спроквола проходять
І гімн понурий свій заводять,
Що серце крає душу рве,
На душогуба кару зве.
Лунає грізний спів еріній,
Ворожий дзвону лірних струн,
І кожен гук живій людині
Б'є в кров і мозок, мов перун

“Блажен, у кім душа не винна,
Хто серцем чистий, як дитина!
До нього не підступим ми,
Хай вільно ходить між людьми.
Та горе, горе, хто таємно
Звершив убивства гріх тяжкий!
За ним із темряви недремно
Наш месницький пантрує рій.

Ми плем'я хиже і завзяте,
Втекти від нас шкода й гадати,
Він не сховається ніде,
В сільце чи пастку упаде.
Невтомно ми по його сліду

І невблаганно грядемо,
Так аж до самого Аїду, –
І там спочити не дамо!”
Перед притишеним народом
Снуються хмурим хороводом
І вже, здається, повіва
Навколо подих божества.
Отак по давньому закону,
Врочисті, дивні та страшні,
Поволі обійшли круг кону
І щезли, десь у глибині.

Ця суміш правди і облуди
Проймає трепетом ще груди,
Всі подивляють міць страшну,
Що долі чує таїну,
Що незбагненно, незглибимо
Підозру впевність одміня,
Серцям об’явлюється зримо,
Хоч уникає світла дня.

І раптом десь там на узвишші
Почувся голос серед тиші:
“Глянь, Тимотею, – віддалі
Не Івікові журавлі?”
І небо зразу потемніло,
І над театром пролетів
Розгортуючись чорнокрило,
Ключ перелітних журавлів.

“Що, Івік?” – всі захвилювались
Серця новим жалем озвались;
Як море хвилями хита,
Так котиться із уст в уста:
“Наш Івік, що по нім всі плачуть,
Що впад од нищих розбишак?
Хто це сказав? І що це значить?
Ці птахи – що воно за знак”

Все дужчає тривожний гомін,
В серцях і провість, і напамин

Спалахує: “Це певний слід,
Нехибна помста евменід!
Це видав сам себе раптово,
Той, хто співця замордував, —
Боріть того, хто мовив слово,
Й того кому він промовляв!”

Що з уст зірвалось, не вернути:
Убивця сам на себе лютий,
Увесь із ляку побілів...
Яких іще тут треба слів
І вже їх тягнуть всі юрбою
І суд вершиться на кону,
І, помсти вражені стрілою,
Злочинці визнають вину.

Пер. Микола Лукаш

БОГИ ЕЛЛАДИ

Інший світ за вашого правління
Був, Еллади світлої боги!
Вивели блаженні покоління
На казкові щастя береги.
Люди ще були тоді, як діти, —
Радісні, безхитрісні, прості,
У вселенському храмі Афродіти
Всі вклонялись красоті.

Прозірні поезії одіння
Повивали чарами життя,
Все проймало сил живих бродіння,
Все владало даром відчуття.
Благородне любляче начало
Позначало кожен рух ества;
Око втаємничене вбачало
Скрізь присутність божества.

Де тепер, як вірить астроному,
Мертва куля крутиться в імлі,
Там колись у повозі сяйному
Геліос являвсь синам землі.

В горах ореади домували,
Дерева були житлом дріад,
Ріки сріблопінні шумували
З урн одрадісних наяд.

В камені жила дочка Тантала,
Крилась Дафна в лаврових вінках,
Філомела в гаї щебетала,
Німфи лебеділи в комишах;
По дитині плачучи, Церера
Слізьми доповняла плин струмка,
А з горбка зажурена Цітера
Марно кликала любка.

До Девкаліонового роду
Сходив з неба красень Аполон,
Доньок Пірри вподобавши вроду,
Він займав їх в любосний полон.
Між людьми, героями і богами
Не здіймавсь непереборний мур, –
Смертних із героями і богами
Родичав меткий Амур.

Любо-мило вам було служити –
Ні вериг, ні зречень, ні страждань;
Весело й щасливо серцем жити-
То була богам найкраща дань.
Лиш краса була тоді священна,
Не цурався і бог ніяких втіх,
Де цнотливі Грація й Камена
Упокорювали всіх.

Як двірці, сміялись ваші храми,
На змаганнях сили й моготи
Колісниці вперегін з вітрами
Вам на честь гриміли до мети.
Ворухливі хороходні сплети
Обвивали гронами олтар,
І несли увінчані атлети
Вам вінки свої у дар.

З тирсами, під вигуки “Евое!”
Барсами там їздив Діоніс,
В келихах вологи огневої
Земнородним радощі він ніс.
З ним сатири, фавни і менади
Танцями вставляли яр хмільну,
Сам він зором додавав принади
Іскрометному вину.

В смертний час ніхто не знав жахання,
Бо кістяк за горло не стискав;
Зцілувавши з уст життя дихання,
Геній тихо світич опускав.
В Тартарі людину судією
При вазі настановляв Аїд,
І фракієць піснею своєю
Міг розчулить евменід.

Там, було, на Єлісейським лоні
Кожна тінь свій лас знаходить знов –
Вершника баскі чекають коні,
Вірну жінку – мужова любов;
Лін пісні заводить давнім ладом,
Алкестиду пригорта Адмет,
Знов Орест зіходиться з Піладом,
Стріли знайде Філоктет.

Хто вершив велике, хто горів ним,
Хто ішов трудним шляхом чеснот, –
Там не раз вважався богорівним,
Осягав найвищих нагород.
Там безсмертні голови схиляли
Перед тим, хто мертвих викликав,
І з Олімпу близнюки сяли,
Щоб не згинув мореплав.

Де ж ти дівся, світе мій прекрасний,
Любої природи цвіт і плід?
Тільки в пісні відблиск твій незгасний,
Тільки в казці твій чудовий слід.
Порожньо в сумних твоїх оселях –

Ні богів не видно, ні богинь.
Від картини буйнощів веселих
Залишилась тільки тінь.

Обнесло, оббило пишні квіти,
Як борвій північний налетів,
Щоб з усіх одного збагатити,
Мусив щезнуть дивний світ богів.
Ах, між зір не бачу я Селени,
Феба теж у синяві нема.
Клич, гукай – німує гай зелений,
І ріка мовчить німа.

До свого величчя нечутлива,
Недбайлива до своїх щедрот,
Щастям животвору не щаслива,
Збіднена й спустошена стократ,
До свого художника байдужна,
Не свідома власної снаги, –
Кориться природа, вже бездушна,
Лиш законові ваги.

Щоб як-небудь завтра відтворяться,
Нині ями риє погребні,
Машиналино на старенькій прядці
Сірі пересновуючи дні...
А боги пішли в країну мрії,
Більше їх не потребує світ,
Що вже сам крутитися уміє,
Сам скеровує свій хід.

Так пішли, узявши все високе,
Все прекрасне, чим душа жива,
Всі кольори, всі життєві соки,
Нам лишивши спомини-слова.
Десь витає плем'я богівите
На захмарній Пінду висоті;
Що безсмертне в співі має жити,
Мусить згинуть в житті.

Пер. Микола Лукаш

ЙОГАНН ВОЛЬФАНГ ГЕТЕ (1749 – 1832)

Творчість Й. В. Гете – вершина німецької літератури. Проявив себе як мислитель, ліричний поет, прозаїк, фундатор літератури «Буря і натиск», суспільний діяч, займався малярством, мінералогією, оптикою, медициною. Його діяльність позначилася на всьому класично-романтичному періоді німецької літератури 1770-1730 рр., який сучасники назвали «добою Гете».

Народився 22 серпня у вільному місті Франкфурті-на-Майні у бюргерській сім'ї імперського радника. Виріс у привілейованому середовищі, що дало змогу здобути різнобічну освіту, а також визначило його суспільно-політичні погляди. З дитинства добре володів мовами, багато читав, захоплювався історією, образотворчим мистецтвом.

1765 р. поступає на юридичний факультет Лейпцизького університету. Перші поетичні спроби створює під впливом французької класичної поезії та естетики рококо з його прагненням передавати радість життя. Це цикли «Аннета» (1767) і «Пісні Фредеріці Езер» (1768), видані під назвою «Нові пісні», присвячені його лейпцизьким подругам. Через хворобу навчання перериває (1768) і повертається додому.

Весною 1770 року їде в Страсбург, щоб закінчити юридичну освіту. Там знайомиться з Гердером, зачитується англійськими романістами, Шекспіром, перекладає Оссіана, записує німецькі народні пісні, захоплюється штюрмерськими ідеями.

1771 року закінчує університет, повертається у Франкфурт, займається адвокатською практикою. Літо 1772 року проводить у Вецларі, де закохується у Шарлотту Буфф, наречену його приятеля Кестнера. Ця ситуація у значній мірі послужить основою для написання роману «Страждання юного Вертера». 1772 року Гете повертається у Франкфурт.

1773-1775 роки – найбільш плідні у його житті. 1773 року виходить прозова історична драма «Гец фон Берліхінген», написана у дусі ідей штюрмерства. Твором, який прославив молодого письменника, став сентиментальний роман «Страждання юного Вертера» (1774), у якому світ природних почуттів (або ще руссоїстський), представлений в образі Вертера, протиставлено світу цивілізації з його раціоналізмом та умовностями

У штюрмерський період великим досягнення Гете є лірична творчість. Він створює ліричні вірші, балади, пісні, зокрема «Фіалка», «До місяця», «На озерці», «Майська пісня». В оді «Прометей» (1774), «Пісні про Магомета», «Нічній пісні мандрівника» (1771-1773) звучать мотиви сильної, непокірної особистості.

1775 року на запрошення герцога Саксен-Веймарського Карла-Августа Гете відправляється у Веймар як гість і залишається там назавше. У його житті розпочинається етап подолання бунтівного індивідуалізму і поступового переходу на філософські й естетичні позиції веймарського класицизму.

1775-1785 – перше веймарське десятиліття – час активної державної діяльності поета-міністра. Після поїздок до Італії (1786-1788, 1790), які справили позитивний вплив на Гете, оновлює власну естетичну програму, на основі якої створює драми «Іфігенія в Тавриді», «Егмонт» (1787), «Торквадо Тассо», поетичний цикл «Римські елегії» (1789). Відтак створює роман «Літа науки Вільгельма Мейстера» (1796), епічну поему «Герман і Доротея» (1797), завершує I частину «Фауста» у 1806 р. 1794 року розпочинається тісна дружба з Шиллером, яка триває ціле десятиліття, до смерті останнього. З 1791 до 1802 років Гете – директор Веймарського театру, ставить п'єси Шиллера, Лессінга, Шекспіра, романтиків, власні твори.

Починаючи з середини 90-х років, Гете працює в жанрі балади, з-під його пера виходять такі шедеври, як «Коринфська наречена», «Бог і баядера», «Учень чаклуна», «Вільшаний цар», «Рибалка», «Ганець мерців».

На початку 1800-х років Гете переживає значне погіршення здоров'я, напади меланхолії, які посилюються після смерті Гердера й Шиллера. Проте він не припиняє писати, займається природознавством, медициною, оптикою, розробляє теорію світла. У ці роки з'являються його вершинні твори: поетична збірка «Західно-східний диван» (1814), друга частина «Фауста» (1830). Він працює над автобіографічною книгою «Поезія і правда», яка охоплює час до його оселення у Веймарі.

В останні роки життя Гете – всесвітньо визнаний поет, його дім у Веймарі – місце паломництва. Саме тоді були зроблені численні записи розмов і висловлювань Гете, серед яких особливе місце займають «Розмови з Гете» секретаря поета Еккермана. Помер Гете в результаті простуди весною 1832 року. Його поховали у Веймарі в одному склепі з Шиллером.

Вже на початку XIX ст. Гете був широко відомий в Україні. 1827 року він був обраний почесним членом Ради Харківського університету. Перший переспів з Гете українською мовою належить П. Гулаку-Артемівському - балада «Рибалка» (1827). Балада «Лісовий король» в українському перекладі Й. Левицького була надрукована у Львові в 1838 році. З переспівами й перекладами Гете українською мовою виступали також П. Білецький-Носенко, Ю. Федькович, В. Шашкевич, К. Думитрашко, П. Куліш, Никанор Грабовський та ін. Невтомним популяризатором Гете був Іван Франко, який переклав багато його поезій, всю першу частину та уривки з другої частини «Фауста» і написав розвідку про цей твір. Пізніше твори Гете перекладали

М. Рильський, М. Терещенко, Д. Загул, М. Улезко, Є. Дроб'язко, В. Стус та ін.
Перший повний переклад «Фауста» українською мовою здійснив Микола
Лукаш.

Ф А У С Т

ПРОЛОГ У ТЕАТРІ

Директор театру, поет і комік.

Д и р е к т о р

Обидва ви не раз мені
В пригоді стали в хвилю скрути;
Скажіть, яким повинен бути
Театр у нашій стороні?
Бажаю я завжди юрбі годити:
Вона живе, дає й другому жити.
Стовпи стоять, поміст із дошок збитий,
І всяк туди, на свято мов, спішить.
Сидять усі вже, звівши вгору брови,
До подиву і захвату готові.
Я знаю, як сподобатися всім,
А все ж чомусь сьогодні страшнуvато;
Хоч путне щось незвично бачить їм,
Але вони читали страх багато.
Як змайструvать виставу нам таку –
Нову, й живу, і людям до смаку?
Люблю, коли у нас під балаганом
Гучна юрба хвилює ураганом
І тиснеться до цих дверей вузьких,
Мов у переймах болісно-тяжких.
Ще в білий день, ще о четвертій
До каси товпляться дістать квиток
І ладні битися за нього до півсмерті,
Мов це – в голодний рік насущника шматок.
Лише поет зробить це диво здібний;
О друже мій, тут твій талант потрібний!

П о е т

Не говори про натовп той нікчемний;
Його діла високий дух гнітуть,
Затьмарюють, як морок ночі темний,
Затягують у вир, у каламуть.
Веди мене в небесний світ таємний,
Де радощі поетові цвітуть.
Лиш там любов і дружба нас чекають,
Божественні чуття в серцях плекають.

Що в глибині грудей у нас постало,
Що, тремтячи, зірвалось на уста,
Невдало раз, а інший раз і вдало, –
Поглине все хвилина зла й пуста;
А що роки у серці визрівало,
В довершене творіння вироста.
Примарний блиск живе одну хвилину,
Правдивому нема в віках загину.

К о м і к

А що мені з потомних тих віків?
Коли б і я про них лиш говорив,
То хто б сучасників розважив?
А їм потрібен добрий жарт,
І вже чогось веселий хлопець варт,
І чимсь в суспільстві він заважив.
Хто зацікавить публіку зумів,
Того вона не кине цінувати;
Що більше буде слухачів,
То легше їх опанувати!
Отож зробіть нам п'єсу до пуття
І виведіть фантазію і волю,
Кохання й розум, пристрасть і чуття,
Та й дурості якусь там дайте ролю.

Д и р е к т о р

А головне, як більш перипетій!
Бо глядачі цікаві до подій;
Як більше сцен напружених, рухомих,
Щоб всяк дививсь, не зводячи очей, –
І ви попали вже в число відомих,
Усюди люблених людей.
Лиш масою підкорите ви масу,
Для себе в ній всяк найде штучку ласу
Де всього є, там кожен візьме щось,
Й видовище до серця всім прийшлось.
Даєш нам твір – давай в шматках, на милість,
Таке рагу нам вигідніш, як цілість,
Бо легко зготувать і зручно подавать.
Нащо тобі здалась довершена умілість?
Хоч що дай публіці – на шмаття буде рвать...

П о е т

Ганебне ремесло ганебним буде скрізь
І справжньому художнику не личить.

Та ви, я бачу, завзялись
Нікчемних партачів звеличить.

Директор

Такий докір мені не заболить:
Хто дума путне щось зробить,
Знарядь шука, як до роботи.
А вам – м'які дрова колоти;
Для кого пишете? Глядіть:
Ось цей з нудоти йде сюди,
Той – за столом по зав'язку напхавшись,
А той (найгірший він завжди) –
Газет усяких начитавшись.
До нас збігаються, немов на маскарад,
Побачити цікаве кожен рад.
Тут дами напоказ з'являються ошатні;
Це теж артистки, лиш безплатні.
Ви дивитесь з поезії висот,
І всі поклонники вам любі;
Погляньте ж ближче на народ:
Одні холодні, другі грубі.
Той по виставі йде у карти грать,
Той зночувати ніч в обіймах у повії;
Чи ж варт для них бентежить мрії
І муз шляхетних турбувать?
Кажу ж вам, лиш пишіть,
Все більш і більш пишіть, –
І зразу шлях до успіху відкритий, –
Людей аби із плигу збити,
Бо трудно їх задовольнить...
Що з вами? З радощів? Чи що болить?

Поет

Іди шукай деінде наймитів!
Ти хочеш, щоб поет занапастив
Свій вищий дар – і пориви, і мрії
Природою натхненого творця!
Чим він чарує всі серця?
Чим він скоряє всі стихії?
Це та гармонія, що лине із грудей
І обійма весь світ – природу і людей.

Коли природа свій починок вічний,
Байдуже прядку крутячи, пряде,
І всіх створіннів гурт негармонійний
Різноголосими гуде, –
Хто вносить лад усюди живодайний,
Вливає ритм у кожен рух і звук?
Хто всі ті голоси в хорал єднає зграйний
В акордів голосних врочистий перегук?
Хто каже бурі в пристрасті ревіти,
Зорі вечірній в роздумі сіяць?
Хто може всі весняні пишні квіти
До ніг коханої прослать?
Хто лаврові листки спліта в вінок,
Щоб увінчати почесцю героїв?
Хто олімпійцям захист і зв'язок?
Поет, людської сили прояв.

К о м і к

Явіть же нам ту силу сповна,
Хай творчість так у вас іде,
Немов пригода та любовна.
Буває, двох десь випадок зведе,
А там пішли побачення й розмови,
Щасливі сни й пробудження раптові,
Надії хміль і гіркота оман, –
І так незчуєшся, як вродиться роман!
Таку і ви нам п'єсу дайте,
В життя людське чимглибше заглядайте!
Всі так живуть, а бачать так не всі,
Тож покажіть життя у всій красі.
Картини барвні, світло тьмяне
Та іскра правди в млі омани –
І наварили ви пиття,
Що людям скрашує життя.
І йде сюди замріяне юнацтво,
Йому наш твір – чудесне відкриття,
І йдуть сюди вразливі на чуття,
Для них ця гра – переживань багатство.
І кожен тут знаходить щось своє
І бачить те, що в нього в серці є.
Ще здатні всі вони і до плачу й до сміху;
Шанують пориви, із блиску мають втіху...

Хто всього знав, тому поспробуй догоди!
Хто починає жити – подякує завжди.

П о е т

Верни ж мені той час блаженний,
Коли я жити починав,
Коли пісень потік натхненний
З джерел незглибних виринав;
Коли в туман був світ повитий
І чар закритий в пуп'янки,
Коли барвисті і п'янки
В лугах веселих рвав я квіти...
Я бідний був – і все я мав,
І правду й вигадку кохав...
Верни ж ті пориви чудові,
І серця жаль, і щастя сни,
І міць ненависті й любові –
Минулу молодість верни!

К о м і к

Та молодість потрібна лиш,
Як ворог у бою натисне,
Як дівчина, усіх миліш,
Тобі сама на шию звисне,
Як вабить здалеку вінок
Тебе добігти ген до цілі,
Як на умі тобі танок
І пиятика ночі цілі, –
А струни ліри золоті
Рукою вправною торкати,
Назустріч обраній меті
Стежками звинними блукати, –
Це вам, старим, і Бог велів,
І цьому тільки маємо радіть ми,
Бо старість з нас не робить малюків,
Вона лиш застає нас дітьми.

Д и р е к т о р

Покиньте спори й аргументи,
Лишіть докори й компліменти, –
За них нічого не купить;
До діла треба приступити.
Натхнення, настрої – то бридня все,
Сміліші будьте, їх не ждять.

Коли поетом ти назвався,
Умій натхненням володіть!
Варіть же швидше, друже милий,
Кріпкий напій, що ми ждемо;
Чого сьогодні не зробили,
Те завтра не прийде само!
Отож і дня дарма не гайте,
Як тільки є можливість десь,
За коси враз її хапайте
І вже із рук не випускайте,
Поки свого не доб'єтесь.
Адже яких лише дивацій
Не бачив наш німецький кін!
Тож не шкодуйте ні машин,
Ні чудернацьких декорацій.
Не бракуватиме зірок,
І сонця, й місяця, і неба,
Дамо й води, й вогню, як треба,
І скель, і звірів, і пташок!
Так розміркуйте ж все дотепно,
На сцені всесвіт умістіть
І швидко й бережно пройдіть
Із неба через землю в пекло

ПРОЛОГ НА НЕБІ

*Господь, архангели,
згодом Мефістофель.*

Р а ф а ї л

Могутнім громом сонце грає
В гучному хорі братніх сфер
І путь накреслену верстає
Од первовіку й дотепер.
Цих незбагнених див видіння
Сповняє силою серця,
І, як у перший день творіння,
Величні всі діла Творця.

Г а в р и ї л

Земля із швидкістю страшною
В просторі крутиться-літа,
І райське світло дня чергою

Змінює ночі темнота.
Хвилює море неозоре
І шумом скелі покрива,
Та сфер стремління вічно-скоре
І гори, й море порива.

М и х а ї л

Бурхають бурі навзаводи,
Шумлять нестримано кругом
І огортають твердь і води
Таємно-грізним ланцюгом.
Блискоче з хмар руїнний пломінь,
Громам осяюючи путь,
Та всеблагої ласки промінь
Приборкує стихії лють.

В с і т р о є

Цих незбагнених див видіння
Сповняє силою серця;
І, як у перший день творіння,
Прекрасні всі діла Творця.

М е ф і с т о ф е л ь

О, Господи, ти знов між нас явивсь,
Питаєш, як ідуть у кого справи;
Між челяддю і я тут опинивсь,
Бо ж завше був до мене ти ласкавий.
Не вмю я так компліментів править,
Як ангели, удатні на язик,
Від пафосу мого ти б засміявся навіть,
Коли б ти був од сміху не одвик.
Сонця й світи залишу я в спокої –
Я свідок лиш мізерності людської.
Смішний божок землі не зміниться ніяк, –
Як спервовіку був, так і тепер дивак.
Погано він живе! Не треба
Було б йому давати і крихти світла з неба.
Тим розумом владає він,
Щоб жити, як тварина із тварин.
Та він же чисто коник той цибатий
(Пробачте порівняння це мені):
Не підлетить, а вміє лиш стрибати
Та знай сюрчить в траві свої пісні.
Та у траві іще б якось жилося,

Так ні, притьмом в болото суне носа.

Г о с п о д ь

І вічно скаржишся мені ти!

Невже ж тебе задовольнити

Земля ніколи не змогла б?

М е ф і с т о ф е л ь

Ні, Господи! На ній одне лихе твориться:

Так люди мучаться,

що жаль на них дивиться, —

Вже проти них і запал мій ослаб.

Г о с п о д ь

Ти знаєш Фауста?

М е ф і с т о ф е л ь

Він доктор?

Г о с п о д ь

Він мій раб!

М е ф і с т о ф е л ь

Та раб то раб, а служить по-якому?

І їсть, і п'є він щось не по-земному.

Його думки, на безум хворі,

Ширяють десь в непевній далині.

То з неба б він зірвав найкращі зорі,

То пив би він всі радощі земні;

Та ні земля, ні далі неозорі

Не вдовольнять тієї маячні.

Г о с п о д ь

Він поки що у мороці блукає,

Та я вкажу йому до правди вхід,

Бо знає садівник, як деревце плекає,

Який від нього буде цвіт і плід.

М е ф і с т о ф е л ь

Та він не ваш, я ладен закладатись!

Дозвольте лиш за нього взятись,

І піде він за мною вслід.

Г о с п о д ь

Я згоден, спробуй його злудить,

Поки живе він на землі;

Хто йде вперед, той завше блудить.

М е ф і с т о ф е л ь

Спасибі вам; з мерцями справи злі,

Я не люблю тії мороки;
Мені за них миліш здорові, повні щоки;
Я так люблю живих людей,
Як любить кіт живих мишей.

Г о с п о д ь

Що ж, спробуй відірвати духа
Від його першоджерела
І, якщо він тебе послуха,
Зведи його на стежку зла.
Знай, сам ти осоромишся натомість:
В душі, що прагне потемки добра,
Є правого шляху свідомість.

М е ф і с т о ф е л ь

Свідомість швидко завмира!
Я знаю, в мене певна гра.
А вже коли свого доб'юся,
То матиму утіху немало:
Нехай тоді плазує у пилу,
Як та змія, моя тітуся.

Г о с п о д ь

Приходь сюди безпечно завше,
На ваш-бо рід не маю ворожди;
А з духів заперечення, лукавче,
Ти був мені найстерпніший завжди.
Людина не всякчас діяльності радіє,
Понад усе кохає супокій;
Потрібен їй супутник воружкий,
Щоб бісом грав і збуджував до дії.
А ви, справдешні діти Божі,
Любуйте на дива творіння гожі!
Нехай живий і вічно-творчий дух
Лле скрізь любові світло животворне
І явищ біг, речей минущих рух
Хай думкою безсмертною огорне.

*Небо закривається,
архангели розходяться.*

М е ф і с т о ф е л ь

До чого ж гарний дідуган!

З ним інколи зустрітися приємно.
І то сказати: такий великий пан
З дияволом обходиться так чемно!

ЧАСТИНА ПЕРША

НІЧ

*Вузька кімната з високим готичним склепінням.
Фауст сидить неспокійно в кріслі біля столу.*

Фауст

У філософію я вник,
До краю всіх наук дійшов –
Уже я й лікар, і правник,
І, на нещастя, богослов...
Ну і до чого ж я довчивсь?
Як дурнем був, так і лишивсь.
Хоч маю докторське звання
І десять років навмання
Туди й сюди, навкрив-навкіс
Воджу я учнів своїх за ніс, –
А серце крається в самого:
Не можем знати ми нічого!
Хоч я й розумніший, як бевзні ті всякі,
Учені, магістри, попи та писаки,
Хоч я в забобони й страхи не вдаюся,
Із пекла сміюся, чортів не боюся, –
Зате ніяких радощів не маю,
Не вірю я, що я щось знаю,
Не вмю я людей навчати,
Не вмю їх на добро напучати...
Грошей, майна я не нажив
І слави теж не заслужив;
Собака, й той не став би так жити!
Тому-то й почав я ворожити, –
Чи не відкриє духів міць
Мені одвічних таємниць,
Щоб я дарма не мудрував,
Чого не знаю, не казав,
Щоб я збагнув почин думок
І світу внутрішній зв'язок,
Щоб я пізнав основ основу,

А не кидав слова-полову...

О повний місяцю ясний,
Мій друже тихий і сумний!
Коли б востаннє з висоти
Мої страждання бачив ти
За цим столом чужань нічних,
Між цих пергаментів і книг!
Коли б я міг блукать між гір,
В твоїм промінні ніжить зір,
Серед печер звиватись духом,
В твоїй імлі снуватись лугом,
Весь чад науки там лишити,
В твоїй росі цілющій змити!..

Ох! Я ще тут, в тюрмі-норі?
О мури прокляті сирі!
У цих мальованих шибках
Небесний світ – і той зачах!
Стримлять до неба стоси книг,
Ненатла точить їх черва,
Їх пилюга густа вкрива,
І кіпоть осіда на них;
Уздовж полиць з давнешніх літ –
Реторти, слоїки, склянки,
Начиння, приладів рядки –
І це в тебе світ! І це зветься світ!
І ти питаєш ще, чому
На серце туга наляга,
Чому незвідана нудьга
Труїть всі радощі йому?
Замість живих природи хвиль,
Куди Творець людей вселив,
Навколо тебе – тлінь, і цвіль,
І жах потворних кістяків.
Тікай! На волю, на простір!
Візьми цю книгу чарівну;
Цей Нострадамів віщий твір
Тобі відкриє таїну.
Спізнаєш ти шляхи світил,
Збагнеш природи вічний рух,

І в душу вступить повінь сил,
Коли промовить духу дух.
Шкода обнять сухим умом
Священних знаків зміст живий;
Ви, духи, тут в'єтесь кругом,
Озвіться ж ви на голос мій!

*(Розкриває книгу і бачить знак
макрокосму)*

Яким блаженством всі мої чуття,
Уся моя істота пойнялася,
Немов по жилах полумінь життя
І невмируща юність розлилася...
Чи то ж не Бог ці знаки написав,
Що душу збурену втишають,
Що Серце вражене втішають,
Що перед розумом наяв
Природи тайнощі всесильні виявляють?
Чи ж я не Бог? Я просвітлів!
І враз моє духовне око
В природи творчий вир заглянуло глибоко.
Тепер збагнув я сенс премудрих слів:
„В світ духів можна прозирнути,
Та ум і серце мляві вкрай:
Встань, учню, і земнії груди
В ранковім сяєві скупай!”

(Розглядає знак).

Як все тут діє в колі вічнім,
У многоликій красоті,
Як сили горні в льоті стрічнім
Міняють кінви золоті!
На благовісних крилах мають,
Споруду всесвіту проймають
У гармонійній повноті!
Яка картина! Ах! Картина лиш...
Природо безконечна! Де ж, коли ж
Знайду ту грудь, що нею світ ти поїш,
І небо, й землю – все живиш?

Невже ж ти болю в серці не загоїш,
Жаги палкої в нім не заспокоїш?

*(Перегортає нетерпляче книжку
й натрапляє на знак Духа Землі).*

Цей знак на мене має інший вплив!
Ти, Дух Землі, мені рідніший,
Я став відразу мов сильніший,
Мов хміль вина мене сп'янив;
І я ладен пірнути в світу море,
Знести земні і радощі, і горе;
Ні грім мене, ні хвиль виття суворе,
Ні згуби страх, ні буря не поборе!
Нахмарило кругом –
І місяць заховавсь,
І лампа згасла!
В імлі встає над головою
Червона заграва...
Холодний жах згори війнув,
Мене пройняв!
Це дух летить, це дух благання вчув...
Одкрійсь мені!
Твій повів серце стрепенув
І владно тягне...
Усе єство до тебе прагне!
Тобі віддав навек я серце й душу,
Нехай і вмру – тебе побачить мушу!

*(Бере книгу і промовляє таємничі заклинання.
Займається червона заграва,
і в полум'ї з'являється дух).*

Д у х

Хто зве мене?

Ф а у с т

(аж відсахнувся)

Лице страшне!

Д у х

Ти притягнув мене так владно,

З моєї сфери пивши жадно,

І ось...

Ф а у с т

Жахаєш ти мене!

Д у х

Благав ти ревно і незмінно
Побачити вид мій, почуть мою річ;
Вразив мене відчайний клич, –
Ось я... То чом же, надлюдино,
Ганебно так дрижиш? Де дівсь душі порив?
Де велет сміливий, що світ в собі створив,
Носив, плакав; що помисли жили в нім
Із духами у всьому стати рівним?
Чи ж ти той Фауст, що ждав і сподівався,
Нестримано до мене поривавсь?
І ось, як я дихнув на тебе палко,
Відразу знітився ти жалко,
Гробак нікчемний, боязкий?

Ф а у с т

Ні, я знесу вогонь чарівний!
Це я, це Фауст, тобі я рівний!

Д у х

В життя потоках, у морі дій
В'юся вгору, вниз,
Люся всюди й скрізь!
Народження й смерть –
Океан і твердь,
Ткання мінливе,
Життя бурхливе, –
Я тчу на грімкому верстаті часу
Богам на одіння живу ю красу.

Ф а у с т

По всьому світу ти снуєш,
Діяльний дух, як я близький до тебе!

Д у х

Близький до того, що збагнеш,
А не до мене!

Фауст і Вагнер

Ф а у с т

Від криги звільнив закуті хвилі

Ясної весни животворний зір;
Полів зеленіє весела шир;
Стара зима у люті безсилій
Втекла до схову суворих гір
І посилає подеколи звідти
Зернистого снігу спізнїлу стягу,
Що зникне вмить на зеленім луґу,
Бо білого сонце не хоче терпіти;
Всюди буяє ріст і цвітіння,
Все одягає барвне одіння,
І як немає квіток ще тут,
То їх замінює вбраний люд.
З гірки цієї обернися
І на місто подивися:
Як із темрявих воріт
Весело висипав люд, мов цвіт.
Сонце всіх їх радо віта:
Це ж бо день воскресіння Христа,
Та й самі вони з мертвих встали,
Вийшли з тісних, ядушних домів,
Кинули темні горища й підвали,
Стіни гнітючі майстерень, цехів,
Вирвались з вулиць щемких оков,
Із святобливого смерку церков –
Вийшли всі до світла ясного!
Глянь-бо, глянь, народу якого
Розійшлося по садах, по полях,
А ріка тече розлого,
Вся в веселих, рухливих човнах.
Од берега, до краю повен,
Одчалує останній човен;
Навіть з далекої гори
Убрань мигочуть кольори...
А он – селян святкові зграї,
Тут люди раді, як у раї,
І скрізь один лунає крик:
Ось тут я справді чоловік!

В а г н е р

Шановний докторе, із вами
Приємно й корисно пройтись;
А сам би я не зміг гулять між му гірями,

Бо грубості я не виношу скрізь.
Цей крик і зик, скрипки, скраклі
Для мене зроду ненависні:
Так репетують, мов їх гонять духи злі,
І це в них гра, і це в них пісня!

М е ф і с т о ф е л ь

Я – тої сили часть,
Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого.

Ф а у с т

Це загадка! Розгадку ж хто подасть?

М е ф і с т о ф е л ь

Я – заперечення усього!
Бо всяка річ, що постає,
Кінець кінцем нічим стає,
І жодна річ буття не гідна.
А все, що ви звете гріхом,
Чи згубою, чи просто злом, –
Ото моя стихія рідна.

Ф а у с т

Ти кажеш, що ти – часть,
а сам з'явивсь цілком.

М е ф і с т о ф е л ь

Мені чужа зарозумілість.
Це ж тільки ви з своїм дурним світком
Себе вважаєте за цілість.
Я ж – часть од часті лиш, що перше всім була,
Частинка тої тьми, що світло привела,
Те світло гордеє, що хочеться йому
З одвічних володінь прогнати матір тьму.
Та це йому не вдасться – шкода сил,
Воно навік приковане до тіл:
Од тіл тече, в тілах лише прекрасне,
Тілами лиш спиняється в ході,
А згинуть ті тіла – тоді
Й воно разом з тілами згасне.

Ф а у с т

А, ось до чого ти згодивсь!
Велике знищить – неспромога,
Так ти з маленьким заходивсь.

М е ф і с т о ф е л ь

Та й тут непевна перемога!

Цей світ, оце нікчемне Щось,
Проти Ніщо мов затялось;
На всякі способи я брався,
А все удачі не діждався:
Проти пожеж, потопів, бур
Земля стоїть собі, як мур!
Людське й звірине кодло теж набридло:
Як можна так поводитися підло?
Вже я їх бив, губив – і знов,
Дивись, шумує свіжа кров.
І скрізь таке, хоч бийся в груди –
В землі, в воді, в повітрі, – всюди
Мільйони родяться життів,
В теплі і в холоді, в сирому і в сухому...
Остався б я, напевне, ні при чому,
Коли б огонь служить не захотів.

Ф а у с т

На всеблагу творящу силу,
Підступний, нищий, хижий біс,
Ти руку смертно-зледенілу
Даремно, грозячи, підніс.
До чогось іншого б узявся,
Потворний дух, поріддя тьми!

М е ф і с т о ф е л ь

Та я вже й сам був поривався;
Про це ще поговорим ми.
А зараз можна мені вийти?

Ф а у с т

Чому ж не можна? Ну й чудний ти!
Тепер уже знайомі ми:
Заходь до мене, як захочеш,
Вікном – вікном, дверми – дверми,
Та й через комин ти проскочиш.

М е ф і с т о ф е л ь

Та так-то так! А звідси вийти як?
Завадою постане під ногами
Біля порога тайний знак.

Ф а у с т

А! Ти злякався пентаграми,
Що має силу над чортами?
Пекельнику, як ти сюди пробравсь?

І як це дух такий попавсь?

Мефістофель

А придивись до неї пильно, —
Вона накреслена нещільно:
Не вийшов трохи крайній кут.

Фауст

Випадок добре постарався!
Так ти тепер в неволі тут?
Оце не ждав, не сподівався!

Мефістофель

Коли сюди я вскочив псом,
Я не помітив знаку того, —
І чорту вийти вже незмога.

Фауст

А чом не вилізти вікном?

Мефістофель

Та звичка в нас така вже здавна повелась:
Чортам і привидам скрізь вхід без перепони,
Але кудою вліз, тудою і вилазь.

Фауст

То в пеклі теж свої закони?
Чудова річ! То з вами можна й пакт
Надійний підписати, безумовно?

Мефістофель

Як хто формальний укладе контракт,
Обіцяне завжди одержить сповна.
Колись питання це складне
Ми обговорим неодмінно.
Ну, а тепер пусти мене,
Прошу тебе, прошу уклінно.

Фауст

Та ще хвилиночку пожди,
Скажи мені хорошу казку!

Мефістофель

Та це ми встигнемо завжди.
Пусти мене, зроби цю ласку!

Фауст

Чи я шукав тебе, скажи?
Ти ж сам попавсь мені на щастя.
Хто чорта вловить, то держи,
Хтозна, чи ще коли впіймати вдасться.

Мефістофель

Гаразд, на все я пристаю,
Як хочеш, я лишусь з тобою,
Але дозволь фантазію твою
Потішити мого мистецтва грою.

Фауст

Роби що хоч, але гляди,
Щоб не було в тій грі нуди.

Мефістофель

Твої чуття за цю часину
Зазнають більше втіх, мій сину,
Ніж в цілий рік сіреньких днів.
Ти вбачиш любосну картину,
Ти вчуєш духів ніжний спів, –
І це не буде лиш маною:
Відчуєш ти амброзій пах
І смак нектару на устах,
Торкнешся щастя ти рукою.
А збори скорі будуть в нас:
Весь гурт наш тут; почнімо враз! [...]

КАБІНЕТ ФАУСТА

Фауст і Мефістофель

Фауст

Хто там? Заходь! Чи ж мук іще не досить?

Мефістофель

Це я.

Фауст

Заходь!

Мефістофель

Хто хоче, тричі просить.

Фауст

Заходь же!

Мефістофель

От за це люблю;

Дійдем до злагоди ми духом.

Дивись, яким прийшов я зухом:

В червець убрався, в блаватас,

Плащем обвинувся єдвабним,

Вдяг капелюх з пером привабним
Ще й шпагу замашну припас.
Послухай дружньої поради,
Вдягни й собі такі наряди,
Покинь нікчемні заняття, –
Узнаєш, що таке життя.

Ф а у с т

Шкода мені у шати ті вбиратись,
Турбот життя й на них лежить печать.
Я застарий, щоб тільки гратись,
Замолодий, щоб не бажать.
Чого ж мені од світу ждати?
І що той світ спроможний дати?
Страждай, терпи! Терпи, страждай! –
Цей спів я чую щохвилини,
І щогодини, і щоднини
Усе життя – із краю в край.
Прокинувся уранці – і тривога,
Печаль гірка мене уже тіснить,
Що весь цей день не дасть мені здійсні
Ні одного бажання, ні одн'ого...
Найменший проблеск щастя враз
Від злої критики погасне,
Зникає видиво прекрасне
За тисяччю гидких гримас...
Нічною зрадною добою
Я в ліжко з острахом іду –
І тут мені нема спокою
Од снів, що сняться на біду.
А Бог той, що живе в мені
І сили збуджує духовні,
Громадить їх бентежно в глибині,
Та вийти не дає назовні.
Онавіснів мені тягар буття –
Я кличу смерть, ненавижду життя.

М е ф і с т о ф е л ь

Та, якщо так, тобі немає ризику.
Угодьмося. Лиш дай мені підписку,
Я дам тобі таке, чого повік
Іще не бачив чоловік.

Ф а у с т

Що хочеш ти, нещасний чорте, дати?
Чи можеш ти стремління ті узнати,
Що їх плекає дух людський?
Є в тебе їжа – в ній нема поживи;
Є в тебе золото – та воно рухливе,
Із рук виприскує як стій;
Покажеш гру – в ній виграти неможливо,
Даси коханку – а вона, зрадлива,
З моїх обіймів іншому морга;
Є в тебе честь і слава дорога –
Мов метеор, вона щезає;
У тебе плід зеленим зогниває,
А дерево лиш мить одну цвіте.

М е ф і с т о ф е л ь

Така вимога біса не злякає,
Я можу дати тобі все те.
Та, друже мій, колись і щось хороше
Утішити в спокої прийде нас.

Ф а у с т

Коли,vspokoєний, впаду на ліні ложе,
То буде мій останній час!
Коли тобі, лукавче, вдасться
Мене собою вдовольнити,
Коли знайду в розкошах щастя, –
Нехай загину я в ту мить!
Ідем в заклад?

М е ф і с т о ф е л ь

Ідем!

Ф а у с т

Дай руку, переб'єм!
Як буду змушений гукнути:
„Спинися, мить! Прекрасна ти!” –
Тоді закуй мене у пута,
Тоді я рад на згубу йти.
Тоді хай дзвін на вмерле дзвонить,
Тоді хай послух твій мине,
Годинник стане, стрілку зронить,
І безвік поглин'є мене.

М е ф і с т о ф е л ь

Зміркуй як слід! Ми все затямим, друже!

Фауст

На це ти маєш всі права.
Що я кажу – то не пусті слова.
Як буде так – я раб тобі, злий душе,
Тобі чи ще кому – байдуже.

Мефістофель

Сьогодні ж, пане докторе, в обід
Я до своєї служби приступаю.
Але – життям і смертю закликаю –
Розписку дай, щоб все було як слід.

Фауст

Навіщо ця формальність дріб'язкова?
Не знаєш ти, що ми додержуємо слова?
Тобі не вистачить хіба,
Що слово дам несхибне, поки віку?
Весь світ тече, хисткий без міри і без ліку,
Мене ж затримає клятьба?
Хоч, може, це й химера все –
Але душа її приймає.
Блаженний той, хто вірність в серці має,
Він без жалю все в жертву їй несе.
А звій пергамену, і підпис, і печатка
Лякає всіх, як хижий василіск;
Там слово мертво од початку,
Там владу мають шкура й віск.
Скажи ж мені, щ'о треба взяти:
Мідь? Мармур? Шкуру? Папірець?
Різець, перо чи олівець?
Як бачиш, вибір пребагатий!

Мефістофель

Уже засипав, як з лоток...
Навіщо стільки тої мови?
Бери абиякий листок,
А підписатися – вточи краплину крові.

Фауст

Ну що ж, і цей зроблю я крок,
Коли вже в вас такі умови.

Мефістофель

Кров, бачиш, своєрідний сік.

Фауст

Не бійсь, що я угоду цю порушу:

Мою нестримно пориває душу
До того, що тобі прирік.
Даремно я себе дурив:
Не більш од тебе я заважив.
Великий дух мене зневажив,
До тайн природи вхід закрив.
Тепер порвалась нитка мислі,
Науки стали мені ненависні.
Тепер у вирі чуттєвих втіх
Я пристрасті племінь заспокою,
За чарівною пеленою
Набачусь див і чуд усіх.
Риньмося сміло в часу прибії,
В потік випадків і подій,
Нехай і сміх, і плач,
І щастя, й біль невдач
Перехлюпоються, як хвилі рік:
Лиш в русі проявить себе чоловік.

М е ф і с т о ф е л ь

В нас не питай, де міра й край:
Всього досхочу, до жадоби.
Бери, хапай, що до вподоби,
І на здоров'я поживай.
Лиш не губись, держися сміло.

Ф а у с т

Та зрозумій, не в насолодах діло.
В стражданнях радощі відчути я готов,
Утіху – в розпачі, в ненависті – любов.
Мій дух звільнивсь уже од пут науки,
Чутким зробивсь до будь-якого болю,
Вмістить в собі всі радощі і муки,
Все те, що людству випало на долю.
І глиб, і вись – все духом охоплю я,
І втіху, й біль – все в серце уберу я,
Щоб всім єством своїм з єством вселенським злитись
І разом з ним у безвість провалитись.

ЛІС І ПЕЧЕРА

Ф а у с т

(сам)

Високий духу, дав мені ти все,
Усе, чого просив я, недаремно
Мені явив ти лик свій племенистий.
Природу дивну дав мені в уділ,
Дав силу – почувать,зажить її,
Не подивлять споглядачем холодним,
А глибоко у надра таємничі,
Немов у серце друга,зазирнути.
Ти показав всю безліч животвору,
Навчив мене вбачать своїх братів
В воді,в повітрі,в тихому гаю.
Коли в бору реве-бушує буря
І падає стовбур'я дужих сосон,
Ламаючи і тлумлячи сусідів, –
Аж хряскотом одгримує од гір,
Ведеш мене ти в затишок печери
Й показуєш мені мене самого -
Які дива таяться в мене в грудях.
А як засяє місяць-білозір –
Леліють в блиску лагіднім навколо,
На брилах скель і у гіллі вологім,
Часів прадавніх постаті сріблесті, -
І м'якша пал суворий споглядання.
Ох, для людей ніщо не досконале,
Вже бачу я.Ти дав мені в цім щасті,
Що до богів мене все ближче зносить,
Супутника,що став вже необхідним,
Хоч він зухвало і холодно знижає
Мене в моїх очах і обертає
Одним слівцем твої дари унівець.
Роздмухує в мені він ярий племінь
До видива прекрасного того.
Я рвуся од жаги до насолоди,
І в насолоді я жаги жадаю. [...]

ЧАСТИНА ДРУГА

ДІЯ ПЕРША

Гарна містина.

Фауст лежить серед квітучого лугу, зморений, неспокійний, сон його не бере. Смеркає. Навколо кружляють граційні малята-духи.

Фауст

Прокинулось життя кипуче знову,
Голубливо вітаючи світання;
Ти, земле, знов явила міць чудову –
Наснажує мене твоє дихання,
Бажанням дії трепетно проймає,
Розбуджує нестримне поривання
В нове буття, високе і безкрає.

Хвилює все у досвітку рахманнім,
Многоголосним дзвоном гай лунає,
Долини мріють в мареві туманнім, –
Та світло неба бореться зі тьмою:
Вітки, що спали в застумі духмянім,
Малюються чіткіш передо мною,
І кольори вирізняються чисто;
Квітки й листки жемчужаться росою;
Навколо мене рай цвіте барвисто.

Угору глянь – розжеврїлись вершини,
Вістуючи нам сонця схід врочисто;
До них раніш одвічне світло лине,
Що згодом лиш до нас дійде,веселе...
Ось на шумкі зелені полонини
Вже сонце килим світлотканий стеле,
Що шириться, все далі й далі йдучи;
Воно зійшло!- Я відвертаюсь, леле!
Бо ранить очі вид його сліпучий.

Буває так – після років шукання,
Пройшовши шлях тернистий та колючий,
Ти на порозі здійснення бажання
Враз спинишся налякано,бо звідти
Обдасть тебе палюче полихання;

Ти світоч житні хочеш запалити –
Коли ж навкруг кипить огненне море!
Чи то любов, чи гнів – не зрозуміти,
Такі палкі і радощі і горе,
Що до землі твій погляд знову рветься,
Сховатись в запинало непрозоре.
Нехай же сонце ззаду зостається!
Ось водоспад все більш мій зір чарує.
Зі скель стрімких він нависом іллється,
Мільйонами струмочків він вирує,
Клубочиться він хмарою сяйною,
В повітрі шумом розсипним шумує.
В його бризках розлогою дугою
Веселка грає змінно-переливна,
То мов різьблена, то пов'ється млою,
Відсвіжує навколо все, чарівна...
Дивись на неї й добре розмірковуй:
Вона нам каже, осяйна царівна,
Що все життя – лиш відсвіт кольоровий. [...]

ДІЯ П'ЯТА

Просторе дворище перед палацом

Ф а у с т

Край гір лежить гниле багно,
Весь край струїть грозить воно;
Його ми мусим осушити
І тим наш подвиг довершити.
Мільйонам ми наставим місця тут –
Стихію зборе їх свободний труд.
Простеляться лани широкополі,
Стада рясні заграють на роздоллі,
Круті горби зведе трудящий люд,
Укриє їх узорами споруд –
І заживе в цім краї, як у раї...
Нехай лютують хвиль скажені зграї,
Хай спробують де греблю ту прорвать –
Здолає гурт прорив затамувать.
Служить цій справі заповідній –
Це верх премудрощів земних:
Лиш той життя і волі гідний,
Хто б'ється день у день за них.

Нехай же вік і молоде й старе
Життєві блага з бою тут бере.
Коли б побачив, що стою
З народом вільним в вільному краю,
Тоді гукнув би до хвилини:
Постій, хвилино, гарна ти!
Ніяка вічність не поглине
Мої діла, мої труди!
Провидячи те щасне майбуття,
Вкушаю я найвищу мить життя. [...]

Пер. Микола Лукаш

СТРАЖДАННЯ МОЛОДОГО ВЕРТЕРА

Все, що тільки можна було дізнатися про долю бідлашного Вертера, я ретельно зібрав і ось кладу перед вами, бо знаю, що ви мене віддаруєте вдячністю. Ви будете захоплюватись його вдачею й розумом, полюбите його і проллєте сльози співчуття над його долею.

Ти ж, юначе, коли потрапиш у таку скруту, як він, знаходь собі втіху в його стражданнях, і хай тобі ця книжечка стане другом, якщо ти з своєї вини чи з вини примхливої долі не знайдеш ближчого приятеля.

КНИГА ПЕРША

4 травня 1771 року.

[...] А взагалі, я почуваю себе тут прегарно. Самотність у цій райській країні – як коштовний бальзам для мого серця, та ще й до того весна, ця пора юності, щедро вигріває моє зболіле серце. Кожне дерево, кожний кущ розцвітає пишним цвітом, аж хочеться стати метеликом, щоб ширяти в морі їхніх пахощів і живитися їхнім нектаром.

Саме місто не дуже приємне, зате природа навкруги невимовно гарна. Це й спонукало небіжчика графа фон М. закласти сад на одному з пагорбів, що розкидані тут у чудесному безладді і утворюють розкішні долини. Сад звичайний собі, але зразу ж при вході відчуваєш, що його планував не фахівець, а чутливого серця людина, яка хотіла сама зажити в ньому втіхи. Чимало сліз уже пролив я по небіжчикові, сидячи в занедбаній альтанці, його улюбленім колись місці, що стало тепер милим і для мене. Скоро я буду господарем цього саду, бо за цих кілька днів садівник дуже прихилився до мене, та йому й не зле буде від цього.

12 травня.

Не знаю, чи в цих краях ширяють обманливі духи, чи, може, то винна палка, неземна фантазія мого серця, що все навкруги здається мені раєм. Тут, біля самого містечка, є криниця, проста криниця, яка причарувала мене, наче Мелузину та її сестер. Спустившись з невеликого пагорка, потрапляєш під склепіння, звідти східців двадцять ведуть униз, де з мармурової скелі б'є чиста, як сльоза, вода. Невеличкий мур зверху, ніби цямрини, високі дерева навколо, густа тінь, прохолода – все це має в собі щось привабливе, навіть таємниче. Жодного дня не минає, щоб я не просидів тут якусь часинку. Сюди приходять з міста дівчата по воду – таке просте й потрібне діло, за давніх часів навіть царські доньки не гребували ним. І, коли я сиджу тут, переді мною ніби оживають картини тієї сивої давнини, я немов бачу, як наші предки знайомились і сватались біля криниці, як доброчинні духи витали над криницями та джерелами. О, хто

не зможе цього відчути, той, мабуть, ніколи не пив у літню спеку після важкої мандрівки холодної води з криниці. [...]

15 травня.

Прості люди з містечка вже знають мене й люблять, особливо діти. Але спершу, коли я хотів до них приєднатися і приязно заходив з ними у розмову, то деякі думали, що я хочу поглузувати з них, і намагалися досить грубо спекатись мене. Але я не ображався, тільки ще болючіше відчував, як і не раз до того, що люди з певним становищем завжди холодно тримаються осторонь від простого народу, наче бояться принизити себе, наблизившись до нього. А то бувають і такі легкодумні, лихі дотепники, що ніби й прихиляться до бідолашного народу, та лише для того, щоб показати ще більше свою зверхність.

Я добре знаю, що ми не рівні і рівними бути не можемо. Але стою на тому, що той, хто вважає за потрібне триматись оддалік від так званого простолюду, щоб зберегти свою гідність, чинить так само ганебно, як і боягуз, що ховається від свого ворога, щоб не підкоритись йому.

Недавно прийшов я до криниці й застав там молоду дівчину, служницю. Вона поставила свій дзбан з водою на долішню сходинку й дивилася, чи не йде котрась із її товаришок, яка б допомогла їй завдати дзбан на голову. Я спустився вниз і подивився на неї.

—Допомогти вам, дівчино?

Вона вся аж зашарілась.

—Ой, що ви, паничу, – відповіла вона.

– Та не соромтесь!

Дівчина поправила кружок на голові, і я допоміг їй. Вона подякувала й пішла вгору східцями.

17 травня.

Я вже маю тут чимало знайомих, але відповідного для себе товариства ще не знайшов. Я й сам не знаю, що в мені є привабливого для людей; багато з них люблять мене, прихильні до мене, і мені завжди стає сумно, коли наші шляхи швидко розходяться. Якщо ти запитаєш, які тут люди, я відповім: такі, як і повсюдно. ...

Люди скрізь однакові. Більшість їх майже весь час працює, щоб прожити, а як залишається вільна хвилинка, то вони її так бояться, що беруться за все, аби її швидше згаяти. О доле людська!

Але народ тут дуже добрий. Коли я часом даю собі волю і ділю з ним ті радощі, які даровано людям, – відверто й широко жартую біля щедро накритого столу, влаштовую при нагоді прогулянку, танці або що, то й сам оживаю душею, якщо не згадую, що в мені даремно гине стільки інших сил, які я мушу старанно приховувати. Ой, як мені від цього стає важко на серці! Та що вдієш, - ніхто нас не розуміє. Така вже наша доля. [...]

Познайомився я ще з одним гарним чоловіком. Це князівський управитель. Прекрасна, щира людина. Кажуть, що найприємніше бачити його серед діток, а в нього їх аж дев'ятеро. Особливо ж вихваляють його старшу доньку. Він запросив мене до себе, і я незабаром навідаюсь до нього. Він живе у мисливському будинку князя, півтори години ходу звідси, куди отримав дозвіл переїхати по смерті своєї дружина, бо перебування в місті, та ще й у службовій квартирі, було для цього нестерпне.

Крім того, здибав я ще кількох блазнів, у яких мені все огидне, а найгірше те, що вони притьмом лізуть у щирі друзі.

Прощавай! Сподіваюся, ти будеш задоволений з мого листа, він – сама розповідь.

22 травня.

Багато людей уже дійшло висновку, що життя людське – тільки сон, а тепер і я не можу позбутися такого почуття. Коли я дивлюся на межі, в яких замкнуто творчі й пізнавальні сили людини, коли бачу, як уся її діяльність полягає в тому, щоб задовольнити потреби, що знову ж таки мають лише одну мету – продовжити наше жалюгідне існування, а потім, коли усвідомлю, що вдоволення наслідками деяких досліджень – це тільки мрійливе зречення в'язнів, що розмальовують стіни своєї темниці строкатими постатями та яскравими краєвидами, то я, Вільгельме, аж німію від цього. [...]

Радю признаюсь тобі, бо твоя думка про це наперед мені відома, що найщасливіші люди ті, які живуть безтурботно, мов діти, бавляться своїми ляльками, роздягають і вдягають їх і шанобливо проходять повз шафу, куди мама замкнула лагоминки, а коли допадуться до них, то уминають їх, аж за вухами лящить, і кричать: «Дайте ще!» Щасливі створіння!

Добре й тим, що своїм нікчемним ділам або й жалюгідним пристрастям дають пишні назви й підносять їх родові людському як великого значення чин йому на щастя і на пожиток. Добре тим, що можуть такими бути!

Але хто в своїй скромності знає, до чого все це призводить, хто бачить, як ретельно кожний міщанин, коли йому добре ведеться, намагається зробити зі свого садочка рай, як навіть невдахи невтомно долають з тяжким тягарем свій шлях, і всі однаково прагнуть хоч на хвилинку довше бачити світло сонця, той лише мовчить і будує свій власний світ у самому собі, почувавши себе щасливим уже тому, що він людина. Бо хоч як його обмежено, він плекає в серці своєму солодке почуття свободи і свідомість того, що може покинути свою в'язницю коли захоче.

26 травня,

Ти вже давно знаєш мою вдачу, знаєш, що я можу притулитися в будь-якому затишному куточку, в будь-якій хижці і звикнути до всіляких обмежень. Ось і тут я натрапив на таку привабливу місцину.

Приблизно за годину від міста лежить село під назвою Вальгайм. Воно дуже мальовничо розкинулось на пагорку, і коли йти горішньою стежкою до села, видно всю долину. Господиня заїзду, привітна і ще жвава як на свої літа, подає вино, пиво, каву. Але найкращі тут дві липи, які своїми крилатими вітами геть закривають невеличкий майданчик коло церкви, оточеної навкруги селянськими хатами, клунями, обійстями. Такого привітного, затишного куточка нелегко знайти. На моє бажання мені виносять з господи столика, стільця, і я п'ю собі каву та читаю Гомера.

Коли я вперше прекрасної години ополудні випадково опинився під липами, коло церкви не було нікого. Всі були в полі. Лише якийсь хлопчик років чотирьох сидів на землі й держав між ногами десь, може, піврічну дитину, притиснувши її обома руками до грудей і правлячи їй ніби за крісло. Він сидів непорушно, як статуя, а проте дуже жваво позирав на всі боки чорними оченятами.

Мені сподобалась ця зворушлива картина. Я сів на плуг навпроти них і залюбки змалював її. До дітей я домалював ще сусідній тинок, ворота до клуні, старі колеса від воза – все, що стояло навкруги, і за якусь годинку побачив, що вийшов непоганий, цікавий малюнок, до якого я від себе не додав нічого сінько. Це зміцнило мій намір – у майбутньому триматися тільки натури.. Лише вона одна безмежно багата, лише вона може створити Великого митця.

Багато чого можна сказати на користь усталених правил, приблизно стільки ж, як і в похвалу громадському ладові. Людина, вихована на цих правилах, ніколи не вчинить чогось вульгарного й негідного, як і людина, вихована в законах доброзвичайності, не стане нестерпним сусідом або запеклим злочинцем. Проте, хай що хочуть кажуть, правила нищать справжнє почуття природи і правдивість її зображення! Ти скажеш, це надто гостро! Правило тільки обмежує, обрізує надто буйні пагони і т. д. Милий друже, навести тобі порівняння? З тими правилами виходить те саме, що з коханням. Юнак усім серцем прихилився до дівчини, він цілими днями не відходить від неї, розтринькує свої сили, свої статки, щоб показати, як щиро він їй відданий. Аж ось з'являється якийсь міщанин, чиновник, що має офіційну посаду, і каже йому: «Любий юначе! Людині властиво кохати, але треба ж кохати по-людському. Розподіліть свій час: в належні години працюйте, а години дозвілля можете присвятити своїй дівчині. Полічіть ваші статки, і те, що залишиться від необхідних потреб, можна вжити на подарунок коханій, та й то не часто, скажімо, на день на-

родження тощо». Якщо юнак послухається, з нього вийде корисна людина, і я порадив би кожному князеві призначити його в якусь колегію, але з коханням нехай він попрощається, а коли він митець, то й з мистецтвом. О друзі мої! Чому так рідко б'є джерело геніальності, так рідко розливається повноводим потоком і вражає ваші збентежені душі? Бо там, о любі друзі, на обох берегах того потоку, животіють люди з холодними серцями, чії альтанки, городи, квітники геть би позаливало повіддю, якби вони завчасу не вмiли запобігти небезпеці різними греблями й каналами.

27 травня.

Я захопився, вдався до порівнянь і декламацій та й забув тобі розповісти, що ж далі сталося з дітлахами. Отож я сидів години зо дві на плузі, поринувши в малярські почуття, які так невиразно описав тобі у вчорашньому листі. Аж ось надвечір бачу – якась молодичка з кошиком на руці підходить до дітей, що сиділи весь час не рухаючись, і ще здалеку гукає:

– Філіпсе, який же ти в мене молодець!

Вона привіталася зі мною, я подякував, устав, підійшов ближче й запитав, чи то її діти. Вона сказала, що її, і, давши старшому півбулочки, взяла меншенького на руки й поцілувала з усією материнською любов'ю.

– Я доручила Філіпсові поглядіти дитину, – мовила вона, – а сама з найстаршим пішла до міста купити білого хліба, цукру та череп'яного горщика.

Все це я побачив у кошику, з якого спала накривка.

– Мені треба зварити кулешику для Гапса (так звали найменшого), а старшенький, збитошник, розбив учора горщика, посварившись з Філіпсом за недошкрябану кашу.

Я запитав, де ж той старший, і тільки-но вона мені відповіла, що пасе гусей на луці, як прибіг і він сам, принісши братові ліщинову лозину. Я порозмовляв з нею ще трохи й довідався, що вона вчителева дочка і що її чоловік поїхав у Швейцарію отримувати спадок по дядькові.

– Його хотіли обдурити, – мовила вона, – не відповідали навіть на листи, от йому й довелося поїхати самому. Коли б не сталося з ним якої пригоди, бо щось немає про нього чутки.

Мені вже й важко було від неї відчепитись, я дав хлопчикам по крейцерові, а їй ще один окремо, щоб купила найменшому булку до супу, коли піде до міста, і так ми й попрощались.

Кажу тобі, любий, коли я вже геть не можу стримати своїх почуттів, то найкраще їхнє хвилювання втихомирює вигляд такого створіння, яке в щасливій байдужості долає вузьку стежечку свого буття, щодня дає собі якое раді. дивиться, як опадає лист, і не думає нічого іншого, крім того,

що скоро настане зима.

Відтоді я частенько буваю там, і діти зовсім до мене звикли. Коли я п'ю каву, їм перепадає грудочка цукру, а за вечерею я ділюся з ними бутербродом або кислим молоком. У неділю вони дістають по крейцеру, а коли я після служби божої не заходжу туди, господиня заїзду сама дає їм з мого наказу якийсь гріш.

Вони цілком довіряють мені, розповідають усяку всячину, а особливо мені цікаво спостерігати їхні пристрасті й вибухи їхніх невибагливих прагнень, коли збираються діти з усього села

Мені нелегко було заспокоїти матір, яка все турбувалась, що вони завдають мені багато клопоту.

30 травня.

Все, що я недавно говорив про малярство, стосується, безумовно, й поезії. Треба тільки збагнути досконале й наважитись висловити його. В цих кількох словах сказано багато. Сьогодні трапилася сцена, з якої, коли б її добре описати, вийшла б найкраща в світі ідилія. Але до чого тут поезія, сцена, ідилія? Чи ж конче виліплювати свої враження в якусь форму, коли ми беремо участь у явищах природи?

Якщо ти після такого вступу ждеш чогось високого, важливого, вишуканого, то знов дуже помиляєшся. Це був лише простий сільський хлопець, що справив на мене таке враження. Як звичайно, я розповідатиму погано, а ти, як звичайно, вважатимеш, що я перебільшую. І діються ці дива знову ж таки в Вальгаймі.

Там під липами зібралося ціле товариство пити каву. А що воно було мені по до душі, то я під якимось приводом пішов від них.

Тим часом із сусіднього дому вийшов сільський парубок і почав лагодити плуга, якого я недавно малював. Він мені сподобався, і я зайшов з ним у розмову, запитав, як йому живеться. Ми познайомились, а далі, як у мене звичайно виходить з такими людьми, скоро й заприятелювали. Він розповів мені, що служить в одної вдови, і вона дуже добре ставиться до нього. Хлопець так багато розповідав про неї і так вихваляв її, що я відразу догадався – він їй відданий тілом і душею. Вона вже немолода, казав він, і зазнала від першого чоловіка немало кривди, тому й не хоче більше виходити заміж. З його розповіді чітко вимальовується, яка вона гарна й мила для нього, як він прагне стати її обранцем, щоб дати їй можливість забути кривду від першого чоловіка. Але мені довелося б переповісти слово в слово його розповідь, щоб належно змалювати тобі чисту прихильність, любов і щирість тієї людини. Атож, я мусив би мати хист великого поета, щоб яскраво описати тобі і красу його жестів, і гармонію голосу, і прихований вогонь його очей. Ніякими словами не змалюєш тієї ніжності, якою сповнене було все його єство. Хоч би що я сказав, усе

вийде недоладно. Особливо мене зворушило те, як він боявся, щоб я не подумав чогось поганого про його стосунки до неї і не засумнівався в її добрій поведінці. Тільки в глибині своєї душі я можу повторити його зворушливі слова про її постать, про її тіло, що і без юної зваби так непереборно вабило його до себе й полонило. Ніколи в житті я не бачив такого наполегливого прагнення, такого палкого потягу в такій цнотливо чистій формі. Скажу більше: навіть не думав і не уявляв, що таке може бути. Не гнівайся на мене, коли я скажу тобі, що згадка про ту невинність і щирість палить мені душу, і що образ тієї вірності й ніжності скрізь переслідує мене, і я сам від цього спалахую, горю, змагаю.

Тепер я постараюсь якнайшвидше побачити цю жінку, або ж ні: обміркувавши все як слід, я скоріше уникатиму її. Краще дивитися на неї очима її шанувальника, бо, може, вона видасться мені не такою, як зараз стоїть у мене перед очима? Навіщо ж псувати прекрасний образ?

16 червня.

Чому я тобі не пишу? Таке питаєш, а ще й учений! Мав би сам здогадатися, що я почуваю себе добре і навіть... Словом, я тут завів одне знайомство, що дуже близько лежить мені до серця. Я, здається... не знаю, що й сказати.

Важко розповісти до ладу, як воно трапилось, що я познайомився з одним із наймиліших створінь. І ось тепер я задоволений, щасливий, а тому з мене кепський оповідач.

Ангел? Фу! Так говорить кожний про свою кохану, правда ж? А проте я не можу тобі й описати, яка вона досконала і чому саме досконала. Досить того, що вона геть заповонила мене.

Така простота при такому розумі! Стільки доброти при такій твердості і душевного спокою у повній життя й діяльності натурі!

Все, що я тепер кажу про неї, – нікчемне варнякання, жалюгідна абстракція, яка не віддає жодної рисочки її самої. Хай іншим разом... ні, не іншим разом, а зараз, цієї миті хочу тобі розповісти все про неї. Якщо де тепер, то й ніколи. Бо признаюсь тобі: відколи я почав цього листа, то вже тричі намірявся відкласти перо, осідлати коня й поїхати туди. Я ще зранку вирішив не їхати нікуди, і ось кожної миті підходжу до вікна подивитися, чи високо ще сонце...

Я не міг себе перемогти, поїхав таки туди. А тепер вернувся додому, Вільгельме, повечеряю бутербродами й сяду писати листа до тебе. Яка втіха для моєї душі бачити її в колі жвавих, любих діток, вісьмох братиків і сестричок!..

Коли я так писатиму й далі, то ти нічого не зрозумієш. Тож слухай, я хочу примусити себе розповісти все докладно.

Недавно я писав тобі, як познайомився з князівським управителем

С., що прохав мене завітати до його самотньої оселі, чи, скоріше, до його маленького царства. Я забув про його запрошення і, мабуть, ніколи б туди й не заглянув, якби випадково не відкрив скарбу, що лежить захований у цьому тихому куточку.

Наша молодь задумала влаштувати бал за містом, до чого і я радо приєднався. Я запросив з собою одну місцеву панночку, славу, гарненьку, хоч і недалеко дівчину. Ми домовились, що я найму карету, візьму свою панночку з її кухніною і дорогою ми заїдемо по Шарлотту С.

—Зараз ви познайомитесь з красунею, – сказала моя супутниця, коли ми широкою просікою під'їздили до мисливського будинку.

—Глядіть не закохайтесь, – додала її кухніна.

—А хіба що? – запитав я.

—Бо вона вже заручена, – відповіла кухніна, – із дуже гарним хлопцем. Він саме виїхав упорядкувати свої справи після батькової смерті і влаштовуватись на добру посаду.

Я сприйняв цю звістку зовсім байдуже.

Сонце ще не зайшло за гори, коли ми під'їхали до воріт мисливського будинку. Було дуже парко, і панночки затурбувались, щоб часом не було грози, бо навкруги по обрїю громадились важкі сірувато-білі хмари. Я заспокоював їх, удаючи, що розуміюсь на погоді, хоч сам потерпав, щоб і справді щось не перешкодило нашій розвазі.

Я вийшов із карети. Служниця, що зустрічала нас біля воріт, попросила зачекати хвилинку: мамзель Лотхен скоро вийде. Я пішов подвір'ям до гарного будинку, піднявся сходами й відчинив двері. І враз побачив видовище, найкраще з усіх, які мені будь-коли доводилось бачити.

В передпокої шестеро дітей, від двох до одинадцяти років, роєм оточили струнку, середню на зріст дівчину и простій білій сукенці з рожевими бантами на грудях і рукавах. Вона тримала в руках житню хлібину, краяла її і, наче ласкава мати, давала скибки малечі, що стояла круг неї, кожному по одній, більшій чи меншій, залежно від їхнього віку й апетиту, і кожне вигукувало своє «Дякую!», простягаючи рученята високо вгору, перше ніж скибка була відрізана, а тоді, одні весело, з підскоком, а другі тихо, поволі, відповідно до своєї вдачі, прямували до воріт, щоб подивитись на чужих людей і на карету, в якій поїде їхня Лотта.

– Пробачте, – мовила вона, – що я примусила вас зайти сюди, а ваших панночок ждати. Вдягаючись та даючи вказівки на час моєї відсутності, я й забула нагодувати дітей, а вони хочуть, щоб тільки я краяла їм хліб.

Я сказав їй якийсь незначний комплімент, а сам не зводив з неї очей, милуючись її постаттю, голосом, рухами, і ледве встиг отямитись від несподіванки, як вона вже побігла до кімнати взяти рукавички й віяло. Діти

здалеку скося поглядали на мене. Я підійшов до найменшого, дуже вродливого хлоп'яти. Вія сахнувся від мене, але тут саме увійшла Лотта й сказала:

– Луї, дай дядькові руку.

Він радо послухався, а я не міг утриматись і щиро поцілував його, хоч він був і замузаний.

– Дядькові? – сказав я, подаючи їй руку. – Ви гадаєте, що я вартий щастя з вами поріднитися?

– О, – мовила вона, лукаво усміхаючись, – у нас рідні дуже багато, і мені було б шкода, якби ви опинилися в гіршому становищі від інших.

Уже йдучи, вона наказала Софі, старшій серед сестер після себе, дівчинці років одинадцяти, пильно доглядати менших і зустрінути татка, коли він повернеться з прогулянки верхи, а малечі наказала слухатись сестрички Софі як її самої, що всі одностайно пообіцяли. Тільки одна задерикувата білява дівчинка років шести заперечила:

– То це ж будеш не ти, Лотхен! Ми тебе любимо більше.

Двоє старшеньких хлопчаків вилізли па козли, і, на моє прохання, вона дозволила їм проїхатись до лісу, після того як вони пообіцяли не сваритись і міцно триматися, щоб не впасти.

Ледве ми вмостилися, ледве панночки встигли привітатися, оглянути вбрання, а особливо брилики, зробити свої зауваження та обговорити до ниточки товариство, що мало зібратися на балі, як Лотта скачала візникові зупинитись і висадила своїх братів. Вони ще раз захотіли поцілувати їй руку, що старший зробив дуже ніжно, як і личить п'ятнадцятирічному хлопцеві, а другий запально й пустотливо. Вона знов передала привіт малечі, і ми поїхали далі.

Кузина запитала, чи Лотта прочитала книжку, яку вона їх недавно послала.

– Ні, – відповіла вона, – ця книжка мені не подобається. Можете забрати її назад. Та й попередня була не краща.

Коли я запитав, що це були за книжки, то здивувався, почувши відповідь ...

Я відчував у її мові сильну вдачу, бачив усе нові чари в кожному її слові, усе новий прояв духу в кожній рисочці її обличчя, яке ставало все яснішим, бо вона почувала, що я розумію її.

– Коли я була молодша, – сказала вона, – то нічого так не любила, як романи. Не можу й сказати, як мені було приємно, коли в неділю, примостившись у куточку, я від щирого серця співчувала якій-небудь міс Дженні в її щасті чи нещасті. Не буду заперечувати, таке читання ще й досі для мене привабливе. Але тепер я рідко можу сісти за книжку, а тому вона повинна дуже припасти мені до смаку. І найбільше подобається мені той автор, у якого я знаходжу мій світ, у якого все діється так, як навколо

мене, і розповідь якого така сама цікава й зворушлива, як і моє домашнє життя, бо хоч воно й не райське, а проте загалом справляє мені невимовні радощі.

Я намагався приховати, як схвилювали мене її слова, але це не могло довго тривати, бо, почувши, які слухні зауваження зробила вона про «Векфільдського священика», про..., я нестямився й висловив їй усе, що в мене було на думці. А коли Лотта звернулась до своїх товаришок, то я лише тепер помітив, що вони сидять байдужісінькі до всього й нічого не слухають, тільки витрішки ловлять. Кузина кілька разів глузливо поглянула на мене, зморщивши носика, але мене це нітрохи не зачепило.

Розмова перейшла на захоплення танцями.

– Може, це й вада, – сказала Лотта, – але я радо вам признаюся, що над усе люблю танці. Коли в мене голова чим-небудь заклопотана, я тільки забренькаю на своєму розладнаному фортепіано якийсь контрданс, і все знову гаразд.

Як я під час розмови милувався її чорними очима, як усією душею тягнувся до її знадливих уст і свіжого, квітучого личка, як поринув у чудесну музику її мови, іноді навіть не чуючи окремих слів! Ти легко можеш собі це уявити, бо знаєш мене. Словом, коли ми під'їхали до будинку, де мав відбуватися бал, я вийшов з карети наче вві сні і так замріявся у вечірнім присмерку, що майже не чув музики, яка лунала зверху, з освітленої зали, нам назустріч.

Двоє кавалерів, Одран і якийсь Н. Н., – хто там запам'ятає всі ті імена, – що мали танцювати з Лоттою і кузиною, зустріли нас біля карети, забрали своїх панночок, а тоді й я повів свою нагору.

Ми кружляли в менуетах одне навколо одного, я запрошував до танцю одну даму за другою, і, як на те, найнестерпніші ніяк не хотіли відчепитися від мене. Лотта і її кавалер почали англєз, і ти можеш собі уявити, як мені було приємно, коли в багатьох фігурах їй доводилось танцювати з нами. Аби ти глянув, як вона танцює! Розумієш, вона вся в танці, всім серцем, усією душею, рухи її тіла такі гармонійні, безтурботні, невимушені, ніби вона більше ні про що не думає, нічого не відчуває, – в такі хвилини вона напевне про все забуває.

Я попрохав у неї другий контрданс, вона пообіцяла третій і з найчарівнішою в світі одвертістю призналася, що дуже любить німецький вальс.

– Тут така мода, – сказала вона, – що кожна дама танцює вальс зі своїм постійним кавалером, але мій кавалер погано вальсує, то ще й подякує мені, коли я звільню його від цього обов'язку. Ваша панночка також до нього не дуже охоча, а я в англєзі бачила, що ви добре вальсуете. Отож коли бажаєте танцювати зі мною німецький вальс, то йдіть

попрохайте дозволу в мого кавалера, а я піду до вашої дами.

Я погодився, і ми домовились, що її кавалер буде тим часом розважати мою даму.

А тоді й почалося! Ми якийсь час захоплено спліталися руками в різних фігурах. Як чарівно, як легко вона рухалась! А коли дійшло до вальса, то всі закружляли, мов несамовиті.. Ми розумно зробили, що зачекали, поки ця веремія трохи вщухне і невмілі пари вийдуть із кола. Тоді вступили до танцю ми, ще одна пара та Одран зі своєю панночкою і сміливо почали вальсувати. Зроду ще мені так легко не танцювалось! Я просто нетямився. Тримати в обіймах наймилішу істоту, кружляти з нею в танці, мов вихор, що розмітає все навколо і... Чесно кажучи, Вільгельме, я там запрягнувся, що ніколи не дозволю коханій дівчині, своїй нареченій, танцювати з кимось іншим, крім мене, хоч би й земля під мною запала. Ти мене розумієш!

Ми пройшлися кілька разів по залі, щоб відпочити. Потім вона сіла і з великим задоволенням втамувала спрагу помаранчею, яку я ледве роздобув, уже останню. Та коли я бачив, як вона з чемності пригощає свою сусідку і та без сорому бере з таці частку за часткою, мені щоразу мов хто гострий ніж заганяв у серце.

Третій англєз ми танцювали у другій парі. Коли ми йшли по колу і я бог один знає з яким блаженством вів її за руку, неспроможний відірватися від її очей, що відверто виявляли найщиріше, найчистіше задоволення, нам довелося пройти біля одної дами з вродливим, хоч і немолодим обличчям, яку я помітив ще раніше. Вона, усміхаючись, глянула на Лотту, погрозила пальцем і двічі значуще вигукнула ім'я «Альберт».

– Дозвольте запитати, якщо це не таємниця, хто такий Альберт? – звернувся я до Лотти.

Вона вже хотіла відповісти, але нас розлучили, щоб зробити велику вісімку, а коли ми знову зустрілися, то мені видалось, що на її обличчі з'явилася якась задума.

– Навіщо мені приховувати від вас, – мовила вона, подаючи руку для нової фігури в кадрилі. – Альберт гарна людина, я з ним майже заручена.

Для мене це не була новина (бо дівчата дорогою все розповіли мені), але тепер ця звістка справила на мене зовсім інше враження, бо вже стосувалася тієї, яка за цю коротку мить стала мені дуже дорогою. Словом, я збентежився, розгубився, потрапив у чужу пару, знялася штовханина, і лише Лотта своєю витримкою й зусиллями швидко знов привела все до ладу.

Танець ще не скінчився, як враз спалахнула блискавка. Ми вже давно бачили спалахи на обрії, та я все казав, що то лише зірничі. Але тепер ударив грім, заглушивши музику. Три дами вибігли з ряду, а за ними і їхні кавалери,

всі заметушилились, і музика перестала грати. Природно, коли якась лихо чи щось страшне спіткає нас серед розваги, воно робить на нас сильніше враження, ніж звичайно, частково через контраст, який так діє на нас, а ще більше від того, що наші почуття напружені і все сприймають гостріше. Тільки ним можна пояснити чудернацьку поведінку деяких наших жінок. Найрозумніша сіла в кутку спиною до вікна, затуливши вуха. Друга вклякнула перед нею, уткнувшись головою в її спідницю. Третя втиснулася між них, обійнявши своїх сестриць і заливаючись слізьми. Одні просилися додому, інші взагалі не знали, що робити і як угамувати зухвалість наших молодих дженджиків, що силоміць намагалися перехопити з губ знетямлених красунь їхні перелякані молитви, спрямовані до бога. Декотрі чоловіки пішли донизу, щоб там спокійно викурити люлечку, решта ж товариства пристала на розумну пропозицію господині піти в кімнату, де на вікнах були завіси й віконниці. Ледве ми там зібралися, як Лотта заходилася розставляти стільці в коло, посадовила всіх і запропонувала почати гру. Я вже бачив, як декотрі, в надії на солодкий фант, облизувались і ласо потягалися.

– Ми будемо грати в рахунки, – сказала вена, – а тепер увага! Я піду до колу від правої руки до лівої, а ви рахуйте за мною, кожен називайте число, яке на нього припаде. Рахувати треба дуже швидко, а хто затнеться або помилиться, той отримає ляпаса, і так до тисячі.

От було веселе видовище! Вона пішла по колу з простягнутою рукою. «Раз», – почав перший; «Два», – сказав сусіда; «Три», – наступний і так далі. А вона йшла все швидше й швидше, коли раптом один прогавив. Лясь! – є поличник. Зі сміху прогавив другий – лясь і того. А вона йде ще швидше. Мені самому дісталось два ляпаса, і я з щирим задоволенням відзначив, що вона відміряла їх мені щедріше, ніж іншим. Гра закінчилась загальним реготом і галасом, не дійшовши до тисячі.

Гроза стихала, закохані розходились парами, і я також пішов за Лоттою до зали. Йдучи, вона сказала мені:

– За ляпасами вони забули й про грозу, і про все.

Я не спромігся одразу на відповідь, і вона повела далі:

– Я перша найбільше злякалась, але мусила вдавати хоробру, щоб в інших підтримати дух, поки й сама посміливішала.

Ми підійшли до вікна. Гриміло десь уже збоку, благодатний дощ поросав по землі, і ми вдихали на повні груди тепле повітря, напоєне живлющими пахощами. Вона стояла, спершись на лікті і задивившись у далечінь; потім глянула на небо й на мене, і я побачив, що її очі повні сліз. Вона поклала свою руку на мою і мовила: «Клопшток!» Я вмить пригадав чудову оду, яка їй спала на думку, й поринув у потік почуттів, що їх викликав у мене цей вигук. Я не втримався, схилився і з слъозами радості поцілував їй руку. І знову глянув їй в очі. Шляхетний поете! Аби ти

побачив, як вона тебе обожнює! Не хотів би я надалі чути твого імені, так часто згадуваного, з інших уст, бо вони тільки поганяють його!

19 червня.

Я не пам'ятаю, на чому в своїй розповіді зупинився минулого разу. Знаю тільки, що була вже друга година ночі, як я ліг спати, і що якби я міг тобі все це виповісти, замість описувати, то затримав би тебе, може, до самого ранку.

А про те, що з нами трапилося, коли ми їхали додому з балу, я тобі ще не розповів, та й сьогодні не встигну.

Схід сонця був чудовий. Роса скапувала з дерев у лісі, блищала на посвіжених полях. Наші супутниці куняли. Лотта запитала мене, чи не хочу й я приєднатися до них, то щоб не соромився її.

– Поки я бачу розплющеними ваші очі, – сказав я, пильно дивлячись на неї, – то не задрімаю, можете бути певні.

І ми обоє витримали аж до самого дому. Служниця тихенько відчинила ворота й відповіла на її запитання, що дома все гаразд, що батько й діти ще сплять. Тоді я попрощався з нею, прохаючи дозволу відвідати її сьогодні ще раз. Вона дозволила, і я, звичайно, побував там.

Відтоді сонце, місяць і зорі можуть собі спокійно мандрувати своїми шляхами. Я не помічаю ні дня, ні ночі, забув про весь світ.

21 червня.

Я переживаю такі щасливі дні, які бог приберігає лише для своїх святих, і хоч би що зі мною трапилось надалі, я не посмію сказати, що не спізнав радощів, найчистіших радощів життя.

Ти вже знаєш мій Вальгайм. Тут я замешкав остаточно, звідси мені лише півгодинна їзди до Лотти, а біля неї я оживаю і відчуваю все щастя, яке судилось людині.

Чи думав я, вибравши Вальгайм за мету своїх прогулянок, що він лежить так близько до неба? Як часто під час моїх далеких мандрівок то по горах, то по долинах бачив я за річкою цей мисливський будинок, у якому тепер зосередились усі мої бажання!

Любий Вільгельме, я часто міркую над тим, чого людина так прагне мандрувати, досягти нові простори, робити нові відкриття. А потім знов з'являється у ній потяг до самообмеження, до бажання стати на колію звичайного життя і долати його, не озираючись ні праворуч, ні ліворуч. [...]

29 червня.

Позавчора з міста прийшов до управителя лікар і застав мене на підлозі серед Лоттиних діток. Одні вовтузились на мені, інші смикали мене, а я їх лоскотав, і вони зчиняли неймовірний галас і рейвах. Лікар, черствий прихильник узвичаєних правил, що, розмовляючи, раз у раз м'яв

свої манжети і без кінця витягав напоказ жабо, визнав, мабуть, мою поведінку за не гідну розважної людини, це я відразу помітив по його носі. Але я на це не зважав, слухав його премудрі орації і знов будував дітям карткові хатки, які вони встигли зруйнувати. Потім він ходив скрізь по місті й обурювався: мовляв, управителеві діти й так розбещені, а Вертер зіпсує їх до краю.

Атож, любий Вільгельме, діти – найближчі для мене створіння в світі. Коли я дивлюся на них і вбачаю в цьому ось маляті зародки всіх чеснот, усіх сил, які згодом будуть йому такі потрібні: у впертості – майбутню стійкість і тверду вдачу, в пустотливості – добрий гумор і здатність легко обминати всі життєві небезпеки, і все таке цілісне, таке незіпсоване, – то раз у раз повторюю золоті слова навчителя роду людського: «Коли не станете такими, як одне з цих малих». [...]

30 липня.

Приїхав Альберт, і я повинен відійти. І хоч би він був найкраща, найшляхетніша людина, а я з усіх поглядів гірший за нього, мені було б несила бачити його володарем такого скарбу... Володарем!.. Що там казати, Вільгельме, приїхав жених, та й годі. Щирий, гарний хлопець, до якого я мушу бути прихильний. На щастя, я не бачив їхньої зустрічі! Мое серце не витримало б. Проте він настільки делікатний, що при мені жодного разу не поцілував її. Хай йому бог віддячить. За те, що він шанує дівчину, я мушу його любити. До мене він ставиться гарно, і я здогадуюсь, що це більше через Лоттин вплив, а не через його власні почуття до мене, бо на цьому жінки неабияк розуміються, та й мають рацію: їм же краще, коли двоє їхніх залицяльників житимуть у згоді, хоча це й рідко буває.

Все ж таки Альберта не можна не шанувати. Його витримка й незворушність дуже відрізняються від моєї неспокійної вдачі, якої я не вмю приховати. Він людина чутлива і вміє цінувати Лотту. Він, здається, рідко буває в поганому гуморі, а ти ж знаєш, що цю ваду я ненавиджу в людях більше, ніж усі інші.

Альберт вважає мене за розумну людину, і моя прихильність до Лотти, моє щире захоплення кожним її вчинком тільки збільшують його тріумф, і він ще палкіше її любить. Не без того, мабуть, що іноді він трохи її й ревнує, та принаймні коли б я був на його місці, то хтозна, чи теж не піддався б цьому пекельному почуттю.

Та нехай собі як хоче! Знаю лише, що минулася моя радість перебування біля Лотти. Як же назвати це? Дурістю чи засліпленням? Але що допоможуть назви! Треба дивитися правді у вічі. Я й раніше, до Альбертового приїзду, знав, що так воно буде, знав, що не можу мати на неї жодних претензій та й тепер не маю, цебто наскільки можливо при такій її привабливості не мати до неї потягу. А тепер цей дурень

дивується, що інший справді відбирає в нього дівчину.

Я зціплюю зуби і глузую зі свого лиха, але вдвічі, втричі дужче глузував би з того, хто сказав би мені: зречися її, однаково нічого вже не вийде. Не хочу слухати таких сухарів! Я тиняюсь по лісі, і коли приходжу до Лотти й застаю її з Альбертом у саду, а піти вже незручно, то починаю розпачливо жартувати й плести якісь нісенітниці.

«Ради бога, – сказала сьогодні Лотта, – не починайте того, що вчора ввечері! Ви страшні, коли впадаєте в такі веселощі». Між нами, я намагаюсь вибрати часинку, коли він на роботі; гульк – і я вже там, і такий щасливий, коли застану її саму. [...]

10 серпня.

Я міг би жити найкраще, найщасливіше, якби не був дурний. Таких чудових умов, щоб веселитись душею, як я маю тут, знайти нелегко. Ах, свята правда, що тільки наше серце джерело всіх радощів. Я тут як свій у цій найдостойнішій родині, старий любить мене, як сина, діти – як батька, і Лотті я подобаюсь... Альберт, добра душа, жодною дрібницею не порушує мого щастя, а оточує мене щирою приязню і, після Лотти, найдужче любить. Радісно слухати нас, Вільгельме, коли ми гуляємо з ним і розмовляємо про Лотту. Нема нічого смішнішого в світі за цю картину, хоч у мене часто сльози стоять в очах. Або коли він починав розповідати про її матір, як та чудова жінка, лежачи на смертельній постелі, доручила Лотті дім і дітей, а йому – Лотту, як відтоді Лотта змінилася, як вона ретельно взялася за господарство, стала справжньою матір'ю для братів та сестер, з якою любов'ю вона їх доглядала, не гайнує жодної хвилинки без роботи, а проте її ніколи не покидав бадьорий, веселий настрій,

Так я йду поруч із ним, рву квітки дорогою, старанно складаю їх у китички, і... кидаю в струмок, що пробігав мимо, й дивлюся, як вони пливуть за водою... Не знаю, чи я писав тобі, що Альберт залишається тут, бо отримує посаду з доброю платнею від двору, де його дуже люблять. Бо й справді, таких працьовитих, сумлінних людей, як він, мені рідко доводилось бачити.

12 серпня.

Безперечно, Альберт – найкраща людина в світі. Вчора у мене сталася з ним дивна розмова. Я прийшов до нього попрощатися, бо надумав поїхати в гори, звідки тепер і пишу до тебе. Ходжу я собі в нього по кімнаті і раптом бачу – пістолі.

– Позич мені ці пістолі на дорогу, – мовив я.

– Прошу, – сказав він, – якщо тобі не ліньки буде їх набити. У мене вони висять тільки для ozdоби.

Я взяв одного, а він повів далі:

– З того часу, коли моя необережність вийшла мені боком, я на них і

дивитися не хочу.

Мені стало цікаво, що ж трапилось.

— Місяців три я мешкав на селі в одного приятеля, мав там пару ненабитих пістолів і спав собі спокійно, — почав розповідати він. — Якось після обіду, в сльоту, я сиджу собі, нуджуся і знічев'я казна-що думаю: ану ж... як на нас нападуть, то потрібні будуть пістолі, то ж... сам знаєш, як це буває. От я й звелів, щоб слуга почистив їх і набив. А він почав жартувати з дівчатами, хотів їх налякати, а пістоль, кат його знай як, бабахнув, ще коли в ньому стирчав шомпол, і влучив одній дівчині у великий палець правої руки й покалічив його. Я наслухався чимало прокльонів, ще й мусив заплатити за лікування і відтоді не набиваю зброї. Ось, друже, що значить обережність. Не знаєш, звідки й прийде небезпека. Хоча...

Знаєш, я дуже люблю його, поки він не дійде до «хоча». Але що вдієш, кожне правило має винятки! Надто вже він справедливий! Коли він вирішить, що сказав щось зайве, дуже загальне або не зовсім слушне, то одразу ж починає застерігати, переінакшувати свої слова, додавати, відкидати щось, поки від раніше сказаного нічого не залишиться. Отож він заходився докладно обговорювати цю справу. Мені набридло його слухати, я жартома підняв пістоль і приставив дуло до лоба над правим оком.

—Тьху, — сказав Альберт, відбираючи в мене пістоль, — це що за жарти?

—Він же ненабитий, — мовив я.

—А хоч би й так, — сказав він невдоволено, — навіщо це? Я не можу собі уявити, яким треба бути дурним, щоб застрелитись. Навіть сама думка про це викликав в мене огиду.

—Отакі всі люди! — вигукнув я. — Зайде про щось мова, то вони одразу: це по-дурному, це розумно, це добре, це погано. А що всі ці слова означають? Хіба ви намагалися збагнути внутрішній сенс вчинку? Чи можете ви напевне сказати, чого він стався і чого був неминучим? Якби ви знали це, то не квапилися б зі своїми висновками.

—Але ти не можеш не погодитися зі мною, — сказав Альберт, — що певні вчинки завжди будуть хибні, незалежно від причин, які їх викликали.

Я здвигнув плечима й погодився.

— Та все ж таки, мій друже, — повів я далі, — і тут можна знайти якісь винятки. Справді, крадіжка — злочин, але чого заслуговує той, хто йде красти, щоб урятувати себе і свою родину від голодної смерті, — кари чи співчуття? Хто перший підніме камінь на чоловіка, що в праведному гніві покарає зрадливу дружину і її нікчемного спокусника? Або осудить дівчину, що губить себе, піддавшись радісному шалові кохання? Навіть наші законники, ці холодні педанти, зворушуються і не поспішають

накладати кару.

—Це зовсім інша річ, – мовив на те Альберт, – бо людина, охоплена пристрастю, не володіє собою, і на неї дивляться, як на сп'янілу або несамовиту.

—Ах, ви ж, розважні голови! – вигукнув я, всміхаючись. – Пристрасть! Сп'яніння! Несамовитість! Ви, святенники, байдужісінько стоїте собі збоку і вухом не ведете! Ганьбите п'яницю, гидуєте несамовитим, минаєте їх, як священники, і, як фарисеї, дякуєте богам, що він не створив вас такими, як котрийсь із них. Я не раз бував п'яний, мої пристрасті межували з божевіллям, а проте я не каюсь, бо зрозумів, наскільки був спроможний, чому всіх видатних людей, які створили щось велике, щось неймовірне, здавна прозивають п'яними й божевільними. Та й у щоденному житті нестерпно слухати, як кожному, хто зважився на трохи вільніший, шляхетніший, несподіваний вчинок, кричать услід: «Та він п'яний, він божевільний!» Сором вам, тверезі, сором вам, мудрі!

—Це знову твої химери, – мовив Альберт. – Ти скрізь переборщуєш, а тут безумовно помиляєшся, порівнюючи самогубство, про яке в нас ішла мова, з великими вчинками. Його можна вважати лише виявом слабкості. Адже ж легше одразу вмерти, аніж мужньо витримувати тяжке життя.

Я вже ладен був припинити цю розмову, бо ніщо так не дратує мене, як гладенькі загальники, сказані у відповідь на слова, що йдуть від щирого серця. Але я стримався, бо вже часто чув таке й не раз обурювався, і відповів йому досить палко:

– То ти називаєш це слабкістю? Прошу тебе, не піддавайся цьому зовнішньому враженню. Коли народ, що стогне під нестерпним ярмом тирана, нарешті повстає і рве свої кайдани, то чи посмієш ти назвати його слабким? Коли в домі вибухає пожежа, то господар, охоплений жахом, напружує всі сили і легко виносить тягарі, які в спокійному стані не зрушив би, може, й з місця. Коли ображений у нападі люті кидається на шістьох напасників і перемагає їх, то ти його також назвеш слабким? І коли, друже мій, напруга – це сила, то чому перенапруга повинна бути її протилежністю? Альберт поглянув на мене й сказав:

—Не сердься, друже, але твої приклади тут, здається, зовсім не до речі.

—Це може бути, – відповів я, – мені вже часто закидали, що мої докази іноді межують з нісенітницею. Погляньмо тоді з іншого боку – як почуває себе людина, яка вирішила скинути з себе, що не кажи, а приємний тягар життя? Бо ми маємо право говорити лише про те, що самі пережили. Людська натура, – вів далі я, – має свої межі, вона може зносити радість, біль, страждання. Лише до певної міри і гине, коли та міра перейдена. Отже, річ не в тому, чи вона слабка, чи міцна, а чи вона

може витримати міру своїх страждань, однаково, душевних чи фізичних. І для мене так само дивно було б сказати: він боягуз, бо вкоротив собі віку, – як і недоречно назвати боягузом того, хто вмирає від лихоманки.

—Парадокс, справжній парадокс! – вигукнув Альберт.

—Не такий уже й парадокс, як ти думаєш, – мовив я. – Ти ж погодишся разом зі мною назвати смертельною таку хворобу, коли всі сили в людині цілком виснажені або стали такі кволі, що ніякими засобами не щастить відновити звичайний життєвий кругообіг.

А тепер, любий мій, застосуємо це до царини духовної. Поглянь на людину, в її обмежений внутрішній світ, як на неї впливають враження, як у ній визрівають ідеї, аж поки дедалі більша пристрасть не відбере в неї спокій та розум і не приведе до загибелі.

Надаремне витриманий, розважний друг відкриватиме їй очі на її стан, марно вмовлятиме її. Це те саме, що здоровий, стоячи біля постелі хворого, захотів би влити йому хоч краплину своєї сили.

Для Альберта ці приклади були надто загальними. Тоді я нагадав йому про одну дівчину, яка недавно втопилась, і розповів їй історію. Ця молода, мила істота виросла серед хатніх турбот, щоденної одноманітної роботи й не знала інших розваг, як, може, в неділю, вбравшись у трохи кращу одежину, зароблену важкою працею, піти з товаришками на прогулянку за місто або й потанцювати у великі свята, бо в будень їй тільки й залишалося, що якусь часинку погомоніти з сусідкою про чиюсь сварку або плітку. І от у цій палкій натурі прокидаються, нарешті, глибокі жадання, що зростають від впливом чоловічих лестощів, давні розваги її вже не тішать, і нарешті вона зустрічав юнака, до якого її непереможно вабить невідоме досі почуття і на якого вона покладає всі свої надії. Вона забуває про все на світі, нічого не чує, нічого не бачить, нічого не відчуває, живе тільки ним, єдиним, лине душею до нього, єдиного. Не зіпсована порожніми втіхами нікчемного марнославства, вона тягнеться до своєї мети, хоче належати йому і в вічному єднанні з ним найти все те щастя, якого їй бракувало, зазнати всіх тих радощів, до яких прагнула. Нові й нові обіцянки кохання, що зміцнюють її надії, сміливі пестощі, які розпалюють її жагу, геть поїняли її душу, вона ходить, як очманіла, передчуваючи всі земні втіхи, її напруження доходить краю. Нарешті вона розкриває обійми, сподіваючись на здійснення всіх своїх бажань, і... коханець покидає її... Заціпенівши від нестями, вона стоїть над безоднею. Навколо – пільма, ніякого просвітку, немає навіть натяку на якусь втіху, бо її покинув той, заради кого вона жила. Вона не бачить широкого світу, що лежить перед нею, не бачить тих, що могли б замінити її втрату, вона відчуває себе самотньою, всіма покинутою і, знетямлена, загнана в безвихідь жахливим горем, на відчай душі кидається в безодню, щоб в

обіймах смерті поховати всі свої муки. От бачиш, Альберте, це історія багатьох людей! І скажи тепер, чи це не те саме, що й хвороба? Природа не може знайти жодного виходу з заплутаного лабіринту суперечливих сил, і людина мусить померти. Горе тому, хто може на це дивитися байдуже й казати: «От дурна, хай би трохи почекала, час би загоїв рани, розпач минув би, і знайшовся б хтось інший, хто дав би їй втіху й розраду». Але це те саме, що сказати: «От дурний, помирає від гарячки, хай би трохи почекав, поки набрався б сили, поки життєві соки очистилися б, кров уляглася, і все вийшло б на краще, він жив би й досі».

Альберт, якому й це порівняння здалося непереконливим, почав заперечувати і, між іншим, сказав, що я, мовляв, узяв для прикладу якусь наївну дівчину, але як можна виправдати людину розважну, не таку обмежену, з широкими поглядами – цього він збагнути не може.

– Друже мій, – сказав я, — людина завжди лишається людиною, і та крихта розуму, яка може в неї бути, мало важить або й зовсім мовчить, коли бурхають пристрасті і витісняють усі інші людські почуття. Там більше... Та хай іншим разом...

І ми розійшлися, не порозумівшись один з одним. Як же рідко люди на цьому світі можуть порозумітися! [...]

18 серпня.

Невже так і має бути, що все, що робить людину щасливою, стає й джерелом її страждань?

Глибока, гаряча любов моя до живої природи, що таким блаженством сповнювала мов серце, що весь навколишній світ перетворювала в рай, стала для мене тепер нестерпним катом, злим духом, що мучить мене і не кидає на всіх дорогах. Коли я дивився, бувало, зі скелі на родючу долину, що простяглась за річкою ген аж до пагорбів у дали, і бачив, як усе навколо буйно квітне й зеленіє; коли дивився на гори, вкриті від підніжжя до вершин густим високим лісом, на химерно покручені долини, затінені чудовими гаями, і на лагідну річечку» яка тихо дзюркотіла між очеретами, відбиваючи в собі ніжні хмаринки, що пливли в небі на легких крилах вітерця; коли слухав пташиний спів, від якого оживав навколишній ліс, бачив рої комах, що весело витанцьовували в червоному промінні призахідного сонця, останній тремтливий відблиск якого виманював з трави коника; коли сюрчання й метушня навколо мене привертали мою увагу до землі; коли мох, що добував поживу з твердої скелі піді мною, і чагарі, що виростили на сухому піщаному узгір'ї, відкривали мені потаємне, гаряче, святе життя природи, – як я тоді щиро сприймав усе своїм палким серцем, яким богорівним відчував себе серед тої буйної краси, і величні образи безмежного світу, живі-живісінькі, повставали в моїй душі. Мене оточували велетенські гори, переді мною

лежали безодні, зі скель спадали потоки, внизу струменіли річки, лісами й горами котилась луна. І я бачив, як усі ті незбагненні сили взаємно діяли й творили в глибинах землі, а на землі й під небесами аж кишіли, найрізноманітніші створіння. Все, все заселене силою-силенною різних істот. А люди будують халупи, купчаться в них і гадають собі, що панують над усім широким світом. Жалюгідні дурні! [...]

22 серпня

Справжнє лихо, Вільгельме! Моя працездатність обернулася в якусь тривожну апатію, я не можу байдикувати, але не годен нічого й робити. Зникла моя творча уява, любов до природи, книжки мені остогидли. Бо, коли людині чогось бракує, тоді їй усе немиле. Присягаюсь тобі, що часом я хотів би стати наймитом, аби тільки вранці, прокинувшись, мати яку-небудь мету, прагнення, надію на прийдешній день. Часто я заздрю Альбертові, коли бачу, як він сидить над паперами, по вуха загрузнувши в них, і уявляю, як би добре було опинитись на його місці. Мені вже кілька разів спадало на думку написати тобі й міністрові, щоб дістати посаду в посольстві. Ти ж бо запевняєш, мені не відмовили б у моєму проханні. Я навіть сам у цьому впевнений. Міністр здавна любить мене, давно хоче, щоб я присвятив себе якійсь роботі. Та я й сам інколи не від того. А потім подумаю добре та згадаю байку про коня, який, знудившись на волі, дав себе осідлати й загнuzдати і якого потім мало не до смерті заїздили, то й не знаю, як бути. А що, любий друже, коли цей мій потяг до заміни становища – лише гнітючий внутрішній неспокій, що всюди мене переслідує?

28 серпня.

Справді, якби мою хворобу можна було вилікувати, то ці люди вилікували б мене. Сьогодні день мого народження, і вже рано-вранці я отримав пакуночок від Альберта. Розкривши його, я одразу побачив один із рожевих бантів, які Лотта носила на сукні, коли я тільки познайомився з нею, і які я ще тоді не раз прохав подарувати мені. Там були ще дві книжечки в одну дванадцять аркуша, маленький ветштайнівський Гомер, видання, яке я так хотів мати, щоб, ідучи на прогулянку, не тягати з собою ернестівського. Бачиш, як вони вміють угадати наперед мої бажання і виявити дрібні, приязні послуги, які в тисячу разів дорожчі, ніж ті пишні подарунки, що тільки принижують нас і тішать марнославство того, хто дарує. [...]

3 вересня.

Треба тікати! Дякую тобі, Вільгельме, що ти поклав край моїм ваганням. Уже два тижні виношую я думку, що треба її покинути. Вона знову в місті, у своєї товаришки. І Альберт... і... тікати!.. Тільки тікати!

10 вересня.

От була ніч! Вільгельме, тепер я все витримаю! Я більше не побачу

її. О, якби я міг кинутись тобі на шию, милий друже, і в радісних сльозах вилити всі почуття мого збуреного серця! Тепер я сиджу тут, ледве переводячи дух, намагаючись заспокоїтись, чекаю ранку, бо, тільки-но зійде сонце, під'їдуть замовлені коні. [...]

КНИГА ДРУГА

20 жовтня 1771 року.

Ми прибули сюди вчора. Посол хворіє і тому кілька днів виходитиме з дому. Якби він був хоч трохи зичливіший, то було б усе гаразд. Я вже бачу, бачу, що доля готує мені важкі випробування. Але будь мужній! Сприймай легше життя, і все витримаєш. Сприймати легше життя? Смішно мені, як з-під мого пера вийшло таке слово. О, якби я був хоч трохи легковажніший, то став би найщасливіший у світі. Як? Де інші безсоромно бундючаться переді мною крихтою сили й хисту, там я мушу сумніватися в своїх здібностях? Боже милосердний, що дарував мені все це, краще б ти дав мені тільки половину його, а решту поміняв на самовпевненість і невимогливість!

Терпіння, терпіння! Все буде гаразд. Бо таки справді, любий, ти маєш рацію. Відтоді, як я цілими днями вештаюся між оцією публікою, бачу, що і як вони роблять, і став набагато поблажливіший до самого себе. Звичайно, коли ми вже так створені, що прирівнюємо всіх до себе і себе до інших, то щастя й горе також залежать від оточення, з яким ми пов'язані, і нема нічого небезпечнішого, як самотність. Наша уява, маючи нахил до високих матерій, живлячись фантастичними картинами поетичного мистецтва, створює цілий ряд високих образів, поруч з якими ми бачимо себе нижчими, і все, крім нас, здається нам надзвичайним, а кожен інший досконалішим. І це зовсім природно. Ми часто відчуваємо, що нам багато чого бракує, й думаємо, нібито саме воно і є в іншого. Але насправді ми їм приписуємо лише свої власні властивості з певними ідеальними рисами на додачу. І ось щасливець готовий. Але це тільки наш власний витвір. Зате коли ми, хоч і помалу, але вперто й невтомно торуємо собі шлях уперед, то не раз бачимо, що, не кваплячись і обминаючи небезпечні місця, ми опинились далі, ніж інші на вітрилах і веслах, і тоді, порівнявшись з ними або навіть і випередивши їх, ми посправжньому відчуваємо самих себе і свою силу.

26 листопада.

Я починаю тут потроху звикати. Найкраще те, що вистачає роботи, а ще мені приємно спостерігати все нових і нових людей. Яких тільки їх тут немає! Я познайомився з графом К., якого з кожним днем усе більше поважаю. Це розумна, далекоглядна людина, а тому й не бундючна. Весь він так і світиться ласкою і любов'ю. Він одразу виявив прихильність до мене,

коли я прийшов до нього в справі, і з перших слів помітив, що ми можемо порозумітися, що зі мною можна говорити не як з кожним. Я не можу нахвалитися його ставленням до мене. Немає в світі більшої, повнішої радості, ніж бачити людину великої душі, щиро й прихильно до тебе.

24 грудня.

Посол завдає мені чимало прикростей, як я й передбачав. Він дурень з дурнів, повільний, педантичний, мов стара баба, завжди всім невдоволений, навіть самим собою, через те йому ніколи не догодиш. Я люблю працювати, в мене все горить у руках, як що напишу, то більше до нього не вертаюся. А він може взяти папірця в руки, покрутити його й віддати назад, сказавши: «Воно-то добре, але прогляньте ще раз, може, знайдете слівце, що краще сюди пасуватиме». Я тоді нетямлюся з люті. Він не пропустить жодного сполучника, жодної коми, а про інверсії, що іноді в мене проскакують, то й не кажи! Він їхній смертельний ворог. Коли напишеш не на його лад, то він взагалі нічого не розуміє. Просто мука мати діло з такою людиною.

Єдине, що мене тут тримає на світі, це довіра графа фон К. Недавно він цілком одверто сказав мені, що дуже незадоволений повільністю й нерішучістю посла. Такі люди обтяжують і себе, й інших. Але, сказав він, доводиться миритися з цим, як мандрівникові з горою, через яку йому треба перейти. Звичайно, якби не було гори, шлях був би набагато легший і коротший, та коли вже вона є, то мусиш іти через неї.

Мій старий почуває, що граф дуже поважає мене, і це його дратує, тому він використовує кожную нагоду, щоб сказати при мені щось прикре про графа, а я йому, звичайно, цього не дарую, від чого наші стосунки ще гіршають. Учора він зробив напад на мене, бо, ганячи графа, мав на увазі таки мене: граф, мовляв, добре розуміється на великосвітських справах, і легко працює, і непогано пише, але йому бракує ґрунтовних знань, як і всім літераторам. На цьому слові він прибрав такого виразу, наче хотів сказати: «А що, допик я тобі?» Але це не зачепило мене, я зневажаю людей, що можуть так думати й так поводитись. Я не вмовчав і дав йому добру відсіч. Сказав, що граф заслуговує на пошану і за свою вдачу, і за знання. «Мені – сказав я, – ще не доводилось бачити людини, якій би пощастило так розширити світогляд, збагатити свої знання й залишитись такою простою у щоденному житті». Та для нього це було як китайська грамота. Я відкланявся, щоб не псувати собі нервів порожніми суперечками.

Ви всі винні в тому, що своїми балачками вмовили мене впрягтися в це ярмо і так вихваляли корисну діяльність. Корисна діяльність! Якщо той, хто садить картоплю і возить до міста продавати зерно із свого врожаю, дає користі не більше від мене, то я згоден ще десять років

конати на цій галері, до якої тепер прикутий.

А ця духовна вбогість, що ховається під зовнішнім блиском, ця нудотна метушня огидних людців, яких тут повно-повнісінько! Гонитва за чинами, намагання випередити один одного, підставити іншому ногу, жалюгідні, нікчемні, неприховані пристрасті. Тут є, наприклад, одна жінка, що всім торочить про своє аристократичне походження і про свої маєтки, – послухавши її, кожний сторонній мимоволі подумає: «От дурепа, вихваляється якоюсь там краплею аристократичної крові і своїми маєтками, наче то бозна-що». Але найгірше те, що вона зовсім не аристократка, а донька місцевого писаря. Не можу врозуміти цих людей: якими ж треба бути обмеженими, щоб так виставляти себе на сміх!

Правда, я з кожним днем усе більше переконуюсь, мій любий, як нерозумно міряти всіх своєю міркою. І тому, що стільки уваги приділяю своєму внутрішньому світові і маю таке гаряче серце, я не втручаюсь у їхні справи: хай собі йдуть своєю дорогою, тільки мені хай не заважають.

Що найбільше мене дратує, то це злощасні суспільні стосунки. Правда, я сам знаю не гірше за інших, яка потрібна різниця станів, які привілеї вона дає мені самому, але ж вона не повинна ставати мені на перешкоді якраз там, де я можу спізнати хоч трохи радощів, хоч краплю щастя на цьому світі. Недавно я познайомився на прогулянці з панною фон Б., милою істотою, що зберегла щирість і природність серед цього бундючного товариства. Ми сподобались одне одному і завели розмову, а прощаючись, я попрохав дозволу навідати її. Вона так щиро дала мені дозвіл, що я ледве діждався хвилини, коли зручно було піти до неї. Вона не тутешня, лише гостює в тітки. Стара не сподобалась мені, але я був до неї вельми уважний, в розмові звертався здебільшого до неї і менш як за півгодини зрозумів те, про що згодом розповіла мені сама панночка: що люба тітонька на старість терпить скруту у всьому, що вона не має ні особливих маєтків, ні розуму, ні жодної підтримки, крім ряду своїх предків, жодного захисту, крім свого аристократизму, за який ховається, мов за кам'яну гору, і не має іншої втіхи, як звисока позирати на міщан. Кажуть, що замолоду вона була вродлива, провадила веселе життя і своїми примхами добре помучила не одного бідолашного юнака. Дійшовши середнього віку, вона підкорилася старому офіцерові, який лише за таку ціну, давши їй абияке утримання, погодився до смерті доживати з нею її мідяний вік. А коли він помер, стара залишилася доживати свій залізний вік у самотині, і ніхто б до неї не заглянув, якби не її ласкава небога.

8 січня 1772 року.

І що це за люди, що найбільше дбають про церемоніал і роками плекають мрію про те, щоб підвестися хоч би на один щабель угору! І не

можна сказати, щоб у них не було роботи. Роботи є повно, і все тому, що через дріб'язкові чвари відкладаються значні справи. Минулого тижня під час прогулянки на саях виникла сварка, і вся розвага була зіпсована.

Дурні, не розуміють, що не місце красить людину і той, хто сидить на першому місці, так рідко грає першу роль у житті! Скільки королів залежить від своїх міністрів і скільки міністрів від своїх секретарів! А хто ж тоді перший? Той, здається мені, хто бачить далі інших і хто має стільки влади або хитрощів, що вживає їхні сили й пристрасті на здійснення своїх планів. [...]

17 лютого.

Боюся, що мій посол і я недовго вживемося разом. Бо цей добродій став зовсім нестерпний. Його манера працювати й провадити справи така смішна, що я не втримуюсь, щоб не заперечити йому, і починаю робити так, як мені мій розум каже, а йому, звичайно, це не до вподоби. Крім того, він ще недавно й поскаржився на мене при дворі, і міністр зробив мені зауваження, правда, дуже делікатне, але все-таки зауваження, і я вже мав намір подати у відставку, аж раптом отримую від нього приватного листа, та ще й такого листа, перед високим, шляхетним, мудрим змістом якого можна було б тільки схилити голову й помолитись. Як він справедливо картає мене за мою надмірну образливість, як він, навіть з пошаною говорячи про мій юнацький запал, мої перебільшені уявлення про діяльність, про вплив на інших, про заглиблення в службові справи, намагається не викоренити їх, а лише пом'якшити і скерувати на такий шлях, де вони були б доречні й дали б користь. Це мене підбадьорило на цілий тиждень і примирило з самим собою. Душевний спокій, задоволення собою – чудова річ. Якби ж то, милий друже, цей скарб був настільки й осяжніший, наскільки він гарний і коштовний. [...]

15 березня.

Зі мною стався прикрий випадок, що змусить мене виїхати звідси. Я аж зубами скрегочу! Хай йому чорт! Тепер уже нічого не вдієш, а винні ви, що підбивали мене, квапили, мучили, щоб я швидше обійняв посаду, яка була мені не до вподоби. От тепер і маємо халепу, і я, і він! А щоб ти не сказав знову, що все зіпсовано через мої надмірні фантазії, то я тобі, шановний, розповім тут усе просто й докладно, як розповів би якийсь літописець.

Граф фон К. любить мене, виявляє мені свою ласку, це відомо всім, я про це писав тобі вже сотні разів. Отож учора він запросив мене на обід, саме того дня, коли у нього ввечері збирається вишукане товариство, кавалери і дами, про яких я й не подумав, що нам, підлеглим, поміж них зась. Гаразд. От я пообідав у графа, а після обіду ми з ним, розмовляючи, почали походжати по великій залі. Потім приїхав і приєднався до нас

генерал Б. Так поволі й наблизився час приїзду гостей. Бачить бог, я ні про що й гадки не мав. Аж ось заходить її яснобундючність пані фон С. зі своїм чоловіком та виплодком – пласкогрудною донькою в розкішному корсажі. Вони *en passant* витріщають на мене свої надшляхетні очі і задирають кирпи вгору. Це поріддя глибоко осоружне мені, тому я вже хотів відкланятися і лише чекав, поки граф звільниться від їхніх огидних теревенів, коли бачу входить моя панна Б. Мені завжди стає веселіше на серці, коли я побачу її, тож я й залишився, став за її кріслом і аж трохи згодом помітив, що вона розмовляє зі мною не так щиро, як раніше, а якось збентежено. Це мене вразило. «Невже й вона така, як уся ця компанія?» – подумав я ображено і вирішив піти, а проте залишився, бо радо пробачив би їй, та й не вірив, що вона теж така, хотів почути від неї хоч одне привітне слово, – що хочеш думай. Тим часом збиралися гості: барон Ф., що нап'яв на себе гардероб часів коронації Франца Першого, радник Р., якого тут величають *qualitate* паном фон Р., з своєю глухою дружиною і так далі – щоб не забути ще кепсько вбраного Й., який латає дірки на старомодній одежі новомодними латками; одне слово, зібралися геть усі. Я озиваюсь то до того, то до іншого зі своїх знайомих, але бачу, що вони надто лаконічні. Хай вам грець, думаю я, і надалі розмовляю тільки з своєю панною Б. І не помічаю, що жінки в кінці зали перешіптуються, що чоловіки й собі починають робити те саме, що пані фон С. щось сказала нишком графові (про все це мені потім розповіла панна Б.). Нарешті граф підійшов до мене і повів до вікна.

—Ви ж знаєте, – мовив він, – наші дивні звичаї. Я помітив, що товариство незадоволене вашою присутністю. Я нізащо в світі не хотів би...

—Ваша вельможність, – перебив я його, – тисячу разів прошу у вас пробачення, мені й самому слід було б здогадатися, даруйте на цей раз мою помилку. Я вже давно хотів попроситися, та якийсь лихий геній затримав мене, – додав я і, усміхаючись, вклонився.

Граф щиро потиснув мені руку, висловивши тим усе. Я непомітно покинув бундючне товариство, вийшов, сів у кабріолет і поїхав до М. подивитися з пагорка, як заходить сонце, та почитати чудову Гомерову пісню про Уліссову гостину у славетного свинопаса. І все було гаразд.

Вернувшись до господи, я пішов вечеряти. Кінець столу кілька відвідувачів, загорнувши скатертину, грали в кості. Аж тут з'являється щира душа Аделін, побачивши мене, скидає капелюха, підходить і нишком питає:

—Ти мав неприємність?

—Яку? – дивуюсь я.

—Кажуть, граф попросив тебе з товариства.

—Ану їх до біса! Я був радий, що опинився на свіжому повітрі.

—Добре, – сказав він, – що ти не береш цього близько до серця. Лише прикро, що про це вже скрізь дзвонять.

Я був неприємно вражений. Мені раптом видалось, ніби всі, хто прийшов сюди вечеряти, тільки на мене й дивились, тільки про мене й думали. Вечір мій був зіпсований.

І ось уже сьогодні, куди б я не пішов, усюди мене жаліють, а про тих, що заздять мені, й мови нема, вони, я чув, нетямляться з радощів і кажуть: «Ось бачите, що виходить з чваньками, які вважають себе за велике цабе і пнуться вище від усіх». Багато й іншого всього базикають, – коли почуєш таке, то хоч ножа в серце встромляй. Можна що завгодно казати про незалежність постави, але я хотів би побачити, чи стерпить хто, коли якийсь негідник почне брехати про нього, особливо, як матиме для цього привід. Звичайно, коли ті балачки – проста брехня, то на них легко не зважати.

16 березня.

Все мене переслідує. Сьогодні я зустрів на бульварі панну Б. і не втримався, щоб не озватись до неї, а тільки-но ми трохи відстали від товариства, я сказав їй, що ображений її тодішньою поведінкою.

—О Вертере, – сказала вона схвильовано, – як визнаючи моє серце, могли так витлумачити моє збентеження? Скільки я страждала через вас від тієї хвилини, коли ввійшла в залу! Я все передбачала і сотні разів поривалась попередити вас, що може статись. Я знала, що С. і Т. скоріше самі підуть зі своїми чоловіками, а не стерплять вашої присутності. Знала, що граф не може псувати своїх стосунків з ними, і ось маєте, скільки галасу!

—Про що ви, панно? – мовив я, приховуючи свій острах, бо пригадав усе, що Аделін позавчора мені розповів, і мене мов окропом ошпарило.

– Скільки мені це коштувало! – промовила вона, і на очах у неї виступили сльози.

Я не панував над собою і ладен був упасти перед нею на коліна. Миле створіння!

– Поясніть мені все! – вигукнув я.

Сльози котилися в неї по щоках. Я був у нестямі. Вона витерла сльози, не приховуючи цього, й почала розповідати:

– Ви знаєте мою тітку. Вона теж була там, і ви можете собі уявити, якими очима вона дивилася на все! Вертере, вчора ввечері й сьогодні вранці мені довелось вислухати цілу проповідь про мої стосунки з вами. Я слухала, як вас ганьбили, принижували, і не могла, не сміла хоч якось вас захистити.

Кожне її слово, як гострий меч, краяло мені серце. Вона не відчувала, що було б куди милосердніше приховати це від мене, а

навпаки, ще й додала, що тепер скрізь підуть плітки, що знайдуться певні люди, які радітимуть з цього, вважаючи, що мене спіткала справедлива кара за мою пиху і зневагу до інших, що я давно заслуговую на це. Як мені, Вільгельме, було слухати це від неї! І вона ще й говорила з таким співчуттям. Я був геть збентежений, в мені ще й досі все кипить. Я хотів, щоб хто-небудь посмів сказати мені таке в вічі. Я б йому всадив у груди шпагу, – коли б я побачив кров, мені полегшало б. Ох! Я безліч разів хапався за ножа, щоб хоч трохи легше стало на душі. Кажуть, що є дуже породисті коні, які, коли їх надто заженуть, інстинктивно прокушують собі жилу, щоб хапнути повітря. Ось так часто буває й зі мною, я перерізавав би собі жили, якби це дало мені вічну свободу.

24 березня.

Я зажадав від двору звільнення і сподіваюсь отримати його, а ви мені пробачите, що я не попрохав спочатку вашої згоди. Мені конче треба виїхати звідси, і я наперед знаю, що ви будете вмовляти мене залишитись, отже... Скажи про це якомога обережніше моїй матері, нехай змириться з тим, що я їй нічим не можу допомогти, бо й сам собі не дам ради. Звичайно, їй буде прикро довідатись, що син раптом кинув таку блискучу посаду, де колись міг би дослужитися до таємного радника або й до посла, і, піймавши облизня, вернувся в своє кубло. Робіть тепер що хочете, вираховуйте, за яких умов я міг би і повинен би був тут лишитися. Я однаково їду звідси, щоб ви знали куди, то скажу: тут є князь ***, якому я дуже сподобався, отож, довідавшись про мій намір, він запросив мене у свій маєток на цілу весну. Князь обіцяв мені, що я матиму там цілковиту волю, а що ми до певної міри розуміємо один одного, то я й наважився спробувати щастя і поїду.

ДО ВІДОМА

19 квітня.

Дякую за обидва твої листи. Я написав відповідь, але не відсилав її, поки не отримав відставки від двору, бо боявся, що мати звернеться до міністра і тоді мені важче буде здійснити свій намір. Але тепер усе гаразд, моя відставка вже в мене. Не буду казати, як неохоче погодились на неї і що пише міністр, це дало б вам привід до нових нарікань. Принц-наступник прислав мені на прощання двадцять п'ять дукатів з запискою, яка зворушила мене до сліз. Отже, від матері мені не треба тих грошей, про які я недавно писав їй.

5 травня.

Завтра я виїжджаю звідси, а дорогою загляну в ті місця, де я народився, – вони лежать усього за шість миль від мого шляху. Знов хочу побачити їх, згадати давні щасливі дні, сповнені юнацьких мрій, увійти

тою самою брамою, з якої мати моя виходила зі мною, коли по смерті мого батька покидала любий, привітний куточок, щоб назавжди замкнутися в своєму осоружному місті. Прощай, Вільгельме, я тобі писатиму про свою мандрівку. [...]

11 червня.

Кажі що хочеш, а я не можу тут довше залишатися. Що я тут робитиму? Мені стає нудно. Князь ставиться до мене якнайкраще, а проте я не на своєму місці. Властиво, між нами немає нічого спільного. Він людина розумна, але розум у нього звичайний, і для мене розмовляти з ним, все одно що читати вправно написану книжку. Ще з тижднів я побуду тут, а потім подамся блукати далі. Найкраще, що я тут зробив, – це мої малюнки. Князь відчуває мистецтво і відчував би що краще, якби не обмежив себе банальною науковістю і втертою термінологією. Іноді я аж зубами скрегочу, коли, щиро захоплений, намагаюся йому відкрити всю красу природи й мистецтва, а він, щоб похизуватися, і собі встряє з заяженими думками про мистецтво.

16 червня.

Авжеж, я, мабуть, тільки мандрівець, блукач на землі, А ви хіба щось більше?

18 червня.

Куди я піду? Скажу тобі щиро. Ще два тижні доведеться пробути тут. А тоді, мабуть, поїду на ***ські копальні. Але справа не в тому, я просто хочу бути ближче до Лотти, от що! Я сміюся з власного серця – і потураю йому.

29 липня.

[...] Чи сказати тобі, Вільгельме? А чому б і ні? Вона була б щасливіша зі мною, ніж з ним! О, він не той чоловік, що зможе здійснити всі бажання її серця. В нього бракує чутливості, бракує... Сприймай мої слова як хочеш, але його серце не заб'ється в унісон з її серцем на якомусь місці улюбленої книжки, де моє забилося би з Лоттиним, як одне. Та й у безлічі інших випадків, коли нам траплялося оцінювати поведінку якоїсь третьої особи. Щоправда, любий Вільгельме, він її кохає від щирого серця, а це також чогось варте.

Набридливий відвідувач не дає мені дописати. Мої сльози висохли. Мені полегшало. Прощай, мій любий! [...]

4 вересня.

Еге ж, такі мої справи. Коли природа звернула на осінь, то і в мені, і навколо мене осінь. Моє листя жовтіє, а на сусідніх деревах уже й опало. Чи я не писав тобі часом, щойно приїхавши сюди, про одного сільського парубка? Тепер я знов запитав про нього у Вальгаймі й довідався, що його прогнали з роботи, і більше про нього ніхто й знати не хоче. А вчора я

несподівано зустрів його на дорозі до іншого села. Я розговорився з ним, і він розповів мені свою історію, яка дуже зворушила мене, а чому саме, ти легко зрозумієш, коли я тобі її переповім. Але чи варто? Чи не краще ховати в душі все те, що мене тривожить і мучить? Навіщо я ще й тебе засмучую? Навіщо завжди даю тобі привід жаліти мене й лаяти? Але що я вдію, мабуть, і це мені судилося!

Спочатку парубок відповідав на мої запитання тихо й сумно, наче аж боязко, але потім, ніби раптом упізнавши мене, став сміливіший і відвертіший, признався в своїх помилках і почав нарікати на свою долю. О, якби я міг, друже мій, кожне слово його подати на твій розсуд! Поринувши в солодкі й щасливі спогади, він розповів мені, як міцніла з кожним днем його пристрась до господині дому, як він нарешті зовсім збився в глузду: не тямив, що робить, що говорить, не знав, куди дітися. Він не міг ні їсти, ні пити, ні спати; шматок не ліз йому в горло. Він робив не те, що треба, не те, що йому казали, наче якийсь лихий дух не давав йому спокою. Аж ось одного дня, знаючи, що вона пішла нагору в кімнату, він подався за нею, чи, скоріше, його потягло до неї. А що вона не здалась на його прохання, то від спробував силоміць оволодіти нею, хоч і сам не тямить, як це трапилось, бо присягається богом, що наміри його до неї завжди були чесні, він нічого так не хотів, як по-братися з нею і статечно прожити вкупі життя. Отак розповідаючи, він раптом почав затинатися, наче хотів ще щось сказати, але не зважувався довіритись. Нарешті сором'язливо признався, що господиня дозволяла йому певну інтимність і що між ними були досить близькі стосунки. Він кілька разів уривав розповідь, палко присягаючись, що говорить це не для обмови, як він висловився, що він любить її і цінує, як і раніше, що погане слово ніколи не злетіло б йому з язика, він хоче тільки переконати мене, що він зовсім не якийсь там зіпсований чи божевільний.

І ось, мій любий, я знов починаю давню пісню, яку завжди співатиму. Якби я міг показати тобі того парубка таким, як він стояв переді мною, як я й досі його бачу! Якби я міг розповісти тобі все так, щоб ти відчув, як я перейнявся його долею, не міг не перейнятися! Але годі вже, ти знаєш мою долю, знаєш і мене, тому добре розумієш, що мене тягне до всіх знедолених, а особливо до цього бідолахи.

Перечитавши листа, я побачив, що забув дописати кінець тієї історії, хоч про нього легко здогадатися й самому. Вона опиралась йому, їй на допомогу приспів брат, який давно його ненавидів і давно вже хотів вигнати з дому, бо потерпав, що коли бездітна сестра вийде заміж удруге, то його діти втратять добру спадщину, якої він сподівався від неї. Отож він миттю витурив його з дому й наробив навколо цієї справи такого галасу, що господиня хоч би й хотіла, то не могла вже його взяти назад. Тепер вона взяла іншого наймита, і кажуть, що через нього вже

посварилася з братом. Ходять також певні чутки, що вона хоче з ним одружитися. «Але я, – додав парубок, – твердо вирішив, що цього не переживу».

Все це я тобі розповідаю без жодних прикрас і перебільшень, ба навіть можу сказати, що розповідь моя вийшла дуже бліда й грубувата, бо виклав я її затертими словами, які тільки й дозволяє наша мораль. [...]

5 вересня.

Вона написала записку до свого чоловіка на село, де його затримали різні справи. Записка починалася так:

«Найдорожчий, найкоханіший, приїжджай якнайшвидше, я чекаю тебе з величезною радістю». Коли це саме ввійшов один їхній приятель і повідомив, що через деякі обставини чоловік її не скоро повернеться. Записка так і лишилась не відіслана і ввечері потрапила мені до рук. Я читав її і всміхався.

—Чому ви всміхаєтесь? – запитала вона.

—Який божественний дарунок – наша уява, – сказав я. – Я собі на мить уявив, що це до мене писано.

Вона урвала розмову, їй, здається, не сподобались мої слова, і я замовк.

6 вересня.

Я довго вагався, міняти чи ні той простенький синій фрак, що в ньому я вперше танцював з Лоттою, аж поки він став зовсім непоказний. Аж тоді я замовив собі новий, точнісінько такий самий, як і старий, з таким самим коміром і закарващами, а до нього знов жовтий жилет і штани.

Він мені не такий гарний, як старий. А чому – не знаю... Може, я ще до нього звикну.

12 вересня.

Вона виїздила на кілька днів по Альберта. Сьогодні в ввійшов до неї в кімнату. Вона рушила мені назустріч, і я поцілував її руку з невимовною радістю.

Канарка, що сиділа на дзеркалі, пурхнула й сіла їй на плече.

– Це мій новий друг, – сказала вона і поманила пташку на руку. – Я його для дітей купила. Гляньте-но, яка гарнесенька пташка. Коли я даю їй хліб, вона мило тріпоче крильцями й так гарно дзьобає. Вона й цілує мене. Дивіться!

Вона підставила губи, і пташечка так мило припала до тих солодких уст, ніби відчувала блаженство, яке їй даровано.

– Хай поцілує і вас, – мовила Лотта й дала мені пташку.

Дзьобик від її уст перейшов до моїх, і коли пташина клюнула їх, то мені здалося, наче на мене ввійнуло передчуття неземної втіхи.

—Її цілунок, – мовив я, – не зовсім безкорисливий, вона шукає поживи й відвертається від порожньої ласки.

—Пташечка і їсть у мене з рота, – сказала вона і подала їй кілька крихіток губами, на яких засяяла радісна, невинна усмішка любові і співчуття.

Я аж одвернувся. Вона не повинна цього робити! Не повинна дражнити мою уяву картинами райського щастя і будити моє серце від сну, в який воно іноді западає від байдужності до життя! Але чому не повинна? Вона так мені довіряє! Вона знає, як я люблю її!

15 вересня.

Збожеволіти можна, Вільгельме, коли згадаєш, що є на світі люди, які не знають і не відчують того поодинокого, що має цінність на землі. Ти, мабуть, пам'ятаєш ті горіхи, що в їхньому холодочку я сидів із Лоттою у славного пастора в Ш.? Чудові горіхи! Господи, якою втіхою сповнювали вони завжди моє серце! Який затишок, який холодок давали вони пасторовій садибі! А які були крилаті! І скільки спогадів берегли про тих чесних священиків, що колись давно їх посадили! Шкільний учитель часто згадував одного з них, про якого чув ще від свого діда; начебто дуже добрий був чоловік, і згадка про нього в холодку цих дерев була для мене священна. Кажу тобі, сльози стояли у нього в очах, коли він розповідав учора, що їх зрубано.

Зрубано! Я мало не знавіснів, я вбив би того собаку, що перший замахнувся сокирою! Та якби на моєму подвір'ї росло кілька таких дерев і хоч одно з них усохло від старості, то я б від жалю місця собі не знайшов. І ось мені довелось таке почути! Дорогий друже, одне лише мене втішає: люди не байдужі до цього. Все село ремствує, і я сподіваюся, що пасторша відчує на маслі, яйцях та інших приносінах, яку кривду вчинила вона своїй парафії. Бо це вона винна, жінка нового пастора (наш старий уже помер), худа, хвороблива істота, що ненавидить увесь світ, через що і її ніхто не любить. Дурепа, що вважає себе за дуже вчену, втручається в питання релігії, запекло обстоює новомодну, морально-етичну реформацію християнства, знизує плечима над Дафатеровими фантазіями, а самій три чисниці до смерті, тому вона й не має ні від чого втіхи на світі божому. Тільки таке створіння й могло зрубати мої горіхи. Я ще й досі не можу заспокоїтись! Їй, бач, листя смітило на подвір'ї, коли опадало, та й вологу довго затримувало, від дерев у хаті темно було, а коли достигали горіхи, то хлопчаки збивали їх камінням, а це їй діяло на нерви, заважало глибокодумно порівнювати Кеннікота з Землером чи Міхаелісом. Бачивши велике невдоволення селян, а особливо старих, я сказав: «Як же ви допустилися цього?» «Коли нашому старості чогось заманеться, то вже нічого не вдієш», – відповіли вони. А проте хоч одне вийшло на добре.

Пастор, якому жінка допікає своїми примхами, цього разу хотів обернути їх собі на користь, поділившись із старостою. Про це довідалося начальство і сказало: зась! Воно вже давно зазіхало на ту частину пасторської садиби, де стояли дерева, і продало їх з торгів. І ось їх зрубано! Ох, якби я був князем! Я б тоді їм усім... Князем! Ет... Якби я був князем, то чи обходили б мене якісь там дерева в моїй країні?

10 жовтня.

Так мені стає любо, коли я лиш гляну в її чорні очі! І що, бач, прикро: Альберт, здається, не такий щасливий, як він... того сподівався... як був би я... коли б... Я не люблю ставити крапок, але тут не можу інакше висловитись, і, по-моєму, це досить ясно.

12 жовтня.

Оссіан витіснив з мого серця Гомера. В який світ вводить мене цей геній! Блукати степом, де навкруги свище буревій і при тьмяному світлі місяця, у клубках туману жене душі предків. Слухати в горах із темних печер крізь шум лісових потоків приглушений стогін духів і гірке голосіння дівчини, що біля чотирьох замшілих могильних плит оплакує полеглого в бою героя, свого нареченого. І я бачу його, сивого мандрівного барда, який у широких степу шукає слідів своїх предків, та — леле! — знаходить самі лиш могили і тужить-плаче, дивлячись на любу вечорову зорю, що заходить у буряне море, і в душі героєвій оживають минулі часи, коли проміння це привітно світило сміливцям у небезпечних виправах, а місяць осявав їхній овіяний звитягою корабель, що вертався з щасливого походу. Я читаю глибоку журу на його чолі, бачу, як останній, самотній герой у смертельній втомі йде до могили, як він впиває в себе все нові, болісно-пекучі радощі в безплотній присутності тіней дорогих небіжчиків і, дивлячись на холодну землю та на високу хвилясту ковилу, волає: «Прийде, прийде мандрівець, який знав мене у моїй красі, і запитає: де ж той співець, прекрасний Фінгалів син? Він ступає по моїй могилі й надаремне шукає мене на цій землі!» О друже! Тоді хочеться мені, як шляхетному джурі, добути свій меч, щоб ураз звільнити мого володаря від болісних корчів повільного конання і послати й свою душу вслід за звільненим напівбогом [...]

21 листопада.

Вона не бачить, вона не відчуває, що сама готує смертоносну отруту для мене й для себе, і я з насолодою п'ю з келиха, якого вона подає мені на мою згубу. Що мають означати ті ласкаві погляди, якими вона часто... чи часто ж?... ні, не часто, а іноді мене обдаровує? Або та привітність, з якою вона сприймає мимовільні прояви мого кохання, чи, нарешті, співчуття до моїх страждань, що ясно позначається на її чолі? Вчора, коли я прощався, вона сказала: «До побачення любий Вертере!» Любий

Вертере! Це вперше вона сказала мені—«любий», і я весь аж затремтів. Сотні разів повторяв я собі це слово, і ввечері, лягаючи спати й розмовляючи сам із собою про всячину, промовив раптом – «На добраніч, любий Вертере!» – аж потім сміявся з себе. [...]

30 листопада.

Не можу, не можу отямитись! Куди б я не пішов – скрізь натрапляю на явища, які просто зводять мене з розуму. І сьогодні! О доле! О люди!

Так ополудні брів я собі бережком; їсти мені зовсім до хотілось. Навколо безлюддя. Пронизливий, вогкий вітер дув з гір, над долиною тягнулися сірі дощові хмари. Ще здалеку я побачив якогось чоловіка в благенькому зеленому сурдуті. Він лазив по скелях і, мабуть, шукав цілющі трави. Коли я підійшов ближче, вів обернувся, почувши мою ходу, і я побачив цікаве обличчя, прямодушне й чесне, головною рисою якого був смуток. Його чорне волосся було приколоте з боків шпильками в дві буклі, а ззаду заплетене в товсту косу, яка звисала на спину. З одягу його було видно, що це людина незначного стану, то я й подумав, що він не розгнівається, коли я поцікавлюся його заняттям, а тому й запитав, що він робить.

—Я шукаю квіток, – відповів мені він, глибоко зітхнувши, – але їх ніде нема.

—Пізно вже для квітів, – мовив я, усміхаючись.

—Є багато різних квітів, – сказав він, спустившись додолу. – В моєму саду цвітуть троянди й козолист двох сортів. Один дав мені мій батько, він росте як бур'ян, я вже два дні шукаю його і не можу знайти. Тут на привіллї росте багато квітів – жовтих, голубих і червоних, – та й золототисячник гарна квітка. Жодної не можу знайти.

Я відчув, що тут щось негаразд, і обережно запитав:

– А навіщо вам квіти?

Обличчя його пересмикнулося від якоїсь дивної, судорожної посмішки.

—Тільки не зраджуйте мене, – сказав він, поклавши палець на губи. – Я обіцяв букет моїй коханій.

—Оце гарно, – мовив я.

—О, в неї є безліч усього, вона багата, – пояснив він.

—А проте їй любий ваш букет, – зауважив я.

—Еге, у неї є й самоцвітне каміння, і корона, – вів далі він.

—А як же вона зветься?

От якби генеральні штати заплатили мені, – сказав він на те, – то хіба б я був такий? Е, було колись і мені добре. А тепер я пропада людина. Тепер мені... – І він підняв до неба повні сліз очі, що висловили все.

—Отже, ви були щасливі? – запитав я.

—Ох, я хотів би, щоб знову так було! – вигукнув він. – Так мені було тоді добре – легко, весело, як рибі в воді!

—Генріху! – покликкала стара жінка, що прямувала до нас дорогою. – Генріху, де тебе носить? Ми скрізь тебе шукаємо! Йди їсти!

—Це ваш син? – запитав я, підійшовши до неї.

—Атож, мій бідолашний син, – відповіла вона. – Важкий хрест послав мені Господь.

—Чи давно це з ним? – спитав я.

—Такий ось тихенький він уже з півроку. Хвалити бога, що хоч такий, а то спершу з рік він був просто несамовитий, в божевільні на нього накладали ланцюги. Тепер він нікому не чинить зла, тільки все торочить про королів та царів. А який був славний хлопець! Давав мені на прожиток, чудово писав, і раптом найшла на нього меланхолія, захворів на гарячку, став як несамовитий, а тепер ось – як бачите... Е, пане, якби я вам розказала...

Я припинив зливу її слів питанням:

—А що то за часи, коли він був такий щасливий і які так вихваляє?

—От дурний! – скрикнула вона, співчутливо усміхаючись. – То це він говорить про ті часи, коли сидів у божевільні й нічого не пам'ятав.

Мене мов громом ударило. Я тицьнув їй у руку монету й кинувся геть.

– То ось де ти був щасливий! – вигукнув я, швидко йдучи до міста. – Ось де тобі було як рибі у воді! Боже правий! Отака наша доля. Та невже тільки тоді людина й щаслива, коли не має розуму або втратить його? Бідолахо! Як я заздрю твоїй безтямності, твоєму божевіллю, в якому ти скнієш. Сповнений надії, виходиш ти взимку, щоб нарвати квітів для своєї королеви, – взимку! – і журишся, що не можеш знайти їх, і не збагнеш, чому їх немає, а я, я виходжу без надії, без мети і знову вертаюся додому ні з чим, як і вийшов. Ти мрієш, яким би ти був, коли б генеральні штати виплатили тобі належне. Блаженне створіння! Ти можеш приписати свої нещастя земним причинам! Ах, ти не відчуваєш, не розумієш, що біда твоя засіла в твоєму розбитому серці, в твоєму потьмареному розумі, і всі королі у світі нічого тобі не допоможуть.

Хай згине той, хто поглузує з недужого, який в надії вилікуватись піде й до найдальшого джерела, а воно тільки погіршить хворобу і зробить його кінець іще болючішим! Хай згине той, хто бундючиться перед бідолахою, який зі скрушним серцем іде на прощу до гробу господнього, щоб покутою звільнитися від гризот сумління і знайти полегкість своїй стражденній душі. Кожний крок, що ранить йому ноги на невторованому шляху, проливає краплю розради в його зболілу душу, і кожний важкий день мандрівки зменшує тягар на його серці. І чи смієте ви, словоблуди,

валяючись на своїх перинах, називати це божевіллям! Божевілля! О господи! Ти бачиш мої сльози! Нащо ж ти, створивши людину, і без того жалюгідну, дав їй ще й братів, що грабують у неї останні крихти й останню надію, яку вона покладає на тебе, на тебе, вселюблячий! Бо надія на зцілющий корінь, на виноградний сік – хіба це не довіра до того, хто дав усьому, що нас оточує, зцілющі сили, яких ми щодня потребуємо? Отче мій невідомий! Отче, що раніше сповняв усю мою душу, а тепер одвернув од мене своє лице! Поклич мене до себе! Не мовчи більше! Твоє мовчання не втримає моєї зболілої душі. Чи може якийсь чоловік, якийсь батько гніватися, коли до нього несподівано повернеться син, кинесться йому на шию й заволає: «Я вернувся, мій батьку, не гнівайся, що я перервав мандрівку, в якій з твоєї волі мав бути довше. Світ скрізь однако-вий, всюди борня і праця, заробіток і радість. Але що мені з цього? Мені добре лише там, де ти, і перед твоїм лицем хочу я страждати і втішатись». І ти, всеблагий отче небесний, невже відринув би сина свого?

1 грудня.

Вільгельме! Чоловік, про якого я тобі писав, той щасливий нещасливець, служив писарем у Лоттиного батька. Він до нестями покохав Лотту і спочатку таїв це, а коли нарешті відкрився, був звільнений з посади. Все це й довело його до божевілля. Чи відчуваєш ти в цих сухих словах, як я був страшенно вражений, коли Альберт розповів мені цю історію так байдуже, як ти, можливо, читатимеш мою оповідь.

4 грудня.

О друже, бачиш, мені вже край, я не витримаю більше. Сьогодні я сидів у неї... сидів, а вона грала на фортепіано різні мелодії і виливала в них свої почуття! Всі, всі... Не можу висловити!.. її сестра одягала свою ляльку в мене на колінах. Сльози виступили на моїх очах. Я нахилився й побачив її обручку. Вона раптом перейшла на давню, вже знайому мені мелодію, і в душу мою ввійшла утіха, я згадав минулі часи, коли вперше почув цю пісню, дні туги, прикростей, безнадії, а потім... Я почав ходити по кімнаті. Моє серце стискалося від навали почуттів...

– На бога! – вигукнув я, кидаючись до неї в бурхливому пориві. – На бога, перестаньте!

Вона зупинилась і пильно подивилася на мене.

– Вертере, – мовила вона з усмішкою, яка пронизала мені всю душу, – Вертере, ви дуже хворі. Вам уже не подобається те, що було для вас утіхою. Ідіть. Прошу вас, заспокойтеся.

Я вибіг від неї і... Боже мій, ти бачиш мої муки і покладеш їм край.

6 грудня.

Як мене переслідує її образ! Чи наяву, чи вві сні він сповнює всю мою душу! Тільки-но я склеплю повіки, ось тут, у голові, де зосереджено

внутрішній світ, ввижаються мені її чорні очі. Отут! Не можу тобі й висловити! Тільки-но заплющу очі – і вони вже тут. Як море, як безодня, відкриваються вони переді мною, в мені, заповнюють усі мої почуття, весь мій мозок.

І що таке людина, цей прославлений напівбог? Хіба ж не бракує їй сили саме там, де вона найбільше потрібна? І коли вона нетямиться з радощів або охоплена журою, то що ж зупиняє її і вертає до холодної, тверезої свідомості саме тоді, коли вона прагне загубитися у безмежності?

ВІД ВИДАВЦЯ ДО ЧИТАЧА

Мені так щиро хотілося, щоб про останні знаменні дні нашого героя залишилось якнайбільше його власноручних свідчень і щоб не треба було переривати моєю розповіддю послідовність залишених після нього листів.

Тому я постарався докладно розпитати тих, хто знав цю історію. Вона була дуже проста. Всі розповідали однаково, крім деяких дрібниць. Лише щодо характерів дійових осіб немає однастайності, і думки тут розходяться.

Отож нам тільки й залишається сумлінно розповісти те, що ми дізналися з великими труднощами, додати листи, написані небіжчиком, не знехтувавши й найменшими записочками, маючи на увазі, як важко виявити справжні причини того чи іншого вчинку, коли йдеться про людей незвичайних.

Туга й безнадія все глибше пускали коріння у Вертеровій душі, все міцніше перепліталися між собою і поволі опанували все його єство. Гармонія його духу цілком порушилась, гарячкове збудження струснуло всю його натуру і згубно вплинуло на нього, довівши до цілковитого знесилення, з яким він боровся ще розпачливіше, ніж з попереднім лихом. Болюча тривога виснажувала рештки його духовних сил: життєрадісність, дотепність. Він став невеселим членом товариства, все більше почував себе нещасливим і робився все несправедливішим до інших. Так принаймні кажуть Альбертові приятелі; вони твердять, що Вертер не міг збагнути поведінки цього порядного, спокійного чоловіка, який досяг довгожданого щастя і бажав зберегти це щастя й на майбутнє, тоді як Вертер неначе за один день марнував усі свої достатки, щоб увечері скніти в злиднях.

Альберт, кажуть вони, за такий короткий час зовсім не змінився, він був такий самий, як і тоді, коли Вертер вперше познайомився з ним, цінував і шанував його. Він любив Лотту над усе, пишався нею і хотів, щоб і кожен вважав її найпрекраснішим створінням у світі. Чи можна ж докоряти йому за те, що він прагнув відхилити від неї навіть тінь підозри, що він не бажав і в найменшій мірі ділитися з ким-небудь своїм безцінним

скарбом? Хоч вони й визнають, що Альберт часто виходив з кімнати своєї дружини, коли Вертер бував у неї, але не від злості й ненависті до свого друга, а тільки тому, що відчував, як гнітила Вертера його присутність.

Батько Лоттин захворів і не виходив з дому. Він послав по Лотту екіпаж, і вона поїхала до нього. Стояв чудовий зимовий день. Все навкруги було вкрите першим снігом.

Другого ранку Вертер пішов туди, щоб привести Лотту назад, коли Альберт не приїде по неї.

Ясна година не дуже вплинула на його похмурий настрій. Важкий тягар лежав у нього на серці, гнітючі думи посіли душу, сумні картини оповили зір.

Бувши у вічній незгоді з самим собою, він думав, що й інші перебувають у такому самому стані непевності й замішання. Йому здавалося, що він порушив добрі стосунки між Альбертом і Лоттою, і докоряв собі за це, хоч у глибині душі в нього й жевріло потаємне невдоволення Лоттиним чоловіком.

Тож і тепер дорогою його обсіли такі самі думки. «Так, так, – говорив він сам до себе і мало не скреготів зубами, – отож воно і є – довірливе, щире, привітне, співчутливе ставлення, спокійна, тривала вірність! Пересичення і байдужість – тільки й усього! Хіба ж його не більше приваблює кожна мізерна справа, ніж вірна, чарівна дружина? Чи ж він цінує своє щастя? Чи шанує її, як вона того заслуговує? Він її має, ну й гаразд, хай втішається... Я знаю це, як знаю й дещо інше. Я вже ніби звик до цієї думки, хоч вона, здається, доведе мене до божевілля, доконає мене... А хіба його дружба до мене витримала ці випробування? Хіба не вбачає він у моїй прихильності до Лотти зазіхання на його права? У моїй уважності до неї тихий докір собі? Я добре знаю і почуваю, що він не терпить мене і хотів би, щоб я виїхав звідси, моя присутність гнітить його».

Він то швидко йшов уперед, то зупинявся, немовби хотів вернутися, а проте ноги самі несли його все далі й далі, аж поки нарешті він зі своїми думками, розмовляючи сам із собою, не опинився проти своєї волі коло мисливського будинку.

Він увійшов, запитав про старого й про Лотту і помітив у домі якусь схвильованість. Старший хлопець сказав йому, що у Вальгаймі трапилось нещастя: вбито одного селянина! Спочатку він не звернув на це уваги і ввійшов до кімнати, де Лотта сперечалася з батьком, не пускаючи його надвір, бо той, незважаючи на свою хворобу, притьмом хотів іти і на місці розслідувати справу. Злочинця ще не схопили, вбитого знайшли вранці біля хатніх дверей. Були підозри: вбитий служив наймитом в одної вдови, а вона мала перед тим іншого робітника, який через деякі неприємності

мусив її покинути.

Почувши таке, Вертер аж підскочив. «Чи то ж можливо! – вигукнув він. – Я мушу там бути, не можна гаяти й хвилини». Він поспішив у Вальгайм. Все встало перед ним, як живе, бо не було жодного сумніву, що злочин вчинив той парубок, з яким він кілька разів розмовляв і якому він так співчував.

Йому довелося пройти під липами, щоб дістатися до заїзду, куди віднесли тіло вбитого, і його охопив жах, коли він поглянув тепер на цей колись привітний куточок. Поріг, біля якого так часто гралися сусідські діти, був залитий кров'ю. Любов і вірність – найкращі людські почуття,— призвели до насильства й злочину. Голі крилаті дерева були вкриті памороззю, густий живопліт, що здіймався над низьким цвинтарним муром, стояв безлисий, і крізь його віття було видно засніжені могильні плити.

Тільки-но він підійшов до заїзду, куди збіглося старе й мале, як раптом зчинився галас. Вдалині показався гурт озброєних людей, і всі закричали, що ведуть убивцю. Вертер поглянув туди – сумніву не було: це був той наймит, що так кохав свою господиню-вдову. Парубок з тихим гнівом і прихованим розпачем блукав навкруги, і недавно він здибався з ним на дорозі.

– Що ти наробив, бідолахо! – скрикнув Вертер, підійшовши до парубка.

Той спокійно подивився на нього, помовчав і нарешті байдуже сказав:

– Ніхто не матиме її, і вона не матиме нікого.

Заарештованого повели до заїзду, а Вертер поквапився геть.

Жахливе, навальне враження від цієї події струснуло всю його істоту. На мить він був вирваний зі своєї жури, свого розчарування, тупої покори і пройнявся невимовним співчуттям до того бідолахи та невідступним бажанням врятувати його. Він так відчував його нещастя і розумів його становище, що навіть ладен був його виправдати, а тому й думав, що йому пощастить переконати в цьому й інших. Йому хотілося відразу виступити на захист нещасного, палкі слова тиснулися йому на уста, він поспішав до мисливського будинку і ще дорогою не міг втриматися, щоб не висловити хоч упівголос усі ті докази, з якими мав виступити перед управителем.

Увійшовши до кімнати, він застав там Альберта і на якусь мить розгубився, проте швидко взяв себе в руки і одразу почав викладати управителеві свої доводи. Та хоч як палко, пристрасно, щиро Вертер доводив усе, що лише можна сказати на виправдання людини, проте управитель тільки похитав головою і, як легко здогадатися, нітрохи не був зворушений його словами. Навпаки, він навіть перебив нашого приятеля,

різко заперечив йому і почав гудити за те, ще той став на захист убивці. Він сказав, що в такий спосіб можна звести нанівець усі закони, підірвати всі державні основи, і на закінчення додав, що нічим не може зарадити в цій справі, бо не може взяти на себе таку величезну відповідальність, і тому все повинно йти згідно з приписами закону.

Вертер не здався, він став прохати, щоб управитель хоча б подивився крізь пальці, коли парубкові допоможуть утекти. Та управитель не погодився й на це. Альберт, що нарешті втрутився в розмову, також підтримав старого. Вертер, побачивши, що нічого не вдіє, глибоко пригнічений вирушив назад додому, після того як управитель кілька разів повторив: «Ні, його вже не врятуєш!»

Як глибоко вразили його ці слова, видно з записочки, знайденої серед його паперів, що, певне, була написана того ж таки дня:

«Тобі вже не врятуватися, нещасний! Я добре бачу, що нам з тобою нема рятунку».

Все, що Альберт наприкінці сказав про справу заарештованого, було дуже огидне Вертерові. Йому здалося, ніби в цих словах був натяк на нього самого, і хоч, добре все обміркувавши, він таки мусив визнати, що вони обидва мають рацію, проте, йому здавалось, що, визнавши це і погодившись з ними, він немов зрікається свого внутрішнього ества.

В його паперах ми знайшли записочку, що стосується цієї справи і цілком виявляє його ставлення до Альберта: «Хіба це pomoже, коли я товктиму собі, що він і славний, і добрий, тоді як у мене аж душа перевертається. Я не можу бути справедливий до нього».

Вечір був теплий, почалась відлига, тому Лотта з Альбертом верталися додому пішки. Дорогою вона позирала навколо, ніби сподівалася, що їх наздожене Вертер. Альберт завів про нього мову, лаяв його, хоч і віддавав належне його гарним якостям. Він торкнувся його нещасливої пристрасті і висловив побажання, що добре було б, якби він виїхав.

– Я хочу цього заради нас обох, – сказав він, – і прошу тебе, постарайся дати інший напрямок його стосункам до тебе, нехай він не ходить до нас так часто, бо вже починають звертати на це увагу; я знаю, що вже йдуть пересуди.

Лотта промовчала, і це, здається, трохи вразило Альберта, принаймні відтоді він при ній не говорив більше про Вертера, а коли вона сама згадувала про нього, то або мовчав, або звертав розмову на інше.

Марна Вертерова спроба врятувати нещасного парубка була останнім спалахом пригаслого вогню. Відтоді страждання й бездіяльність ще більше охопили його. Особливо він розлютився, коли почув, що його, можливо, викличуть за свідка проти вбивці, бо той почав тепер усе

заперечувати.

Неприємності, які йому довелося витерпіти в житті, образи й непорозуміння в посольстві, колишні невдачі й прикрості – все завирувало в його душі. Йому здавалося, що все це й спричинилося до його бездіяльності, він більше не вбачав ніяких перспектив на майбутнє, вважав себе нездатним до звичайної, щоденної праці, і таким чином, цілковито віддавшись цим думкам та безмежній пристрасті, терплячи безнастанну муку біля коханої й милої жінки, порушуючи її спокій, напружуючи свої сили й безглуздо їх марнуючи, він усе ближче й ближче підходив до свого сумного кінця.

Про його збентеженість і пристрасть, про те, як він безпорадно кидався на всі боки, як остогидло йому життя, найкраще посвідчать кілька залишених після нього листів, які ми й хочемо тут навести. [...]

14 грудня.

Що воно таке, друже мій? Я починаю боятися самого себе. Хіба ж моє кохання до неї не братерське, найсвятіше, найчистіше кохання? Хіба ж я коли плекав у душі своїй злочинні бажання? Хоч заприсягтися не можу... Ці сновиддя!.. О, яку ж рацію мали люди, коли приписували такі суперечності впливам ворожих сил! А сьогоднішня ніч! Страшно сказати! Я держав її в обіймах, міцно притискав до своїх грудей і вкривав незчисленними поцілунками її уста, що шепотіли слова кохання. Зір мій потопає у її затуманеному погляді. Боже мій! Чи ж вартий я кари лише за те, що й тепер іще відчуваю блаженство, коли згадаю ту палку втіху і знову її переживаю усім своїм єством? Лотто! Лотто! Тепер мені вже край! Думки мої плутаються, вже тиждень я ходжу мов очманілий, очі мої повні сліз. Мені скрізь погано і скрізь добре. Я нічого не бажаю, нічого не вимагаю. Краще було б мені зникнути.

Намір покинути світ дедалі міцнішав у Вертеровій душі, бо й обставини сприяли тому. Відколи він повернувся до Лотти, це стало його єдиним виходом, єдиною надією. Проте він сказав собі, що це не буде якийсь необміркований, покvapний крок. Він зважиться на нього з твердим переконанням і спокійною рішучістю.

Його сумніви, його боротьбу з самим собою найкраще видно з записочки без дати, яку знайдено між його паперами і яка була, мабуть, початком листа до Вільгельма:

«Її присутність, її доля, її співчуття до мене викликають ще останні сльози з мого зотлілого серця. Підняти завісу, ступити за поріг – і по всьому! То чого ж зволікати, вагаться? Тому хіба, що невідомо, як там за нею? Що ніхто звідти не вертається? А може, через властивість нашого духу передчувати хаос і темряву там, де нам усе невідоме?»

Потроху він усе більше й більше звикався й ріднився з цією сумною

думкою і твердо й непохитно став у своєму намірі, про що свідчить наступний двозначний лист, якого він написав до свого приятеля.

20 грудня.

Дякую тобі, Вільгельме, що твоє добре серце зрозуміло мої слова. Так, твоя правда: краще б мені виїхати звідси геть. Твоя пропозиція вернутися до вас мені не зовсім до вподоби. Хотілося б дорогою хоч до декого заглянути, тим паче що ми сподіваємось невдовзі на тривалі морози й добрі дороги. Мені також дуже приємно, що ти збираєшся приїхати по мене. Зажди лише тижнів зо два і чекай від мене ще одного листа з моїми подальшими планами. Не можна нічого зривати, поки не досягне. А за два тижні може багато чого змінитися. Моїй матері скажи, хай молиться за свого сина і хай пробачить мені за всі ті прикrostі, які я їй вчинив. Така вже моя доля – завдавати жалю всім тим, кого я повинен був би звеселяти. Прощавай, мій найдорожчий. Хай благословить тебе господь! Прощавай!

А що тим часом діялося в Лоттиному серці, які в неї були почуття до чоловіка, до свого нещасного друга, це ми навряд чи й спроможні висловити, проте, знаючи її вдачу, можемо хоч трохи збагнути, а щира жіноча душа, заглянувши в її серце, могла б зрозуміти й пожаліти її.

Напевне лише відомо – вона твердо вирішила зробити все, щоб Вертер виїхав, і коли ще зволікала, то тільки тому, що щиро жаліла його, бо знала, яка це буде для цього тяжка, ба навіть неможлива жертва. Однак обставини примушували її до рішучих дій. Її чоловік, правда, не казав нічого, так само як і вона, про це становище, але тим більше хотілося їй показати на ділі, що вона в цій справі однакової з ним думки.

Того самого дня, коли Вертер написав до свого друга щойно наведеного листа, в неділю перед різдвом, він прийшов увечері до Лотти і застав її саму. Вона поралася біля іграшок, які приготувала в подарунок молодшим братам та сестрам. Він заговорив про те, як зрадіє малеча, і згадав, як він у дитинстві сам аж нетямився від захвату, коли несподівано відчинялися двері і з'являлась ялинка, прикрашена восковими свічками, цукерками, яблуками.

— Ви також, – мовила Лотта, приховуючи своє збентеження під лагідною усмішкою, – ви також отримаєте подаруночок, якщо будете гречно поводитись: свічечку з ялинки та ще дещо.

— А що означає гречно поводитись, любя Лотто?

— У четвер буде святвечір, – мовила вона, – приїдуть діти, батько, і кожне матиме своє. Тоді приходьте й ви, але не раніше... – Вертер був спантеличений. – Прошу вас, – провадила вона, – послухайтесь мене, заради мого спокою, так далі не може тривати.

Він відвів від неї очі й почав ходити по кімнаті, бурмочучи нишком:

«Так далі не може тривати». Лотта, почувавши, як жахливо вразили його ці слова, намагалась різними запитаннями відвернути його від цієї думки, але надаремно.

— Ні, Лотто, – скрикнув він, – я вас більше не побачу!

— А чому? – заперечила вона. – Вертере, ви повинні, ви мусите з нами бачитись, тільки будьте розважні. О, чого ви народилися таким запальним, чого беретеся за кожну справу так пристрасно, так палко? Прошу вас, – вела вона далі, взявши його за руку, – будьте розважливіші. Ваш розум, ваші знання, ваші таланти дають вам стільки різноманітних насолод. Будьте мужні. Подолайте свою сумну прихильність до особи, яка тільки й може пожаліти вас!

Він лише зціпив зуби і похмуро глянув на неї. А вона, все ще тримаючи його за руку, вела далі:

– Заспокойтеся лиш на хвилинку, Вертере. Хіба ви не почуваете, що дурите самого себе й свідомо себе занапащаете? Навіщо здалася вам я, саме я, Вертере, власність іншого? Ох, боюся, боюся, що тільки неможливість володіти мною робить мене такою привабливою для вас.

Він вирвав свою руку і, втупивши в неї обурений погляд, скрикнув:

— Мудро вигадано, дуже мудро! Це, мабуть, Альбертова наука? Хитро, дуже хитро!

— Це сказав би кожний, – промовила вона. – Хіба ж у цілому світі не знайдеться дівчини, що припала б вам до душі? Спробуйте пошукати таку, і, присягаюсь вам, ви її знайдете. Бо я вже давно боюся того обмеженого кола, в якому ви замкнулися останнім часом, як вигнанець. Наважтеся! Мандрівка вас розважить. Пошукайте, знайдіть предмет, гідний вашого кохання, а тоді вертайтеся назад, і ми будемо разом втішатися щирою дружбою.

— Це можна було б надрукувати, – сказав він з холодною посмішкою, – і рекомендувати всім гувернерам. Люба Лотто, подождіть ще трошки, і все буде гаразд.

— Тільки ж пам'ятайте, Вертере, приходьте не раніше, як на святвечір!

Він хотів відповісти, але до кімнати саме ввійшов Альберт. Вони холодно привіталися й почали збентежено ходити по кімнаті. Вертер завів якусь незначну розмову, але скоро вона обірвалася. Так само невдало почав і Альберт. Тоді він запитав дружину, чи виконала вона його доручення, і коли почув, що ні, то сказав їй кілька слів, які видалися Вертерові холодними, ба навіть жорстокими. Він хотів піти, але вагався і прогаявся аж до восьмої, а його прикрість і невдоволення все збільшувались; коли нарешті накрили на стіл, він узявся за тростинку й капелюха. Альберт запросив його до вечері, але він, вбачаючи в цьому

лише пугу люб'язність, холодно подякував і пішов.

Вернувшись додому, він узяв у служника свічку, якою той хотів присвітити йому, і, ввійшовши до своєї кімнати, почав голосно ридати, схвильовано говорив сам до себе, кидався по хаті і, нарешті, впав, не роздягаючись, на ліжко. Так його й застав служник, що близько одинадцятої наважився увійти й запитати, чи не треба роззути пана. Він погодився на це, але наказав служникові, щоб уранці не заходив до кімнати, поки його не покличуть.

У понеділок вранці двадцять першого грудня він написав до Лотти наведеного нижче листа, який після його смерті був знайдений запечатаним на його письмовому столі і вручений їй. Лист, як з усього видно, писався уривками, тому і я подаю його частками, зберігаючи той самий порядок.

«Я твердо вирішив, Лотто, що повинен умерти, і пишу це спокійно, без усякої романтичної екзальтації, вранці того дня, коли востаннє з тобою побачусь. Моя дорога, коли ти читатимеш ці рядки, холодна могила вже вкриє тлінні останки бентежного бідолахи, що в останні хвилини свого життя не знайшов більшої втіхи, як розмовляти з тобою. Я перебув жахливу і – ох! – щасливу ніч. Вона-бо зміцнила і визначила мій намір: умерти! Коли я вчора вирвався від тебе в жахливому збуренні почуттів, коли все змішалось в моєму серці й моторошним холодом повіяло на мене від мого безнадійного, безрадiсного існування біля тебе, – я ледве дістався до своєї кімнати, упав нетямлячись на коліна, і ти, о господи, дарував мені останню усолоду в гірких сльозах! Тисячі намірів, тисячі надій вирували в моїй душі, поки нарешті твердо й цілковито став я на одній думці: умерти! Я ліг спати, і сьогодні вранці, коли прокинувся, ця думка так само твердо й непохитно стоїть у моїй душі: умерти! Це не розпач, це впевненість у тому, що я відстраждав і приношу себе в жертву за тебе. Так, Лотто, навіщо таїти? Один із нас трьох мусить піти з дороги, і тим третім буду я. О моя кохана! В моєму шаленому серці не раз виникала думка вбити твого чоловіка!.. Тебе!.. Себе!.. То хай так і буде! Коли ти зійдеш чудового літнього вечора на гору, тоді згадай мене, згадай, що й я часто підіймався туди долиною, а тоді глянь додолу на цвинтар, на мою могилу, де вітер у промінні призахідного сонця колише високу траву... Я був спокійний, коли почав писати, а тепер усе так яскраво постало переді мною, що я плачу мов дитина...»

Близько десятої Вертер покликав служника і, одягаючись, сказав йому, що за кілька днів має виїхати, а тому треба почистити одяг і приготувати все в дорогу. Він також наказав зібрати всі рахунки, повідносити позичені книжки, а біднякам, яким він звик давати щодня якусь дрібничку, видати належне їм за два місяці наперед.

Потім звелів принести обід до себе в кімнату, а пообідавши, поїхав

до управителя, але не застав його вдома. Він став задумано ходити по саду, ніби наостанку хотів ще раз узяти па плечі увесь тягар сумних спогадів.

Діти скоро порушили його спокій, вони бігали за ним, стрибали на нього, розповідали один поперед одного, що як мине завтра, та післязавтра, та ще після-післязавтра, то вони підуть до Лотти справляти святвечір і отримають подарунки, та всіляко вихваляли чудеса, які їм малювала їхня невибаглива уява.

– Завтра! – вигукнув він. – І післязавтра, і після-післязавтра! – І, ніжно їх поцілувавши, намірився піти від них, коли найменший захотів сказати йому щось на вухо: старші, не втерпів він, понаписували прекрасні вітання до Нового року – отакі-о великі! – по одному для татка, Альберта і Лотти, а одне також і для пана Вертера. Вони мають передати їх уранці на Новий рік. Це його докопало. Він дав кожному по монеті, сів на коня, сказав кланятися таткові й з сльозами на очах поїхав геть.

Близько п'ятої він вернувся додому, наказав служниці запалити грубку і підтримувати вогонь до ночі. Служникові він звелів покласти на спід книжки й білизну, одержу зашити, а тоді, мабуть, і написав наступний уривок свого останнього листа до Лотти.

«Ти не чекаєш на мене і думаєш, що я послухаюсь і побачуся з тобою тільки на святвечір. О Лотто! Сьогодні або ніколи більше! На святвечір ти триматимеш у тремтячих руках цього листа і обливатимеш його своїми дорогими сльозами. Я повинен, так треба! О, як же добре, що я відважився!»

Тим часом з Лоттою діялося щось дивне. Після останньої розмови з Вертером вона відчула, як важко буде їй розлучитися з ним, як він страждатиме, коли змушений буде від неї поїхати.

Вона при Альбертові сказала побіжно, що Вертер не прийде аж до святвечора, тому Альберт поїхав у справах до одного сусіднього чиновника і збирався в нього заночувати.

Отож вона сиділа сама, нікого з братів та сестер не було дома, і її обсіли різні думи про своє становище. Вона довіку зв'язана зі своїм чоловіком, чию любов і вірність знає, кому щиро віддана, чия статечність і надійність ніби створені для того, щоб чесна жінка могла збудувати на них щастя свого життя. Вона відчувала, чим він буде назавжди для неї та для її дітей. Але ж і Вертер став їй такий дорогий з першої хвилини їхнього знайомства, так яскраво помітна була спорідненість їхніх душ, довга дружба з ним і багато з пережитого разом залишили в її серці незабутні враження. Вона звикла звіряти йому всі свої думки й почуття, і коли б він поїхав, то вона б неминуче відчула в собі жахливу порожнечу, яку вже нічим було б заповнити. О, яке щастя було б для неї, якби він в цю мить став її братом!

Або щоб одружився з однією з її по друг, тоді можна було б сподіватися, що знову налагодяться його добрі взаємини з Альбертом!

Вона перебрала в думці всіх своїх подруг, і кожній можна було щось закинути, жодної не було йому до пари.

Міркуючи так над усім цим, вона вперше глибоко відчула, хоч і не усвідомлюючи виразно, що найщиріше, найпотаємніше її бажання було – втримати його для себе, але водночас і добре розуміла, що вона не може і не сміє його втримувати. Її чисту, прекрасну душу, яка не знала ще таких тривог, тепер охопив тяжкий сум, бо шлях до щастя закритий. Її серце було пригнічене, і темна хмара лягла перед очима.

Було вже пів на сьому, коли вона почула кроки на сходах і відразу впізнала Вертерову ходу і голос, що питав про неї. Як забилося її серце, чи не вперше при його приході! Лотта воліла б відмовити йому, та, коли Вертер увійшов, вона лише якось пристрасно й збентежено скрикнула:

—Ви не дотримали слова!

—Я нічого не обіцяв, – була відповідь.

—То хоч принаймні повинні були послухатись мене,—сказала вона, – я просила вас заради нашого спокою.

Вона сама вже не знала, що казала і що робила, посилаючи за подругами, щоб не бути наодинці з Вертером. Він вийняв кілька принесених книжок, запитав про щось, а вона то бажала, щоб якнайшвидше прийшли подруги, то щоб вони не приходили. Служниця вернулася і сказала, що обидві не можуть прийти. Вона хотіла була наказати дівчині, щоб сіла в сусідній кімнаті з шитвом, потім передумала. Вертер ходив по кімнаті, вона сіла за фортепіано й заграла менует, але все виходило невлад. Нарешті вона опанувала себе і спокійно сіла біля Вертера, що сидів на своєму звичайному місці на канапі.

– Чи не могли б ви чогось почитати? – запитала вона, але він не мав нічого. – Там у моєму столику, в шухляді, – сказала вона, – лежить ваш переклад кількох Оссіанових пісень, я їх ще не читала, бо все сподівалася почути ваше читання, але такої нагоди досі не траплялося.

Він усміхнувся, дістав пісні, але, взявши їх у руки й зазирнувши у них, аж затремтів від жаху, і сльози набігли йому на очі. А тоді сів і почав читати:

«Зоре моя вечірня, як чарівно ти сяєш на заході, твоє променисте лице виглядає з-за хмар, і велично пливеш ти до своїх узгір'їв. Чого шукаєш ти у степу? Буйні вітри вляглися, здалеку чути журкіт потоків, шумливі хвилі б'ються об скелі, над полем дзвенить дзижчання комах. Що ти там бачиш, прекрасне світило? Але, усміхнувшись, линеш ти далі, пірнаєш радісно в хвилі, що тебе обіймають і полощуть твої любі коси. Прощай, спокійне проміння! Хай з'явиться чудесне світло душі Оссіана!

І ось з'явилося воно у всій своїй силі. Я бачу друзів померлих. Вони всі зібрались на Лорі, як і в давні, минулі часи. Як смерч, іде Фінгал зі своїми героями. А за ними й славетні барди-співці. Ось сивий Уллін! Ставний Ріпо! Альпін, милий співець! І ти, лагідно-скорбна Мінова! Як ви змінилися, друзі мої, з тих далеких часів, коли ми справляли учти на Сельмі і змагались у співах, що лунали, мов пориви весняного вітру, який колише на узгір'ї шелестку траву.

Тут вийшла Мінона у пишній красі, спустивши повні сліз очі додолу. Важко розвіялись коси її від буйного вітру гірського. Сумно стало в душах героїв, коли залунав її любий голос, бо не раз довелося їм бачити могилу Сальгара і темну оселю білої Кольми, солодкоспівної Кольми, що зосталась самотня па взгір'ї. Сальгар обіцявся прийти. Але навкруги насувалася ніч. Слухайте ж, як Кольма співала, коли самотна сиділа на взгір'ї. [...]

Сльози градом полилися з Лоттиних очей, даючи полегкість її наболілому серцю, і Вертер перестав читати. Він відкинув рукопис, схопив її руку і заплакав найгіркішими сльозами. Лотта сперлась на другу руку і затулила очі хусточкою. Обоє були глибоко зворушені. Вони відчували своє власне горе в долі шляхетних героїв, відчували його разом, і їхні сльози змішалися. Губи й очі Вертерові пекли Лотті руку. Її охопив жах, вона хотіла вийти, та біль і жаль до нього важким каменем лягли їй на серце і скували її всю. Вона передихнула і, ридаючи, попросила його ангельським голосом читати далі. Вертер тремтів, серце йому аж розривалось. Він узяв зошита і, мало не задихаючись, став читати:

«Нащо ти будиш мене, вітре весінній? Ти лащишся й говориш: «Я зрошую небесною росою». Але близько вже час мого змарніння. Близько вже бурі, що обірвуть моє листя. Прийде завтра мандрівець, прийде той, хто бачив мене у пишній красі, він скрізь мене шукатиме поглядом, та не знайде мене...»

Вся міць оцих слів звалилась на бідолашного Вертера. Він упав перед Лоттою на коліна, схопив її руку, притулив до своїх очей, до лоба, і в її душі ніби промайнуло передчуття його жахливого наміру. В голові в неї запаморочилось, вона стиснула його руки, притиснула до своїх грудей, з жалісливим зворушенням схилилась до нього, і їхні палаючі щоки злилися. Все зникло для них. Він стиснув її в обіймах і вкрив несамовитими поцілунками її тремтячі уста, що намагались щось промовити.

– Вертере! – скрикнула вона приглушеним голосом, відвертаючись від нього і кволою рукою намагаючись відштовхнути його. – Вертере! – скрикнула вона тоном шляхетної рішучості. Він у нестямі випустив її зі своїх обіймів і мов несамовитий упав ниць перед нею. Вона схопилася і в

болісному збентеженні, тремтячи від любові й гніву, сказала: — Це востаннє, Вертере, ви більше не побачите мене! — І, кинувши на бідолашного погляд, повний кохання, вибігла в сусідню кімнату й замкнула за собою двері.

Вертер простяг за нею руки, не сміючи її затримати. Він з півгодини лежав на підлозі, поклавши голову на канапу, поки не опам'ятався, почувши якийсь шурхіт. То служниця прийшла накривати стіл. Він став ходити по кімнаті, а коли знов залишився сам, підійшов до дверей кабінету і тихенько покликав:

– Лотто! Лотто! Лише одне, однісіньке словечко! На прощання! — Вона мовчала. Він чекав, мовчав і знову чекав. А тоді крикнув: — Прощай, Лотто! Навіки прощай! — і кинувся геть.

Він пішов до міської брами. Сторожа, яка вже звикла до нього, мовчки пропустила його. Падав дощ зі снігом, а він лише близько дванадцятої знову постукав у браму. Коли нарешті він повернувся додому, служник помітив, що Вертер загубив капелюха, але не наважився сказати йому про це, роздягаючи його. Вся одежа на ньому змокла до нитки. Капелюха потім знайшли на скелі, що стреміла на узбіччі гори над долиною; просто неймовірно, як йому пощастило темної дощової ночі видряпатися туди, не зірвавшись.

Він ліг у ліжку і довго спав. А коли другого дня вранці служник на його поклик приніс йому каву, то застав його за письмовим столом. Ось що дописав він до листа Лотті:

«Отже, востаннє, востаннє я розплющую очі. Ах, вони вже більше не побачать сонця: похмурий туман затулив його. Сумуй же, природо! Твій син, твій друг, твій улюбленець наближається до свого кінця. Лотто, хіба що з якимось сонним маренням можна зрівняти те почуття, коли кажеш собі: це твій останній ранок! Останній! Лотто, я не розумію слова «останній». Бути сьогодні у розквіті сил, а завтра лежати заляканим і нерухомим. Померти! Що це означає? Адже ж ми вигадуємо, коли говоримо про смерть. Я бачив, як помирають люди. Але людина така обмежена за своєю природою, що вона неспроможна збагнути початку й кінця свого існування. Зараз я ще свій, твій! Твій, кохана! А за мить... розлучений, одірваний... Чи ж навіки? Ні, Лотто, ні... Як я можу зникнути? Як можеш ти зникнути? Адже ж ми існуємо... Зникнути!.. Що це означає? Знову лише слово! Порожній звук, якого моя душа не може збагнути. Мертвий, Лотто, задубілий, у холодній могилі, тісній, темній! Я мав товаришку, яка була для мене все за моїх несмілих юнацьких років. Вона померла, а я проводив її дорогі останки і стояв біля могили, коли спускали труну і з шурхотом висмикували з-під неї мотузки, а потім перша лопата землі глухо застугоніла по жахливому вікові труни, а там чимраз глухіше й глухіше, аж поки не засипали її всю. Я впав на

землю біля могили, наляканий, схвильований, приголомшений, вражений до глибини душі, і не знав, що сталося... що зі мною станеться. Смерть!.. Могила!.. Не збагну цього слова!

О, пробач мені, пробач! Вчора! Ох, чому це була не остання мить мого життя! О ангеле мій! Вперше, вперше без усякого сумніву все моє єство, мов огонь, пройняло блаженне почуття: вона кохає мене! Вона кохає мене! На моїх устах ще палає священний вогонь, що струмував від твоїх уст, і незанимає блаженством зігріває моє серце. Пробач мені, пробач!

Ах, я знав, що ти мене кохаєш, знав з твого першого щирого погляду, знав з першого потиску руки, і проте, коли я покидав тебе і бачив, що з тобою залишається Альберт, мене знов охоплював жахливий розпач.

Чи пригадуєш, як ти прислала мені квіти, коли ми були в тому проклятому товаристві, де ти не могла мені навіть руки подати і слова сказати? О, я половину ночі простояв перед ними на колінах, вони ж бо знаменували собою твою любов. Та, на жаль, ті враження минулися й згасли, як у душі віруючого поволі згасає почуття ласки божої, що дарована йому щедро в священних і ясних знаменнях.

Все це минає, але й сама вічність не остудить того живлющого полум'я, яке я вчора відчував на твоїх устах і ще й досі відчуваю у собі! Вона кохає мене! Ці руки обіймали її, ці губи тремтіли на її губах. Вона моя! Ти моя! Так, Лотто, ти моя навіки.

Що з того, що Альберт твій чоловік? Чоловік! Це ж тільки на цьому світі, отже, тільки й на цьому світі гріх, що я тебе кохаю, що я прагну вирвати тебе з його обіймів і притиснути до себе. Гріх? Гаразд, я й спокутую цей гріх. Я зазнав усе небесне блаженство цього гріха, увібрав з ним у себе життєву силу і міць. І ти з цієї хвилини моя, моя, о Лотто! Я йду перший! Йду до мого отця, до твого отця. Я виллю йому всі мої жалі, і він потішить мене, поки не прийдеш ти, і я полину тобі назустріч, візьму тебе в обійми і навіки залишусь з тобою перед лицем предвічного.

Це не марення, не мрія. На краю могили все для мене стає ясніше. Ми не зникнемо! Ми побачимося знову! Побачимо твою матір! Я знайду її, впізнаю і відкрию перед нею своє серце – перед твоєю матір'ю, твоїм двійником».

Близько одинадцятій Вертер запитав свого служника, чи вернувся Альберт. Служник сказав, що вернувся, він сам бачив, як проводили його коня. Тоді Вертер дав йому записочку такого змісту:

«Чи не позичили б ви мені своїх пістолів для подорожі, в яку я незабаром вирушаю? Всього вам найкращого в житті!»

Любій Лотті погано спалося цієї ночі. Те, чого вона боялася, сталося, і то в такий спосіб, якого вона не могла ні передчувати, ні передбачити. Її кров, що досі текла так мирно й спокійно, збурилась до краю, тисячі

суперечних почуттів шматували її чисте серце. Чи це був вогонь Вертерових обіймів, який вона відчувала в своїх грудях? Чи обурення на його зухвальство? Чи, може, вона гнівалася, порівнюючи свій теперішній стан із минулими днями щирої, простодушної невинності й безтурботної певності в собі? І як вона має тепер зустріти свого чоловіка? Чи розповісти йому про цей випадок, у якому їй не було чого приховувати і все ж так важко признатися? Вони надто довго мовчали про це, і тепер їй першій доведеться порушити мовчанку, щоб у таку неслухну годину вразити чоловіка своїми несподіваними признаннями. Сама звістка про цей візит буде для нього неприємна, а тут ще ця несподівана пригода! Чи може вона бути певна, що її чоловік зрозуміє це як слід і сприйме без найменшого упередження? Чи може вона бажати, щоб він заглянув їй у душу? І проте, чи могла вона хитрувати з чоловіком, перед яким душа її завжди була відкрита й чиста, як кришталь? І від якого вона не приховувала й не вміла приховувати своїх почуттів? Усе це її дуже турбувало й бентежило, і думка її раз у раз поверталася до Вертера – він був втрачений для неї, а вона не могла його залишити, та, на жаль, мусила покинути напризволяще, хоч, втративши її, він втрачав усе.

Лотта сама не усвідомлювала, як важко лягла на неї ця подія і якою стіною стала вона між нею і чоловіком. Такі розумні, такі милі люди через якісь таємні непорозуміння замкнулися раптом у собі, кожне вважало, що правда тільки на його боці, і врешті обставини так заплуталися й ускладнилися, що коли настала вирішальна хвилина, від якої все залежало, то вузла вже не можна було розв'язати. Якби їх знову зблизила щаслива довірливість і згода, якби любов і поблажливість знову ожили між ними й розкрили їхні серця, то, можливо, наш друг і був би врятований.

До цього долучилася ще одна дивна обставина. Вертер, як ми знаємо з його листів, ніколи не приховував, що хоче покинути цей світ. Альберт частенько сперечався з ним, та й з Лоттою в нього заходила про це мова. Він почував огиду до таких дій і дуже часто з якимось роздратованням, невластивим його натурі, давав зрозуміти, що має поважні підстави сумніватися в серйозності такого наміру. Він дозволяв собі навіть деякі жарти з цього приводу, і свого недовіру передав і Лотті. З одного боку, це її трохи заспокоювало, коли вона уявляла собі ту сумну картину, але з другого – заважало їй поділитися з чоловіком тими тривогами, що мучили її тієї хвилини.

Коли Альберт вернувся, Лотта збентежено вийшла йому назустріч. Вій був невеселий. Йому не пощастило в справах, бо сусідній чиновник виявився чоловіком упертим і дріб'язковим. А погана дорога тільки збільшила його досаду.

Він запитав, чи не трапилося чого, і вона поквапливо відповіла, що вчора приходив Вертер. Тоді Альберт запитав, чи не було листів, і, почувши у відповідь, що лист і кілька пакетів лежать у нього в кімнаті, вийшов, а Лотта залишилась сама. Присутність чоловіка, якого вона любила й поважала, викликала в її серці нові почуття. Згадка про його шляхетність, його любов і добрість трохи заспокоїла її душу, її потягло до нього, і, взявши своє шитво, вона пішла в його кімнату, що й раніше часто робила. Альберт розпечатував й переглядав пакети. Деякі з них, здавалося, були не надто приємні для нього. Лотта запитала його про дещо, він коротко відповів їй, підійшов до конторки і став писати.

Так вони пробули вкупі з годину, і на душі у Лотти ставало все сумніше. Вона відчувала, як важко буде їй відкрити чоловікові те, що тяжить їй на серці, хоч би він був навіть у найкращому настрої, і її огорнула ще тяжча туга від того, що вона мусила таїтися і стримувати свої сльози. Прихід Вертерового служника вельми її збентежив. Він передав Альбертові записку, і той спокійно обернувся до дружини й сказав:

– Дай йому пістолі. Бажаю йому щасливої подорожі, – додав він, звертаючись до хлопця.

Її наче громом ударило. Вона ледве підвелася, хитаючись, світ закрутився у неї перед очима; поволі підійшла вона до стіни, тремтячими руками зняла зброю, витерла куряву, але вагалася віддавати і, мабуть, вагалася б ще довго, якби запитальний погляд Альберта не підігнав її. Вона віддала хлопцеві злочасну зброю, неспроможна вимовити жодного слова, і, коли той вийшов, зібрала шитво і в невимовній тривозі пішла до своєї кімнати. Серце її провіщало все найгірше. Вона то ладна була впасти до ніг чоловікові й усе йому відкрити – події вчорашнього вечора, свою провину, свої передчуття, – то їй знову здавалося, що даремні будуть всі її слова, бо вона найменше сподівалася, що чоловік послухається її й піде до Вертера. Накрили стіл, прийшла одна з приятельок, щоб тільки дещо запитати і зразу піти, але затрималась і трохи розважила їх за обідом; хоч не-хоч довелося розмовляти, теревенити про щось, аби трохи забутись.

Служник приніс пістолі Вертерові, і той узяв їх із захватом, коли почув, що сама Лотта дала їх. Він звелів принести собі хліба й вина, сказав служникові, щоб ішов обідати, і сів писати.

«Ти їх тримала в своїх руках, стирала з них пил, і я без кінця їх цілую, бо відчуваю на них сліди твоїх рук. І ти, ангеле небесний, сприяєш моїм намірам. Ти, Лотто, подаєш мені зброю, ти, з чийх рук прагнув я прийняти смерть і тепер ось приймаю її. Я про все розпитав свого слугу. Ти тремтіла, подаючи пістолі, і не сказала прощай! Горе мені, горе, не сказала прощай! Невже твоє серце замкнене для мене лише через ту мить, що навіки зв'язала мене з тобою? Лотто, ніякі тисячоліття не зітруть її сліду! І я відчуваю: ти не

можеш ненавидіти того, хто так палко тебе кохає!»

По обіді він звелів служникові спакувати геть усе, порвав чимало паперів, пішов з дому й розплатився з дрібними боргами. Потім повернувся і, незважаючи на дощ, знову вийшов погуляти за містом у графському парку, поблукав по околиці, а надвечір вернувся додому і сів писати: «Вільгельме, я востаннє бачив сьогодні ліс, поле, небо. Прощай і ти, люба матусю, пробач мені! Будь для неї втіхою, Вільгельме! Хай благословить вас господь! Мої справи всі впорядковані. Прощай! До нового, радісного побачення!..»

«Я кепсько віддячив тобі, Альберте, але ти пробачиш мені. Я порушив мир у твоїй родині, я посіяв недовіру між вами. Тепер я покладу цьому край. Прощай! О, нехай смерть моя дасть вам щастя! Альберте, Альберте, дай щастя ангелові! І хай буде з тобою благодать господня!»

Він цілий вечір порпався в своїх паперах, багато порвав і кинув у грубку, запечатав кілька пакетів і заадресував їх Вільгельмові. Там були дрібні нотатки, окремі думки. Дещо з цього мені довелося бачити. А о десятій, звелівши підкласти в грубку дров та принести пляшку вина, він одіслав служника спати в комірчину, що, як і хазяйські кімнати, виходила на задвір'я. Служник ліг спати не роздягаючись, щоб уранці бути напоготові, бо пан сказав, що поштові коні мають бути о шостій.

Після одинадцятої.

«Навколо мене так тихо, і душа моя спокійна. Дякую тобі, господи, що в мої останні хвилини ти дарував мені це тепло й силу.

Я підходжу до вікна, моя найдорожча, дивлюся і крізь буряні хмари, що мчать угорі, бачу поодинокі зорі вічного неба! Ні, ви не впадете! Предвічний береже у своєму лоні і вас, і мене. Я бачу дишель Великого Воза, наймилішого з усіх сузір'їв. Коли я ввечері виходив від тебе, воно стояло якраз над твоїми ворітьми. З яким захватом дивився я, бувало, на нього! Простягав руки, як до знамення, до священного символу свого блаженства! Та яка ж річ, о Лотто, не нагадує мені тут про тебе! Ти навкруги мене. Я, наче мала дитина, жадібно збирав дрібниці, яких ти, свята, торкалася своєю рукою.

Любий силует! Я заповідаю його тобі, Лотто, і прошу берегти. Тисячі, тисячі разів я цілував його, тисячі разів прощався з ним, коли виходив з дому, і вітався, вертаючись назад.

Я попросив твого батька в окремій записочці подбати про моє тіло. На цвинтарі в кутку з боку поля стоять дві липи. Там хотів би я спочити. Він зробить це для свого друга. Попрохай і ти його. Я не вимагаю від побожних християн, щоб їхній прах лежав поруч із тілом нещасного бідолахи. Ах, як би я хотів, щоб мене поховали край дороги або в затишній долині, щоб священник і чернець, перехрестившись, пройшли

біля надгробного каменя, а жалісливець пролив над ним сльозу.

От і все, Лотто! Я не здригнуся, беручи в руки цей жахливий холодний келих, щоб випити з нього смертельний трупок! Ти подала його мені, і я не завагаюсь. Увесь до дна. Ось і здійснення всіх прагнень, усіх надій мого життя! Так холодно, так моторошно стукатись у бронзову браму смерті!

О, якби мені випало щастя вмерти за тебе, Лотто! Віддати себе за тебе! Я сміливо й радісно помер би, аби тільки знову повернути тобі блаженство й спокій у житті. Та, на жаль, небагатьом шляхетним судилося пролити свою кров за близьких і смертю своєю запалити стократно життя в своїх друзях.

Лотто, я хочу, щоб у цьому вбранні мене й поховали, ти до нього торкалась, ти його освятила. Я просив про це і твого батька. Душа моя витає над гробом. Нехай не обшукують моїх кишень. Оцей рожевий бант був на твоїх грудях, коли я тебе вперше побачив серед дітей. О, поцілуй їх тисячу разів і розкажи їм про долю їхнього нещасливого друга. Любі мої! Вони наче й зараз метушаться навколо мене. Ах, як мене одразу привабило до тебе! З першої ж хвилини я не міг відірватись від тебе! Цей бант хай буде похований зі мною. Ти подарувала його мені в день мого народження. Як усе це закарбувалося в мені! Ох, я ж не думав, що шлях мій заведе мене сюди! Будь спокійна, благаю тебе, будь спокійна!

Вони набиті. Б'є дванадцять! Отже, хай станеться! Лотто, Лотто! Прощай! Прощай!»

Один із сусідів бачив, як спалахнув порох, і чув звук пострілу, але все знов стихло, і він заспокоївся.

Вранці о шостій входить служник із свічкою і бачить на підлозі свого пана, пістоль і кров. Він кличе, торсає його – ніякої відповіді, той тільки хрипить. Він біжить до лікаря, до Альберта. Лотта чує дзвінок, і дрозж проймає все її тіло. Вона будить чоловіка, обоє встають. Служник, захлинаючись сльозами, розповідає, що сталося. Лотта падає непритомна Альбертові до ніг.

Коли лікар прийшов до бідолашного, він застав його на підлозі в безнадійному стані. Пульс ще бився, але все тіло було паралізоване. Він прострелив собі голову над правим оком, аж бризнув мозок. Йому відкрили жилу на руці, пішла кров, і він все ще дихав.

Стріляв він, як видно, сидячи в кріслі за письмовим столом, бо на спинці була кров, а потім зсунувся па підлогу і бився в корчах біля крісла. Він лежав, знесилений, горілиць, головою до вікна, одягнений, взутий, в синьому фракі і жовтому жилеті.

Весь дім, сусіди, місто – все захвилювалось. Прийшов Альберт. Вертера вже поклали на ліжку й перев'язали йому голову. Обличчя в

нього було, як у мертвого, він не ворушився. В легенях жахливо хрипіло, то тихіше, то голосніше: чекали кінця.

Він випив усього півсклянки вина. На столі лежала розгорнута «Емілія Галотті».

Про те, як жахливо був приголомшений Альберт, як гірко голосила Лотта – годі й казати.

Старий управитель негайно примчав верхи, тільки-но отримав звістку. Він цілував умирущого, обливаючись гарячими сльозами. Слідом за ним прибігли його старші сини, упали на коліна біля постелі і в невимовній тузі цілували йому руки та обличчя, а найстарший, якого Вертер любив найбільше, припав до його уст, поки він не помер; тоді хлопця відірвали від нього силою. Ополудні Вертера не стало. Присутність управителя та вжиті ним заходи втихомирили юрбу. Ввечері близько одинадцятої він звелів поховати Вертера на тому місці, яке той сам собі вибрав. Старий із синами йшли за труною. Альберт іти не міг – боялися за Лоттине життя. Труну несли ремісники. Ніхто з духівництва не супроводив її.

Пер. Сидір Сакидон

ДО МІСЯЦЯ

Ллється мликий плонінь твій
На луги й ліси;
Може, ти душі моїй
Забуття даси.

Світиш лагідно навкруг,
Осяваєш лан,
Як скрашав би вірний друг
Вбогий мій талант.

Про веселе й про сумне
У моїм житті
Опановує мене
Спомин в самоті.

Плиньте, хвилі голосні!
Щастя все пройшло:
Втіхи, вірність – мов у сні,
Наче й не було.

Був і в мене скарб один
Над усі скарби, –

Що ж лишив по собі він,
Крім жалю й журби?!

Без упину, річко, плинь
Між полів, кущів,
Додавай своїх квилінь
В мій самотній спів.

Коли рвучко восени
Мчиш вали прудкі,
Коли поїш із весни
Молоді бруньки.

Щасний той, хто в плинні літ,
Без чуттів лихих,
З другом, занедбавши світ,
Дізнає утіх,
Що, зневажені в людей
Чи незнані їм,
Повнять лабіринт грудей
В мороці нічних.

Пер. Григорій Кочур

НА ОЗЕРІ

Нову поживу, свіжу кров
Дає цей світ ясний.
Мене до свого лона знов,
Природо, пригорни!

Гойдає хвиля в лад веслу
І вдаль жене човна,
І пасмо гір крізь хмарну млу
Назустріч вирина.

Не змикайтесь, очі, очі!
Світлий сон наснитись хоче,

Геть, сні, хоч золоті! –
Так любов не в сні, в житті.

Блимають на водах
Тисячами сузір'я,
П'ють туманний подих
Спраги повні узгір'я.

На затоці стихлій
Зникли вітру й сліди,
Заглядає стиглий
Овоч в люстро води.

Пер. Максим Рильський

ПРОМЕТЕЙ

Вгорни небо твоє, Зевсе,
Імлою хмар,
Вчини, як отой хлопчак,
Що толочить будяки,
Влучай в дуби і верхів'я гір, –
Тільки мою землю
Мені залиши
І мою хатину,будовану не тобою,
І вогнище моє
Із розжареним приском,
Якому ти заздриш.

Не знаю нікого біднішого
Під сонцем, ніж ви, богове!
Нещедро ви живлите
Данням офірр
І дихом молитов
Вашу величність.
Ви б геть змарчили, якби
Не жебраки і діти,
Дурники, повні надії.

Коли я був малий, тоді,
Не знаючи, що, де і як,
Звертав свої заблудлі очі
До сонця, чи нема там вгорі
Вуха, що скарги мої почуло б,
Серця, що так, як моє,
Пригноблених би пожаліло.

Хто допоміг
Гордість титанів мені здолать?
Хто від смерті мене врятував,
Від долі раба?
Чи не ти само це звершило,
Серце,в паланні святім?
Чи не палало, юне й добре, ти,
Марно дякуючи за рятунок
Тому,хто спить у високості?
Тебе шанувати? Чому?
Може, зм'якшив ти колись
Сльози настрашених?
Чи не всемогутній Час
Мужа із мене викував?
Чи не одвічна судьба
Владує і мною, й тобою?
Либонь, ти гадаєш,
Що зненавидіти життя я мушу,
Втекти десь в пустелю,
Бо не всі вже
Пуп'янки мрій достиглі?

Ну, тут я сиджу і формую
Людей на свій образ –
Поріддя, що подібне до мене,
Щоб мучитися, щоб ридати,
Щоб втішатися, щоб радіти, –
І зневажати тебе,
Як я!

Пер. Микола Бажан

МАЙОВА ПІСНЯ

О як яріє
Весь світ навкруг!
Як сяє сонце,
Як мріє луг!
Квітує кожне
Живе стебло,

Пташиним співом
Ліс облягло.
Блаженна радість –
Сердець єство!
О земле! Сонце!
О торжество!
Любов, любове!

Шарієш ти,
Неначе хмарка

Із висоти.
Благословляєш
Ти ранній шлях!
Весняним цвітом
Весь світ пропах!
Кохана, щастя
Моє ясне!
Тебе люблю я,
Як ти мене!

Так любить жайвір
І спів, і рух,
Так люблять квіти
Майовий дух.
Твоє кохання
Приносить в дар
І юнь, і радість,
І співу чар,
Дарує щедру
Днів течію...
Люби ж, кохана,
Як я люблю!

Пер. Василь Стус

ФІАЛКА

Фіалка на лужку росла,
Незнана і проста була,
Цвіла собі фіалка.
Пастушка мимо йшла з ліска,
Була легенька і струнка.
Он як, он як,
Співала на лужку.

Хоч на часок,
Хоч би на мить яку!

Та, леле, дівчина іде,
Не бачить, що вона росте.
Розтоптана фіалка.
Вона смерть радо прийняла.
«Якби мені хоч на часок
Стать кращою серед квіток, –
Так марила фіалка, –
Тоді зірве мене вона,
Притисне к серцю, чарівна,
«Нехай я вмру, та смерть прийшла
Край ніг, край ніг,
Край ніг твоїх».

Пер. Максим Рильський

НІЧНА ПІСНЯ МАНДРІВНИКА

Ільменау

На всі вершини
Ліг супокій...
Вітерець не лине
В імлі нічній

Замовк пташиний грай.
Не чути шуму бору.
Ти теж спочинеш скоро, –
Лиш зачекай.

Пер. Микола Бажан

ВІЛЬШАНИЙ КОРОЛЬ

Хто пізно так мчить у час нічний?
То їде батько, з ним син малий.
Чогось боїться і мерзне син –
Малого тулить і гріє він.

«Чому тремтиш ти, мій сину, щомить?»
– Король вільшаний он там стоїть!
Він у короні, хвостатий пан! –
«То, сину, вранішній туман!»
– «Любе дитя, до мене мерщій!
Будемо грати в оселі моїй,
Квіти прекрасні знайду тобі я,
У злото матуся одягне моя».

– Мій тату, мій тату, яке страшне!
Як надить вільшаний король мене! –
«Годі, маля, заспокойся маля!
То вітер колише в гаю гілля!»

– «Хлопчику любий, іди ж до нас!
Дочки у мої у танку в цей час,
Дочки мої тебе вийдуть стрічати,
Вітати, співати, тебе колихать!»

– Мій тату, мій тату, туди подивись!
Он королівни вільшані зійшлись! –
«Не біся, мій сину! Повір мені:
То верби сивіють у далині!»

– «Мені, хлопче, люба краса твоя!
З неволі чи з волі візьму тебе я!»
– Мій тату, мій тату, він нас догнав!
Ой, як боляче він мене обняв! –

Батькові страшно, батькові спішить,
В руках його хлопчик бідний кричить;
Насилу додому доїхав він,
В руках його мертвий лежав син.

Пер. Максим Рильський

РИБАЛКА

Вода біжить, вода дзюрчить,
Сидить рибалка там,
Спокійно вудки він глядить,
Хоч захолонув сам.
Він там сидить, і бачить він:
Розверзлася ріка,
І діва випливла з глибин,
Волога і струнка.
Вона пливе, вона співа:
– Чому ти мій народ
З лукавством, звичним для людей,
На спеку вабиш з вод?
Ах, знай же, що для рибок є
В воді привітний схов!
Пірнай сюди і тут своє
Здоров'я знайдеш знов.

Чи блискіт сонця тут поблід?
Чи місяць в водах зник?
Хіба не вдвічі кращий вид,
Відбитий в плесі рік?
Хіба це небо голубе
Так сповнене краси,
Що не принаджує тебе
Світ вічної краси?
Вода біжить, вода дзюрчить,
Плюскоче біля ніг.
Проймає пристрасть душу вмить,
Немов од слів палких.
Співала й кликала вона,
І сталося так тоді:
Вона зманила, він пірнув
Тай зник навек у воді.

Пер. Микола Бажан

З «РИМСЬКИХ ЕЛЕГІЙ»

I

Камені, змовте до мене! Озвіться, високі палаци!
Вулиці, слово скажіть! Генію, ти пробудився?
Так, – все наповнює дух у мурах твоїх священних,
Риме правічний, але ти ще для мене мовчиш.
О, хто підкажить мені, в котрому вікні я побачу
Миле створіння? Воно зором мене опекло.
Досі не знаю дороги, якої віднині до неї
Йтиму туди і назад, цінний втрачаючи час.
Я оглядаю церкви, палаци, руїни, колони,
Щоб як обачний блукач, мати з блукання користь.
Мені Скоро це все промине, бо храм тут один є насправді, –
Храм Амура, куди лиш для посвячених вхід.
Риме! В тобі – цілий світ, але ж і весь сві без любові
Світом не був би, – отак Римом не був би Рим.

V

Радість у собі відчуваю, натхненний цим ґрунтом класичним.

Чути мені голосніш нинішні і дивні часи.
Тут підкоряюсь порадам, розгортаю я звично
Утвори Древніх, щодня маючи втіху нову,
Але всі ночі замає Амур мене іншим заняттям, –
Вчусь двічі менше, проте двічі щасливіший я.
Справді, хіба не навчаюсь, коли досліджую форми
Персів коханки й веду руки униз до стегна,
Ліпше тоді я вчуваю мармур, його розумію,
Дивлячись зором чутким, чуючи зіркістю рук.
Хай забирає кохана частку годин моїх денних, –
Любко дрімає, а я в роздумах довгих лежу.
Часто у неї в обіймах, нишком складаючи вірші, –
Стопи гекзаметру я стукотом пальців лічив
В неї на спині. Вона дихає тихо у дрімоті,
Кожен подих її жаром проймає мене.
Радо Амур роздмухує племінь лампади, згадавши
Час, коли так він служив і тріумвірам своїм.

Пер. Микола Бажан

ПЕРЕКЛАДАЧІ

Бажан Микола Платонович (1904–1983) – український письменник, філософ, громадський діяч, перекладач, поет, академік. Народився в Кам'янці-Подільському, юність провів в Умані. Закінчив Кооперативний інститут у Києві, а також Інститут зовнішніх відносин.

Творчість Бажана позначена авангардистськими тенденціями, впливом М. Семенка, Л. Курбаса, пізніше Олександра Довженка. Був головним редактором Української Радянської Енциклопедії.

Як перекладач працював над творами Й.-В. Гете, О. Пушкіна, В. Маяковського, М. Тихонова, О. Суркова, П. Антокольського, Янки Купали, Максима Танка. Взірцем вважаються переклади Бажана поем класиків грузинської літератури Шоти Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» та узбецької – Алішера Навої «Фархад і Ширін».

Борис Тен (справжнє ім'я Хомичевський Микола Васильович, 1897–1983) – український поет, перекладач, релігійний діяч (православний священик). Член Спілки письменників України (1957). Лауреат премії імені Максима Рильського за досягнення в галузі художнього перекладу (1979), заслужений діяч польської культури (1977). За переклади з Ю. Словацького, А. Міцкевича, Є. Жулавського дістав нагороду Міністерства Культури і Мистецтва Польщі. Літературний псевдонім походить від стародавньої грецької назви річки Дніпро – Борисфен; друкувався й під іншими псевдонімами. Володів українською, грецькою, латинською, польською, німецькою, французькою, російською і чеською мовами.

Народився у селі Дермані (нині Здолбунівський район Рівненської області), навчався у Дерманській школі, Клеванському духовному училищі, Волинській духовній семінарії, закінчив Волинський інститут народної освіти (нині Житомирський державний університет). 1921 року був висвячений в сан священика, а через рік у сан ієрея (згодом стане протоієреєм) УАПЦ. Мав великі музичні здібності та чудовий голос, був добрим проповідником та мав глибокі теологічні знання.

Друкувати поезії почав з 1923 у журналі «Червоний шлях», але працює переважно в галузі перекладу з античних і нових мов. Перекладав твори Есхіла («Прометей закутий»), Й.-В. Гете, А. Міцкевича, В. Шекспіра, Ф. Шіллера («Розбійники», «Вільгельм Телль»), О. Пушкіна. Упродовж 31 року працював над перекладом «Одіссеї» та «Іліади» Гомера. Його наставником був Микола Зеров, а другом і добрим порадиником – Максим Рильський.

Працюючи у 20-х роках у видавництвах “Сяйво”, “Книгоспілка”, Державному видавництві України, Борис Тен підключається до роботи, яку вели тоді Д. М. Ревуцький та М. Т. Рильський над створенням українських перекладів до пісень західноєвропейських та російських композиторів, що допомогло пізніше перейти до роботи над перекладами оперних лібрето. Ґрунтовна музична освіта й обдарування дозволили зазвучати українською операм Вагнера, Верді, Глінки, Мусоргського. Здійснених Борисом Теном перекладів з різних мов, починаючи з так званих “мертвих”, від латинської і давньогрецької до германо-романських і низки слов’янських, набереться на кілька томів.

Особливо плідно працює у повоєнні роки. Один за одним виходять його переклади творів Аристотеля («Поетика»), Аристофана («Лісістрата»), Софокла («Антигона»), Еврипіда, В. Шекспіра («Ричард III»); на сценах оперних і драматичних театрів ідуть вистави за лібрето та п’єсами в його перекладах. А разом із тим триває головна праця всього життя – робота над “Іліадою” та “Одіссеєю”. «Іліада» вийшла в світ у рік, що збігся з вісімдесятиліттям письменника.

Гаврішків Богдан Михайлович (1928) – український літературознавець, перекладач. Народився 12 червня 1928 р. в селі Підгірці Золочівського повіту (нині Бродівський район Львівської області). Закінчив філологічний факультет Львівського університету ім. І. Франка. Автор багатьох літературознавчих статей, рецензій, присвячених естетиці німецького письменства, теорії і практиці перекладу. З німецької переклав повісті та романи Ф. Кайна, Крісти Вольф, Г. Кестена, Г. Бюргера, Ю. Брезана, Г. Заковського, Г. Вебера, п’єси Г. Лессінга; з польської – роман Я. Парандовського.

Галина Орлівна (Галина Іванівна Мневська, 1895–1955) – українська письменниця, перекладач, актриса, педагог. Народилася в селі Каланденці на Полтавщині в інтелігентній родині. Навчалась в Лубенській і Московській гімназіях, потім на Вищих жіночих курсах у Москві та в Ольгинському університеті у Києві. Відтак працювала актрисою у Вінницькому театрі імені Івана Франка під керівництвом Гната Юри. Також вона починає пробує свої сили в літературі. 1921 року у львівському видавництві «Русалка» побачила світ її збірка «Шляхом життя». Після поразки українських національно-визвольних змагань Мневська опиняється на еміграції в Західній Україні, мешкає у Львові. У 1922 році виходить друком збірка «Перед брамою». Її оповідання та новели друкувалися в часописах Львова, Праги, Відня. Письменниця писала також оповідання для дітей, п’єси. Крім того, вона займалася перекладацькою діяльністю. В її перекладах публікувалися

«Робінзон Крузо» Даніеля Дефо, «Прекрасними сабінянками» Леоніда Андреева та багато інших.

Підмогильний Валер'ян Петрович (1901–1937) – український письменник і перекладач, один з найвизначніших українських перекладачів французької літератури. Народився в селі Писарівка Павлоградського повіту (зараз Синельниківський район). 1931 року переїхав до Харкова, де зосередився на перекладацькій діяльності: опублікував двотомник творів Дені Дідро, трактат Клода Адріана Гельвеція «Про людину», був одним з організаторів і перекладачів видання 15-томника Оноре де Бальзака та 25-томника Анатолія Франса. За своєю стилістичною точністю та мовною віртуозністю його переклади А. Франса, О. де Бальзака, Гі де Мопассана, Стендаля, К. Гельвеція, Вольтера, Д. Дідро, А. Доде, П. Меріме, Г. Флобера, В. Гюго, Ж. Дюамеля досі вважаються неперевершеними.

У 1930 р. Підмогильний був залучений до видання оповідань А. Цехова українською, яке готувалося за редакцією М. Рильського. З листів до рідних відомо, що на Соловках він перекладав «Генріха VI» В. Шекспіра, «Портрет Доріана Грея» О. Вайльда. З цією метою удосконалював свої знання англійської. Більшість видань супроводжується детальним коментарем.

Для його перекладів характерні точність вислову, культура письма, максимальна об'єктивність оповіді.

Самійленко Володимир Іванович (1864–1925) – український поет, лірик, сатирик, драматург і перекладач. Народився в селі Великі Сорочинці Миргородського району на Полтавщині. Початкову освіту здобув у Миргородській початковій школі, вчився у Полтавській гімназії, пізніше на історико-філологічний факультет Київського університету.

У Києві зблизився з літературним гуртком «Плеяда», де активно працювали Леся Українка, її брат Михайло Обачний та інші. Зі списку надбань світової літератури, які, на думку учасників «Плеяди», треба було поширювати українською мовою, він узяв на себе переклади з французької, іспанської та італійської. Він знав також російську, польську, грецьку, латинську (всього 9 мов). За своє життя письменник втворив українською більше десяти поезій Ади Негрі, підготував до друку дві книжки іспанського письменника Бласко Ібаньеса. Крім «Гартюфа», Самійленко переклав такі п'єси Мольєра, як «Шлюб з примусу», «Лікар мимоволі», «Скнара», «Жорж Данден», проте не всі вони опубліковані. З високою майстерністю по-українськи зазвучали п'єси «Весілля Фігаро»

П. Бомарше й «Цар Федір Іванович» О. К. Толстого. Він також здійснив високохудожні переклади творів російських поетів: О. Пушкіна, В. Жуковського, І. Нікітіна. Перекладав поезії П.-Ж. Беранже, А.-О. Барб'є та ін. З незакінчених робіт В. Самійленка заслуговують на увагу «Ревізор» М. Гоголя, «Божественна комедія» А. Данте, «Дон-Кіхот» М. де Сервантеса, «Декамерон» Дж. Боккаччо, «Іліада» Гомера.

У своїх перекладах поет точно передав зміст оригіналу, зберіг його ідейне спрямування й колорит. Про майстерність його перекладів М. Рильський писав: «Я думаю, що сам по собі, окремо взятий переклад Мольєрового «Гартюфа», виконаний так, як виконав його Самійленко, міг би становити гордість будь-якої культури,— особливо коли йдеться про культуру, будовану насупереч усім вітрам і хвилям, як це було з українською культурою...».

Стус Василь Семенович (1938–1985) – український поет, перекладач, прозаїк, літературознавець, правозахисник. Один із найактивніших представників українського культурного руху шістдесятників. Герой України. Народився у селі Рахнівка Гайсинського району Вінницької області. 1939 батьки переселилися в місто Сталіно (нині Донецьк), аби уникнути примусової колективізації. Закінчив середню школу зі срібною медаллю, після школи вступив на історико-літературний факультет педагогічного інституту міста Сталіно.

Перекладацька спадщина В.Стуса об'ємна й багатогранна. Це поетичні переклади з іспанської, італійської, польської, російської, білоруської, словацької, французької, чеської та єврейської мов. Добре володіючи німецькою, В.Стус перекладав К. Г. фон Гофмансвальда, К. Вайзе, Й. К. Гюнтера, Б. Брехта; німецьких експресіоністів – В. Клемма, А. Еренштайна; німецькомовних поетів середини ХХ ст. – П. Целана, Й. Бобровського, Е. Кестнера, Г. М. Енценсбергера, І. Бахман; з англійської – Р. Кіплінга; з французької – Гі де Мопассана, А. Рембо, Р. Шара; з італійської – Дж. Унгаретті; з іспанської – Ф. Г. Лорку; з польської – Т. Ружевича, Т. Куб'яка; зі словацької – І. Груша; з білоруської – Р. Барадуліна, Ф. Черню, Г. Буравкіна; з російської – І. Буніна, В. Брюсова, М. Заболоцького, М. Цветаєву. Особливу сторінку становлять його переклади творів світових геніїв – Й. В. Гете та Р. М. Рільке. Зокрема, В.Стус подарував українським читачам переклади найскладніших філософських текстів Р. М. Рільке – «Сонетів до Орфея», «Дуїнських елегій», а також вершинних його поезій.

Перекладацтвом В.Стус займався в різні періоди свого життя, особливо в ув'язненні, концтаборах, на засланні. Він намагався творити

добірки перекладів тих митців, які були духовно й естетично суголосні йому. За підрахунками поетового сина Дмитра, близько ста перекладів з Рільке втрачено, деякі знаходяться в архівах російського ФСБ, дещо знищено під час ліквідації чусовського концтабору, де загинув поет. Але й ті Стусові переклади, що вийшли на волю, є «приголомшливим пам'ятником сили людського духу».

Мисик Васіль Олександрович (1907–1983) – український поет, перекладач. В'язень сталінських концтаборів. Належав до літературної організації «Плуг», за своєю творчою позицією був близьким до групи «неокласиків». Народився в селі Новопавлівка Межівського району Дніпропетровської області в родині священника. Закінчив семирічку. Навчаючись у школі, виявив неабиякий інтерес до чужоземних мов: самотужки оволодів німецькою, французькою. Живучи в Харкові, став відвідувати курси англійської. Там же вступив до технікуму сходознавства. Мисик перекладав з російської, білоруської, есперанто, єврейської, польської, німецької, французької, а найбільше – з англійської, перської і таджицької. Вважається першим перекладачем з есперанто на українську мову.

Рильський Максим Тадейович (1895–1964) – видатний поет, перекладач, академік, фольклорист, талановитий педагог. Народився в Києві, в небагатій, але знаній шляхетній родині. Батько майбутнього поета, Тадей Розеславович – відомий український культурно-освітній діяч. Вчився у приватній гімназії, пізніше вступив на медичний, перейшовши потім на історико-філологічний факультет Київського університету, проте через війну та революцію курс не завершив. Все своє творче життя Максим Рильський плідно працював як перекладач. Взірцем високої майстерності є його переклад «Пана Тадеуша» А. Міцкевича. Чудовою українсько з-під його пера вийшли твори французьких авторів: від класики XVII ст. до поезій Верлена, зокрема «Ернані» В. Гюго, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана та ін. З англійської він переклав В. Шекспіра, зокрема трагедії «Король Лір», «Ромео та Джульєтту», комедію «Дванадцята ніч», сонети; з російської – О. Пушкіна «Євгеній Онєгін», «Мідний вершник», поезії М. Лермонтова та ін. У 1972 році заснована щорічна премія ім. М. Рильського за найкращий художній переклад.

Сакидон Сидір Йосипович (1896–1974) – український перекладач. Народився в селі Перевалах неподалік містечка Мацеїв (нині Луків) на Волині. Закінчив учительську семінарію Кременецького повіту на Волині, пізніше літературно-лінгвістичний факультет Київського інституту

народної освіти (нинішній Національний університет імені Тараса Шевченка). Перекладав з польської, чеської, сербської, німецької, словацької, македонської, болгарської та французької мов. Добре володів 13 мовами. У його перекладацькому доробку твори С. Жеромського, К. Чапека, А. Плавки, Р. Роллана, Б. Нушича, Е. Т. А. Гофмана, Й.-В. Гете, Ш. де Костера, А. фон Шаміссо, Н. Фурнаджієва та інших авторів.

Навчальне видання

Девдюк Іванна Василівна
Мартинець Алла Михайлівна

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА
XVIII СТОЛІТТЯ

Хрестоматія

Підп. до друку 14.11.2012. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк різнографічний. Гарн. Times New Roman.
Умовн. др. арк. 21,39. Наклад 100.

Видавець та виготівник «Симфонія форте»
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2
тел. (0342) 77-98-92

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців
та виготівників видавничої продукції: серія ДК № 3312 від 12.11. 2008 р.